

ПОТПУКОВНИЦИ
КОСТА Р. ЂОРЂЕВИЋ
ДРАГУТИН И. ЖИВАНОВИЋ

ВОЈНА ГЕОГРАФИЈА

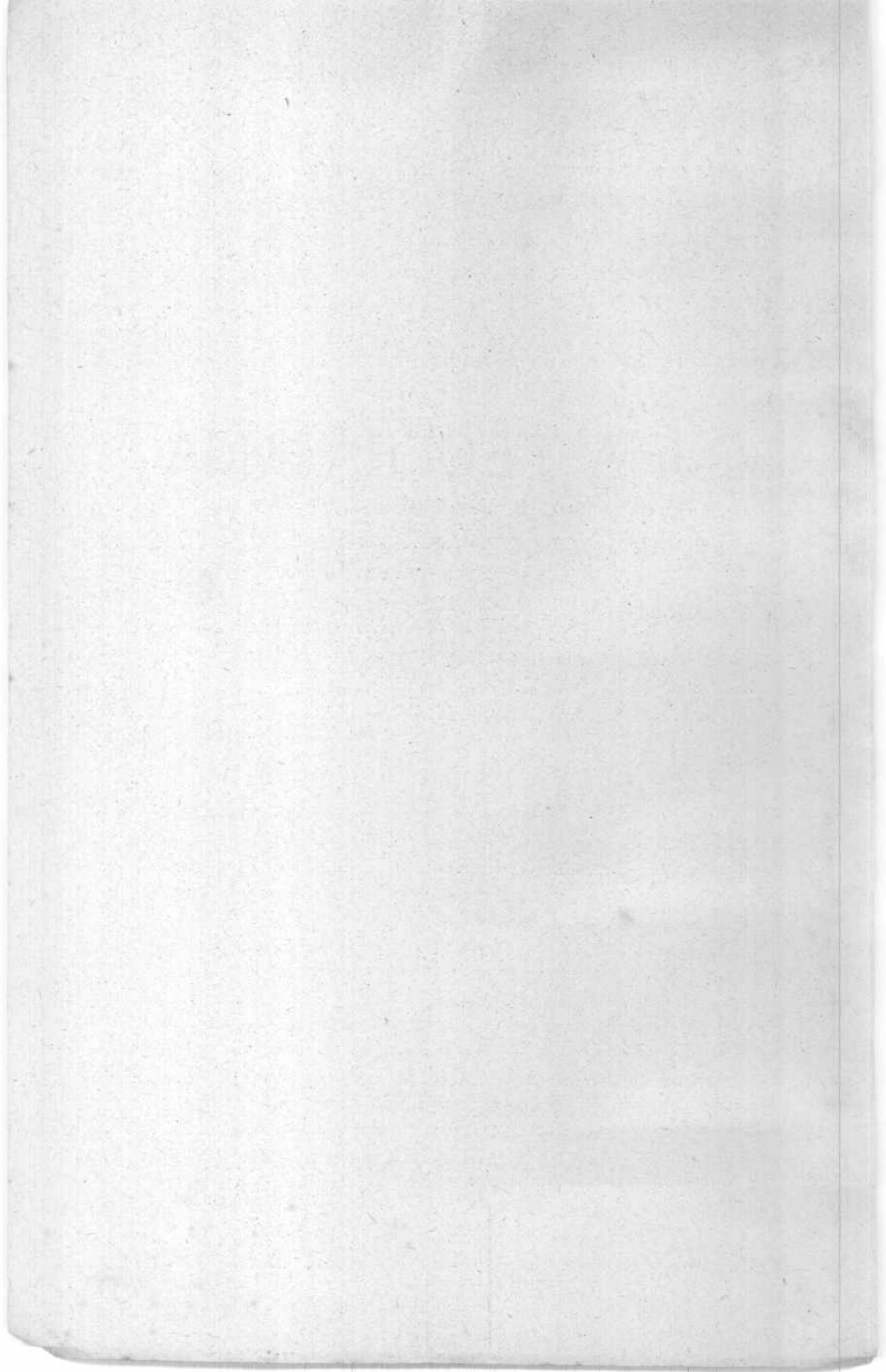
ОСНОВНИ ДЕО

БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА, КРАЉЕВИНЕ С. Х. С.,
АРБАНИЈЕ, ГРЧКЕ, БУГАРСКЕ, РУМУНИЈЕ,
МАЏАРСКЕ, АУСТРИЈЕ И ИТАЛИЈЕ

БЕОГРАД

Штампарија Драг. Грегорића, Страхињића Бана 93.
1926.

ПРЕДГОВОР

Генерал Лојд у своме делу „Војне и Политичке Успомене“, вели: „Најважнија, може бити од свих предмета за оне, који желе да дођу до вишег командантског положаја, јесте Војна Географија“; а други један војни писац (Генерал Ниокс) у ово неколико речи јасно изражава, шта је Географија у опште:

„Географија је све;
Све је у Географији.

Она је неизбежна мати науке, без које све друге: Историја, Војна вештина, Литература чак и Филозофија, немају основа и не могу се потпуно развити“.

Колики је значај и важност у нашој Војној Академији дат Војној Географији као предмету, види се најбоље по томе што је она, као предмет за изучавање, уврштена у групу предмета I категорије.

После овога, ми и немамо потребе, да више и нарочито говоримо о важности Војне Географије као помоћне науке свима осталим војним предметима, а нарочито примењеној Тактици и Стратегији, јер смо уверени, да су тога свесни и сви официри, којима је ово дело и намењено.

На овоме месту, ми ћемо само са неколико речи истаћи побуде, које су нас руководиле, да ово дело средимо и учинимо га приступачним свима официрима.

Као професори Војне Географије у Војној Академији, пратећи резултате на разним испитима из овога предмета, увидели смо потребу за једним срећеним и приступачним делом за овај предмет, чиме би се олакшало официрима у њиховом спремању. Ову потребу изражавали су нам до сада више пута и сами конкуренти појединих испита, који су, и поред појављених дела ове врсте у нашој војној литератури после рата, ипак осећали извесне недостатке и тешкоће у својој спреми.

Ради овога, ми смо се и решили, да наша предавања питомцима Војне Академије разрадимо и одштапамо.

Као основа за израду овога дела служио нам је програм предавања на Нижој Школи Војне Академије у I и II години. Програм је проширен у толико, у колико је то било неопходно потребно, да би официри добили солидне основе из ове науке. Поједини географски објекти (планински венци, речни токови, долине и котлине и др.) разматрани су и процењени са чисто војничког гледишта, на основу чега ће читаоци ове књиге лакше улазити у даљу студију стратегиске Географије. У интересу јасности и лакоће изучавања овога предмета, орографски и хидрографски географски објекти разматрани су као целина, т. ј. по планинским системима и речним сливовима, а не по појединим покрајинама и областима.

Као што ће читаоци из самог дела видети, наша је краљевина разрађена са више детаља но остале суседне земље, јер сматрамо, да наши официри, треба и мора до познају своју земљу у војно-географском смислу више и детаљније но туђе — суседне земље. Али и суседним земљама поклоњена је велика пажња и оне су разрађене тако, да ће читаоци наћи и за њих, све што им је потребно.

При обради наше краљевине, поједини одељци, на пр. Државно уређење земље, Привредни живот, обрађени су нешто детаљније, што смо сматрали, да је потпуно целисходно, јер не само што ће официрима који се баве студијом стратегијске географије бити потребно, да ова питања нашег државног уређења и живота познају што боље, но тежили смо нарочито овим, да пружимо прилику свима читаоцима ове књиге, да се са овим познају нешто детаљније, како неби били принуђени, да се за ова питања, када већ спадају и у надлежност Војне Географије, обраћају и другим делима.

У интересу пак боље прегледности и лакше употребе саме књиге, ми смо цео програм овога предмета т. ј. и нашу земљу и све суседне земље обухватили у једном делу.

При изради овога дела служили смо се следећом литературом.

Ј. Цвијић — Балканско Полуострво и Јужно-словенске земље. — Основе Антропогеографије; књига I. — Београд 1922. год.

Ј. Цвијић. — Основе за Географију и Геологију Македоније и Ст. Србије. — књига I. и III. Београд 1906—1911 год.

Ж. Крсџић, ђ. штаб. пуковник. — Војна Географија — предавања на Н. Шк. Вој. Академије у 1906. години.

Љ. Марић, ђ. штаб. пуковник, предавања из Вој. Географије на Н. Шк. В. Академије у 1920. години.

К. Адамовић, ђ. штаб. п. пуковника. — В. Географија, предавања на Н. Шк. В. Академије 1924 25. год.

Ж. Јовановић, ђ. штаб. п. пуковник. — Војна Стратегиска Географија. — Београд, 1924. год.

Мил. Николајевић, ђ. штаб. п. пуковник. — Географија Балканског Полуострва и суседних земаља. — Књига I, II, III, IV. и VI. — Београд, 1904—1910. год.

Жив. Ранковић, пуковник. — В. Географија — Књига IV. — суседне државе. — Сарајево, 1924. год.

Зд. Аланчић, ђ. штаб. мајор. — Војна Географија: Балканско Полуострво, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и суседне земље. — Књига I, II. и IV. — Београд, 1922. год.

Т. Радивојевић — Балканско Полуострво (општи део) и земље Срба, Хрвата и Словенаца. — Београд, 1922. год.

В. Викерхаузер, Контра Адмирал, — В. Морнарство, предавања на В. Шк. В. Академије 1925 26. године.

Економисџ. — орган друштва за економску и социалну политику. — Београд, 1926. год.

Годишњак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1926. год.

Закон о Устројству Војске и Морнарице.

Д. Косџов ѡ — Географиџ на Бџлгариа сџ географија на другите држави на Балканскиа полуостровџ и на Румџниа — Пловдивџ. 1925.

Luigi Ciannitrapani. L' Italia e le sue Colonie. Firenze 1925.

Извешџјаји краљевских конзулаџа у 1925 години. — Минист, Иностр. дела.

П. пуковници

Косџа Р. Ђорђевић и Драг. И. Живановић.

КАРТЕ.

Der Europäische Orient. — 1: 1200.000. — Bearbeitet und herausgegeben vom K. u. K. Militärgeographischen Institut in Wien.

Карџа Краљевине Срба, Хрваџа и Словенаца од Dr. Јована Цвиџића. — 1: 1.200.000.

Übersichtskarte des Südslawischen Reiches. — 1: 750.000

„ *von Rumänien* — 1: 750.000.

„ *der Republik Österreich* — 1: 750.000

„ *von Ungarn* — 1: 750.000

Herausgegeben vom Kartographischen, früher Militärgeographischen Institut in Wien

Griechenland — Flemmings Generalkarten — 1: 1.100.000

Bulgarien — mit den neuen grenzen nach dem Frieden von Neuilly. — 1: 1.00.000. — Freytag — Berndt's Handkarten.

Karte von Albanien — 1: 600.000 — G. Freytags.

La nuova Italia — carta fisica, politica, amministrativa, ferroviaria, ecc. Scala 1: 1000.000. Edizione 5.^a Istitute Italiano d'Arti grafiche — Bergamo.

НАПОМЕНА: Поред ових карата, читаоци се могу корисно послужити и са картама означене, или приближне размере, других издања, како наших домаћих, тако и страних. Ове пак карте могу набавити у издавачким књижарама у Београду.

НЕКОЛИКЕ НАПОМЕНЕ

којих се треба придржавати при изучавању В. Географије.

На први поглед изгледа, да је Географија један врло тежак предмет за изучавање, што несумљиво и јесте, ако се несистематски чита. Обратно, ако се при изучавању овога предмета ради систематски, онда ће одмах отпасти код сваког читаоца заблуда, да је ово тежак предмет, но чак на против, свако ће одмах увидети, да је Географија један од најлакших предмета за изучавање.

Да би читаоци овај предмет што лакше савладали, ми ћемо им пружити неке напомене, којих би требали при читању да се држе; тако:

а) Пре но што се отвори књига — текст ради читања, разастре се *прво* карта, на којој ће се студирати Географија.

б) Једном разастрта карта, више се не савија, но се после читања окачи на зид у соби за рад. На овај начин има се могућност, да се и у часовима одмора, приђе карти и простим гледањем у њу, уоче извесни објекти, који се можда раније нису уочили. Несумљиво да је и у овом случају корисније, да се поглед првенствено баци на оне објекте, који су већ студирани помоћу текста и на тај ће се начин и нехотице поновити у памти све оно, што је већ пређено.

в) При читању књиге, треба одмах све објекте, који се у тексту помињу, наћи на карти, добро их уочити, лако подвући те да доцније одмах, при погледу карте, падну у очи. При овоме је врло корисно, да се поједини планински гребени, а нарочито они, који служе као вододелнице, лако извуку плаивазом у боји по правцу њиховог пружања, јер су ове вододелнице баш ти географски објекти, који нас војнике у првом реду интересују, а поред тога, према њима ће се доцније лакше моћи да врши оријентација и изводе поједини војни закључци.

г) После оваке оријентације на карти помоћу текста, необично је корисно, да читаоц изради сам скицу, на којој ће шематички преставити све географске објекте, које је у тексту прочитао и на карти нашао. Израђена скица, служиће читаоцу доцније као један одличан подсетник и знање, на овај начин

стечено, остаће вечито у памети. Скицу треба редити напоредо са читањем текста на пр. чим су простудирани границе једне земље, на карти, треба одмах и на скици извући исте и тако поступно попуњавати је.

д) Тек када се на овај начин простудира ова Војна Географија и уочи општа војна важност појединих орографских објеката, онда приступити даљој студији више стратегијске Географије, коме је то наравно потребно. При овој даљој студији могу се читаоци најкорисније послужити делом „Војна стратегијска Географија“, од ђ-шаб. пуковника Живадина Јовановића.

Балканско полуострво.

Назив.

Балканско Полуострво мењало је своје име чешће по ма који географски део Европе. Ова су имена позајмљивана било од цивилизација, које су се на њему развијале, било од имена великих царства, која су се на њему смењивала. Данашње пак име везује се за начин, како се схватао рељеф Полуострва у почетку XIX. века.

Пре XIX. века под утицајем Јелинске и Византиске цивилизације, полуострво је добијало назив: Јелинско, Грчко, неки су га називали и Византиским полуострвом, а по кад — кад називано је Римско или Илирско полуострво.

У овом истом времену, када је Полуострво носило ове називе, неки картографи и географи са Запада називали су га: Европско Отоманско царство, Европска Турска или Царство Великог Турчина, а предлагано је, да се назове и Јужнословенским, пошто је већи његов део насељен Србима и Бугарима, а северна етнографска граница јужних Словена у главном се поклапа са линијом, која дели полуострво од Европског тупа. Но све до Берлинског конгреса (1878. год) преовлађивало је име Европска Турска, јер је оно највише одговарало политичкој ситуацији, пошто је највећи део припадао Турцима.

Од 1830-1880 год. владала је дакле пометња, и није се знало које би име требало дати нашем полуострву.

У почетку XIX. века појавила се тежња, да се великим областима дају имена, која су одговарала главним географским особинама, нарочито планинским венцима. Ма да у ово доба није био тачно познат рељеф полуострва, немачки географ Цајне 1808. год., верујући, да постоји велико Централно Било, које се пружа од Црног мора кроз средину полуострва до Јадранског мора, назвао га је Емско или Балканско полуострво.

Ово име полуострву дао је по источном делу овога централног била, који се звао Хемус, или Балкан, мада име Балкан у месту Хемус није потпуно тачно. Кад је пак А. Буе 1840. год. утврдио да на нашем полуострву не постоји централно било, онда је ово име полуострву било сасвим потиснуто. Но оно је у новије доба опет преовладало и задржало се до данас.

Тако је дакле назив Балканског Полуострва дошао од погрешног схватања полуострвског рељефа. — Централног Била, које не постоји. Али како се и данас једна од најглавнијих планина на нашем полуострву зове Балканом, и како је ово име за наше полуострво познато и у науци и у картографији, то би било и доцкан и бескорисно сада мењати га, и то у толико пре, што у Европи има још доста погрешно датих имена појединим географским областима.

Положај, облик, величина и границе.

Положај — Балканско Полуоство захвата југо-источни део Европског континента. Оно се пружа између 36°5' (рт Матапан) и 45°30' (град Трст) северне ширине и између 13°5' (најзападнији рт Истре) и 29°5' (ушће Дунавског крака Килије) источне дужине.

Светски положај Балканског Полуострва врло је важан, јер се оно налази на средокраћи између три континента: Европе, Азије и Африке. Преко њега и око њега воде светске комуникације које везују централну Европу са Азијом и Африком, т. ј, везују запад са истоком. Са Европом оно је срасло на северној страни; са Азијом је у посредњој копненој вези преко острва у Егејском и Мраморном мору, а са Африком нема у опште копнене везе, јер је између ње и њега пространа пучина Средоземног мора.

Највећа ширина речног канала, којим је на северу Полуострво одвојено од Европског тупа, јесте 2000 м, на Дунаву код Доњег Милановца. Морски пак канал на југоисточној страни најужи је у Босфорском мореузу (666 м.) где се Балканско Полуострво највише примакло Малој Азији. Од Апенинског Полуострва оно је много више удаљено, око 60 км. у Отрантском Мореузу.

Облик — Балканско полуострво има у главном облик равностраног троугла, чија је основица наслоњена на труп Европе, а врх му се налази на рту Матапану. Но ако се његов спољни облик подробније расмотри, онда се може створити друга слика.

Две су управо главне тачке, које су од већег значаја за облик Балканског Полуострва: Медуански залив (S. Giovanni di Medua) код ушћа Дрима, и Солунско — Орфански заливи око Халкидичког полуострва. Код Медуанског залива је прегиб, ту је полуострво највише угнуто и то је услед сучељавања Динарског и Арбанашког планинског система.

Пруга, која би се повукла од Медуанског залива ка Солунско — Орфанском заливу, одвајала би северни масивни део полуострва од јужног, који је узан и јако разуђен. Северни део има облик трапеза, чија је обала слабо разуђена, док јужни део има облик ромба са дубоко разуђеном обалом, разбијеном у секундарна полуострва.

Клима у северном делу је у главном умерено континентална, а у јужном је средоземна.

Величина. — Балканско Полуострво са свима својим острвима захвата простор од 50.000 км.², а то је 6% од целокупне европске површине. Међу полуострвима у Европи оно по величини стоји само иза Скандинавског и Пиринејског. На полуострву живи око 20 милиона становника т. ј. 40 на један км.² Разлог овако ретком насељењу и поред његове добре плодности, треба тражити у дугој и тешкој турској управи, када није било ни личне ни имовне безбедности, услед чега је народ бежао са свога огњишта и расељавао се ван граница полуострва. Даљи су узроци: рђаво привредно и здравствено стање, као и непросвећеност народа. због чега је велика смртност становништва, нарочито код деце.

Границе. — Балканско Полуострво граничи се са истока и југоистока Црним, Мраморним и Белим (Егејским) морем, са југа Средоземним морем и са запада Јадранским и Јонским морем. На северу пак Балканско Полуострво одвојено је од трупа Европе Савом и Дунивом. Сава и Дунав, чије су долине усечене уз јужни обод панонског базена, добра су граница у географском погледу. Али одушањ Купе у Саву па на запад теже је одредити северну границу. Узима се, да она иде Купом до њеног извора, одакле се наставља у правој линији преко динарских венаца до Ријеке на Јадранском мору. Ова граница је доста неприродна. Не подудара се ни са рељефом јер прелази динарске венце, ни са етнографским фактима, јер раздваја српско — хрватски народ, ни са садањом политичком границом. Вредио је овде нагласити, да је ова граница у једно време у главном била политичка граница између Турске и Ау-

стрије и вероватно да је ово и имало утицаја при првом ограничењу Балканског полуострва на Северо — Западу.

Природније је, да граница води узводно од ушћа Купе долином Саве, затим кроз Љубљанско поље и најзад поред река Идрије и Соче до Јадранског Мора. Ова граница сече динарске планине тамо, где они хватају везу са алпским сислетом. Алпски ланци Караванака имају правац пружања од запада истоку и сусрећу се око љубљанског поља са динарским венцима, који се пружају од северо — запада ка југо-истоку, Љубљанско поље стварно раздваја Динаре и Алпе. Оваква граница додељује Крањски Карс и Истру Балканском Полуострву, коме и по осталим особинама припадају.

И ако је ова северна граница природнија, она није ипак тако одређена и прецизна, као што су на пример границе Пиринејског и Апенинског Полуострва, које имају у Пиринејима и Алпима јаке границе раздвајајућих особина. Најисточније планине Алпа немају ове особине а Сава и Дунав не представљају толике сметње саобраћају, да би у јакој мери одвајале Балканско полуострво од суседних крајева на северу. Осим тога, овај део границе, Сава и Дунав, није згодан ни са антропогеографског гледишта, јер сече једну хомогену етничку групу. На левој обали ових двеју река, у панонском басену, у Хрватској Славонији и Срему, у Бачкој и Банату, Србо Хрвати чине већину или, бар један значајан део становништва. Балканско Полуострво спаја се дакле потпуно са суседним земљама Европе. На северу оно суделује животом, осећањем и мишљењем са становништвом области на левој обали Саве и Дунава. Са те стране је ушло много нових елемената у састав и живот Полуострва и обратно. Према свему овоме ова граница на северу сада, после уједињења, нема великог значаја за нас.

Део северног фронта од Фијуме или управо од најсевернијег дела Кварнерског залива па до реке Купе иде преко кршног и доста шумовитог крањског платоа, средње висине. (7—800 м.) на коме је највиши врх Ришњак (1526 м.)

Купа, дуга 215 км. препона је од мањег војничког значаја. Корито јој је дубоко усечено, уз које су са севера припете Ускочке планине.

Сава — дуга је 595 км., дубина јој је 2—6 м. а ширина 200—650 м., десна обала доминира левом. Преставља јаку препону и то како по створу обала, тако и по количини воде, дубини и ширини корита.

Дунав — дуг 1176 км; ширина му варира од Београда до Оршаве 800—1200 м, а од Оршаве до ушћа 1200—2500 м; дубина до Оршаве 6—17 м, а од Оршаве до ушћа 7—30. Од Београда Дунав почиње да граничи Балканско Полуострво са севера и до Смедерева десна му обала доминира левом. Код Смедерева се спушта десна обала да прими Мораву, а за тим Млаву, па се одатле опет уздиже врло високо и то са обе стране правећи од Голубца до Кладова, на дужини од 120 км чувено *Бердапско ждрело*. Бердапско ждрело је граница између средњег и доњег Дунава.

У доњем току Дунава, од Оршаве до Силистрије, десна му обала доминира левом, а од Силистрије до ушћа местимично лева доминира десном. На целој својој дужини Дунав представља војничку препону у пуном смислу те речи.

Источна и југо-источна граница полуострва, као што смо већ рекли ограничена је Црним, Мраморним и Белим (Егејским) морем.

Црно море одваја наше полуострво од Кавказа и сматра се као препоне у најпотпунијем смислу те речи. Ова његова карактеристична особина не долази отуда, што је море, јер оно не мора као такво бити тако велика препона, као што нису ни многа друга мора, али оно је велика препона због свога географског месног положаја. Омеђено с једне стране отвореном левантском висијом, а с друге стране равном и хладном Сармацијом, при томе затворено босфорским мореузом, оно је изложено хладноћама и вечитим олујама с обе те стране, те је и хладније и немирније од свих других мора. Због сталних бура, оно је неподесно за пловидбу и зато и представља велику војничку препреку.

И заиста, у ратној историји и нема примера, да је оно кад год било операциски правац за агресивна предузећа са Кавказа против нашег полуострва.

Приморје Црног мора незгодно је још и због тога, што на њему нема залива подесних за пристаништа. Као најподеснији залив јесте Бургас, који дубље залази у копно и који се још може користити као пристаниште.

Залив Варна неподесан је за пристајање бродова, јер и улаз и излаз бродова из њега скопчан је са великим опасностима.

Ушће Дунава неможе се користити као пристаниште, јер је засуто шљунком и песком, услед чега у њега не могу да улазе већи бродови, који дубље газе.

Босфорски мореуз везује Црно и Мраморно море. Овај је мореуз дуг (30·9) км и његова ширина код Цариграда износи 0·5 км. Брзина воде кроз њега је 1·8 м. у секунди.

Босфорски мореуз је врло незгодан за пролаз бродова услед велике брзине тока воде у њему и јаког ветра. Постоји стална опасност, да вода не разбије бродове о стеновите обале при улазу у мореуз.

На јужном делу, а на Европској страни овог мореуза, подигли су Мегарци у VII. столећу пре Христа рибарску станицу, којој су дали име Бизантијум. На овом месту улази у Европско копно један залив, дужине око 6 км., познат под именом *Злајни Рој* (хризокерос). Овај залив подесно је уточиште великим бродовима противу свију ветрова, услед чега је он и полазна тачка за сва предузећа по бурноме Црном мору. Данас на северној страни залива лежи Галата са предграђем Пера, стара ђеновљанска варош. На јужној страни мореуза, а на место старог Бизантијума, лежи данашњи Цариград, и на врху његову Серај (Висока порта) која образује варош за себе и која врло лепо изгледа са својим џамијама и мунаретима. Цариградско пристаниште је једно од најбогатијих по броју лађа, које годишње у њега пристану.

Географски положај Цариграда, даје му велику важност, јер он лежи на ономе месту, где се Европа и Азија састају; опкољен са три стране морем, он има угодан стратегски положај, јер га је са мора врло тешко освојити. Одбрану његову нарочито појачавају мореузине Босфора и Дарданела.

Мраморско море, дуго 200 км., на европској страни има два пристаништа: Силвирију и Родосто, док супротна азијска обала има више zgodних залива. Ова два залива на европској страни од великог су војничког значаја, јер то су главне искрцне тачке азијске турске војске на европски континент. Овај је значај повећан још и тиме, што је Мраморно море обезбеђено Босфором и Дарданелима од непријатељске флоте; ово нарочито вреди због тога, што је турска флота слаба, те није у стању да штити искрцавање на другим тачкама.

Дарданели (Хелеспонт, Галиболи Богаз) везује Мраморно и Бело море. Овај мореуз је дуг 65 км. а средња му је ширина око 3 км. (највећа 7·5 а најмања 1·22 км.)

Са европске стране обалу Дарданела чини Галипољско полуострво, за чије се продужење могу сматрати острва Имброс и Лемнос.

Овај део међе од велике је историске важности. На најужем делу овога мореуза први пут су прешли у Европу Персијанци под краљем Даријем (515 г. пре Христа). Ту је и Ксеркс подигао оба своја моста при походу на Грке 480 г. пре Христа).

Александар Велики такође је овде прешао са својим Маћедонцима у Азију (334 г.) где су му се Персијанци на Гранику први пут одупрели. На овом су месту прешли Крсташи под Барбаросом (1189 г. по Христу) у Азију, а овде су и Турци први пут прешли у Европу (1357 г.) под Сулејман Пашом и учврстили се у вароши Галипољу (1357 г.).

Да би овај део земљишта задржали у својој власти и да би запречили улаз из Белог у Мраморно море, Турци су (Мухамед II. 1462 и 1463 г.) подигли три пара јаких утврђења, која су размештена на дарданелској мореузини на обема обалама, да би бранили улаз у мореуз Дарданеле, а Галипоље је од почетка постало главном станицом њихове флоте.

Дарданели су до пред рат 1914—1918 год. били утврђени читавом системом утврђења, која су у току овога рата одиграла своју улогу, спречивши енглеској фронти пролаз кроз мореуз у циљу напада на Цариград.

Као што видимо, део овог фронта нашег полуострва од Босфора до Дарданела од неизмерног је војног значвја. Сви путеги, који воде из западне Европе ка Персији, Индији, Арабији и северо-источној Африци воде према овеме делу: Босфору и Дарданелима. Ову важност они су имали како у пређашња времена, тако и данас. услед чега држање тих тачака, где се стичу сви главнији одношаји између Европе и западне Азије, и данас је главно тежиште, око кога се окреће „Источно питање.“

Бело (Егејско) море одваја Тракију, Маћедонију и Грчку од Мале Азије. Широко је око 300 км. (мерено по 40 упореднику). Обала му је јако развијена услед чега има доста залива и пристаништа.

Од острва у архипелагу од нарочите су важности: Споради и Киклади, која престављају остатке некадашњег копна, којим је била везана Европа са Азијом. Ова острва служе за везу Мале Азије са Грчком и према томе изгледа, да је ово острвље више позвано да спаја, него ли да раздваја ове две земље. Преко њих је од вајкада водио операциски правац било са полуострва ка М. Азији, било обратно.

Од важнијих острва у овом мору су још: Имброс, Лемнос и Тенедос, затим Самотраки и Тасос.

Важни су заливи на тракијској обали: *Еноски* — на ушћу Марице у Бело море. Да ово пристаниште Марица не засипа својим муљем, оно би играло важну војничку улогу, јер би представљало врло zgodна врата за продирање у унутрашност полуострва долином р. Марице. Данас има важну трговачку улогу Дедеагач, који је железничком пругом везан за Једрене и са Цариградом.

Кавалски и Орфански залив. Оба ова залива према своје месном положају имали би велику војну важност, када би долине р. Месте и Струме биле погодније за саобраћај и од њих би тада водили zgodни правци за унутрашност полуострва. Западно од орфанског залива налази се Халкидичко полуострво. Од овога полуострва пружају се далеко у море три језика: Хагион Орос, Лонгос и Касандра, од којих је најчувенији први — Света Гора. На њему је и наш манастир Хилендар, На јужном врху овога језика уздиже се брег Атос (1935 м.)

Западно од Халкидичког полуострва налази се највеће удубљење на обалама нашег полуострва: *Солунски залив* 7224 км²). На његовом северном крају лежи Солун, који данас игра велику улогу у трговачком погледу, јер је добро везан са центром полуострва а морским комуникацијама са свима пристаништима Средоземног мора.

Војничка важност Солуна такође је велика, јер, пошто се налази на ушћу Вардара, био би основица оних операцијама, које би водиле са ове стране на север. Ову улогу Солун је одиграо и у Светском рату 1915—1918 године. Цела Источна савезничка армија на солунском фронту ослањала се на Солун.

Ка Солуну, односно Солунском заливу води друм и железничка пруга из долине Мораве и Вардара, и тиме се најкраћим путем везује западна Европа са Малом Азијом и северо источном Африком.

Западна обала Архипелага иде право на југо-исток до јужног краја острва Еубеје у дужини од 400 километара, Северни део острва Еубеје одвојен је од Волоског залива и залива Ламије каналом Трикери. Острво Еубеја пак одвојено је од копна каналом Талантинским и Егрипосом. На јужном делу канал Талантински широк је свега 100 м. и на томе месту острво Еубеја везано је са континентом једним мостом. На овом месту налази се варош Халкис.

Од јужног врха Атике (Суниона) па до почетка западне међе (ј. врх Месенског полуострва) налазе се четири дубока залива: *Егински*, *Науплиски*, (*Аргоски*), *Маратонски*, (*Лакониски*) и *Месински*.

Егински залив добио је своје име по острву Егини, које лежи у средини залива. На источном прибрежју овага залива налази се престоница Грчке Атина. Егински залив везан је са Коринтским заливом каналом, који је прокопан 1893 године. Овај канал дуг је 6343 м. са дубином од 8 метара и ширином корита на површини воде 25 м., а на дну 22 м. Прокопавањем овог канала прекраћен је морски пут из Белог у Јонско море за 340 км. Заливи: *Науплиски*, *Маратонски* и *Месински* мање су важности и имају више локалан значај за Пелопонез (*Мореју*).

Западна граница нашег полуострва полази од јужног врха Пелопонеза (*Мореје*) а свршава се у врху Јадранског Мора код Ријеке и дугачка је око 2000 км.

По створу обала, ову западну границу можемо поделити на три дела: јужни, средњи и северни део.

Јужни део почиње од јужног врха Пелопонеза — Месенског полуострва, па иде на север до острва Крфа. На њему су главни заливи:

Аркадски (*Кипарски*) — има локалан значај.

Патраски, који почиње од острва Занте и дубоко улази у континент. У продужењу његовом протеже се Коринтски залив, који помоћу канала стоји у вези са Егинским заливом, односно са Белим Морем.

Са западне стране Патраски залив заклоњен је јужном групом Јонских острва, од којих је највеће и најјужније острво Зант, прозвано због своје плодности „Цветом Леванта“. Нешто даље северно од Занта налази се острво Кефалонија, једно од најзнатнијих острва у царству Одисеја. Уз његову источну страну налази се острво Итака. Као крајње северно острво ове групе је Левкада, које долази скоро до саме обале полуострва, те на тај начин образује тесну мореузину, којом се доспева у залив Аргу, на чијој је северној страни варош Арта (*Амбракија*, некадашња престоница Краља Пируса).

Од залива Арте до острва Крфа, пружа се скоро равна обала без и једног важнијег залива.

Острво Крф на својој источној страни има врло zgodних пристаништа, због чега је важна бродарска станица између Трста и Александрије, а у исто је време и тачка за одмор

морнарима, када им северни ветрови, који долазе од Јадранског Мора не допуштају да по њему мирно плове.

Средњи део почиње од Крфа па иде на север до ушћа Дрима (Медуанског залива). Идући од Крфа налази се на Отрантски канал, широк око 60 км. који спаја Јонско и Јадранско Море. Према њему налази се на страни полуострва залив Валона. Од Валоне на север пружа се Арбанашко приморје, дуго 200 км., које има равне, блатњаве и нездраве обале. У средини овог Арбанашког приморја лежи пристаниште Драч.

Од Драча почињао је пут „*Via Aegnasia*“, који је преко Елбасана, Охрида, Солуна и Сереза водио у Цариград.

Северни део почиње од ушћа Дрима па иде на север до Ријеке. Овај део се већ знатно разликује од остала два, створом својих обала. На њему се налази не само велики број залива, но пред тим заливима има велики број острва, која као истакнути форови ојачавају обалу полуострва.

На овом северном делу има девет важнијих залива, који су:

1.) *Дримова делта* (Медуански залив) ушће Дрима у Божану. Ово је један од врло важних залива, који по величини и удубљењу долази позади Солунског. На овој троугластој делти има два згодна пристаништа Љеш и Улцињ. На трећем рогу делте налази се Скадар.

2.) *Бока Которска*. Ово је залив од девет малих залива. Заклоњен од ветрова високим обалама, представља одлично пристаниште. По простору је у стању да прими знатно већу флоту. Дубина му је свуда велика, тако да лађе могу свуда пристајати уз обалу.

3.) *Дубровник* са својим пристаништем *Гружом*, које је згодно за пристајање бродова у свако време, јер је потпуно заклоњено од ветрова. Дубровник је важно трговачко место. Везан је железницом са долином Неретве и даље са Босном. Пред њим су острва: Локрум, Бабин лук и Калоцеп

4.) *Неретвина делта*.— згодан залив за складиште бродова. Има неколико пристаништа, али су најзначајнија: Затон, Лука и Клек.

Испред залива налазе се острва: Пељешац, Мљет, Корчула, Хвар и Вис.

5.) *Спљет*. У погледу утицаја на континент, овај је залив после Дубровника најважнији.

Острва испред залива су: Брач, Сулет и Циово.

6.) *Шибеник*. Својим лепим положајем може се поредити са Ђеновом. Испрад залива налази се велики број малих острва.

7.) *Задар*. Одвојен је кршним Велебитом и Динарским Алпима од осталог дела полуострва. Пристаниште није велико и доста је плитко.

Испред њега су острва: Дуги оток, Пашмон и Уљан.

8.) *Сењ*, — Налази се у Кварнеру,

9.) *Ријека*. — Налази се на раскрсници путева и железнич. пруга за Трст, Пуљ, Карловац, Загреб и Сисак. Због ове везе од јаког је утицаја на Хрватску, Славонију и Босну. Лежи у кварнерском заливу, у коме влада најјача Бора.

На овом делу Јадранског приморја владају врло јаки ветрови, који јако сметају пловидби. Ови се ветрови називају Бора и Широко. Први дува обично зими и траје 10—15 дана, долази са северо-запада — са копна, други дува обично лети и долази са југо-истока доносећи оморину.

Орографија.

Готово цело Балканско Полуострво је сама планина, управо оно је пространа висија, висока просечно око 580 м., а само $\frac{1}{10}$ део од целог полуострва припада равницама, од којих су најважније ове: дуж Саве, Дунава, Мораве, Вардара, Марице и Приморја.

Планине Балканског полуострва спојене су са средње европским планинским системима на два места: на северо-западу код извора Купе са *алпским* и у средини — на доњем Дунаву — са карпатским. Планине, које се спајају са Алпима испуњавају западну половину полуострва а друге поглавито источну. Долина Моравско — вардарска међусобно дели ова два планинска система.

На Балканском полуострву у главном имамо пет планинских система:

1. Динарски,
2. Арбаначно-грчки,
3. Карпатски,
4. Балкански и
5. Радопски систем.

1. Динарски планински систем.

Ова планинска система испуњава северо западну страну Балканског Полуострва и знатно се разликује како од источних

карпатских и балканских планина тако и од јужних арбанашких. Она је тектонски самостално набрана зона, која се на северо-западу приљубила уз крањски-кршни плато, а на југо-истоку је низом котлина растављена од арбанашко-грчке набране зоне. Нормалан правац пружања Динарске системе је од северо-запада на југо-исток до Медове и Скадра. Одавде она повија у северо-источни правац, што се нарочито види у Проклетијама и Комовима.

Овај планински систем одликује се:

- 1.) По геолошком саставу припада формацији креде;
- 2.) Горња му је површина пространа и кречна;
- 3.) Честа је појава крша;
- 4.) Састављен је из неколико планинских ланаца, међусобно паралелних и тешко проходних;

5. Већина има сталан правац пружања на целој дужини од северо-запада на југо-исток паралелно са морем.

На северо западу граница ове системе дошире у главном до Соче, њене леве притоке Идрије, Љубљанског поља и Савине десне притоке Крке; на истоку граница иде до Колубаре, Дичине, Ибра и Ситнице; на југу до Дрима, Метохије и Призренске котлине и на западу до Мора.

Цела ова планинска област, испуњена је узвишењима почев од високих планина, па до брегова и брежуљака. Поред високих ланаца, могу се наћи високе висије. По дужини ова планинска област износи око 550 км. а на ширини око 400 км.

У целој овој планинској маси највидније место заузима централно босанско бјело, које се пружа од извора Уне до Кома и које образује главну вододелницу између вода Јадранског и Црног Мора (односно Саве). Ово било је уједно граница између западних планина Динарске системе и источних босанских планина. Ове западне планине поглавито су састављене од кречњака — креде и добивају велике количине оденог ваздушног талога. Али како кречник пропушта воду, оне су на површини безводне, па су стога голе, кршевите и неплодне. Између њихових планинских била и висоравни, налазе се поља и клисурасте дубоко усечене долине.

Кроз ове западне планине нема дугачких пробојница, које би послужиле као канали за комуникацију између унутрашњости и приморја, изузев р. Неретве која пробија велики део ове Динарске системе.

Источне босанске планине обрасле су шумама, богатије су водом, имају доста пашњака и богате су у рудном благу. Појава крша на њима је ретка. Висина планина опада према северу, док најзад преко брегова и брежуљака не пређу у Посавину. Овај је предео много подеснији за саобраћај, јер је нижи, питомији и има уздужних долина (Босна, Врбас и Дрина).

II. Арбанашко-грчки планински систем.

Овај планински систем пружа се јужно од Дрима и Призренске Котлине, захватајући југо-западни део Балканског полуострва, до рта Матапана, а затим прелази и на острва Егејског Мора. Дужина му је до рта Матапана око 750 км., а ширина му варира између 80—225 км. Северни део је ужи од јужног.

Граница је овог система: На западу море; на истоку пак одвојен је од родопских планина рекама Лепенцом и Треском; затим Преспанским Језером, Бистрицом и Тесалијом.

У северном делу, на саставку са Динарским и Родопским планинама, овај планински систем има правац пружњања ј. з — С. И (Паштрик, Коритник, Шар-планина); а даље пружа се са севера на југ.

Овај планински систем разликује се од Динарског планинског система у томе, што му је правац потпуно меридијалан, планински ланци су му нижи и ужи, али јако збијени, у њима се кречњак појављује само местимично. Карс је дакле врло редак и није ипак онако љут, као у Динарском систему. Услед оваког геолошког састава, овај планински ланац пресецају попречно више река, чије су долине истина уске и клисурасте, али се ипак у њима могу саградити добри путеви, који би везивали централне делове полуострва са Јадранским приморјем.

Од Дрима до линије: Преспанско Језеро — Валонски залив протежу се Арбанашке планине, а одатле до рта Матапана протежу се Грчке планине.

а.) Арбанашке планине.

Арбанашке планине подељене су реком Шкумбом на два дела. Северни део познат је под именом Геге, и јужни под именом Тоске.

У оба ова дела пружа се више паралелних планинских ланаца, у главном правцем к југу, стрмих и одвећ врлетних, а делимично и тешко пролазних. Овим планинама припада и

вододелница р. Шкумбе и Охридског језера (Јабланица, Беличка планина, Мокрањска планина и Камена планина).

Просечна висина ових Арбанашких планина је око 1500 м. (док Јабланица има висину преко 2000 м).

Ове планине пресецају реке: Дрим, Шкумба, Семени и Војуша, са правцем тока исток - запад. Све имају клисурасте долине; једино Шкумба има местимице пролазну и проширену долину, којом је некада водио стари Римски друм. По изласку из клисура, реке улазе у приморску јадранску равницу, коју често плаве, услед чега она није ни обрађена како треба, нити је густо насељена, а поред тога у њој влада маларија.

Као што се види, цела Албанија представља земљиште дивље, врло стеновито, местимице и кршно, у животним намирницама сиромашно и врло тешко пролазно. На њему је тешко наћи већих плодних равница, или ширих долина добро обрађених и насељених. Ово је узрок, те је његово насеље подељено на много племена као: Дукађинци, Миридити, Дибралије, Кастриоте, и т. д. који, као какве засебне државице, живе више мање потпуно одесјеним животом. Становништво ових планина је здраво, крепко, бистро, научено још из малена да се бори са природом за свој опстанак и као такво представља добар материјал за војску.

Равнице у овом делу су:

Мусакија приморска: подводна, нездрава, слабо плодна и ретко насељена. Елбасанска, мала али плодна, Београдска. Коричка, Коњичка, мале али плодне и добро насељене.

б.) Грчке планине.

Јужно од линије: Валонски залив — Преспанско Језеро настају Грчке планине, које се пружају правцем с. з. — ј. и до рта Матапана. Главни планинско било јесте Пинд, од кога се пружа велики број огранака у све стране, који испуњавају Тесалију, Епир и Средњу Грчку. Висина овог планинског масива је око 1500 м., а има појединих врхова и преко 2000 м. Главну масу Пелопонеза чини Аркадиска висораван. Од ове висине одвајају се на југу два планинска ланца. Парнас и Тајгетос, чија је крајна тачка Матапан.

Равнице, које се протежу између ових планина јесу ове:

Тесалиска равница, кроз коју протиче река Саламбрија. Ово је равница врло плодна и добро обрађена и са правом се назива житница Грчке; затим Ламијска равница, долина реке

Мавропотамоса са Тивском равницом; Артска и Мисолушка. Ово су равнице мање али доста плодне.

III. Карпатски систем.

Планине овога система захватају најмањи простор Балканског полуострва. Оне прелазе преко Дунава у северо-источне крајеве Србије и пружају се на истоку до Тимока, а на западу до Велике Мораве. Дунав их је пресекао у Бердапској Клисури.

Огранци ових планина почињу са севера Мајданпечким планинама и Мирочем, са којима се везују и Омољске, које се на југ продужавају под именом Кучајских планина. Јужно од ових уздиже се Ртањ и Тупижница а изнад Алексинца Озрен, од кога се на ј.-и. пружају омањи врхови до самог Балкана, који почиње од Вршке Чуке.

Ма да ове планине припадају једном систему, ипак се поједини ланци међусобно разликују по своје орографском саставу и по правцу пружања. Оне у северо-источном делу обрасле су густом шумом и богате су у металним рудама, а код оних на југоистоку јавља се Карс (Кучајске пл.) као и у Динарским планинама.

Од речних долина највежњија је долина реке Млаве, која је позната под именом Стиг.

IV. Балкански систем.

Планине овога система налазе се у северо-источном делу полуострва. Главна и најважнија планина целог овога система је *Балкан*. Главни гребен Балкана почиње од Вршке Чуке као наставак источних Српских планина и као венчана планина пружа се на југо-исток до Искарског пролома а одатле иде на исток до Црног Мора. Балкан је најдужа планина на Балканском полуострву и дужина јој износи око 700 км. а ширина 30—50 км.

Главно планинско било образује вододелницу између Дунава и Марице, једноставно је, и само је на једном месту пробијено реком Искром. Геолошки јој је састав из најстаријих стена (кристаластог љускара и гранита).

На његову северну падину наслања се планинска маса од кречних стена, која образује северне предпланине. Ове предпланине идући северу прелазе у благе повијарце, који на много места прелазе у низију. Ово благо нагнуто земљиште познато

је под именом *Бугарска шабла*. Јужна пак падина овог била стрма је и одвојена је редом уздужних котлина од Бугарске Средње Горе.

Ово главно планинско било у своме западном и средњем делу има алпски карактер и састоји се већином из високих планина; док се источни део састоји из средњих и нижих планина. Гребени су му већином широки, и без дубоких удубљења.

Прелаза преко Балкана има око тридесет, преко којих се може угодно прећи и то удобније са северне стране, услед блажије северне падине, но са југа. Око $\frac{1}{3}$ овог земљишта је покривено већином лиснатом шумом, а остало је земљиште голо и обрасло добром травом.

По орографским и хидрографским особинама и по геолошком саставу и висини, Балкан се може поделити на 3 дела:

а.) Западни Балкан, почиње од Вршке Чуке па до Искриног пролома. Правац пружања му је до Св. Николе са севера на југ, а одатле на југо-исток. Западни Балкан код нас се зове Стара Планина, на којој је највећи врх Миџор висок 2186 м.

б.) Средњи или Централни Балкан протеже се од Искра до Демир Капије. На њему је највиши врх Фердинандов врх — Јумрукчал (2385 м.).

в.) Источни Балкан (мали Балкан) — од Демир Капије до Црног мора. Знатно се разликује од остала два. Док су западни и средњи Балкан имали један гребен, овде имало три који се зракасто пружају ка Црном Мору и између њих се провлачи и скупља воду река Калечија. Овај Балкан знатно је нижи од предњих, средње висине је до 500 м. Највиши је врх висок 1182., метара,

V. Годопски систем.

Овај систем испуњава централни и југоисточни део Балванског полуострва. Његова област већа је но ма кога другог планинског система на полуострву. Од Балканског система одкојен је Софиском котлином а потом котлинама: Злепоље, Заплање, Нишко поље и даље у главном Вел. Моравском долином. На југу се пружа до Егејског Мора а Тесалијске равнице и Горње Бистрице; на западу је овај систем одвојен од Динарскога и Арбанашко-грчког планинског система низом котлина међу којима су најважније; Кастурска, Пресанска, а затим Пореч, Тетово, Косово. Захватајући Копаоник, Голију и Јастребац, овај се систем пружа преко Рудника и дошире на север до Саве и Дунава.

На овој стистему је највиша планина на Балканском полуострву — Олимп 2985 м., а затим Рило са својим врховима Мусалом (2923) и Чедиртепе (2780 м).

Многобројни проломи и удубљења деле овај планински систем на веће и мање групе и чине да ове планине имају другојачију физиономију од осталих планинских система на Балканском полуострву. Планине овога система пружају се у разним правцима са широким теменима и стрмим падинама. Овде нема дугачких ланаца као код Динарског и Балканског система, већи су масиви велике планинске гомиле. У овом систему налазе се највише планине и највише врхови, који прелазе висину осталих планинских система Балканског полуострва. И ако својом висином долазе у појасе вечитог снега, ипак снег и лед се на њима не одржавају стално, преко целе године.

Родопске планине су старе, много старије и од Динарског и од Балканског система, и оне су као планине постојале и онда када су се планине означених система тек стварале. Оне се састоје поглавито од кристаластих шкриљаца. На вишим врховима састављене су од распаднутог и омекшаног љускара.

Целу област ових планина пресецају неправилне долине различитих величина. Ове долине које су постале већином од наноса, играју у планинама овог система велику војну улогу, јер су оне због своје плодности средишта густих насељења и више културе и због тога су главни географско-стратегиски субјекти односно објекти свима операцијама.

Овом планинском систему припадају у главном ове планине: у *Бугарској*: Странца планина, Средња гора, Родопе: Рило, Доспад Даг, Пирин, са њиховим ограницима. Вреди напоменити, да на Рилу има 70 језера, 30 врхова који прелазе висину од 2500 м. и 12 који су виши од 2700 м.

У Македонији су следеће групе:

а) *Источне планине*: Осоговске планине, Пљачкавица, Влахиња, Малешке пл., Благуша, Беласица, Круша пл., Бешак, и Халкидичке планине. Висина ових планина је 1200—1400 м.

б) *Западне Македонске планине*: Ове планине почињу од Скопске Црне Горе и пружају се меридијално на југ.

Главније су планине: Јокупица, Бабуна, Селечка планина, Мориховско-Могленичке планине, Његушка планина, Баба, Неречка и т. д.

в) На север од ових Македонских планина простиру се Српске планине Родопског система међу којима су: Карадаг,

(Скопска Црна Гора), Пчињске планине (Рујан, Патерица, Козјак Лисац), Обрелус (граничне планине од Деве—баира до Нишаве), Копаноник, Јастребац, Рудник и т. д.

Детаљније о овим планинским масивима биће говора при изучавању наше земље и суседних нам држава: Бугарске, Грчке и Албаније.

Хидрографија.

А Реке.

Ако бацимо поглед на орографски склоп Балканског полуострва одмах ћемо запазити, да главни планински гребени имају у главном два правца пружања: од северо-запада ка југо-истоку и од запада ка истоку. Ови главни планински гребени са оваким њиховим правцем пружања деле воде Балканског полуострва околним морима т. ј. Јадранском и Јанском, Црном и Белом (Егејском) мору.

Према овоме у хидрографском погледу имамо на Балканском полуострву три слива:

- а) Западни или Јадранско-Јонски слив;
- б) Северо-Источни или Црноморски слив и
- в) Јужни или Бело-морски слив.

а) Западни — Јадранско-Јонски слив.

Вододелницу Јадранско-Јонског слива на истоку образују планине Динарског и Арбанашко-Грчког планинског система, као Капела, Динара, Радуш, Лебршник, Проклетија, Црновлева, Шар, Бистра, Баба са Перистером и Пинд.

Ова вододелница примањута је сасвим уз југо-западну (Јадранско-Јонску) обалу тако, да се на овој страни нису могле развити дугачке реке и пространи сливови, какви се налазе даље на истоку и југу. Овај је слив врло дугачак а врло узан, са кратким и врло брзим рекама, које имају јако усечена корита. Оне пак реке овога слива, које имају мало већу дужину, махом извиру на источној страни означене вододелнице, коју у своме току ка мору пробијају.

Најважније реке овога слива су: Неретва, Бојана, Дрим, Шкумба, Семен, Војуша, Арта, и Аспропотамос:

б) Северо-источни — Црноморски слив.

Вододелница између овог северо-источног и јужнога слива иде средином Балканског полуострва са правцем пружања Запад-Исток. Ову вододелницу образују гребени високих планина:

Црногорских, северо-арбанашких, Шаре, Карадага, Осогова, Витоша, Рила и Балкана, који јасно обележавају ову средишњу полуострвску испупченост. Од ње на север и на југ земљиште поступно у висини опада. Извори главних река које теку на север и југ налазе се у главном у највишим деловима ове средње балканске испупчености.

Овај Црноморски слив је најдужи, а по ширини је мало ужи од Беломорског

Најважније реке овога слива су: Сава и Дунав са њиховим притокама: Уном, Врбасом, Босном, Дрином, Колубаром, Моравом, Млавом, Тимоком, Ломом, Огостом, Искром, Видом, Јантром, и Белим Ломом.

Осим тога овом сливу припада и р. Камчија, која се улива у Црно море.

Дунав је највећа река овога слива и њиме је, кад је просекао ђердапску клисуру, отекла у Црно Море вода негдашњег Панонског Језера, које је захватало целу Панонску Низију и појединим својим деловима допирало до Балкана, Шаре и Динарског планинског венца.

в) Јужни — Беломорски слив.

Реке овога слива носе много муља и њиме засипају своја ушћа, која су махом услед овога мочарна и блатњава. Долине су им широке, састављене од котлина повезаних често правим клисурама.

Овим рекама отекла је у Егејско море вода Егејског Језера, које је у прошлости постојало и испуњавало све котлине Родопског Силета. Ово је језеро отекло онда, када је потонуло копно, које је постојало на месту данашњег Егејског мора и чији су остаци данашња Егејска острва.

Главније реке овога слива су: Марица, Места, Струма, Вардар, Бистрица и Саламбрија.

Детаљнији опис и војничка важност како ових река тако и река западног и северо-источног слива, биће изложени при опису појединих земаља којима оне припадају.

Као што се види речна мрежа Балканског полуострва довољно је разграната тако, да изузев Карса, ниједан његов крај не оскудева у текућим водама. Рила и ивичне планине Косова Поља главна су изворишта, с којих се реке зракасто разилазе на све стране, текући у сва гранична мора. Али, изузев Дунава и Саве, оне нису пловне за пароброде, или због тога што су брзога тока и великога пада, јер су им долине

клинурасте, или због недовољне дубине, и неједнаког стања воде у току године.

Ну и ако немају вредности за бродарство, балканске су реке од велике важности за копнени саобраћај, јер су њиховим долинама спроведени сви најважнији друмови и железнице. Својом саобраћајном и војном важношћу особито се истичу три долине: Моравска, Вардарска и Маричка. Моравско-Вардарском долином саграђена је главна балканска железница, која спаја Београд преко Скопља са Солуном; а Нишавско-Маричком иде пруга која везује Београд преко Ниша и Софије са Цариградом. Овим долинама кретао се а и сада струји целокупан саобраћај из Западне и Средње Европе у Азију и обратно.

У овим долинама су најважнија политичка, војничка, и привредна места Балканског полуострва.

Зракаст правац балканских река показује, да су највише области полуострва у унутрашњости; тако исто, да је оно нагнуто на разне стране, Готово су подједнаки његови делови нагнути на север (према Дунаву и Сави) и на југо-исток. Северни нагиб упућује Полуострво на средњу Европу, према којој је она отворена долинама Дунавских и Савских притока. Југоисточни нагиб и долине река: Вардара, Струме, и Марице, упућују и отварају Полуострво према Егејском мору. Најмањи пак део нагнут је на југо-западну страну, према Јадранском и Јонском мору, на која избијају узане долине Неретве, Дрима, Шкумбе и Војуше.

Због оваког нагиба и свога положаја, Балканско Полуострво је од најстаријих времена служило, па и данас служи, као природан мост између европског и азиског континента, као спојна земља између просвећеног Запада и непросвећеног Истока, јер преко њега прелазе најкраћи путеви из Азије у Европу и обратно.

Језера.

Већих језера има само у западном делу Балканског Полуострва, у Албанији и Македонији; на другим местима су језера мањих размера. Но у опште сва балканска језера су релативно малог пространства, те немају неког већег привредног значаја.

Сва балканска језера, изузев Скадарског Блата, представљају махом остатке некадањег великог Егејског Језера, управо његове најдубље делове из којих вода није могла да одиђе.

Највећа језера су: Скадарско Блато, Охридско, Преспанско, Островско, Тахинско, Ајвасилско или Бешик Језеро, Јенице, Костурско, Дојранско, Плавско, Јањинско и друга мања језера.

Скадарско Блато, Охридско и Дојранско језеро чувена су са свога риболова, којим се исхрањује околно становништво.

Пловидба је по језерима незнатна, изузев на Скадарском блату, где је нешто живља.

Уздужне и попречне долине

а) Уздужне. — Унутрашњост Полуострва је просечена у правцу север—југ и југо-исток уздужним долинама. Ове уздужне долине олакшавају саобраћај између Подунавља и Егејског приморја и везују оба ова краја са централним басенима Полуострва. Најважније уздужне долине су: Морава—Вардар и Морава—Марица.

Моравско—Вардарска долина. — Ова долина представља једноставну целину. Вододелница Мораве и Вардара није планински венац, већ лежи у прешевском и косовском басену, у којима су речни токови тако троми, да се не може на први поглед опазити, да ли воде теку Морави или Вардару. У косовском се басену река Неродимка рачва (вештачка бифуркација) и тече делом у Мораву, делом у Вардар. Долина Мораве и Вардара, дакле, нису раздвојене, већ састављене њиховом вододелницом. Тиме је нарочито било олакшано грађење железничке пруге, која везује Београд и Солун. Ова пруга пролази кроз Моравско—Вардарску долину готово њеном средином и тако има значајан спајајући и изједначујући утицај на становништво и оживљавајући утицај на трговину; сви се путеви овде стичу и живот се концентрише дуж ове главне артерије.

Повољне околности у развоју Мораве и Вардара олакшале би такође израду воденог пута који би овим рекама везао Дунав са Егејским морем, т. ј. Београд са Солуном.

Поред долине Вардара, постоји јужно од Скопља још једна удолина т. ј. Скопље—Овче поље—Радовиште—Струмица која допире до Орфанског и Солунског залива. Уздужна Вардарска долина је дакле удвостручена. Ова долина, и ако нема железнице, има велики обласни значај. Пре него што је саграђена железница у долини Вардара, то је била главна комуникација између јужних и централних области Полуострва. Ова комуникација избегавала је вардарске теснапе.

Важност дакле ове Моравско—Вардарске долине у трговачком и саобраћајном смислу је првокласна. Њоме се везује Београд са Солунским заливом. Солунски залив је најзнатније пристаниште Балканског Полуострва; многобројне поморске линије, које се у њему свршавају или од њега потичу, јасно означавају његов трговачки значај.

Београд по својој географској положају има улогу од изванредног значаја. Од њега воде, или се ка њему стичу важни путеви долинама Дунава, Саве, Тисе, т. ј. од Будимпеште, Темишвара, Ријеке и Љубљане.

Према овој, Моравско—Вардарска долина, спајајући Солун и Београд, везује стварно Полуострво са средњом и западном Европом.

У војном погледу Моравско—Вардарска долина има такође првокласан значај: Везујући запад са истоком, она може послужити као одличан операциски правац са севера на југ и обратно. Са обзиром на циљ на пр. северној војсци, која тежи ка истоку и обратно јужној ка западу, он је најкраћи, и најудобнији, јер води кроз плодне области, житницу полуострва, која је доста густо насељена и тиме омогућава угодан смештај оперишућих војска. Најзад у погледу безбедности овај правац је релативно обезбеђен на својим боковима повољним тереном,

У односу на операције, правцем исток—запад и обратно, Морава и Вардар, које теку средином долине могу корисно послужити као добре препреке у тактичном смислу, како својом количином воде и брзином њеног тока, тако и створом околног земљишта. У стратeгиском пак смислу, оне не представљају никакву препреку.

Моравско—Маричка долина. — Ово је друга велика уздужна долина Полуострва. Од Мораве код Ниша одваја се удолина и води долинама Нишаве, Искра и Марице кроз Бугарску ка Цариграду. Она није тако једноставна целина, као Моравско—Вардарска долина. Поједине речне долине раздвојене су водо међама, од којих оне између Нишаве и Искра и између Искра и Марице имају знатну висину;

Завршна тачка Егејског мора је Цариград. Због културног и политичког значаја Цариграда, комуникација, која је била долином, била је једна од главних на Балканском Полуострву још од римског и вазантског доба па до наших дана. Овим правцем ишла је „*via militaris*“ римског царства и „царски пут“ српске историје. Доцније он постаје главни пут тур-

ског царства у Европи и зове се „Стамбулџол“. Данас овим правцем води железничка пруга, која везује средњу Европу са предњом Азијом,

Због ове везе војничка важност ове долине као оперативског правца и данас је велика. Ову њену огромну војничку важност доказао је понова светски рат. За Немце представљала је ова веза једини правац из средње Европе у Месопотамију и Индију. На овом су правцу Немци покушали своју империјалистичку експанзију, која је тежила преко Балкана, Цариграда и Анадолије Месопотамији. На овом правцу су се осетили угрожени Енглези за одбрану своје најбогатије колоније Индије.

Међу осталим уздужним долинама мањег значаја од предходних вредно је истаћи: *босански пуџ*, који спаја Скопље, Косово и Метохију са Сарајевом.

Епирски пуџ који везује Арту преко Јањине са Валоном; долину *Сџируме*, која везује базене Софије за егејско приморје.

Долине реке Босне и Врбаса, којим се везује долина Саве са долином Неретве; *долина Колубаре*, која се преко својих притока наставља у долину западне Мораве и даље долином Ибра ка Рашкој и Новом пазару, односно ка Косову пољу и Скопљу где избија на Вардар. *Долина Тимока* која везује Дунав са долином Нишаве.

Бразде за везу долине Дунава са долином Марице воде преко Балкана, који има већи број превоја: Гинци, Арабаконак, Шипка, и други. Ове бразде чине већином долине река притока Дунава и Марице, чији су извори близу дубоких седала. Најважнија бразда је долина реке Искра, која пробија цео Балкански венац; њоме води железничка пруга за везу јужне и северне Бугарске. Природно њено продужење је долина реке Струме, те се на тај начин добија директна веза Дунав — Бело Море.

б) *Попречне*. — Као типичне и важне попречне линије поменућемо овде оне, које везују унутрашњост Балканског Полуострва са обалом Јадранског мора. Комуникације, које воде овим попречним долинама, много су теже од оних, које воде уздужним долинама. Ово долази отуда, што оне секу динарске и арбанашко-грчке гребене, који су многобројнији, збијенији и већим делом карсни.

Па ипак постоји разлика, истина мањег значаја, између далматинског дела јадранског приморја, које се налази на северу од Скадра и арбанашко-грчког, на југу од ове вароши.

ског царства у Европи и зове се „Стамбулџол“. Данас овим правцем води железничка пруга, која везује средњу Европу са предњом Азијом,

Због ове везе војничка важност ове долине као оперативског правца и данас је велика. Ову њену огромну војничку важност доказао је понова светски рат. За Немце представљала је ова веза једини правац из средње Европе у Месопоталију и Индију. На овом су правцу Немци покушали своју империјалистичку експанзију, која је тежила преко Балкана, Цариграда и Анадолије Месопотамији. На овом правцу су се осетили угрожени Енглези за одбрану своје најбогатије колоније Индије.

Међу осталим уздужним долинама мањег значаја од предходних вредно је истаћи: *босански пуџ*, који спаја Скопље, Косово и Метохију са Сарајевом.

Епирски пуџ који везује Арту преко Јањине са Валомом; *долину Сџируме*, која везује базене Софије за егејско приморје.

Долине реке Босне и Врбаса, којим се везује долина Саве са долином Неретве; *долина Колубаре*, која се преко својих притока наставља у долину западне Мораве и даље долином Ибра ка Рапској и Новом пазару, односно ка Косову пољу и Скопљу где избија на Вардар. *Долина Тимока* која везује Дунав са долином Нишаве.

Бразде за везу долине Дунава са долином Марице воде преко Балкана, који има већи број превоја: Гинци, Арабаконак, Шипка, и други. Ове бразде чине већином долине река притока Дунава и Марице, чији су извори близу дубоких седала. Најважнија бразда је долина реке Искра, која пробија цео Балкански венац; њоме води железничка пруга за везу јужне и северне Бугарске. Природно њено продужење је долина реке Струме, те се на тај начин добија директна веза Дунав — Бело Море.

б) *Попречне*. — Као типичне и важне попречне линије поменућемо овде оне, које везују унутрашњост Балканског Полуострва са обалом Јадранског мора. Комуникације, које воде овим попречним долинама, много су теже од оних, које воде уздужним долинама. Ово долази отуда, што оне секу динарске и арбанашко-грчке гребене, који су многобројнији, збијенији и већим делом карсни.

Па ипак постоји разлика, истина мањег значаја, између далматинског дела јадранског приморја, које се налази на северу од Скадра и арбанашко-грчког, на југу од ове вароши.

Попречне долине у далматинском приморју су ретке; поред тога оне су кратке, изузев долине Неретве, оне секу само приморске гребене.

Најважнија је у овом делу долина Неретве, којом воде комуникације са приморја у долину Врбаса, Босне и Дрине.

На северу везано је Кварнерско Приморје низом малих поља са пространим котлинама и равницама у долини Саве и Дунава. Овим пољима и кратким удолинама воде данас железничке комуникације, које везују Ријеку преко Св. Петра са Љубљаном и преко Карловца са Загребом.

Попречне долине арбанашко-грчког приморја пробијају, на против, велики број планинских венаца и продужавају се готово до центра Полуострва, нарочито долине Дрима, Шкумбе и Девола или Семени.

Први трансверзални пут, кога су Римљани саградили, био је „Via Egnatia“, који је ишао од Драча долином Шкумбије преко Охрида и Водена у Солун; одатле он је ишао дуж егејског приморја до Цариграда. И данас, са железничком пругом од Солуна до Битоља, овај пут има велики значај и његов наставак од Битоља до Елбасана, остао је и сада један од најживљих попречних путова Полуострва. Други попречни пут полази од Валоне, допире у долину Девола до Костура и до других вароши јужне Македоније.

Најповољнија веза јадранског приморја са унутрашњошћу Полуострва јесте на делу, где се налази Медовски Залив, који се може још назвати „Скадарска Врата“. На овом делу обала мења свој правац од с.з.—ј.и. овде прелази у правац с.—з. Због овог мењања правца, овде је обала ближа централним областима и Моравско-Вардарској долини, од других делова јадранског приморја. На линији Скадар — Косово налази се већи број котлина, међусобно раздвојених ниским пречагама; поред тога цела област, којом тече Дрим, релативно је много нижа но планине северно и јужно од ње.

Овом серијом котлина ишао је римски пут, који је полазио од Љеша ка Липљану на Косову и Нишу; затим зетски пут, пут који је везивао Скадар, престоницу српског краљевства Зете, са Косовом, и допирао до уздужног пута Морава—Вардар и до Цариградског пута. И данас овај пут има услова да постане најважнији трансверзални пут на Полуострву, пут који ће везивати Дунав и плодне равнице Румуније и јужне

Русије са Јадранским морем. На њему је пре рата почела да се трасира железничка пруга — трансбалканска пруга.

Жупе.

Под жупама треба разумети више или мање проширена удубљења у извесном планинском систему или дуж речних долина. Жупе су ограђене обично високим планинама, које отежавају везу између њих. Жупе дуж речних долина везане су клисурама на дотичним рекама, те су у бољој међусобној вези од оних у планинама.

На целом Балканском Полуострву има много жупа а највише у Динарском и Арбанашко-грчком сплету; поља у динарском сплету су ограђена тешко пролазним кршевитим гребенима, те су највише изолована.

Згодно су постављене жупе, подбалканске котлине — од Бургаса до Софије — и у долини Моравско-Вардарској.

Жупе уживају обично благо поднебље, јер су заклоњене преградама, те су у њима повољни услови за пољопривреду. Оне су згодне за смештај и снабдевање војске. Тако исто важне су географско-стратенске тачке клисуре и теснаци, односно превоји преко планина, које ограђују ове жупе, јер се преко њих постиже међусобна веза појединих жупа.

Клима.

Балканско Полуострво према своме географском положају, могло би имати много топлију и блажију климу, него што је стварно има. Налазећи се на југу Европе, са свију страна опкољено морем требало би да има приморску климу, онакву као што је има Апенинско Полуострво, јер се оба ова полуострва налазе на истој географској ширини. Али Балканско Полуострво има потпуно друкчију климу од Апенинског Полуострва.

Овај факат објашњава се разним положајем и утицајима појединих мора, као и орографским створом самог полуострва.

Црно море, које се налази на његовој источној страни, са северне стране отворено је према Сармацији, услед чега је изложено великим хладним ветровима. Ови хладни ветрови имају утицаја и на климу у сев. источном делу полуострва.

Даље високи планински гребен који се пружа средином Полуострва правцем запад-исток управо вододелница река, које припадају на југу сливу Белог Мора а на северу сливу

Дунава односно Црног Мора, уједно је и климатска међа, до које допиру, с једне стране топли јужни ветрови, а с друге северни хладни.

Према овоме на Балканском Полуострву можемо разликовати тројаку климу: степску (континенталну), средње европску (умерено континенталну) и средоземну.

Степска клима влада на крајњем северистоку у Дунавској равници и Добручи. Она се одликује: студеним зимама, жарким летима и незнатном количином ваздушног талог (у Добручи једва 400 м. м.), који највише пада лети. Највећа хладноћа зими спушта се и до -35° Ц., а лети се топлота попне лако и до 50° Ц. Овакву климу има овај крај стога, што је отворен хладном и североичточном ветру *кошави*, која полази из Сибирске низије и јако расхлађује сво земљиште до Карпата и Балкана; с друге стране, балкански венци спречавају дејство топлих и влажних ветрова, који дувају од Егејског Мора.

Умерено континенталну климу има сво ниже земљиште источно од јадранске и северно од егејске вододелнице. Ту су зиме хладне, доста снежне а лета топла и довољно кишовита. Највећа хладноћа зими спушта се до -25° Ц., а лети се топлота пење до 40° Ц.

Ваздушни талог износи просечно 700 м.м. Разлике у топлоти лета и зиме знатне су и расту идући од запада на исток. У Србији су зиме хладније но у Босни, а у Бугарској су још хладније но у Србији; летње су врућине обрнуто у Бугарској највеће, затим у Србији па у Босни.

Овај предео нагнут је и отворен према Средњој Европи и Панонској Низији, одакле зими дува оштар северац, али га вододелница Егејског Мора задржава од утицаја на јужну област полуострва.

Средоземна клима преовлађује у узаном приморју Јадранског и Јонског Мора и у широј области Егејског Мора. Овде су зиме благе и кишовите, а лета жарка и сува. Снег пада у самом приморју врло ретко, а кад падне брзо се отопи. Разлике између летње топлоте и зимске хладноће знатно су мање него у пределима умерено-континенталне климе, али је количина талог много већа. Највећу количину талог добива место Црквице, близу Котора.

На климу ових предела од пресудног су утицаја топла околна мора, с којих на копно дувају топли и влажни ветрови, и то: у јадранском приморју *широко* са југо-запада, а у егеј-

ском *сџезија*, која дува с југа. Планински пак венци на развођима спречавају продирање хладних ветрова са севера и североистока, али са њих потичу нарочити суви и хладни ветрови: *бура* у јадранском и *вардарац* у егејском приморју, од којих је први у главном североисточни, а други северни ветар,

Прорашће.

Веgetационе зоне, географски распоред шума, простране пашњаци и ливаде, у тесној су вези са климом појединих области и њиховим геолошким саставом.

Планински сплетови Полуострва су главне области највећих шума, али тако исто на њима има и пространих пашњака.

Велики планински масиви чине границу између средоземне вегетације с једне, и вегетације централне Европе с друге стране.

Распростирање средоземне вегетације ограничено је приморским динарским гребенима, затим Балканом, Средњом Гором и Родопом. Али ипак има неколико врста средоземних биљака које продиру и у унутрашњоси Полуострва уздужним и попречним долинама. Оваких биљака има, које се јављају чак и северно од развођа између Мораве и Вардара, у околини Врање, у долини Јужне Мораве, у Качаничкој Клисури, између Скопља и Косова и у серији котлина јужно од Балкана,

Најјаснија граница у вегетационом погледу прелази преко Средње Горе, развођем између Марице и Искра, преко Скопске Црне Горе и Шар планине.

Ова граница дели северне зелене области од јужних више или мање голих, које лети изгледају као спрљене. Као ови јужни крајеви, и јадранско приморје, западно од последњег динарског приморског гребена, је скоро потпуно голо. Само врло високе планине прекидају монотонију оголићених зона, јер су често покривене шумама и пространим пашњацима

Северно од наведене границе, земљиште је великим делом покривено зеленилом, пашњацима, сочним ливадама и пространим лиснатим шумама, ретко четинарима. Области које се налазе западно од Карпатско-балканског лука, више су зелене од источних. Међу овима Босна и Србија имају првенство над свима другима. У овим земљама шума успева скоро као и у централној Европи.

Северна област се одликује не само зеленилом шума, пашњака и ливада, већ и воћњацима, нарочито шљивацима, којих има много више у западном но у источном делу. Ови воћњаци

и поља под цереалијама покривају равнице и таласасто земљиште до подножја планина. У Србији и Босни нарочито добро успева кукуруз, услед чешћих летњих кишпа, и боље но у ма коме делу Полуострва.

Сасвим је друкчији изглед предела на југу и западу од означених граница. Највећа разлика запажа се прелазећи из Босне, шумовите и зелене, у јадранско приморје, голо и кршно са стенама беличасте и сиве боје. Разлика је мање оштра, кад се прелази Полуострво са Севера на Југ, од Ниша у Солун или од Средње Горе ка сливу Марице: има једна прелазна, више или мање широка зона, између зелене области и егејског приморја. У овој прелазној зони готово нема шума, изузев у врло високим планинама; пашњаци и ливаде су ретке; поља са цереалијама су ређа и жетва је у опште слабија но у северној области; кукуруз је нарочито слабији и кржљавији. Напротив, друге биљке, које се ређе гаје у северним областима, овде на југу више успевају. Ту спадају винова лоза, дуд, дуван, пиринач мак и др. У егејском приморју место воћа, успева добро: смоква, лимун, поморанца, бадем и маслина.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца

Положај, облик и величина.

а.) Положај.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца налази се највећим делом на Балканском Полуострву, заузимајући његов централни и северо—западни део и спада у ред приморских држава.

Она се граничи: са севера Аустријом и Маџарском; са истока Румунијом и Бугарском; са југа Грчком; са запада Албанијом, Јадранским Морем и Италијом.

По своме географском положају Краљевина лежи на средокраћу између полутара и северног стојера. Простире се на северу од $46^{\circ} 52'$ (Прекомурје) па на југ до $40^{\circ} 51'$ (Галичица пл.) северне ширине. У правцу запад—исток она се простире од $13^{\circ} 40'$ до $23^{\circ} 10'$ источно од Гринича. Према овој простире се са севера на југ $6^{\circ} 1'$ и од запада на исток $9^{\circ} 30'$. Временска разлика између крајњег истока и запада износи око 37 минута.

Као што се види, Краљевина се налази у средини северног умереног појаса, услед чега у погледу климе и годишњих времена има и све особине тога појаса, измењене у неколико утицајем општег карактера земљишта, близином Алпа и северних ветрова.

Имајући скоро централни положај према земљама са којима се граничи њен је положај у војничком погледу врло деликатан.

Обухватајући веома богате и плодне области, територија Краљевине ће увек служити као привлачна тачка за наше ближе суседе, нарочито за северне, који, одсечени од мора, тежиће несумњиво да се истог дохвате преко територије наше

Краљевине. Затим, обухватајући територију у којој се стичу сви важнији водени, сувоземни и железнички путеви Европе—ушћа : Саве, Драве, Тисе и Мораве у Дунав ; даље обухватајући долине Мораве, Вардара и Нишаве, а тиме и раскрсницу двеју уздужних бразда Балканског Полуострва : Моравско—Маричке и Моравско—Вардарске, и најзад обухватајући целу долину Саве, територија Краљевине је природни посредник између Средње и Западне Европе и Азије. Овим долинама—браздама, користили су се и Турци, за најезду у Европу, њима су упућивани и крсташки походи из Европе на исток, а у последње доба ове правце је била изабрала и Немачка за своје продирање на исток.

Овакав положај и ако у културном и економском погледу веома повољан, у географско—стратегиском и војно политичком је доста тежак, и у толико тежи што скоро сви наши су—седи Показују извесну тенденцију, да у повољном моменту за себе, поправе свој положај на наш рачун.

Овакав положај наше земље налаже крајње напрезање у погледу држања војничке оружане снаге, као најјаче гаранције за мирно и правилно њено развијање.

б.) *Облик.* — Облик наше Краљевине је веома неправилан. Одбацујући мање неправилности, испадне и упадне делове, који неби могли имати неке значајније улоге у географско—стратегиским комбинацијама, просторија Краљевине има облик неправилног петоугаоника са странама : Ратечко развође — Охридско језеро ; Охридско језеро — Тумба на Беласици ; Тумба — ушће Тимока ; ушће Тимока — Мако и Мако — Ратечко развође. Скоро сви углови овога петоугаоника спадају у ред тупих. У опште, граница се одликује тиме, што нема јако упадајућих и испадајућих делова.

Овакав облик не може се узети као неповољан, али ипак није ни без мана, које су појачане још и тиме, што је унутрашња веза појединих делова доста тешка, нарочито западне сране са унутрашношћу, и што се најплоднији и најкултурнији крајеви земље налазе ближе периферији, управо додирују се са суседним земљама, па према томе ти су крајеви и најјаче изложени нападу са стране.

в.) *Величина.* — Према попису од 31.-I. 1921. год. величина Краљевине износи укупно 248.987 км² са 12,017.323 становника, што долази на 1 км² 48. житеља.

На покрајине долази:

Србија	95.667 км ² ;	1,429.638. станов.
Црна Гора	9.668 "	199.857. "
Босна и Херц.	51.199 "	1,889.929. "
Далмација	13.245 "	650.139. "
Хрватска	43.309 "	2,710.883. "
Словенија	16.197 "	1,056.464. "
Војводина	19.702 "	1,380.413. "

Као што се види из ових цифара, највећа је по површини и броју становника Србија; најгушће насељена Војводина (70) па Словенија (65), а најређе Црна Гора (21).

Границе.

Границе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца су копнене и морске. Дужина копнених граница износи око 3000 км; дужина морске обале са свима заливима и затонима износи око 1570 км.

1. Северне границе.

а Према Аустрији граница почиње на врху Пећи (1511 м.), тремећи Краљевине С. Х. С., Италије и Аустрије, води главним гребњем Караванки преко Подкоренског седла (1071 м.), Кепе (2144 м.), Стола (2236 м.), Љубела (2366 м.), Кошутниковог Турена (2235 м.), Језерског Врха (1216 м.), врха Пеце (2114 м.), до изнад Доњег Дравограда, где сече Драву, пење се на јужне огранке Голице пл. — вр. Кошењак, а одатле води гребеном Козјака, са кога код Лучана силази на Словенске Горице, преко којих се спушта до Шпиља на Мури; затим граница иде реком Муром до Радгоне, од које источно, скреће уз реку Кућеницу на север и даље као сува међа иде до тремеће Краљевине С. Х. С. Мађарске и Аустрије која се налази на вододелници Раба и Муре, источно од Аустријске боље Глајхенберг.

У етнографском смислу ова граница није задовољавајућа за Краљевину С. Х. С јер оставља Аустрији преко 100.000 Скловенаца у Корушкој. Природније би било, да је према Корушкој, т. ј. северно од Караванки, граница река Драва, која би као доста велика река, престављала природну границу, и словенски живаљ у Корушкој припао би већим делом нашој Краљевини.

У војном погледу овај гранични фронт преставља војински фронт између нас и Аустрије. Дужина овога фронта је око 240 км. и по топографском створу природан је.

Реком Дравом овај се фронт дели на два одсека: источни и западни. Западни одсек води у главном гребеном Караванки, природно је јак, планинског је карактера и представља јаку граничну препреку. Маневар преко овог војишног фронта ограничен је више мање на превоје Љубел и Језерски врх, преко којих воде добри друмови из Крања преко Тржиња, Љубела за Целовац и из Крања преко Кокре, Језерског врха, Железне Капе за Великовац. Поред тога преко овог одсека воде још друмови преко Подкоренског Седла за Целовац и из Д. Дравограда преко Плиберга за Целовац односно Великовац.

Железничке пруге, које преко овог одсека воде, јесу: Јасенице кроз тунел за Целовац; и од Д. Дравограда преко Плиберга за Целовац.

Источни одсек води преко нижег планинског терена — Козјак и Словенске Горице између Драве и Муре, реком Муром и од Муре до тремеђе са Мађарском. Према томе овој се одсек може поделити на три пододсека. Овај одсек је слабији и отворенији од западног, земљиште је проходније и комуникативније. Значајну улогу играју отвори: долином реке Муре са ниским и пролазним Словенским Горицама и отвор долином реке Драве. Они представљају најосетљивија места на овом целом војишном фронту. Најважније комуникације, које везује нашу Краљевину са Аустријом воде њима.

Према овоме, овај источни одсек је маневарског карактера и омогућава вођење операција у већем смислу.

б) Према *Маџарској* граница води од тремеђе са Аустријом сувом међом до реке Муре тако, да Горња и Доња Лендава остану нама, прати ток реке Муре до ушћа у Драву, даље старим коритом реке Драве до Доњег Михољца, Услед мењања корита једна наша општина „Гола“ на овоме делу фронта остала је северно од Драве. Од Доњег Михољца граница оставља Драву и иде у с.-и. правцу кроз Барању северно од Белог Манастира до Дунава, који прелази између Мохача и Бездана. Одавде иде граница северно од Берега и Риђице, јужно од Каћмара и Бачмадароша, северно од Суботице и Хоргаша од кога источно прелази реку Тису и иде даље у источном правцу до тремеђе Мађарске, Румуније и Краљевине С. Х. С. јужно од Мако-а.

У *Етнографском* погледу граница је у главном добро повучена. У Барањи, у Бајском Трокуту и око Сегедина остало је нешто нашег живља (око 130.000), али је зато у Бачкој и

Банату остао тако исто већи број Мађара на нашој територији.

У војном погледу ова државна граница представља *почећни војишни фронт* према Мађарској, који је природан на рекама Лендви, Мури и Драви, а вештачки — на сувој међи.

Дужина овог војишног фронта је око 540 км.

Цео војишни фронт има у главном облик лука, испупченог на југ, чиме се даје могућност јужној страни, да има обухватну основицу, и отуда извуче за себе стратегиске користи.

Овај војишни фронт подељен је Дунавом на два одсека: источни и западни.

Западни одсек може се поделити према природи својој, на три пододсека.

Западни пододсек је сува граница од тремеђе са Аустријом до ушћа Лендаве. Као перифериски, овај пододсек може се сматрати као мање значајан. Ослоњен на реку Муру, може се узети, да је и на овоме делу граница речна. У вези са средњим пододсеком пружа се могућност дејства преко њега ка Загребу и обратно, западно од Блитног Језера ка Будиму,

Средњи пододсек је водена граница рекама: Лендвом, Муром и Дравом, природна је и представља јаку препону и заштиту према Мађарској и то у толико јачу, што су им долине прилично мочарне. За нас је ова линија важна не само као одбранбена, већ и као база за офанзивне операције према Мађарској, пошто је за нас значај ових река као препона смањен, јер је граница већим делом на левим обалама река. Источни пододсек је сува граница у Барањи и може се назвати Барањским. Овај пододсек, и ако је у равници и потпуно пролазан, ипак за нас представља солидан бранични одсек — мостобран, који заклања и штити Осијек и Винковце, као важне раскрснице, и омогућава нам маневар према Пешти.

Источни одсек подељен је реком Тисом на Бачки и Банатски пододсек.

Бачки пододсек је најважнији део војишног фронта, пошто је на правцу најкраће везе културних, политичких и економских центара Мађарске и Краљевине С. Х. С. (Будим-Пешта и Београд). За нас Бачка представља природан и веома угодан активни мостобран за акцију према северу.

Банатски одсек релативно је моли, слабијег је војничког значаја, пошто је увучен у кут између Тисе и румунске границе.

Цео овај источни одсек је у равници, која је у Бачкој делом и песковита. Северно од Суботице има низова дуна, ве-

ликих бедема живога песка, који је гдегде везан и учвршћен вегетацијом, а понегде је још у покрету. Те дуне су озбиљна сметња кретању: пешак пропада у њих до чланака, коњ се тешко креће а натоварена кола никако. Саобраћај тежим возовима на овом делу може се вршити само друмовима

II. Источна граница

а) Према *Румунији* граница иде од тремеће са Маџарском ј. од Мако-а, кроз Банат у ј.-и, правцу са мањим преломима, остављајући Краљевини С. Х. С. већа места као: Мокрин, В. Кикинду, Вршац и Белу Цркву, од које источно долази до р. Нере, којом даље води до њеног ушћа у Дунав. Одавде граница води низводно Дунавом до ушћа р. Тимока, где је тремећа са Бугарском.

У *еџнографском* погледу граница је доста правилно повучена, остављајући нешто нашег живља Румунији, нарочито у дунавској клисури, а и нешто Румуна у нашем делу Баната.

У *војном погледу* гранични, односно војишни фронт према природи својој дели се на два одсека: Банатски и Дунавски.

Дужина целог војишног фронта је око 450 км. и то у Банату око 220 а Дунавом око 230 км.

Банатски одсек — Граница у Банату је вештачка, отворена и слаба. Румуни држе југоисточни, планински и рударски део Баната, пристаниште Базјаш на Дунаву и железничку пругу Арад — Темишвар — Базјаш, сем једног испадног дела код Вршца и Б. цркве.

Реком Тамишем одсек се може поделити на два пододсека — северни и јужни.

Северни пододсек може се поделити каналом Бега, и реком Златицом на три дела.

Јужни пододсек може се поделити реком Моравицом на два дела.

Граничне кривине имају више тактичког значаја.

На целом овом одсеку нема ниједног угоднијег браничног положаја, изузев на делу Бела Црква — Вршац, између Нере и Брзаве, који је опет јако подвучен под гребене Банатских планина и изложен бочном удару од Темишвара.

Дунавски одсек — он је по природи врло јак, јер је Дунав озбиљна стратегиска препрека.

Према карактеру обала Дунава, овај се фронт може поделити на три пододсека.

Западни пододсек, захвата Дунав од Рама (ушћа Нере) до Голупца, има леву обалу Дунава вишу од десне, те је погоднији за прелаз са севера на југ. Средњи пододсек захвата Бердапску клисуру (Голупац — Оршава). У вези са суседним земљиштем, преставља веома јаку препреку за обе страна и врло неугодан је за ангажовање јачих снага за операције преко њега.

Источни пододсек протеже се од излаза Дунава из Бердапске Клисуре западно од Оршаве, па до ушћа Тимока. Десна обала му је виша од леве, те је тактички погоднији за прелаз са стране Краљевине Срба Хрвата и Словенаца у Румунију. Но, дунав на овом пододсеку прави кривину у Румунску страну, те је са тога опет повољнији за Румуне. У опште узевши, Дунав као јака препона и планине: Кучајске, Омољске и Крајинске у знатној мери нам ојачавају одбрану овога дела границе.

За нас је североисточни део границе према Румунији — Банатски одсек осетљивији, но ипак с обзиром на то, што ми владамо Дунавом до Базјаша обема обалама, а поред тога и Тисом, ми имамо већу слободу рада и шире поље за маневровање, чиме се у неколико отклања незгоде овога топографски слабог одсека.

б.) *Према Бугарској* граница почиње од тремеђе на ушћу Тимока, па иде узводно овом реком до близу села Брегова, које остаје Бугарској. Одавде граница прелази на вододелницу Тимока и реке Тополовице до прелаза Вршке Чуке, потом води гребеном Старе планине преко прелаза: Бабиног Носа, Кади Богаза, Св. Николе и преко виси Миџора до врха Мучибабе. Одавде граница скреће к југо-западу, прелази Видлич Гору, сече реку Нишаву источно од Цариброда, прелази Суковску реку код Врапче, која остаје Бугарској и пење се на планину Руј, прелази преко превоја Дешчани Кладенац, скреће на југ и води источном вододелницом Божичке реке тако, да Босиљград остане у нашој земљи. Јужно од Босиљграда граница пресеца реку Драговштицу, притоку реке Струме, пење се на вододелницу Вардара и Струме, прелази седло Деве-Бајир и даље гребеном Осоговских планина. Звигора (преко прелаза Црни Кам и Луков Врх), Малешких планина (преко прелаза источно од Пехчева и Берова) пресеца реку Липницу, чији извор остаје у нашој земљи, прелази планину Огражден, сече реку Струмицу источно од Новог Села и пење се на планину Беласицу, где се на вису Тумби налази тремеђа са Грчком.

У *еџнографском* погледу граница је у главном правилно повучена; становништво на делу. Тунстендил — Софија — Видин — Наша граница, (звано шопови) чини прелаз између нас и Бугара.

У *војном погледу*, граница као војишни фронт, у главном је природна. Изузимајући дела при ушћу Тимока, долину Нишаве, изворни део Јерме, долину Драговштице и долину Струмице. гранична линија иде планинским гребенима, тешко пролазним и за одбрану погодним. Одбрана са ове стране у толико је јача и повољнија, што се паралелно граничној линији и у непосредној њеној близини налазе други планински гребени, такође угодни за одбрану.

Дужина овог дела границе износи око 450 км.

По своме карактеру и везама са позадином, цео овај гранични фронт може се поделити на три одсека :

Северни одсек од Дунава до Врха Мучибабе, одваја Тимок од Бугарског подунавља. Својим лучним повијањем обухвата Видинску и Белоградичку област. Највише упада у Бугарску територију на врху Мучибаба, што је незгодно и по нас, због згодног дејства Бугара преко превоја Св. Николе у долину Нишаве и Мораве ка Нишу.

Топографски. овај је одсек јак на целој дужини. Најслабије му је северно крило.

Од прелаза значајнији су: Вршка Чука, Кадибогаз и Св. Никола.

Средњи одсек од Мучибабе до Луковог Врха (на путу Царево-Село — Цумаја), дели Софиску котлину од Нишке, Врањске, Прешевско — Кумановске, Скопљанске и Овчеполске котлине. Овај одсек је јак и за одбрану подесан, мада граница не иде свуда гребеном. Долине, које граница пресеца, уске су, поготову теснаци, те их није тешко бранити.

Главнији отвори су на овом одсеку: долина р. Нишаве; р. Јерме, и р. Драговштице, од којих је најважнија долина р. Нишаве.

Важнији превоји су: Дешчани Кладенац, Деве Баир и Луков Врх.

Јужни одсек од Луковог Врха до Тумбе на Беласици, дели нашу Македонију од Бугарске Македоније. Овај одсек на целој дужини је топографски врло јак, на целој дужини има свега два отвора — долину Струмице и долину Брегалнице.

На овом одсеку има два прелаза: источно од Пехчева за Бресницу и источно од Берова за Добрилака. Ови прелази претављају везу горње Брегалнице са долином р. Струме.

III. Јужна граница.

Према Грчкој граница почиње од тромеђе на врху Тумба, иде гребеном пл. Беласице до северо - источно од Дојранског Језера, сече језеро остављајући варошицу Дојран нама, прелази Вардар јужно од Бевђелије тако, да цела Циганска Клисура остане Грчкој, пење се на планину Дудицу и води таље гребеном Мориховско—Могленских планина преко планине Кожуха, планине Нице (Кајмакчалана 2526 м) и преко Старковог Гроба силази у Пелагонију, коју прелази између Битоља и Лерина, пресеца планину Бабу и силази на Преспанско Језеро, а затим граница иде у правој линији самим језером до i. з. од острва В. Град, где је, на језеру, тромеђа наше Краљевине, Грчке и Албаније.

У етнографском погледу граница није правилно повучена јер је велики део нашег живља (око 300.000) припао Грчкој.

У војном погледу овај војишки фронт може се сматрати да је јак за одбрану. Његова дужила износи око 240 км.

Овај се фронт по своме топографском отвору може поделити на четири одсека. *Вардарски—Источни одсек* протеже се од тромеђе са Бугарском до планине Дудице као чвора, од кога се одваја ка северу Маријанска планина и на југу Пајик планина. На овом одсеку је отвор Вардара који је и са севера затворен теснацем Демир Капија, а са југа Циганском Клисуром.

Мада на овом источном одсеку граница не иде свуда планинским гребеном, она ипак има за одбрану угодних и јаких коса. Иза граничног фронта налази се други, јачи бранични одсек: Маријанске планине у вези са Благошом и Беласицом планином.

Друш—планински одсек захвата гребен Нице планине од Дудице до Кајмакчалана. Природан је, висине 2000 м. и више, са стрмим падињама према југу а блажијим према северу, веома јак и слабо пролазан. Према овакој његовој карактеристици није погодан за вођење операција са југа на север у већем обиму. Па ипак, баш преко овог дела војишног фронта Српска војска је извршила пробој непријатељског фронта 1918 год. што даје доказа, да су од значаја и други елементи у ратној ситуацији, а не само земљиште.

Трећи—пелагониски одсек од Кајмакчалана до Бабе планине; неприродан је, добро наслоњен крилпма на гребене високих планина. Он чини Пелагониска врата, други отвор на овом војишном фронту. Овај отвор, који се своди на долину Црне реке, може се лако затворити и бранити.

Западни—Језерски одсек од Бабе планине до тремеђе са Албанијом припада делом планини Баби, а делом Преспанском Језеру. Топографски је врло јак. Према својем месту и топографском отвору овај је одсек од споредног значаја.

IV Западна граница

а.) *Према Албанији* граница почиње на Преспанском Језеру ј. з. од острва В. Град на тремеђи са Грчком, пресеца гребен планине Галичице, избија на Охридско Језеро остављајући манастир Свети Наум нашој земљи, а варош Подградац Албанији, сече Охридско Језеро тако да Албанији остаје узани појас са с. Лином, пење се на гребен Јабланице, спушта се јужно од Дебра у Црни Дрим, којим води низводно и северно од Дебра, потом се пење на вододедницу Црног Дрима и Радике преко планина Дешата и Кораба; затим иде преко планине Бабашнице и Коритника, прелази реку Бели Дрим западно од село Врмице, пење се на планину Паштрик и вододедницом Белог Дрима и Дрима преко превоја Тафа Прушит и врха Скилзена избија на гребен планине Проклетије; ј. з., од Плавског Језера скреће на север, сече реку Вермош, долази до места јужно од Кома Васојевићског, одакле скреће на ј. з. сече реку Цијевну, избија затим на Скадарско Језеро, сече ово језеро, оставља вис Тарабош Албанији, код села Белаја избија на реку Бојану, чијим током води до њеног ушћа у море,

У *еџнографском погледу* граница је у главном добро повучена, мада је, услед мешавине за време Турака остао доста велики број Арнаута у нашој земљи а и један мањи део Срба у Албанији.

У *војном погледу* овај војишни фронт преставља у главном природну и јаку границу, води преко гребена тешко пролазних планина и мањим делом рекама, које су такође донекле препреке.

Дужина ове границе је око 410 км. Природни отвори и прелази су на овој граници: према Струзи, релативно добар пут; према Дебру, Призрену, Подгорици и Улцињу. Сви се ови отвори могу лако затворити на обема странама.

б). *Обала Јадранског Мора*. Наша морска граница иде од ушћа реке Бојане до најсевернијег краја Кварнера, На овом делу Јадранско Море одваја Краљевину С. Х. С. од Италије.

Са карактером ове обале упознали смо се у неколико при проучавању Балканског Полуострва.

Дужина ове наше обале износи око 600 км.

Цео овај гранични приморски одсек по својим особинама и везама са унутрашњошћу може се поделити у главном на четири пододсека.

Први пододсек од ушћа Бојане до Цавцата. Овај пододсек има везе са Црном Гором и преко ње са Метохијом, па према томе на њих и може имати утицаја, Од главнијих залива, који могу у овоме погледу имати војничког значаја, јесу: Сан Ђовани ди Медуа (Дримова дотла), Бар и Котор. Први је за нас перифериски и као такав мањег значаја. Улциљ у вези са Баром могао би имати већег војничког значаја али су оба незгодна за пристајање тежих бродова. Которски залив за ово је много угоднији, али је улаз у Которски залив веома јако брањен. Одбрана и Улциља и Бара такође је повољна. Сем тога у позадини ових залива—залеђу, налазе се врло угодни бранични положаји и у опште врло тежак терен за савлађивање.

Други пододсек — од Цавцата до Марине. Овај пододсек има врло мало и то тешких веза са пентрем Босне (долином Врбаса и Босне) и према томе је од непосредног утицаја више на Далмацију и Херцеговину. Тај утицај могао би се у главном спровести у два правца: долином реке Неретве и правцем: Сплит — Лијевно — Купреш — Бугојно — Травник. У први би правац, т. ј. долином Неретве, имао да се рачуна и онај, који води преко Требиња — Столца — Невесиња — Калиновика — Крбљине за Сарајево, који је такође веома тежак.

Од главних залива и пристоништа на овом пододсеку су: Дубровачки, ушће Неретве и Сплит. Сви се ови заливи могу лако бранити с обзиром на створ околног терена, а поред тога они су још заштићени и острвима, која прате обалу на већем или мањем одстојању.

Најзад на овом делу и активна одбрана са мора, у вези са одбраном са копна, још би више отежала непријатељске покушаје искрцавања. Которски залив и далматинско острвље у овоме имали би великог значаја као базе за флоту.

Трећи пододсек — од Марине до јужног краја Планинског канала. Овај се пододсек разликује од претходних карактером обале, која је нижа, но ипак доста разуђена Планински ланци (Велебит, Синаја, Козјак), знатно су удаљени од обале остављајући тиме пространу равничасту област — северно далматинско равничасто земљиште. Овај је одсек у тешњој вези са Ликом, Крбавом и Крајином али и преко Сиња стоји у вези са другим одсеком. Но ипак овај одсек има претежно већи значај за Крајину и Лику него за централну Босну, јер су у опште узев и све главне комуникације са овога одсека упућене на долину река Саве и Уне ка Лици и Крбави.

Од главних залива на овоме делу су Шибеник и Задар. Задар припада Италији. Оба су ова залива добро брањена не само са обале, већ и читавим низом острва, која их ограђују према морској пучини.

Четврти пододсек — од јужног краја Планинског канала до врха Кварнера. На овом делу гребен Велебита врло је јако прилијен уз саму морску обалу и ка мору се спушта врло стрмо. Преставља скоро непробојан зид, јер на целој дужини нема ниједне попречне долине ни угоднога седла. Извесан пак број врло тешких путева везују приморје са Ликом и Крбавом. Овај део границе има великог значаја и утицаја на долине Купе и Саве, као и на Босанску Крајину.

Од главних залива и пристаништа су: Паг, Сењ, и Ријека. Од ових само Ријека има згодније везе са Савском долином, Босанском Крајином и северном Далмацијом. Сва ова пристаништа могу се угодно бранити са обале, а затим она су заклоњена и осигурана са морске стране појединим острвима и најзад њих донекле штити и сама Бора, која често бесни у Кварнеру.

Као што се види, цео наш приморски део граничнога фронта преставља врло јак бранични одсек и да се бранити са релативно слабијом сувоземном и поморском снагом. Одбрана ће у толико бити лакша и успешнија, у колико буду боље осигуране везе подизањем разних врста комуникација, као и других потребних одбранбених објеката.

Од Јадранског острвља, које заклања обалу и заливе вреди као већа и важнија поменути; у северној групи: Крк, Чрес, Лошињ, Раб, Паг, Дуги Оток, Уљан и Пашман; у јужној групи: Брач, Хвар, Вис, Корчула, Ластово и Мљет.

Чрес и Лошинь у северној и Ластово у јужној групи припадају Италији.

О свима овим острвима биће детаљније говора у одељку о Јадранском Мору.

в.) Граница према *Италији* полази од Ријеке, остављајући Краљевини С. Х. С. луке Барош и Делту, а сам град Ријеку Италији, којој припада и железничка пруга и друм за везу Ријеке с Италијом; оставља нама општину Кастав, Циркнишко Језеро и Планину, а Италији висове Снежник и Јаворник, место Постојну и Идрију; потом се граница пење на Јулиске Алпе, који чине вододелницу Саве и Соче, прелази преко превоја Жири-а, Церкња и Подбрда, преко врхова Блегаша и Триглава, превоја код Мојстровке, силази на Ратечко развође, са кога се пење на Караванке, где се свршава код врха Пећи, који је тромеђа Краљевине С. Х. С., Италије и Аустрије.

У етнографском погледу ова граница није природна, јер оставља Италији преко 500.000. нашег живља у Истри, Горици и далматинским острвима, која су припала Италији.

У војном погледу овај војни фронт повољнији је за Италију но за нас и то како у офанзивном тако и у дефанзивном погледу, јер Италији остају повољнији положаји. Дужина овога фронта је око 240 км. фронт је више мање права линија, али је кос на наше комуникације више, но на италијанске. Према томе Италијанима се даје могућност стратегијског марш-маневра десним крилом против наших комуникација у Долини Саве.

По својим карактерним особинама фронт према Италији могао би се поделити на три одсека:

Северни одсек — Јулиски Алпи од тромеђе са Аустријом па до превоја Подбрдо (искључно). Топографски, овај је одсек врло јак, јер је земљиште алпског карактера, висине преко 2000 м. Планински огранци се као зид стрмо спуштају ка Сави и Сочи. На њему је једини важнији отвор Ратечко седло у изворном делу Коренске Саве. Тим правцем везује се изворни део реке Таљамента помоћу притоке реке Феле са Коренском Савом; њиме води и железничка пруга и један одличан друм. Долина реке Феле и Коренске Саве су клисурасте, терен алпски, правац врло важан. Њиме се најлакше обилазе Јулиски Алпи, али је подесан за одбрану и лако га је затворити релативно слабом снагом. Сви остали прелази на Јулиским Алпима на овом одсеку су стазе, од којих је најважнија она, што ве-

зује изворни део Соче са Бохињском Савом преко превоја Велика Врата.

Средњи одсек од превоја Подбрдо (закључно) до вароши Планине (искључно). Овај одсек је знатно нижи од северног, овде се већ алпински карактер почиње сударати са Кршем. Преко овог одсека има довољно комуникација, које воде из средњег тока Соче, а нарочито од Толмина и Горице ка Крању и Љубљани. Тако из Толмина преко превоја Подбрдо и превоја Церкно воде добре комуникације преко Шкофије Локе у Крањско и Љубљанско поље. Из Горице иде такође одлична комуникација — друм преко Ајдовшчине на Цол, одакле се одваја један крак за Индрију и преко превоја Жири-а везује за крак: Шкофија Лока — Церкно — Толмино и други на наш Логатец преко Врхника ка Љубљани. Преко овог одсека прелази и једна железничка пруга преко превоја Подбрдо тунелом Бохињским из долине Соче у долину Саве.

Јужни одсек од вароши Планине до Ријеке. Овај је одсек кршевит. Преко њега воде главне комуникације из Трста и Истре, и то у главном преко Св. Петра, докле долази и железничка пруга дуплог колосека из Трста, а одакле се одваја крак ка Љубљани преко Постојне на Планину, а један крак за Ријеку. Ови правци воде ка нашем Кочевјанском пољу и даље долином Крке ка Загребу.

Орографија.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца спада у ред планинских земаља. Планине долазе већином у ред средњих планина; врло је мали број оних, које долазе у ред високих, а нема ни једне, која би долазила до снежне висине.

Цела територија испуњена је планинама разних система, међу којима су:

- Алпски,
- Динарски,
- Арбанашко - грчки,
- Карпатски,
- Балкански и
- Родопски.

I. Планине Алпинског система.

Планине овога система простиру се између Италијанске и Аустриске границе. У унутрашњости земље граница им је:

река Љубљаница, јужна ивица Љубљанског поља. горњи ток реке Крке, Метлика, Карловац, Загреб, Вараждин. Но планинама овога система у нашој земљи припадају и југо-источни огранци Алпа, који се у нашој земљи пружају између Саве с једне и Драве и Дунава до ушћа Саве с друге стране. Ови огранци познати су под именом планина Панонске групе, односно као Хрватско—Славонске планине. Планине овога система представљају највишу планинску групу од свих шест система напред побројаних. На њима се налази највиши врх у нашој земљи Триглав (2864 м). Све ове Алписке планине припадају источним Алпама и то : зони кристаластих шкриљаца—Праалпама, и јужној кречњачкој зони: Јулиски Алпи и Караванке са огранцима,

Према овоме, планине овога система расмотрићемо по групама; Јужни кречни Алпи; Праалпи и Хрватско-Словенске планине.

1) *Јужни Кречни Алпи.* У јужне кречњачке Алпе спадају: Јулиски Алпи, Караванке, Камнички Алпи и њихови огранци.

а) *Јулиски Алпи* просиру се између реке Таљамента, његове притоке реке Феле (Беле), Саве, Љубљанице и Идрије и састављени су од неколико масивних планинских грамада са голим и испресецима теменима. Они су подељени на два дела браздом: реке Зилица (притока Зиле) — Предилско седло — долина Соче. Источни, који је виши и којим води наша граница према Италији и западни нижи, који цео припада Италији. Оба дела падају стрмо у долину Соче и међусобно су везани Предилским седлом.

Овај источни део, северно од Можица (1602 м.) или линије Бача—Бохинска Сава чине сурове стеновите и непроходне високе планине. Средња висина главног гребена је око 2000 м. а многи врхови досежу знатно веће висине као: Јаловец 2643 м., Разор 2601 м., *Триглав* 2864 м., који је и највиши вис у нашој земљи, Каљаец 2568., Родица 1965 м., и др. Јужно од линије Бача—Бохинска Сава налазе се средње планине, које опадају по висини идући југу, но и оне су стеновите и тешко пролазне. Прелази су испод 1000 м. Оне су рапчлаћене на више група и испресецима многим долинама. Доње падине су покривене шумом и жбуњем. Местимице избија стење на површину, те ове планине чине прелаз ка Динарским систему. Цео предео у овим Алпима је слабо насељен.

Најважнији превоји на овим Јулиским Алпима почев са севера су :

1) Мојстровка (1611 м.) којим иде друм из Крањске Горе (Кронау) у долину Соче (у Тренту);

2. Лувња (1758 м.), којим иде стаза из Мојстране у долину Соче (у Лог);

3) Велика Брата (1927) којим иде стаза од Бохињске Бистрице у Сочу;

4) В. Богатин (2008) којим иде стаза из Бохињске Бистрице у Кобарид;

5) Црни Прст (1760 м.) којим иде стаза из Бохињске Саве у долину Баче.

Све су ове стазе тешке, зими обичво неупотребљиве пешачке стазе. Ове пешачке стазе осим наведеног друма преко Мојстровке су једине комуникације преко северног дела Јулиских Алпа.

6) Подбрдо (804 м.) преко кога прелази тунелом железничка пруга Јасенице — Бохињска Бистрица — Св. Луција или Толмино;

7) Церкно (800 м.) преко кога води друм: Шкофја Лока — Св. Луција и

8) Жири са друмом: Трата — Доња Идрија — Стража — Св. Луција.

У војном погледу Јулиски Алпи представљају на нашој граници према Италији једну јаку баријару, на којој има згодних положаја за одбрану од наступања правцем запад-исток и обратно. Са обзиром на велику висину, непроходност и стеновитост, операције ће махом бити упућене преко означених превоја, но и они се могу лако бранити и затворити са обзиром на околно земљиште. Одсек јужно од линије Бача—Бохињска Бистрица од веће је војничке важности, јер су планине ниже и пролазније са неколико добрих превоја. Преко овога одсека вероватно би и водио операциски правац из Толминског поља ка Крањском и Љубљанском пољу, т. ј. у долину Саве. Са тога разлога за нас је овај одсек од првокласне војне важности.

в) *Караванке*. — Караванке се пружају између реке Драве на северу, реке Зилице и седла код Трбижа на западу; Ратчког развођа и реке Долинске Саве на југу; до реке Мислиње и прелаза Худа Лукња на истоку. Са Камничким Алпма на југу су у вези на линији: реке Сава — реке Кокра — Језерски Врх — Копривна — река Межа — превој Св. Вид — Шоштаљ.

По геолошком саставу Караванке држе средину између Кристаласте Зоне Шкриљаца и јужне кречњачке зоне. Северна падина им је од кристаластих шкриљаца, а јужна од кречњака.

Западни део од Зилице до Језерског Врха преставља го и непрекинут ланац високих алпских планина, стеновитих и тешко пролазних, висине преко 2000 м., који стрмо пада на северу у долину Драве а још стрмије на југу у долину Саве Долинке. Највиши врхови на овом делу су: Кепа (или Јепа 2144 м.) Обир (2141 м.), Стол (2239 м.) и Кошута (2135 м.).

Источно од Језерског Врха планине су високе до 2000 м. још до врха Пеце (2144 м.), а даље на истоку планине опадају по висини, више су разгранате, шумовите и слабо су пролазне. На овоме делу има више превоја, али преко њих прелазе само стазе и обични колски путеви.

Најважнији превоји на Караванкама преко којих прелазе вештачки друмови јесу:

1) Подкоренско седло (1071 м.), преко кога води врло стрм пут Подкорен—Бељак;

2) Љубел (1370 м.) - друм Крањ—Тржић—Љубел—Целовац;

3) Језески Врх (1218 м.) друм: Крањ — Железна Капа — Великовац;

4) Пољане (545 м.) друм: Д. Дравоград — Плиберг — Великовац.

Од обичних колских путева преко Караванки прелазе:

1) Солчава (у долини Савиње) — превој Чолник (1440 м.) — Железна Капа;

2) Шоштањ — превој Коприва под Пецом — Штебен

Од железничких пруга, Караванке прелазе:

1) Јасенице — Каравански тунел (8 км.) — Подрожчица — Целовац и Бељак;

2) Д. Дравоград — Плиберг — Целовац и

3) Д. Дравоград — долином Лабоднице у Целтвег на Мури (Аустрија).

Сем ових важне су још железничке пруге:

Јасенице — Ратечко Развође — Трбиж и Бељак — долином реке Зилице — Трбиж.

Ове пруге не прелазе масив Караванки, већ воде поред њега.

Наставак Караванака даље на истоку чине: Витањска Брда, преко којих прелазе друм и железничка пруга; Цеље — Словенски Градец преко превоја Худа Лукна за Д. Дравоград, Даље ка истоку пружа се Коњишка Гора на горњој Дравињи.

и најзад побрђа Халозе јужно од Птујског поља. У овим су планине; Мацељ, Доначка Гора и Равна Гора, којом се цео овај ланац завршава на Вараждинској низији. Све ове планине су врло шумовите, сразмерно проходне и богате рудним благом.

У војном погледу Караванке престављају јаку, природну баријеру између нас и Аустрије. Операције упућене са севера на југ и обратно преко њих, више мање биле би ограничене на оно неколико превоја, које је лако бранити и затворити. Са овога разлога и вероватноћа је, да би се на Караванкама било јужна, било северна страна у евентуалном сукобу држала дефинитивно, у циљу заклањања на југу Крањског и Љубљанског поља, управо Загреба, а на северу Корушког басена.

Оне би више мање служиле као Пиво за извођење маневра на истоку правцем Марибор — Грац,

в) *Камнички или Савињски алпи.* — Они су слењени са Караванкама и пружају се дуж обеју обала горње Кокре и горње Савиње. Имају облик масивних грамада и достижу висину 2000 м. Највећи је вис Гринтавец 2558 м., потом Сторжић 2134 м., Ојстрица 2350 м. Преко њих воде једино пешачке стазе услед чега добивају велики значај комуникације, које их обилазе и то на западу друм: Крањ — Кокра — Језезерски Врх; на југу друм: Камник — Чрнилец — Горњи Град — Радмирје на Савињи, а на истоку друм долином Савиње преко Радмирја у Солчаву.

Источно од Љубљанске котлине пружају се са обе стране Саве неколико планинских венаца средњих планина, које се завршавају на ивици Панонског басена са планином Иванчицом. Тако: Северни венац почиње од Камника и пружа се дуж Савиње, северно од реке Саве прелази преко Сутле (притске Саве) и завршава се Иванчицом планином. Огранци овога венца образују на реки Сави клисуру између Љубљанске и Кршке котлине. Преко ових северних ограника важније су комуникације: друм: Шоштаљ — Камник; друм: Цеље — Камник и Цеље — Љубљана и друм; Цеље — Зиданн Мост (долином Савиње), где постоји и железничка пруга. Даље кроз клисуру ка Љубљани води железничка пруга. На источном делу преко ових ограника има више комуникација.

Средњи венац чине Литијска побрђа око Литије. Највећи врх је Крум (1219 м.)

Јужни венац, пружа се на десној обали Саве. На њему је највећи вис Бохор (1023 м.). Овај венац са јужне стране

образује поменуту клисуру и пружа се до Кршко — Брежичке котлине.

Преко овог венца прелазе: друм, из Литије у долину Саве и избија у долину Крке и друм, који полази од Севнице у долини Саве преко Мокронога и Вишње Горе ка Љубљани. Дуж гребена овог планиског венца пак води друм из Кршко — Брежичке котлине преко Новог Места у Љубљану.

Све ове планине састављене су поглавито од кречњака међу којима има доста морских седимената и у њима на многим местима мрког угла као у: Загорју, Трбовљу, Арастнику, Св. Јанежу и др.

На десној обали Крке пружају се кречњачке планине Горјанци или Жумберачке планине које стрмо падају у долину Крке. У правцу југоистока пружа се од ових планина ниска коса до близу ушћа Купе у Саву код Сиска, која одваја долину Саве од Карловачке котлине на доњој Купи. Северно од Саве на левој обали реке Крапине, пружа се изнад Загреба Загребачка гора, (Слеме 1035 м.) а источно од Иванчице Калник планина.

Камнички или Савињски Алпи у вези са Караванкама имају за нас значај јаке граничне боријере за заштиту наше северне границе и обезбеђења Крањског и Љубљаеског поља у првом реду, а потом Загреба и долине Саве у опште.

Огранци ових Камничких Алпа имају чисто тактичког значаја као угодни одбранбени положаји правцем са севера и северо-истока.

2. *Пра-алпи.* Од Пра-алпа — средње зоне источних Алпа, нашој земљи припадају: а) *на левој обали Драве:* Јужни огранак планине Голице са врхом Кошењаком (преко 1500 м.) преко кога прелази наша граница са Аустријом. Од Кошењака пружа се паралелно са Дравом гребен Козјака, којим такође иде гранична линија, Козјак пада на истоку благо а на југу, ка реци Драви стрмо и на њој, са Кошењаком образује дугу клисуру од Дравограда до Марибора. На Козјаку је ретко насељење; преко њега прелазе само стрми и рђави путеви и само један друм: Маренберг (на Драви) — Ивник, преко седла Св. Антун.

На овај начин ове граничне планине представљају природне препреке и добре одбранбене положаје против наступања север југ и обратно.

Код Лучана везује се Козјак са Словенским Горицама, које испуњавају простор између Драве и доње Муре. Оне су

ниске (400 м.) и комуникативне, те престављају маневарски терен. На западу преко седла код Лучана води други из Марибора у Ивник или у Лајбниц.

в.) *На десној обали Драве.* Овде је, почев са запада усамљена планинска група *Сиројна* (1034 м.) од које се преко реке Мислиње ка истоку пружа планина Похорје, између Драве и Птујског поља. Средња висина Похорја је око 1500 м. те представља високу планину са благим облицима, избраздану многим долинама. Покривена је са великим шумама. Похорје чини на Драви са Козјаком на северну клисуру од Доњег Дравограда до Марибора. Тешко пролазне планине Козјак и Похорје у вази са реком Дравом и клисуром на њој, чине јаку препреку наступању из Аустрије у нашу земљу и обрадно.

Једине добре комуникације, које су од велике важности у овоме делу, јесу: друм — левом обалом Драве и железничка пруга — десном обалом Драве из Марибора у Доњи Дравоград, кроз клисуру. Затим друм и железничка пруга из Поштања преко превоја Худа Лукна у Доњи Дравоград. Најзад друм и железничка пруга: Марибор — Словенска Бистрица — Цеље.

3.) *Хрватско-Славонске планине (Панонска група).* Источно од линије: Карловац — Загреб — Вараждин пружају се Хрватско — Славонске планине, које се завршавају на Дунаву.

Паралелно са Дравом пружа се дугуљаста, ниска и плочаста Било планина: висине 250-300 м. На северо-истоку ова је планина у вези са Калник планином, а на југо-исток се пружа до Пожешких планина, од којих је одвојена долином реке Илове.

Пружајући се непосредно позади Драве т. ј. границе са Мађарском она за нас има војничке важности, јер може послужити као добар одбранбени положај по прелазу реке Драве са севера; управо она ојачава одбрану реке Драве на овом одсеку.

Преко гребена Било планине прелазе три друма из долине реке Драве у долину реке Саве и то:

- 1.) Копривница — Крижевци (друм и железничка пруга);
- 2.) Ђурђевац — Беловар (друм и железничка пруга);
- 3.) Вировитица — Грубишино поље.

Сем друмова прелази гребен више колских путева.

Дуж самог гребена воде два друма:

Један у долине Драве: Копривница — Вировитица — Слатина и други јужном падином: Крижевци — Беловар — Дарувар

Поред оба ова друма воде и железничке пруге.

Југозападно од Било планине а између реке Чазме и Илове пружа се Мославачка планина (488 м.), ниска али шумовита и слабо проазна, преко које воде само пољски путеви.

Између Мославачке пл. и Било пл. пружа се богата Бело-варска котлина — на горњој Чазми.

Источно од низије на Илови пружају се Пожешке планине и то:

Папук планина на северу и Псуњ, Пожешка Гора и Диљ (Бел) планина на југу. Све су ове планине испод 1000 м. висине, густо пошумљене, оскудне у добрим комуникацијама. Између њих је плодна, делимично пошумљена Пожешка котлина, кроз коју протиче река Орљава са притоком Лонђом.

Природни излаз из Пожешке котлине у долину Саве је долином реке Орљаве. Но поред ове везе котлина је везана преко Ђељ планине на истоку са Ђаковом.

Преко Поцук планине воде ка северу друмови у Нашице и даље за Осек; у Сухо поље и Вировитицу; ка западу преко Псуња ка Пакрацу и Новој Градишки.

Од Ђакова ове планине опадају ка Винковцима, где се и завршавају. Од њих на већем растојању на истоку диже се Фрушка Гора, ниска планина са највишим врхом Црвени Чот (539 м.), од кога почиње опет да опада и завршава се на Дунаву код ушћа реке Тисе. Одавде се наставља десном обалом Дунава ка југо-истоку као ниска коса, која се постепено сужава и код Земуна завршава се са Бежаниском косом дуж реке Саве.

На Фрушкој Гори има пространих шума, стране су јој стрме, глиновите и испресецане. Преко ње нема доста комуникација.

Правцем север-југ прелазе је:

1.) друм: Илок — Шид (или Ср. Митровица)

2.) друм: Черевих — Срем. Митровица;

3.) друм: Нови Сад — Ириг—Рума или Карловци—Ириг —

Рума и

4.) Желез, пруга: Нови Сад — Чортановци (тунел)

Инђија.

Дуж Фрушке Горе, поред Дунава води друм: Петроварадин — Илок — Вуковар; а јужном падином води друм и железничка пруга: Стара Пазора — Рума — Митровица.

Важност Фрушке Горе у војном погледу велика је. Пружајући се непосредно дуж десне обале Дунава, она јако пот-

помаже одбрану прелаза Дунава са севера и обратно потпомаже прелаз са југа, По прелазу Дунава са севера, она би служила као одличан мостобран на овом одсеку.

Ако бацимо један поглед на ове Хрватско — Славонске планине видећемо да оне образују вододелницу између Драве и Дунава са једне и Саве св друге стране. Њихов војнички значај по нас је велики. Издижући се из равнице дуж Драве — Подравине и дуж Дунава, оне пружају релативно зговне осматрачке тачке и угодне положаје за одбрану. На тај начин оне ојачавају одбрану Драве и Дунава и нуде могућности и за активно дејство на непријатеља, који је успео да пређе означене реке. За непријатеља, који је прешао Драву и Дунав, оне ће бити нарочито привлачне тачке, које ће он тежити несумњиво да што пре заузме, јер докле њих нема у својој руци, докле није себи обезбедио прелаз. Оне ће дакле у том случају играти улогу ширег мостобрана.

Најзад ове планине заклањају са севера долину Саве, чија је важност за нас, било као операционог правца било као оперативне основице, неизмерна. Држећи обе обале реке Саве у својим рукама, ми имамо могућност да у случају потребе, против нападача са севера, бранимо исту активно, у чему ће нам нарочито помагати за успешно извођење држње ових Хрватско — Славонских планина.

II. Динарски систем.

Ка штоо смо видели при опису Балканског Полуострва у опште, овај планински систем испуњава северо-западну страну Полуострва и готово цео припада нашој Краљевини. Границе овога планинског система су у главном: на северу од Соче њена лева притока Идрија, Љубљанско поље и Крка; на истоку граница иде до Колубаре, Дичине, Ибра и Ситнице; на југу до Дрима, Метохије и Призренске котлине, и на западу море.

Ради лакшег изучавања, планине овога планинског система поделићемо по групама на:

1. Ријечки и Крањски крш;
2. Далматинске планине;
3. Босанске планине;
4. Херцеговачке планине;
5. Црно-горске планине;
6. Проклетије и Рашко Метохијске планине;
7. Западно-Српске планине;

1. Ријечки и Крањски Крш.

У овом делу динарске области који се на југу, истоку и северу граничи линијом: Краљевица, — Огулин, — Карловац — Метлика → Ново Место — извор Крке — Врхника — Горњи Логатец — Идрија, крш је блажији и умеренији но у јужним крајевима, две више шуме и више и бољих комуникација. Заједничка пак одлика са другим кршем је оскудица у води и сурова клима. У овој области постоје две непотпуне бразде правцем С. З. — Ј. И. које чине: источну, долина горње Купе, Циркнишко језеро, и долина Унца, и западну, долина Речине, Реке, и Випвае. Ове бразде деле овај крш на три дела: западни (Истра и Крањски Крш) припада цео Италији; средњи (Ријечки Крш, Снежник, Пивка, Хрушица, и Трновска Гора,) којим води граница наше Краљевине према Италији и источни део, који припада цео нашој Земљи.

Западни део, који припада цео Италији, нећемо овде ни разматрати.

Средњи део. — Ријечки Крш представља наставак Белебита и Велике Капеле. То је кречњачка површина, висине 500—1000 м., покривена шумом, са многим вишим гребенима и врховима од којих ја Ришњак (1528 м.) највиши. Пролазност је сграничена, насељеност слаба, насељених места има само по мањим пољима, као што су: Јелење, Лић, Фружине, Локве и Делнице. Мрежа путева је боље развијена у јужном делу. Преко ове површине води железничка пруга: Ријека—Карловац—Загреб, и путеви из Сушака, Бакра и Краљевице, у Брод на Купи, Врбовско и Огулин.

Северо-западно од Ријечног Крша пружају се планине: Пивка са врховима Снежником (1796 м.) и Јаворником (1268 м.); Хрушица са врхом Наносом (1300 м), и Трновска Гора са Гољаком (1496 м.), која дуж р. Идрије и Соче хвата везу са Јулиским Алпима. Наша граница води источном ивицом ових планина, услед чега су Италијани на овоме граничном делу у бољем положају. Карактеристика ових планина је иста као и Ријечног Крша у свему. Средња висина им је такође испод 1000 м. Између појединих врхова налазе се удубљења, којима су спроведене комуникације и то:

1.) Између Ришњака и Снежника доста рђав колски пут из Клане у Чабар или Презид;

2.) између Снежника и Јаворника друм из Ил. Бистрице у Лож;

3.) између Јаворника и Хрушице железничка пруга Грст (Ријека) — Св. Петар — Ракек — Љубљана и друмови: Св. Петар — Постојна — Планина и Сеножече — Раздрто — Планина;

4.) између Хрушице и Трновске Горе друм: Ајдовшчина — Цол — Подкрај — Логатец и Цол — Црни Врх — Хотедршица и Логатец.

Сва седла на овим друмовима држе Италијани.

Источни одсек има средње и ниске планине, побрђа и брежуљке. Крш је овде блажији, те има више културе; у вишим деловима густих шума и пространих пашњака, а у нижим има њива и ливада. Воде има такође више. У овој области значајна је бразда низ поља око Кочевја, Рибнице, Лашча, Турјака и Љубљане. Ова су поља добро обрађена и богата водом. Од ове бразде на запад леже виши делови, висине испод 1000 м. са појединим и вишим врховима и гребенима као што су: Кочевска Брда (1289 м.), Турјашка Брда и Ракитничка површ са Кримом (1106 м.), јужно од Љубљанске котлине.

Источно од поменуте бразде, између Кочевја, Рибнице и горње Крке пружа се планина Рог (1100 м.) а остали део долине Ново Место — Метлика — Карловац испуњен је брдима и брежуљцима испод 1000 м. висине, која чине прелазну област између Крша и огранака Јужних Кречних Алпа.

Комуникације су у овом источном одсеку више развијене у правцу С. З. — Ј. И. т. ј. у правцу пружања планина, од којих су главније:

1.) друм браздом: Планина — Церкница — Лож — Чабар и даље горњом Куном или у Сушак;

2.) друм преко низа поља: Љубљана — В. Лашче — Рибница — Кочевје у долину Купе и даље у Делнице. До Кочевја постоји од Љубљане и железничка пруга;

3.) друм Љубљана — долина Крке — Метлика — Карловац.

Путеви у правцу исток — запад су ређи; преко гребена западно од поменуте бразде прелазе само друмови из В. Лашче и из Рибнице ка Церкнишком језеру. Источно од поменуте бразде важнији су путеви:

1) Карловац — Врбовско — Делнице — долином Купе и 2) Метлика — Црномел — Кочевје. Сем ових друмова има више обичних колских путева, по они су обично хрђави, узани, стрми и каменити.

У војном погледу цела ова област Крша преставаља баријеру са добрим положајима противу наступања запад — исток

и обратно. Због тешке пролазности, доста рђавих комуникација и оскудице у води, ова област не представља повољну зону за операције и са тога разлога ће несумњиво бити тежња оперишућих војсака, да се операције брзо пренесу у долину Саве на истоку, односно у долину Соче на западу.

II Далматинске планине

У ову планинску област долазе следеће планинске групе: а) Хрватска висија, б) Северно-далматинско равничасто земљиште; в) Далматинске средње планине; и г) Динарски Алпи (Динара).

а.) *Хрвајска висија*. (Личко-Гатачка). — Ова висија лежи између Јадранског мора и линије: Краљевица — Врбовско — Огулин — Бихаћ — изворни део Уне и река Зрмања до њеног ушћа.

Ова висија састоји се у главном из платоа средње висине око 600 м, на коме има већи број узвишења; кршног је састава, али има и неколико простоаних, добро обрађених и насељенах котлина као: Лика ско Гостања; Крбава сев. од Удбине; поље око Оточца и око Огулина.

Дуж западне границе ове висије пружа се једноставан, голи, тешко пролазни планински ланац Валебит (1400 м.), који стрмо пада ка Јадранском мору. Њега са југо-истока и југа прати уска долина реке Зрмање

Дуж источне границе ове висије пружају се стрме и стеновите планине Мала и Велика Капела (1200—1400 м.), које се на југо-истоку завршавају Плешевицом.

Горња површина ове Хрватске висије има 20% крша; у низинама палози се плодно и наносно земљиште.

У прорашћу знатна је разлика између поједних делова ове висије а због створа горње површине и различности климе.

Тако, док се у приморју налази биље јужног појаса, дотле су горње површине и огранци, који падају ка Јадрачком мору сасвим голи и стеновити; источни пак огранци су пошумљени ниском шумом. У средини и на југо-истоку ове висије налазе се пространи пашњаци. Земљиште за обрађивање заузима од прилике 22% површине ове висије.

Комуникације, које прелазе преко Велебита, су следеће: друмови: Обровац (на Зрмањи) — Ловињац; Баг — Госпић; Јабланац — Св. Јурај и Сењ ка Оточцу; Нови — Јасеник. Поред мора постоји дуж Велебита друм: Краљевица — Црквеница — Нови Сењ — Св. Јурај — Јабланац — Баг, Са унут-

рашње — источне стране Велебита води друм: Грачац — Ловињац — Госпић — Оточац (и железничка пруга).

Преко Велике и Мале Капеле воде следеће колуникације: друм из Оточца преко Врховина — Плитвичких језера у долину реке Коране и Уне ка Слуњи и Бихаћу. Овде преко гребена прелази и железничка пруга: Оточац — Огулин. Као рокадна пруга може послужити: Огулин — Бихаћ.

Војнички значај планина ове висцеје. — Велебит као планински ланац, који се стрмо спушта ка морској обали, отежава нападачу са мора, искрпавање на овом делу наше обале и нуди згодне положаје за одбрану у циљу заштите обале и спречава нападачу, који би ипак успео, да се искрца, надирање ка унутрашњости наше земље.

Велика и Мала Капела нуди такође згодне положаје за одбрану од нападача са запада, који би надирао ка унутрашњости земље. Пружајући се тако рећи паралелно позади Велебита, ове планине стварно би образовале II одбранбени положај за овај део нашег граничног фронта.

б) Северно-Далматинско равничасто земљиште. — Простире се између Јадранског Мора, реке Зрмање и удоља Книн — Клис. По месту Скрадину на р. Крки, ова се област зове и Скрадинска област.

Део овога равничастог земљишта северно од Крке, подељен је басамаком Бенковац — Скрадин, високим 250 м. на два дела, који се знатно разликују по свом створу један од другог. Источни део је виши; средња му је висина 250 м. више је планински, кршнији је и мање је обрађен. Западни део је нижи, средња му је висина 100 м. мање је кршан, боље обрађен и испуњен благим таласима, који се пружају паралелно са обалом, нудећи на тај начин добре положаје за одбрану од нападача са мора. У овом западном делу највиша је тачка Јурашинка (670 м.)

Земљиште јужно од Крке има исти карактер као и западни део; на њему се налази планина Промина богата угљем. У целој овој области има у опште мало шума. Земља за обрађивање и виногради у главном су по терасама на приморју или по пољима у унутрашњости.

Важне комуникационе раскрснице у овој области су: Бенковац, Дрниш, и Книн. Важнији друмови, који полазе са обале јесу; од Задра или Биограда ка Бенковцу; од Водица у Книн; од Шибеника и Сплита преко Дрниша ка Книну. (и железничка

пруга). Важнији друмови који иду паралелно са обалом су: Сплит — Шибеник (и железничка пруга) и Сплит — Дрниш — Бенковац — Обровац или Задар. Поред саме обале нема непрекидног пута.

в) Далматинске средње планине.

Ове планине простиру се између долине: Книн — Дрниш — Клис с једне стране, горње Цетине, реке Имотске, Трбижата и Неретве с друге стране, Западна граница ове области је море од Сплига до ушћа Неретве.

Ове планине представљају масивно бјело, које је састављено из више планина високих преко 1200 м. као што су Свилаја (1500 м.); Мосор (1300 м.) Биоково (1760 м.). Овај ланац је пресечен реком Цетином, која ту има узану долину, стеновите обале и велике падове. Гребени су овога била стеновити и уски, стране терасасте и стрме. Идући ка југу, бјело опада у висини, док се на обалама р. Неретве не заврши као високо бреговито земљиште висине 400—600 м. Ове су планине доста кршне, шуме су ретке и то на горњој површини источних падина, иначе има више утрина и жбуња. Поља су обрађена на приморској страни, у котлинама и широким долинама, од којих су важнија: Љубушко, Имотско, на р. Требижату, и Сињско на р. Цетини, које је најпростаније.

У војном погледу ове планине имају значај као и Велебит; имају згодне и добре положаје за одбрану обале против искрцавања са мора и спречавање даљег продирања у унутрашњост.

Комуникација и прелаза нема довољно преко ових планина. Између Свилаје и Мосора воде два друма: Сплит—Сињ (и железничка пруга) и Сињ—долина Чиколе.

Долином Цетине: Сињ—Книн или Сињ—Д. Бреда—Макарска—Љубушки.

г) Динарски Алпи (Динара)

Почињу на северу близу извора Уне и Зрмање и пружају се између Цетине—Врлике и Требижата с једне стране и Грахова—Ливањског и Дувањског поља с друге стране.

Ове планине имају скоро алпски карактер, састоје се из више паралелних ланаца, који се пружају у југо-источном правцу са висином од 1700 м. а неколико планинских чворова прелазе и те висине, као Динара (1850), Триглав (1913), Коњ (1849 м.) и др. Према југо-истоку ове планине опадају по висини. Стране ових планина су врло стрме и кршне, тешко пролазне

Прорашће је већим делом шума, грмићи и пашњаци. Шумовите су већином источне падине. На осталим деловима ових планина преоглађује гољет, која је на неким местима скоро целе године покривена снегом.

Насељење је уопште у овој области ретко и насељено је већином по котлинама, већим пољима, која су висока 7—900 м. Облика су дугуљастог, са свих страна су опкољена стрмим висовима. Важнија су: *Ливањско поље* (380 км), најпространије је поље у Босни и Херцеговини. У њему је најнижи део Бушко Блато. *Дувањско поље* најсувље т. ј. најбоље исушено поље. Кроз њега протиче р. Шујица, подземна отока Купрешког поља. Затим *Мосћарско поље*, *Грахово* и друга мања.

Важнији прелази са друмовима преко њих су: *Грабско седло*, са друмом: Книн—Грахово; *Пролог седло* са друмом: Сињ—Ливно; седло код *Аржамне* са колским путем Триљ—Жупањац и најзад друм: Имотско—Жупањац.

Паралелно са овим гребеном воде друмови поменути граничним брадама: Книнско поље—р. Цетина—Сињско поље—Имотско поље и Грахово—Ливањско поље—Дувањско поље.

У војном погледу Динара планина представља моћну преку са добрим положајима за одбрану противу наступања ј. з.—с. и. и обратно. Пружајући се источно и паралелно са Далматинским средњим планинама, она би могла послужити као други одбранбени положај према мору.

Цео овај појас Далматинских планина, посматран са чисто војничког гледишта, преставља нам, дакле, јаку бараничну баријеру, на којој би за вођење операција требало имати нарочите трупе, организоване и опремљене као брдске формације, способне да се боре на оваквом терену. Поред тога овде се нарочито истиче потреба кооперације сувоземне војске и флоте. Јачина одбранбених положаја дуж овог Далматинског приморја јесте разлог што се је инвазија са Јадранског Мора ка унутрашњости земље од вајкада ограничавала само на приморје.

III. Босанске планине.

Ове планине образују: а) Босанско Централно било; б) Босанске средње планине и в) Босанске предпланине.

а) *Босанско Централно било*. — По своме геолошком саставу ово је било требало да се разматра са приморским — далматинским планинама, али како се оно пружа на западној граници Босне, ради чега се назива још и „Западно Босански Крш“.

ми ћемо га, прегледности ради, разматрати са Босанским планинама.

Ово било образује вододелницу између слива Црног Мора, реке Саве и Јадранског Мора. Пружа се: на северу од реке Уне па на југ до седла Чемерна; на западу до: реке Уне (горњи ток) — Грахова, Ливанског, Дуванског поља и Мостарског блата; на истоку до линије: Босанска Крупа — Сански Мост — Горњи Вакуф — јужно од Сарајева.

На овом билу појављују се све одлике Крша, но на њему има и великих шума.

Поменута поља на западној граници овога била, као и Купрешко и Гламочко поље у унутрашњости његовој, рашчланили су Било на неколико узаних ланаца, од којих су:

1) Источни ланац, са следећим планинама: Грмеч (1600 м.) између реке Уне и Саве: Црвљивица између реке Уна, Унца и Петровачког поља. Седлом, којим пролази друм и железничка пруга из долине реке Унца у Петровац, подељена је Црвљивица на северни део — Осјеченица (1800 и јужни део — Клековача (1900). Напоредно са Црвљивицом пружа се ка истоку Срнејица планина, покривена густим шумама. Ка југоистоку пружају се даље Црна Гора и Вишорог. Овде се овај гребен рачва на два дела: а) источни се наставља између Купрешког поља и реке Врбаса под именом Радуша планина, која преко седла код Прозора (вододелница реке Врбаса и реке Неретве) хвата везу са Босанским рудним планинама на десној обали Врбаса и Неретве Враницом и Битовњом, које се завршавају на Иван седлу, вододелници реке Босне и реке Неретве. б) западни ланац пружа се од Виторага између Купрешког поља ка истоку и Гламочког, Ливанског и Дуванског поља ка западу. Овде су планине: Цинцар, Љубуша, Вран и Чврсница, која допире до Неретве,

Између Грахова, и Ливанског поља с једне и река Унца и Гламачког поља, с друге стране, пружа се један ланац планински, који се спаја јужно од Гламочког поља са ланцем под б. У њему су планине: Вијенац, Шатор, Старетина и Голија.

Између Ивановог седла и седла Чемерна пружају се планине, на којима преовлађује алпски карактер. Дубоко усеченим клисурастим долинама подеље не су ове планине у више чворова: Бјелашница, Трескавица, Лелија, Думош, Јабука. Висина ових планина је 1300—1800 м. мада ппједини врхови

достигу висину до 2000 м. Падине ових планина су необично стрме и стеновите. Прелази су :

а) Радојево седло (Загорје) преко кога води пут из Сарајева, преко Трнова за Невесиље, и из Фоче у долину Неретве.

б) Чемерно седло. Преко њега води стаза из горње Дрине у Гацко.

Све ове планине на билу тешко су проходне. Бољи и важнији друмови су :

1.) Кулен Вакуф — Босанска Крупа;

2.) Грахово — Дрвар — Бос. Петровац, — Кључ. (делом и жељез. пруга шумског предузећа).

3.) Ливно — Гламоч — долина реке Сане и Ливно — Купреш — Бугојно (долина реке Врбаса),

4.) Жупањац — Купреш.

5.) Јабланица — Прозорско седло. — Г. Вакуф — Бугојно (везује долину Неретве и Врбаса).

6.) Г. и Д. Вакуф — Травник.

7.) Сарајево — Иван Седло — Коњиц (везује долину реке Босне и реке Неретве).

Као згодне рокадне пруге могле би се употребити :

1.) Друм (делом и железничка пруга) Сарајево — Травник — Д. Вакуф — Јајце — Кључ — Сански мост — Босанска Крупа.

2.) Гламоч — Ливно преко Дуванског поља — Мокар.

Поред ових друмова има приличан број попречних и уздужних тешких колских путева.

У војном погледу ово централно босанско било образује моћну препреку против наступања запад — исток. Раздељено у више попречних ланаца оно нуди и више узастопних одбранбених положаја, чиме се несумњиво добија могућност упорније одбране. У вези са Далматинским планинама ово било образовало би трећу одбранбену зону против наступања са запада.

При операцијама пак правцем север-југ и обратно, планински ланци овога била отежавили би везу појединих раздвоених колона.

Поља, која се налазе у овом билу: Ливањско, Дувањско Гламочко, служила би као згодне просторије за прикупљање трупа.

.) Босанске средње планине — Ове планине образују северо-источни огранци босанског централног била пружајући се од прилике до линије: Нови — Бања Лука — Добој — Звор-

ник. Оне се карактеришу тиме што су шумовите и богате водом; што у њима преовлађују тешко пролазне средње планине; што су кршне само на појединим висинама; што им висина расте идући југу; што падају као и реке на њима Сави; и на послетку што им је правац пружања без изузетка од северо-запада ка југо-истоку.

Дубоке долине реке Сане, Врбаса и Босне деле ове босанске средње планине на ове одсеке:

Одсек између доње Уне и Сане. — Овај простор испуњава Мајданска планина (650 м.), која је одвојена од Грмеч пл. једним седлом од Босанске Крупе на Уни до Кључа на Сани. Сем друма Босанска Крупа — Сански Мост, преко ове планине нема никакве боље комуникације. Друмови и железничке пруге обилазе ову планину долинама реке Уне и Сане. Ова је планина богата рудама и то гвожђем.

2) Одсек између реке Сане и Врбаса. Овај простор испуњен је умерено кршном Ситничком висииом, чија је висина око 700 м. На овој висии има појединих врхова, који достижу висину и од 1000 м. Јужну границу ове висиие образује планински ланац Лисина, висине близу 1500 м.

Ова висииа покривена је високом шумом, само поједини врхови су јој голи; у долини налазе се пашњаци и ливале, а поља за обрађивање су само око насељених места. И на овој висии налази се мајдан гвоздене руде.

Преко гребена прелази друм: Кључ — Варцар Вакуф — Језоро-Јајце, са краком ка Бања-Луци. Поред река Сане и Врбаса воде такође друмови дуж ове висиие.

3.) Одсек између Врбаса и Босне У овом простору су знатно више планине. На југу су високе планине; Зеца, Штит и Враница, богате у рудама. Ове планине имају стрме и изривене падине и подељене су дубоким клисурама. Геолошки им је састав шкриљац,

Средњи део чине висиие: Јајце и Травник, високе 8-1000 м.

Са северне стране ових висииа налази се Влашић планина (1920 м.) и Усорске планине (Борје и Узломац), високе око 1300 м. које се стрмо спуштају ка реки Усори.

У целом овом одсеку преовлађује густа шума, само на нижим деловима налазе се обрађења поља. На планини Влашићу налазе се изванредни пашњаци.

Важније комуникације преко ових планина су правцем запад — исток и обратно: друм Бања Лука — Добој и друм и

железничка пруга: Доњи Вакуф — Травник — Зеница, као и крак од Травника у Горњи Вакуф, Долинама Врбаса и Босне воде такође добри друмови, а дољном Босне и железничка пруга.

4.) Одсек између Босне и Дрине. Источно од Сарајева, на изворном делу Миљацке, пружа се чувена планина Романија, висока до 1600 м. То је алпска висија, кршна, безводна, са стрмим падинама на све стране које допиру на истоку чак до Дрине, Преко Рамоније, на чијој се источној страни налази безводно Гласиначко поље, води пут из Сарајева за Рогачицу и даље за Вишеград, односно с друге стране за Власеницу и Зворник.

Остали део просторије између Босне и Дрине испуњен је многим огранима високих планина, покривених густим шумама и испуњеним богаим рудним и минералним благом. Овде спадају Кладањске планине, између реке Спрече, Криваје, Дриначе и Дрине. Овде је највиша планина Коњух (1330 м.), која је орграфски чвор свих ових планина, које се пружају на север.

Између Босне и Криваје пружају се Варешке планине, чији је чвор Звезда планина. Ове се планине одликују тиме, што су богате рудом, нарочито гвожђем.

Све ове планине покривене су шумама, на вишим тачкама налазе се алпски пашњаци а у најим су поља за обделовање. На југу од Сарајева уздиже се гола планина Јахорина, од које се на северо-запад пружа Требевић, и севро-источно Витез планина преко које прелази друм из Сарајева у Гражде и Плевље.

б.) Босанске предпланине.

Овде се подразумевају оне планине, које се од линије: Нови — Бања-Лука — Добој — Зворник спуштају ка Сави. Оне због свог иловачастог и песковитог земљишта имају према осталим планинама Босне сазвим друкчији изглед — спољни карактер. Оне су у опште ниже планине, бреговитог карактера, богате водом и шумом; на њима има доста и поља за обрађивање, нарочито на нижим границима — повијарцима, који се пружају до Савске долине.

Од појединих група вреди споменути:

1.) Глинско подгорје, које је високо око 500 м. и које се протеже у виду полукруга на извору Глине, између река Коране и Уне;

2.) Козара планина; то је јако издељено ниже планинско земљиште, високо око 600 м. које лежи између Уне и Врбаса. Северно од ње је нижа и питомијег карактера, Просара, а северо-западно планина Пастирево.

3.) Украинско подгорје, које се у виду полукруга протеже око изворног предела реке Укрине, између Врбаса и Босне. До саме Саве подиже се шумовита Мотајица планина (650 м.).

4.) Мајевица планина. То је нижа средња планина око 600 м. висока; шумовита је, врло јако издељена и богата сланим иаворима; лежи северно од Спречине долине

Ако бацимо један општи поглед на ове босанске планине, видећемо, да се карактеришу тиме, што имају највећу висину код самог развојеног била — Босанско било, — која, идући Сави, све више и више опада, док не пређе у Савску долину; што су шумовите, богате рудним благом и пуне воде. Правац им је, као и главног била, од северо-запада на југо-исток, услед чега реке, текући на север, на много их места морају пресецати, те на тим местима праве теснаце. Венци појединих огранака више су обли, а брда више заокругљена и обрасла густом шумом. Само на вишим тачкама има алпских пашњака.

Онижа брда и повијарци, који се спуштају Сави, засађени су шљивацама; на њима се налазе, као и у речним долинама, богата поља за обрађивање.

Насељење на овим планинама је ретко, али је добар материјол за војску.

У војном погледу расматране ове босанске планине, и ако нису препона војсци, ипак се на њима могу наћи zgodни положаји за одбрану и то како према западу и истоку, тако и према северу и југу. На вишим обраслим тачкама може се врло zgodно водити и четничко ратовање, јер густа шума, рђава пролазност и висина, јако томе помажу.

Пружајући се јужно од Саве, ове пред-планине и планине Босанске пружаће довољно одбранбених положаја против нападача са севера, који би успео да пређе Саву. Пред-планине служиће у неколико као положаји за непосредну одбрану и спречавање прелаза преко Саве, док ће планине, које су јужније, омогућити јачу и упорнију одбрану.

Како су реке: Уна са притоком Саном, Врбас, Босна и Дрина својим током на север, поделиле ове Босанске планине на више одсека, то ти планински одсеци престављају уједно и

вододелнице између одговарајућих река. Ове пак вододелнице у војном погледу представљају у тактичном, односно стратегијском погледу одсеке за себе.

IV. Херцеговачке планине.

Ове се планине простиру између Неретве и линије: планина Орјен — пл. Волујак са Маглићем. На северо-истоку, на горњој Неретви, пружа се као тераса, једна зона — Херцеговачке алпске планине, који је широка око 20 км. Ова планинска зона састављена је из низа планинских чворова: Прењ (2100 м.), Вележ (1908 м.), Црвањ (1969 м.), Бјелашица (1867 м.), који су необично кршни, јако стрми и дивљи. На Неретвеном извору преко седла Чемерна састају се са централним Босанским билом. На југо-западној страни овога реда планинских чворова, пружа се степенасто земљиште, које у главном има карактер висије, и које до морске обале пада у четири терасе.

Прва најважнија тераса пружа се до линије: Мостар — Билеће, чија је апсолутна висина 800—1000 м.

Друга тераса пружа се до линије: Столац — Љубиње — Требиње са апсолутном висином 7—900 м.

Трећа тераса пружа се до долине реке Требишнице и има апсолутну висину 4—700 м.

Четврта тераса пружа се до мора. Најзнатнија су поља: Невесинско поље, Гацко поље, Дабар поље, равница код Љубиња, код Билећа, Попово поље на Требишници, Столачко поље и Фатничко поље.

Преко гребена ових тераса воде друмови:

- 1) Метковић — Мостар долином Неретве.
- 2) Славо — Попово поље — Љубиње — Столац.
- 3) Дубровник — Требиње — Билеће.

Згодни рокадни путеви су:

- 1) Дуж морске обале од Дубровника за Метковић;
- 2) Долином Требишнице: Требиње — Љубиње — Столац —

Почитељ;

- 3) Плана — Бјелани — Столац,

Ова обала одликује се нарочито својом кршиношћу. Само поменута поља имају земље за обрађивање. На висинама већим од 1500 м. налазе се местимице пашњаци, доста сиромашни, али се налазе и потпуно густе површине.

На приморју добро успевају виногради, маслина и кукуруз.

Терасе у Херцеговини образују јаке препреке противу надирања са обале у унутрашњост земље. Друмова има мало преко ових гребена, а обични колски путеви нису добри, што такође отежава покрете трупа.

Долине и поља у овом Херцеговачком терасастом земљишту су објекти од нарочитог значаја за војску. Многа су поља поплављена у зиму и пролеће, но мочар се брзо исуши лети и тада опет настаје оскудица у води. Због овога треба рачунати са великим тешкоћама у погледу смештаја и издржавања војске.

V. Црногорске планине.

Област ових планина обухвата просторију: на северо-западу до мора; на југу до Скадарског језера и пл. Проклетије и на истоку до реке Таре и Горњег Лима.

По разноликој карактеристици ова област може се поделити на два одсека, одвојена међусобно браздом: Гацко — Дуги кланац — Никшић — река Зета — Доња Морача — Скадарско Језеро. Западно од ове бразде пружа се Кршци Црногорски плато — Црногорски Крш, а источно Црногорска брда.

а.) *Кршци Црногорски плато (црногорски крш).* — Ово је права кршна висија, која има средњу висину до 1000 м. Због тога пак, што се на овом кршном платоу налазе многобројни оштро ћошкasti гребени, чија је релативна висина 300—600 м. то он има нарочити карактер платоа. Ови гребени су махом кратки, дужих има врло мало. Између ових гребена има више мањих поља, која се пружају правцем с. з. — ј. и., затим малих увала и вртача. Цела ова област је доста безводна. Ово је највећи крш Динарског система, који је у ствари продужење Херцеговачког љутог крша. Шума нема, већ место ње има само жбуња и траве. Тешко је пролазна област, а услед једноликог терена тешко је и оријентисање. Поља за обделавање налазе се само у равници кланца Дуга, за тим код Грахова, Цетиња и Никшића, на доњој Зети и Морачи.

Стране ове висије су стрме и стеновите, нарочито сувише стрмо падају ка Боци Которској. Северно од Херцег-Новог уздиже се 800 м. висока висија, названа Кривошије, која је необично стеновита, пуста и сиромашна водом. На њој се налазе више уских и стеновитих гребена, који се зракасто грапају од врха Орјена (1895 м.). Југо-источно од Боке Которске диже се масив Ловћен (1760), чији се гребен на југу пружа преко

планине Румије (источно од Бара) и завршава се познатим ниским висом Тарабошем (570 м.) југо-западно од Скадра.

Овај је ланац стеновит, са мало превоја, врло кршевит; пада стрмо ка Боци Которској и ка морској обали. Најважније удубљене на њему је Сутормон (836) превој, преко кога пролази друм Цетиње — Вир Пазар — Бар.

Важније комуникације преко овог ивичног гребена и преко крша су;

- 1.) друм: Требиње — Ластва — Грахово — Никшић;
- 2.) друм: Рисан — Грахово — Никшић;
- 3.) друм: Котор — Његуш — Цетиње — Ријека — Подгорица или од Његуша у Данилов град у долини Зете;
- 4.) Бар — Вирпазар — Ријека друм и уска железничка пруга од Бора до Вирпазара, преко превоја Сутормана.

Као рокадни путеви могу се користити: дуж мора друм: Дуброник — Котор — Будва — Ластва — Бар — Улцињ

б) *Црногорска брда* — Ова брда састављена су од великих алпских површина и пружају се од седла Чемерна до Комова. Гребени ове планинске области су висине преко 2000 м., обично су стеновити, голи са стрмим странама. На нижим деловима ових планина има шума, а на вишим алпских пашњака.

Реке: Пива, Тара, Морача, Лим и Цијевна избраздале су својим дубоким, већином узаним долинама са стрмим и стеновитим странама ове планине на неколико ланаца;

1.) *Западни ланац* почиње на кршној и високој планини Волујак са Маглићем (близу 2400 м.) па се преко планине *Голује и Војника* пружа између бразде: Гацко Поље — Никшић — Подгорица на западу и реке Пиве и Мораче на истоку. Овај се планински ланац завршава са пл. Стожац (2134 м.), који стрмо пада у реку Мораву.

Северни део овога ланца, закључно са пл. Војником; је пуст, го и каменит, нарочито пл. Војник. Он продужава аодделницу Црног и Јадранског мора.

2.) *Средњи ланац* почиње са планином Дурмитором па се пружа између реке Пиве и Мораче на западу и реке Таре на истоку.

Масив *Дурмитора* се пружа од састава Пиве и Таре, стрмо пада у обе ове реке, правећи на њима стеновите и дубоке клисуре. На њему је највећи вис Тирова Пећина (2528 м.), који спада у највише врхове Динарског система; Средња пак висина Дурмитара је око 2100 м.

Цео овај масив у ужем смислу састављен је из Дурмитора планине и две висике Пивске планине и Језера дуж Таре. Остали део овога масива испуњен је пешчарима, те се овде налази много више шума, алпских пашњака, а у долинама има релативно доста хумуса. Речна мрежа је такође овде разгранатија.

Дурмитар је због врло стрмих падина, јаке кршности и богатства у снежницима врло тешко пролазан, нарочито зими.

Јужно од Дурмитора пружа се: Сињајевина планина висине до 2000 м., на којој има добрих пашњака. Јужно од ове планине, на извору реке Мораче, овај ланац је у вези са западним ланцем, од кога на овом месту прима улогу главне вододелнице, коју спроводи даље на југ до извора реке Таре, где предаје ову улогу Комовима.

3.) Југо-источни ланац испуњава простор између реке Таре и Мораче на северо-западу и реке Лима на југо-истоку. На извору реке Таре у вези је са средњим ланцем. У овоме ланцу је најважнији масив Комови, као хидрографски центар за реку Лим, Тару и Цијевну. Највећи вис на њима је Кучки Ком (2460 м.).

Југо—западно од Комова пружа се планина Жиово (2100 м.) која се завршава у Зетској равници код Подгорице. Преко ове планине везују се Комови са Проклетијама, седлом Пределаца. Северно од Комова пружа се висока планина Бјеласица (2100 м.) која је у вези са планинским ланцима Динарског система области Рашке.

У овом југо—источном одсеку у место кречњака, долазе пешчари и лискунасти шкрљци. Он се одликује непрекидном сменом између брда и долина, богатим слојем хумуса и врло благих облика стена, које се распадају и које су покривене или алпском травом или буквом, растовином или четинарском шумом. Овај се одсек такође одликује још и обиљем у води.

Важнији путеви преко гребена су: 1) Стаза: Подгорица—Пределац—Гусиње (кроз Албанију) или Подгорица—Медун—Гусиње. 2. Друм: Подгорица—Метешево—Андрејевица. 3 Друм и стаза: Никшић—Шавник—Левретар—Плевље,

Као рокадни путеви дуж ових планина важнији су: 1) Гацко поље—Никшић (Дуга Кланац) и даље за Подгорицу. 2) Хум—Пивски манастир—Шавник—Колашин у Андрејевицу или у Маташево (стаза). 3) Стаза (делимично и друм) долином реке Таре. 4) Долином Лима: Бијело поље—Андрејевица—Плав (стаза).

VI. Проклетија планина са Рашким и Метохиским планинама.

а) Проклетија звана и Северно-Арбанашки Алпи, пружа се од Скадарског Језера, у северо-источном правцу на граници према Албанији. Ова планина образује јужну границу Динарског система одвајајући уједно својим огранцима велике централне балканске равнице; Косово поље и Метохију од кршних црногорских планина.

Од врха Скилзена продужује се овај планински ланац на северу и северо-истоку под именом Копривник пл., Жљѐб, и Мокра Гора, који се завршава код Митровице на Косову, одвајајући са запада и северо-запада пространу и плодну Метохију од дивљих и клисурастих долина р. Ибра и Лима.

Цео овај кречни планински ланац Северо-Арбанашких планина висок је преко 2000 м.; необично суров, безпутан, тешко пролазан. Са Комовима—Жиовом пл. стоји у вези преко седла Пределца (1300 м.)

Карактер је ових планина, као и код високих алпских планина. По врховима нема зеленила, а и у августу виде се снежна поља. Северна падина им је стрма и стеновита, док се у јужном правцу одвајају дугачки шумовити гребени, који се стрмо спуштају у Дрим.

У војном погледу разматран овај планински одсек, представља јаку стратегиску препреку, заклањајући са запада и у неколико са севера Метохију и Косово. Важнији су прелази: 1). јужно од варошице Тузи, преко ниских и кршевитих западних огранака Проклетије води колски пут: Подгорица—Скадар. 2) Тафа Пејо (1700 м.), преко кога прелази коњска стаза из Гусиња у Шаљу.

б.) Рашке и Метохиске планине. — Изворни предео Белог Дрима, Ибра и Ситнице представља широку, скоро округлу и са свију страна опкољену високим планинама зараван, која своје воде шаље у три разна мора. Дно ове централне равнице лежи доста високо — 550 м., а има поједине ланце, који имају карактер средњих планина. Један такав ланац, именом: Чичавица, Девич, Рибарска планина и Црнрљева, дели ову централну равницу у равницу Белог Дрима (Подримље са Метохијом) и Косово поље дуж Ситнице.

Јужну границу ове централне равнице чини високи планински масив, познат под именом Шар планина и Црна Гора

(Каралаг). Прва припада Грчко-арбанашком планинском систему а друга Родопском.

Источну пак границу ове равнице образује Карпина и Гољак планина, које такође припадају Родопском систему.

Северно од планине Жљеба у северо-западном правцу, протеже се једна висија, која испуњава простор између Лима и Увца и на којој су поређани гребени средње висине под именом: Смиљевица, Крушевица, Гијева, Јадовник, и Златар планина.

Ова висија са оградницама, који се од ње одвајају у источном правцу, чини северну границу ове централне равнице. Оградници су: Пештара, која се одваја источно од Крушевице, а пружа се између изворног дела Увца и Рашке. Ова је висија безпутна, сиромашна водом и прилично кршна; везана је на северу седлом Дуга Пољана са западним српским планинама. Између Рашке и Ибра пружа се шумовит предео Стари Колашин, који се даље у северо-источном правцу пружа под именом Рогозна и Бјела планина до варошице Рашке (ушће Рашке у Ибар). Рогозно са Бјелом има широко, местимице обрасло теме, стране су им већином обрасле, доста кршне и тешко пролазне.

Одсек између Таре и Лима са обе стране реке Ђотиње, испуњен је високим планинама: Вучевица, Ковач, Хумић, Местровац и Љубична. Поједини врхови ових планина достижу висину преко 2000 м, као на пр. Љубична.

Јужни део овог одсека је врло шумовит и преко Бјеласице у вези је са Комовима.

Војна важности ових планина. Северне граничне планине ове области са планинама с обе стране реке Ђотиње, представљају нам у смислу операција из Босне према Косову, јаке браничне препреке са доста угодних положаја за одбрану. Слаба пролазност и немање комуникација у овом делу, јако би отежавале операције у већем стилу.

Јужни и западни гранични хрвати представљају нам одвећ јаку стратегиску препреку, а нарочито јужни. Источна нам граница, представља јак одбранбени фронт, и то много згоднији за источну, него за западну страну. Ради тога у унутрашњост ове равнице — Косова поља — најзгодније је продрети са истока. Сама пак унутрашњост представљала би врло згодну операциску основицу за дејство у ма коме правцу. Унутрашњост ове централне равнице, са гребенима средње висине, који се спуштају од напред поменутих граничних ланаца, има згодних и јаких одбранбених положаја.

Важније комуникације преко ових планина су :

- 1) Пећ — Ругово — Плав или Ругово — Андријевица ;
- 2) Пећ — преко Жљеба — Рожај;
- 3) Митровица — Пећ — Баковица — Призрен ;
- 4) Урошевац — Штимље — Сува Река — Призрен.

VII. Западне српске планине.

Западне српске планине, које припадају динарском систему, испуњавају просторију између; Дрине на западу, Саве на северу, Колубаре, Љига, Дичине, Ибра и Ришке на истоку, горњи ток реке Рашке и реке Увца на југу.

Ове планине могу се поделити браздом: Западна Морава — превој Кадињача на два одсека: јужни виши и северни нижи.

а) Јужни одсек, — почиње планином Звездом на Дрини и као један готово непрекидан ланац пружа се на југо-исток. Планине које образују овај планински ланац јесу: Звезда, Столац, Торник, Чигота, Муртеница, Мучањ, Јавор и Голија.

Овај планински ланац, чија средња висина износи 1000—1300 м. мада има врхова и преко 1500 м. висине, испресецају је и подељен дубоким клисурама на поједине напред поменуте планине. По геолошком саставу је шкриљац, пешчар и кречњак. Онда, где на темену преовлађује млађи једри кречњак, као на Звезди, Торнику, Мучњу, ту ће се наћи крш, иначе по површини избија старије стење. Ту је теме обрасло алпском травом и шумом.

Овај је алпски ланац доста непролазан, ретко насељен и сиромашан. На целој дужини има само неколико друмова преко прелаза: Јавора (друм Ивањица — Сјеница) Кокиног брода (друм Ужице — Нова Варош) Мокра Гора (Ужице — Вишеград). Овај прелаз преко Мокре Горе најважнији је, јер се преко њега везује Србија са Босном.

Од овога дивљег, доста непролазног ланца пада у северо-источном правцу земљиште доста благо у виду плотоа све до Мораве. Тако северо-источно од Звезде и Стольца пружа се Тара пл. са средњом висином од 1000 м. Даље на истоку од ње пружа се Поникве са средњом висином 700 м. Северо-источно пак од Торника и Муртенице уздиже се 900 м. висока високовап Златибор, која падајући благо ка северу, свршава се прилично стрмо на Бетињи.

Горња површина Таре већином је обрасла јеловом шумом, а Поникве и Златибор алпском травом; стране су пак већином шумовите; подножје је украшено воћњацима — шљиварима,

Део овог одсека између Моравице и Ибра делом припада Динарском а делом Родопском систему; на овоме простору налази се мешавина ова два система. Од Јавора и Голије пружа се једноставан планински ланац између Моравице и Ибра право на север, опадајући по висини ка северу и завршава се преко пл. Јелице са пл. Овчар на Западној Морави код Чачка, градећи са пл. Каблар на левој обали, Овчарско — Кабларску клисуру

Овај је ланац дивљи, пошумљен, висок и испресецаан дубоким клисурама. Насељење је ретко и сиромашно; комуникација добрих има мало, само долином Ибра и Западне Мораве, а гребеном овога ланца води природан и доста угодан колски пут са правцем север-југ.

б) Северни одсек. Овај одсек пружа се од бразде: Западна Моравица — превој Кадинача на север до удубљења Јадар — Обница и разликује се од јужног у томе што је нижи.

На овом северном одсеку уочава се један планински ланац, који има исти правац као и босанске планине, за чије се продужење и сматра. Он се пружа од северо-запада на југо-исток. Њега образују следеће планине: Гучево, Борања, Јагодња, Соколска пл. Медведник, Јабланик, Повљен, Маљен и Сувобор, т. ј. протеже се од Лознице на Дрини до Сувобора у дужини од прилике 130 км. Као планински чвор овога планинског ланца и као хидрографски центар јесте Медведник, мада је највиша планина Повлен (близу 1500 м.).

Овај планински ланац спада у ред средњих планина са средњом висином од 900 м.; теме му је прилично узано, местимце шумовито а местимце обрасло травом (Јагодња); степњака има мало (Соколска пл.). Ка југу огранци падају благо ка долини Западне Мораве, а ка југо-западу и северу стрмо се завршавају према реци Дрини, Јадру, Обници и Колубари. Горњи делови и стране ових огранака обрасле су шумом, а ниже богатим воћњацима — шљиварима. На јужним огранцима има и голети као: Козмор, Овчинске пл., и Једова Гора, која преко Кадиначе стоји у вези са Пониквама. Овај је ланац још богат и рудним благом.

Овај планински ланац са Рудником, висовима изнад Крагујевца — Гледишке планине, и Црним Врхом, који се код Багрдана завршава, градећи на Морави Багрдански теснац, образује вододелницу између Саве и Западне Мораве. Важнији путеви и прелази преко овог планинског ланца су:

1) Љубовија — Крупањ — Завлака (поред Мачковог Камена на планини Јагодњи);

2) Љубовија — седло Прослоп — Пецка — Осечина;

3) Рогачица — седло између Јабланика и Повлена — Дебело брдо — Ваљево;

4) Ужице — преко Јелове Горе и Повлена — Ваљево,

5) Ужице — Косјерић — Ваљево;

6) Чачак и Г. Милановац — преко Сувобора — Ваљево.

У војном погледу овај планински ланац, као главна вододелница између Саве и Западне Мораве преставља добру стратегску баријеру свакој војсци, која би после прелаза Саве имала да наступа ка долини Мораве, а тако исто и оној, која би наступала са запада од Дрине на исток. Обе ове улоге одиграо је овај планински ланац у нашем прошлом рату 1914. год. О њега су се разбили напади бивше Аустро-Угарске војске на Српску војску, која је овај планински ланац бранила и на коме је добила славну Колубарску битку. Према озоме ова вододелница Саве и Западне Мораве затвара операциски правац, који би водио са севера преко западне Србије на југ, ка срцу земље, Шумадији и Морави.

На планинама овога планинског ланца има доста згодних одбранбених положаја у тактичном смислу, који дају још већу војну важност овој стратегској баријери.

в) Западне Српске пред-планине.

Северно од удубљења Јадар—Обница, па идући ка Сави, простире се брдовито земљиште, које благим повијарцима пада у Саву. Између Колубаре и Тамнаве, ово земљиште назива се Подгорина а између Тамнаве и Мачве зове се Поцерина.

На овом одсеку уочава се један планински ланац, карактера нижих планина, који се пружа дуж реке Јадра до њеног извора, састављен из планина: Цер (700 м.) и Влашић. Код извора реке Јадра, преко Јолине Брезе овај планински ланац је у вези са Медведником. Од овог планинског ланца пружају се на исток неколико повијараца између река: Саве и Тамнаве, Тамнаве и Уба, Уба и Колубаре.

Не северо западном и северо источном делу ови повијарци не допиру до реке Саве, но се свршавају раније и на тај начин образују богату Мачванску и Савско-Колубарску (Посаво-Тамнавску), низију.

Повијарац пак између Уба и Колубаре пружа се под именом Јаутина, Близански висови, Караула, спушта се код Словца у Колубару доста стрмо, градећи са ограницама Сувобора словачки шеснац

Темена овог брдовитог земљишта су обла и обрасла шумом, стране су прилично стрме, у горњим вишим деловима су шумовите а у нижим засађени су богати воћњаци или је зиратна земља.

У војном погледу разматрано ово земљиште, даје нам врло добрих положаја у тактичком смислу и то не само на обали Саве, по на целом простору од Саве па до главног планинског ланца Гучево—Сувобор. У војном погледу нарочито се истиче повијарац између Уба и Колубаре (Јаутина, Близански висови, Караула), који има низ врло јаких положаја за одбрану Ваљева са севера.

Преко ових предпланина путева има у довољном броју од којих су важнији:

- 1) Долином Јадра и Колубаре: Лозница, Ваљево, Лазаревац;
- 2) Долином Саве: Шабац — Обреновац.

Ова два друма повезана су друмовима:

- а) Шабац — Љешница — Лозница (и узана желез. пруга);
- б) Шабац — Текериш — Јаребице;
- в) Шабац — Коцељево — Ваљево;
- г) Шабац — (или Обреновац) — Уб — Лазаревац.

III Арбанашко—Грчки планински систем.

Овај планински систем почиње на северу са Шар планином, који одваја Призренски басен од Полога (Тетова).

Шар планина протеже се од састава Белог и Црног Дрима па на исток до Лепенца. Она нема облик венца или гребена, већ представља широко било, које је од Љуботина, или од Качаничке Клисуре до Вардаревих извора дугачко око 80 км, а широко је око 35 км. Међу планинама Балканског Полуострва, Шар заузима видно место, опкољен са свију страна пољима и жупама високим 250—500 м. (Тетовом, Подримљем, Метохијом и Косовом), средње је висине око 2000 м. Ово планинско било је необично сурово и скоро потпуно непролазно, јер сем прелаза Слице, преко кога прелази стаза из Призрена за Тетово, других прелаза нема. Стране су му стрме и стеновите. Геолошки му је састав зрнасти кречњак. Највиши врх на Шари је Љуботин 2510 м. Западно од Љуботина наставља се

после дубоког пролома разривено било Шаре, на коме има висока и виших од Љуботина.

На северо—истоку Шар планина образује са Црном Гором (Карадагом) Качаничку Клисину на реци Лепенцу, притоци Вардара.

На северо—запад од Шар планине одлаја се један планински гребен под именом Језерска планина, Црнољева, од које се рачвају ниже планине: Милановац, која ограничава са истока Подримље (око Таковице) и Рибарска планина која се спушта ка Косову и на реци Дреници хвата везу са Чичавицом планином.

На запад од главног била Шаре одваја се један планински ланац под именом Коритник, који се свршава стрмо ка Белом Дриму, на коме образује клисуру са планином Паштриком на северу. Коритник је висока планина (преко 2300 м.), Пуста, ненасељена и беспутна.

На југо—запад пак од главног била Шаре одваја се висока планина Бабашица, слична Коритнику, која се продужава на високу планину Баличе, са којом се овај планински ланац стрмо завршава на Црном Дриму образујући на њему клисуру између Ујмишга и Кукуша.

Од Шаре па на југ, планине овога планинског система пружају се скоро меридијално у два ланца:

Западни ланац пружа се у почетку између река Радике и Црног Дрима под именом Кораб (2600) и Дешат (1800) планина, а јужно од Дебра, овај ланац прелази на леву обалу Дрима под именом Јабланица (2312) планина која се завршава код Лина на Охридском језеру.

Ове планине по својој висини спадају у ред високих планина, и на многим местима достижу алпски регион, голе су, са доста стрмим падинама.

Овим планинским ланцем води и граница између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Албаније. Између Кораба и Дешата прелази преко гребена једна боља стаза из долине реке Радике преко Жировнице у Пишкопеју. Преко планине Јабланице води познати друм *Via Aegnatia*: Струга — Тафа Сан — Елбасан.

Источни ланац, почиње од Рудоке планине па се пружа на југ под именом: Бистра, Јама, Стогово, Турија, Илинска планина.

Овај ланац представља главни гребен овога планинског сис-

тема и као такав он је вододелница између Црног Дрима и Вардара. Ова вододелница на југу се продужава преко Бигле и Бабе планине које припадају Родопском систему.

Јужно од Илинске планине, а између Охридског и Преспанског језера пружа се висока, стрма и гола планина Галичица (2000).

Од планине Бистре одваја се ка истоку планина Буковик, која раздваја Полог од Кичевске котлине. Од Буковика се пружа планина Суха Гора, која испуњава простор између реке Треске и горњег Вардара. Овај ланац завршава се на Вардару са Жеден планином која са огранцима Шаре образује на Вардару Дервенску Клисуру. Суха Гора стрмо пада у реку Треску, на којој такође образује клисуру са огранцима Јакупице планине из Родопског система.

Све планине овога планинског ланца су у нижим деловима покривене ретком шумом, а у вишим имају добрих пашњака, пролазност и насељеност је слаба. Комуникација има мало, од којих су главније: 1) друм: Гостивар—Маврови Ханови—Дебар; 2) колски пут: Кичево—Извор—Ростуша—Дебар; 3) друм до Кичева потом колски пут и узана железничка пруга (0.60 м.). Скопље—Кадри Богаз—Тетово—Гостивар—Кичево—Турција планина—Охрид или Струга; 4) друм: Битољ—Бават—Ресан—Охрид—Струга.

У војном погледу оба ова планинска ланца: западни и источни престављају zgodnu браничну баријеру упаду из Албаније у нашу Краљевину. На њима има доста и добрих одбранбених положаја према западу. На северу, у вези са Коритником, Пашриком и огранцима Проклетије, заклањају Подримље и Призренску котлину, а посредно и Косово са запада.

IV Карпатски систем.

Овај систем испуњава северо—источну Србију и пружа се у правцу север—југ од Дунавског ждрела па до удубљења Грза—Црни Тимок. У правцу запад—исток протеже се од Мораве до Тимока. Планине овога система сматрају се као продужење Банатске планине, коју је Дунав пробио у Бердаској Клисури.

Целокупан овај систем протеже се дакле у дужини око 80 км. а у ширини око 120 км. Састоји се из средњих планинских ланаца и доста пространих плато-а. Геолошки му је састав још потпуно не испитан кречњак: јако је богат у шуми,

која је истина око насељених места у неколико исечена, али је ипак има још довољно. Ка Дунаву и црној Реци спушта се стрмо, док ка Тимоку и Морави постепено са благим косама и повијарцима доста плодним. Насељење је ретко и доста сиромашно, које се бави више сточарством и рударством, пошто су планине овога система богате рудним благом. Пролазност је доста тешка; добрих комуникација има релативно мало. Реке: Поречка, Пек, Млава и Ресава поделе су планине овог система на пет главних група и то: 1) Крајинске планине; 2) Мајданпечке; 3) Хомољске; 4) Биљаница планина; и 5) Кучајске планине.

У целом пак систему, као орографски и хидрографски центар може се узети група планина: Сто, Велики Криш, Црни Врх и Лисац, од које се зракасто пружају поједини ланци између поменутих река.

1. Крајинске планине.

Ове се планине пружају између Дунава—Тимока—Беле реке—Црнојке и Поречке реке. Почиву са великим и малим Штрбцем, који се са врло стрмим, каменитим и мало обраслим странама спуштају у Дунав градећи Мали Бердап (Казан). На југ овај планински ланац пружа се преко Мироча, Великог Гребена и Дели Јована, свршавајући се у Тимоку између Беле и Јасеновачке реке као брдовито земљиште са благим падинама, доста култивисаним, (нарочито виноградима) и по где где добро пошумљеним.

Овај планински ланац спада у ред нижих средњих планина са средњом висином од 600 м., док поједини врхови достижу висину и преко 1000 м. (Дели Јован 1201 м.). Теме му је доста широко и тако благо, да њим води кољски пут; стране су му добро пошумљене и ка Дунаву (северу), Поречкој реци, Црнојки и Белој реци падају стрмо, а на исток ка Дунаву (Кључу) и Тимоку благо.

Паралелно са источном страном овога ланца протежу се до Неготинске равни још три ланца омањих планина, добро пошумљених, но које немају веће орографске вредности. Последњи ланац богат је виноградима,

Пролазност преко овог ланца је доста тешка, насељење ретко и сиромашно, по занимању сточари. Боље комуникације су:

а) Паралелно са гребеном:

1) Долином Дунава, друм: Кладово — Брза Паланка — Неготин — Зајечар и

2) Долином Поречке реке слабији колски пут: Д, Милановац — Црнајка — Зајечар.

б) Преко гребена колски путеви:

1) Д. Милановац — Мироч — Брза Паланка и

2) Црнајка — Штубик — Неготин.

2) Мајдан-печке планине.

(између Пека и Поречке реке)

Ове планине пружају се од Дунава па на југ као један планински ланац, који преставља вододелницу Пека и Поречке реке и свршавају се као брдовито земљиште у кључу између Кривељске и Беле реке. Овај ланац у главном образују планине: Јаничарски врх, Старица, Гарван, Црна Гора, Стол и Коза. Између Шашке и Поречке реке увлачи се пак један огранак овог ланца под именом Љесковик планина.

Северни део овога гребена нижи је од јужног, чија је средња висина око 800 м. док у Столу висина достиже до 1183 м. Теме му је узано, падине ка Дунаву и Пеку су стрмије, испресецане и врлетне, а према Поречкој реци су блажије. Реке полазе од самог гребена и имају дубоке долине са стрмим шумовитим странама, нарочито оне на западној страни.

Ове су планине густо пошумљене и богате рудним благом, нарочито у бакру и злату. Насељење је ретко и сиромашно, на занимању сточари и рудари. Планине су тешко пролазне.

Љесковик планина са запада и Мироч и Дели Јован са истока прате ток Поречке реке, који се зове Пореч. Ове пак Мајдан-печке планине са истока и Хомољске планине са запада омеђавају ток реке Пека, чији се средњи део око Кучева зове Звижд.

Важније комуникације у овоме планинском одсеку су:

1) Долином Пека: В. Градиште — Кучево — Нересница (друм) Мајданпек — Црнајка (колски пут);

2) Долином Дунава: В. Градиште — Голубац — Добра — Д. Милановац;

3) Од Мајданпека воде краци до Д. Милановца и до Дobre на Дунаву, као слабији колски путеви.

3. Хомољске планине.

(између Млаве и Пека)

Под Хомољским планинама разуме се планински ланац, који са севера омеђава котлину Хомоље (око Жагубице). Овај

планински ланац почиње са Црним Врхом па се свршава са Вуканом на Горњачкој Клисурси, односно на линији: Кучево — Петровац.

Хомољске планине спадају у ред блажијих средњих планина, чија је средња висина до 700 м. мада поједини врхови достижу висину и до 1000 м. Ове су планине већином шумовите и испресеране честим и дубоким речним долинама. Геолошки састав им је кречњак. У долину Пека падају стрмије а према Млави блажије.

На западном крају Хомољских планина, уздиже се уз саму Млаву вис Вукан, који са висом Жежевцем на пл. Биљаници гради чувено Горњачко Ждрело.

Огранци Хомољских планина северно од линије Кучево — Петровац постепено опадају, али се пред свој свршетак код Рама и код Градишта у неколико уздижу и стрмо свршавају на Дунаву односно у низини код В. Градишта. Котлина око Жагубице назива се Хомоље, а средњи и доњи ток Млаве назива се Стиг.

Насељење на овим планинама је мало гушће по у претходним овога планинског система, па је и богатство веће, нарочито на северу од поменуте линије (Кучево — Петровац). Пролазност на северу од ове линије такође је врло добра, док јужно од исте доста је тешка.

Важније комуникације су:

1) Друм долином Млаве: Пожаревац — Петровац (довде и железничка пруга 0'75 м.) — Жагубица, преко Брестовачке Бање за Зајечар;

2) Друм: Пожаревац — В. Градиште;

3) Друм: Пожаревац — Раброво — Кучево;

4) Друм: Петровац — Кучево.

Сем ових друмова има више пољских путева, нарочито на северном делу, док су у јужном и они ретки.

4. Биљаница.

(Између Млаве и Ресаве).

Овај планински ланац почиње од Црног Врха и пружа се упоредничким правцем, т. ј. управно на правац до сада поменутих планина Карпатског система, преко Лисца, Биљанице и пада у Мораву као брежуљкасто, добро обрађено и густо насељено земљиште.

Овај ланац представља густо пошумљену зараван, која је

испуњена многим вртачама и понорницама. Стране јој падају благо ка Млави (изузев код Горњака), а врло стрмо, скоро управно ка Ресави. Овај ланац је највиши у овој систему — Лисац 1450 м. Пролазност је врло тешка, комуникација има мало у јужном делу ове планинске греде, док у северном делу има их више и бољих.

Северно од Горњачке Клисуре сужава се овај гребен и пружа се као ниски језик дуж Млаве до њеног ушћа код Костолца.

У југо-источном правцу од Црног Врха ка Црној реци а на простору између Злотске и Беле реке падају више огранака са доста благим падинама, прелазећи у свом јужном делу у брдовито земљиште, на коме се налазе врло zgodни положаји за одбрану Зајечара са северне стране.

Од бољих комуникација је друм: Свилајнац — Деспотовац (долина Ресаве).

5. Кучајске планине.

(Између Грзе, Црне реке и Ресаве).

Ове планине представљају једну зараван са средњом висином од 800 м. а са појединим врховима и преко 1180 м., нагнуту са северо-запада на југо-истек. Његовом средином уздиже се један ланац — Јавориште — те гради секундарно развође и дели Кучај на две мање висоравни: западну или Брезовачку и на источну висораван. На Кучају појава крша је чешћа но и у једној планинској групи у Србији. Испуњен је многим вртачама и понорницама, а у подножју има велики број пећина и врела. Ка Црној реци, Грзи и Ресави стране су му стрме и шумовите, а ка Злотској реци и Морави благе, добро обрађене и густо насељене. Теме му је већим делом покривено шумом, изузев Косматог врха, који је го и стеновит. ПUTEVA има мало, пролазност тешка. Насељење је ретко и сиромашно, по занимању сточари и рудари, јер у овим планинама су већи рудници угља, од којих је нарочито познат Сењски рудник близу Туприје.

У северо-западном правцу између Мораве и Ресаве одваја се од овога платоа ниска коса, која на В. Морави образује са огранцима Црног Врха Багрдански теснац.

Преко ових планина воде само стазе. За везу Моравске са Тимочком долином постоји један друм и железничка пруга (0.76 м.) која прелизи преко седла Сјолице, где се везују ове

планине са Ртњем, Западно од овог седла ове комуникације пролазе кроз Чеснобродички шеснац на реци Грзи, који образују исте ове планине.

У војном погледу расматране ове планине Карпатског система имају велику улогу и у стратегском и у тактичком смислу и то како у погледу вођења операција правцем север-југ, тако и правцем исток-запад. Тако одсек између Дунава и Поречке реке — Крајинске планине могу послужити као озбиљна баријера наступању са севера на југ и са истока на запад, затварајући на тај начин операцијски правац из Румуније — Влашке, који би преко овог одсека водио у нашу земљу. Крајински пак нижи планински ланци, паралелни са главним билом, због јаких тактичких положаја имају веома велики тактички значај за одбрану прелаза преко Дунава и заустављања операција на југу долином Тимока за долину Нишаве и Мораве.

Одсек између Поречке реке и Пека — Мајдан — печке пл. имају исти значај као и предходне. Ове би планине служиле као друга баријера наступању са истока на запад, а са Крајинским планинама затварају операцијски правац са севера преко Дунава, који би водио долином Поречке реке.

Одсек између Пека и Млаве — Хомољске планине — у правцу исток-запад имају исти значај као предходне, образујући трећу баријеру наступању са истока и тиме добро заклањају долину Мораве. На северу пак планине овога одсека нуде врло згодне положаје за одбрану прелаза преко Дунава. Ову своју улогу ове су планине одиграле у нашем прошлом рату 1915. године приликом наступања Немаца.

Одсек између Млаве и Ресаве — Биљаница пл. — Северни огранци ових планина нуде такође згодну баријеру наступању исток-запад, док јужни пружају низ згодних положаја за одбрану са севера. Огранци ових планина између Злотске и Беле реке такође врло добро заклањају са севера Зајечар, као важну комуникациску раскрсницу, преко које би несумњиво водио операцијски правац са истока за долину Мораве.

Најзад Квчајске планине имају сличну улогу у војном погледу као и претходне у смислу вођења операција исток-запад. У правцу пак север-југ оне би одвајале операције у долини В. Мораве и у долини Тимока.

Као што се види значај ових планина Карпатског система за одбрану центра земље — Шумадије са севера и истока од огромног је значаја. Њихов војнички значај повећава се наро-

чито с обзиром на околност, да су оне све слабо пролазне, услед чега операције су више мање упућене на већ поменуте комуникације.

V. Балкански систем.

Планине овога ситема у нашој земљи пружају се јужно од Карпатског система, т. ј. од линије: река Грза — Црна река па на југ до линије: Нишко поље — долина Кутинске реке (Заплање) — Злепоље (око Трна). Западна граница овога система је В. и Ј. Морава а источна, граница према Бугарској (Стара планина).

Река Нишава дели овај планински систем на две групе

а) група северно од Нишаве и

б) група јужно од Нишаве.

А) *Група северно од Нишаве:*

1) На десној обали Тимока. Дуж границе према Бугарској протеже се гребен Старе Планине, која чини већи део Западног Балкана. Ова планина почиње од Вршке Чуке и правац јој је до превоја Св. Николе од севера на југ, а даље до виса Мучибабе, докле припада нашој Краљевини, правац јој је ка југо-истоку. Северно од Вршке Чуке висина постепено опада у Дунавску Низију, док се на југ пење. Ово је груписано планинско било; средња му је висина 1600 м. почев од Св. Николе, мада поједини висови достижу висину и преко 2000 м; као Миџор 2186 м. који је и највећи вис на њој, Дабиштин Врх 2094 м., Три Чуке 2032 м., Ком 2006 м.

Падине према Тимоку и Нишави су стрме, голе и испресецане дубоким клисурастим долинама. Источне падине су такође стрме и кратке али пошумљене изузев ону страну, која се спушта на Софиској котлини, која је сиромашна у шуми. Врхови су, и то нижи, голи и камењити, а виши покривени алписком травом. Насељење је ретко и сиромашно, по занимању сточари. Комуникација и прелаза има мало. Дуж подножја, паралелно са гребеном води друм долином Тимока: Неготин — Зајечар — Књажевац — Ниш или Пирот. До Књажевца долином Тимока води железничка пруга нормалног колосека, а одавде се одваја и води преко Грамаде за Ниш. Превоја преко гребена има мало од којих су главнији:

1) Вршка Чука, преко које води друм: Зајечар — Вршка Чука — Кула — Видин;

2) Кади Богаз, преко кога води пут: Краљево Село — Кади Богаз — Белограцик.

3) Св. Никола, преко кога води насут пут: Кална — Балта Бериловила — Свети Никола — Чупрење.

Северно од линије: Цариброд — Пирот пружа се паралелно са Старом планином каменита Видлич планина, између Нишаве и реке Височице притоке реке Темске.

Дуж гребена, а северно и јужно од ове плавине, воде два колска пута:

1) Северно: Пирот — Ржана — Комштица — Гинци и

2) Јужно: Пирот — Крупац — Комштица — Гинци. Преко гребена ове плавине прелазе само стазе

У војном погледу разматрана Стара Планина има велику стратегиску и тактичку важност. Беспутна и непролазна ван превоја она чини природну и јаку граничну баријеру против наступања са истока из Бугарске и тиме врло добро заклања долину Нишаве и Ј. Мораве са Нишом као главном раскрсницом. Најважнији превој на Старој Планини, а за нас и најосетљивији у евентуалном сукобу са Бугарском је Св. Никола. Преко њега би вероватно водио помоћни операциски правац са истока из Бугарске, који би имао важну маневарску улогу у односу на главни Нишавски правац. Заузећем овога прелаза избија се на воделницу Тимока и Нишаве Тресисабу, чиме се долази у бок војсци у долини Нишаве. Ово несумњиво указује на важност овог превоја, те се као таквом има посветити нарочита пажња.

2) На левој обали Тимока. Долином реке Моравице ова планинска група подељена је на два дела: северни део од ове бразде до удоља река Грза — Црна река и јужни део, од ове бразде на југ до Нишаве. Северни део испуњава Ртањ планина са огранцима,

Ртањ је кршна планина, средње висине око 900 м. са највећим врхом Шиљак (1560 м.). Северне падине стрмо падају према Грзи и Црној реци, делом су пошумљене а делом голе и врлетне; јужне падине ка Морави и Моравици су благе и делом пошумљене, но ипак се стрмо завршавају на поменутим рекама, образујући на њима клисуре: Сталаћску на Ј. Морави и Бованску на Моравици.

Северни огранци (пл. Самањац) образује на реци Грзи раније поменути Честобродички теснац а источни (пл. Тушиж

ница) на Белом Тимоку чини са огранцима Старе планине Вратарнички теснац, између Књажевца и Зајечара.

Ртањ је велика препрека, тешко пролазна и са мало комуникација. Боље комуникације воде око ове планине, као што су:

- 1) Друм долином Моравице, кроз Бованску Клисуру: Алексинац — Соко Бања — Књажевац;
- 2) Друмови и железничке пруге долинама Ј. Мораве и Тимока;
- 3) Друм и узана железничка пруга преко превоја Столице: Параћин — Зајечар.

Преко гребена прелазе обични колски путеви: Луково — Врмца — Соко Бања и Бољевац — Бучје — Књажевац.

У војном погледу разматрана ова планинска група, представља озбиљну препреку наступању север-југ и обратно и одваја операције, т. ј. у улози преграде, које би се упућивале правцем исток-запад и обратно: Параћин — Зајечар и Алексинац — Књажевац.

Јужно од р. Моравице пружа се планинска група са планином: Лесковик и Девица, средње планине, прилично шумљене, тешко пролазне и слабо комуникативне, преко којих воде само стазе. Огранци Лесковика образују са огранцима Буковика (од Ртња), Бованску Клисуру на доњој Моравици. Јужно од ових планина пружа се непрекидан гребен са планинама; Топонички висови, Калафат, Грамада, Сврљишке планине, Бабина Глава, који—гребен—преко Бабиног Зуба хвата везу са Миџором на Старој планини. Овај гребен представља вододелницу између Ј. Мораве и Нишаве с једне стране и Тимока с друге стране.

Од Бабине Главе одваја се један ланац ка сев.-западу; он се завршава на пл. Тресибаци, која испуњава простор између Сврљишког и Трговишког (р. Коренатац) Тимока.

Топонички висови образују на Јужној Морави са огранцима пл. Јастребца Суповачки теснац, који затвара Нишко поље са севера и одваја га од Алексиначког поља. Они представљају ниже планине, покривене шумом или пашњацима, а у источном делу су до Грамаде голи.

Источно од Грамаде су више и средње (преко 1000 м.) Сврљишке планине које образују, са Сувом планином Сићевачку Клисуру на Нишави. Јужне падине ових планина падају

стрмо у ову клисуру а северне су блажије, изузимајући Ба-
бине Главе, која стрмо пада у Сврљишки Тимок. И ове планине
су под шумом ма да има и голих и кршних делова, са пећи-
нама и осталим кршним појавама, Пролазност је доста тешка
а путна мрежа слабо развијена. Згодна рокадна линија јужно
од овог гребена је друм и железничка пруга долином Ј. Мо-
раве и Нишаве: Алексинац — Ниш — Пирот. Северно од по-
менутог гребена води рокадни друм: Сврљиг — Пандирало —
Кална — превој Св. Никола.

Преко гребена прелазе ове комуникације:

1) Ниш — Грамада — Сврљиг — Тресибаба — Књаже-
вац друм и нормална железничка пруга која иде долином Свр-
љишког Тимока.

2) Бела Паланка (или од Пирота), — Бабина Глава — Пан-
дирало — Тресибаба (друм).

3) Пирот — Темска — Кална — Књажевац (друм доли-
ном Коренатца или Трговишног Тимока.)

У војном погледу ове планине могу послужити као јака
препрека наступању северо-исток ка југо-западу и обратно. У
овом правцу имају врло јаких и згодних одбранбених положаја.

Б. Група јужно од Нишаве.

Јужно од Нишаве до Кутинске р. и до р. Лужнице пружа се Сува планина са највећим врхом Трем (1800 м). Гребен и стране у вишим деловима су голи и каменити, а у нижим покривени шумом. Северна страна стрмо пада у Нишаву — Си-
ћевачку Клисуру а јужна стрмо у р. Кутинску а благо у р. Власину.

Сува планина је тешко пролазна, преко ње прелазе само стазе.

Источно од р. Лужнице пружа се Лужнички Сто (1350 м.) који са огранцима испуњава целу просторију до Пиротског поља на северу и до р. Јерме на истоку. За разлику од Суве планине, ове су планине обрасле шумом по гребену и по вишим деловима страна, а на нижим деловима страна има добрих винограда. Стране су им блажије, али су много испресециане речним долинама и ради тога доста тешко пролазне. Сличан је терен и источно од Јерме до бугарске границе.

Боље комуникације у овом делу су:

1) Друм и железничка пруга долином Нишаве: Ниш — Пирот — Цариброд.

2 Друм долином Власине и Лужнице: Лесковац — Власотинци — Свођ — Бабушница, у Пирот или у Балу Паланку; од Свођа се одваја обичан колски пут преко Тумбе и прелази Дешчани Кладенац на граници, који води у долину Јерме и у Трн.

3) Друм: Цариброд — долином Лужнице у Врапчу и на-
сут слабији колски пут: Суково — долином Јерме у Врапчу.

4) Долином Кутинске р, води насут слабији колски пут, којим се обилази са југа Сићевачка Клисуре: Ниш — Гаџин Хан — Мезграја (у долини Лужнице), где избија на друм под 2.

У војном погледу ове планине представљају јаче препреке а нарочито отежавају вођење операција јужно од нишавске долине. На њима може се наћи врло zgodних положаја за одбрану од надирања нишавским правцем са истока на запад и обратно. Овде су из историје наших последњих ратова (са Бугарима 1885. год., 1913. год. и 1015. г.) познати положаји: Пиротски утврђени положај Плоча, између Ниша и Беле Паланке; преко Плоче прелази друм, којим се обилази Сићевачка Клисуре.

VI. Родопски систем.

Планине Родопског система у нашој земљи заузимају просторију, чије су границе: Сава, Дунав, Морава, Нишко поље, Заплање, граница према Бугарској и Грчкој, Преспанско Језеро, р. Треска, р. Вардар, Лепенац, Ситница, р. Ибар, Западна Морава, Дичина, Љиг и Колубара.

Река Морава и р. Вардар са својим притокама избраздале су овај планински систем на неколико великих планинских група.

Ради лакшег изучавања и боље прегледности поделићемо планине овога система у главном на две велике групе; А) Македонске и Б) Српске планине

А) Македонске планине.

Македонске планине леже са обе стране Вардара и протежу се на истоку до долине р. Струме; на северу до централне вододелнице; на западу до Арбанашких планина и на југу до обале Белог мора. Оне имају општи карактер Родопских планина, само што им је средња висина знатно нижа а број котлина већи. У средини има добру удољину, од које се земљиште пење постепено према крајевима, где достиже знатну висину. Ове су планине добро пошумљене изузев у неким пре-

делима, где је шума због неразумне сече просто уништена. Воде имају у изобиљу. Нижи делови и подножја врло су плодни, гушће насељени и релативно добро обрађени. У вишим пределима пролазност је врло мучна и ограничена, насељеност ретка.

Река Вардар дели ове планине на две групе:

- а) источне македонске планине и
- б) западне македонске планине.

а) *Источне Македонске планине*. — Ове се планине пружају између: Струме, Вардара и Криве реке.

Овде спадају:

1.) Осоговска планина, која је највиша планина на овоме билу, са највишим врхом Рујен (2225 м.). Лежи на граници према Бугарској. Испресецана је многим долинама. Северо-источне падине падају стрмо у Ћустендилску котлину, а југо-западне се спуштају благо ка Овчем пољу преко кратовско-злетовског еруптивног земљишта које је богато рудним благом. Нижи делови планине су под шумом, а на вишим има добрих пашњака. Насељење је ретко и сиромашно, прелаза и комуникација има мало.

Преко превоја Деве-Баира води друм за везу Куманова преко Криве Паланке са Ћустендилом, т. ј. везује долину Вардара са долином Струме. Сем овога друма преко гребена ове планине прелази и једна боља коњска стаза: Кратово—Рујен—Ћустендил.

Од огранака на југо-западној страни јасно се истиче један ланац, који преко планине *Црног Врха* и *Градишта* опада постепено ка Вардару, на коме образује *Таорски теснац*, јужно од Скопске котлине. Једини бољи пут преко овога ланца је друм: Скопље—Велес; остали су већином стазе, сем неколико пољских путева из долине Криве реке у долину р. Брегалнице.

Овај ланац затвара Овче поље са севера и нуди zgodне положаје за одбрану противу надирања у правцу север—југ и обратно.

У војном погледу важност Осоговске планине је врло велика. Као гранична планина између Краљевине С. Х. С. и Бугарске а с обзиром на њен орографски створ, она представља јаку граничну баријеру са одличним положајима за одбрану у правцу исток—запад и обратно. Као вододелница Вардара и Струме, она заклања долину Вардара односно Овче поље са истока и обратно долину Струме са запада. Преко њених северних огранака, управо преко превоја Деве-Баира водио би вероватно са

запада операцијски правац долином Криве реке преко Ћустендила у долину Струме и даље ка Софиској висоравни, који би у односу на нишавски операциски правац ка Софији био повољан. Операције упућене овим правцем водиле би концентрично ка Софији у вези са нишавским операц. правцем. Обратно, операције упућене са истока на запад, овим правцем биле би такође помоћне онима, упућеним нишавским правцем преко Пирота ка Нишу. Овим се правцем долази најбрже ка центру Јужне Србије, ка Скопљу.

2) Звигор и Малешке планине. — Јужно од Осоговске планине ланац се спушта у средње планине, пошумљене или покривене пашњацима, Звигор и Малешке планине. Стране су им стрме како према Брегалници, тако и према Струми, услед чега су ове планине тешко пролазне. На Звигору постоје два прелаза, са бољим путевима преко њих: а) Црни Кам — пут: Царево Село — Ћустендил и б) Луков Врх — пут: Царево Село — Цумаја.

Преко Малешких планина прелази колски пут из Пехчева у Бресницу, у долину Струме.

Од извора реке Брегалнице скреће гребен Малешких планина као вододелница Струме и Вардара ка С. З. на планину Пљачкавицу. Преко овога гребена води један колски пут за везу долине Струмице и Брегалнице: Струмица—Пехчево.

Пљачкавица је висока преко 1800 м., јако је пошумљена и веома испресецана. Она се пружа између реке Брегалнице која је обилази са истока, севера и запада и Струмице и Криве Лакавице са југа.

Пљачкавица пада према овим граничним рекама било строго, образујући на њима клисуре, било благо у плодне котлине: Радовишку и Струмичку на југу и Качанску котлину, Пијанец и Малешке котлине на Брегалници.

У источном делу, на десној обали реке Осојнице, пружају се дуж Брегалнице планине Обозна и Голак, као огранци Пљачкавице. Самом долином Осојнице води преко гребена ових планина обичан колски пут: Кочане—Пехчево. Остали путеви преко Пљачкавице су стазе.

Дуж гребена Пљачкавице, у долини реке Брегалнице постоји друм: Штип — Кочане (и железничка пруга) — Царево Село — Пехчево.

Између Криве Лакавице и Струмице наставља се узани гребен, као вододелница њихова, висине око 1000 м., који пре-

ко планине Благуше прелази на гребен Беласице. Преко овога гребена прелази друм: Штип — Радовиште, који се продужава долином реке Струмице за Струмицу.

Огранци Благуше планине образују на Вардари, јужно од тиквешке жупе теснац Демир Капију а ка северо—западу, један стрм огранак пружа се дуж Вардара до ушћа реке Брегалнице, који ограђује са севера тиквешку жупу. Преко северног дела овог огранка води друм: Криволак — Штип. Остале комуникације су само стазе.

Беласица је висока планина преко 1600 м. и пружа се као неки зид правцем: исток—запад, стрмо пада на све стране и то: на северу у долину Струмице, на истоку, у Грчкој образује на реци Струми теснац Рупел, а на југу пада у котлине око Дојранског и Бутковског Језера. Беласица је већим делом под шумом. Од Беласице се одвајају ка југо—западу ниски огранци, који испуњавају просторију између Дојранског Језера и Вардара, на коме образују, јужно од ђевђелиске котлине, Циганску Клисуру, која припада Грчкој. Беласица је тешко пролазна и слабо путна планина; преко њеног гребена воде само стазе изузев једног друма: Струмица—Дојран,

У војном погледу разматране ове планине, видећемо, да, Звигор и Малешке планине, као вододелница између Струме и Брегалнице, односно у ширем смислу између Струме и Вардара представљају према своме орографском створу врло добру одбрандбену баријеру правцем исток—запад и обратно. Ова њихова важност у толико је већа, што њиховим гребеном води граница између Краљевине С. Х. С. и Бугарске. Према томе овај део војишног фронта у топографском погледу је врло јак. Природни отвори на овом делу граничног фронта преко прелаза Црни Кам и Луков Врх могли би послужити, да се преко њих упуте операције локалног и спореднијег значаја у долину Струме, односно Брегалнице, ради кооперације снагама које би оперисале на северу преко превоја Деве-Баира. Пљачкавица планина затвара са јужне стране Овче поље и по својој орографском створу представља одличан одбрандбени положај за затварање правца долином Вардара било са југа на север или обратно. У правцу пак запад—исток и обратно са својим огранцима нуди такође врло добре одбрандбене положаје.

Беласица планина као гранична планина између Краљевине С. Х. С. и Грчке представља врло јаку браничну баријеру

која затвара и кочи операције, које би водиле из Доњег Повардарја у Горње Повардарје ка Скопљу и обратно из Горњег ка Доњем Повардарју ка Солуну.

б.) *Западне Македонске планине.* — Ове су планине знатно више од источних македонских планина. На западу граница им је заједничка са планинама Арбанашко—Грчког система; на истоку им је граница Вардар; на северу такође Вардар (Тетовска котлина) и на југу, преко грчких македонских планина Бело море и Тесалија.

Токовима појединих река ове су планине подељене на више група. Прва група налази се између Вардара, Треске и Црне реке и позната је под именом Јакупица и Селечка планина. Јакупица је једна од највиших планина у Старој Србији и Македонији. Своје име добила је по највишем врху Јакупице (2530 м.). Средња висина Јакупице је око 2000 м, а многи врхови прелазе ту висину. Она је по највишем врху, а вероватно и по средњој висини планинске масе виша од Шар планине. Она је важан хидрографски центар западне Македоније. С ње извиру многе притоке Вардара као: Маркова река, Кадина река, Тополка и Бабуна, затим неке од изворних кракова Црне реке и главне притоке р. Треске.

Јакупица је богата изворима, добро је пошумљена и од планина Балканског Полуострва једна од најбогатијих пашом.

Према своме месном положају и орографском створу, Јакупица је знатна препрека за везу између Старе Србије и западне Македоније и то тим више, што њени огранци прелазе Вардар, који је у њима усекао врло тесну Таорску клисуру. Јакупицом су нарочито Пореч, Кичево и Прилепско поље одвојени од Скопске котлине, услед чега и сва кретања између Скопске и поменутих котлина морају ићи заобилазним и махом тешким путевима преко Гостивара кроз Треску или долину Вардара. Па ипак, путеви преко Тетова и Гостивара за Кичево и даље отворенији су и згоднији за војна кретања и операције, но они кроз тесне и дугачке вардарске клисуре.

Јакупица је важна и као племенска и етнографска граница. На западу од ње у Поречу, Кичеву и Дебру су македонска племена Мијаци и Брсјаци, који се знатно разликују од становништва вардарске долине и источне Македоније. Она је зауставила и позната померања Арбанаса са запада на исток, јер су она и јужно и северно од ње даље према истоку продирала.

Од главног планинског била Јакупице, звездасто се разилазе у све стране следеће планине:

Голешница планина, пружа се на северо-исток између р. Тополке и Кадине реке, и стрмо се завршава на Вардару северно од Велеса у Таорском теснацу.

Салкова планина пружа се између Кадине и Маркове реке. Обрасла је густом шумом и завршава се такође на Вардару у Таорском теснацу;

Караџица планина пружа се између Маркове реке, и Треске, која се даље на северу продужава под именом Водно планина, чији се последњи огранак стрмо завршава у Скопском пољу као планина Каршијак.

Дауџица планина одваја се од главног била на југо-запад и допире до Прилепског поља. Ова је планина богата пашњацима. Југо-западно од Дауџице, преко Бушеве и Бабе пл. везана је ова група са Арбанашко—Грчким системом.

Бабуна планина пружа се на југо-исток од главног била и преко Вориле планине хвата везу са Селечком планином.

Голешница и Бабуна падају ка Вардару постепено и обазују у сливу р. Тополке и Бабуне две плодне жупе: Хас и Клепу.

Између Бабуне и Вориле планине је седло Присај, којим прелази друм Прилеп—Велес.

Између Бушеве и Дауџице је такође седло, преко кога прелази колски пут из Кичева преко Брода у Прилеп.

Селечка планина лежи између Битољског и Прилепског поља и Црне реке. Спада у ред виших средњих планина, већином је гола. Југо-источни огранци свршавају се стрмо у Црну реку, образујући Мориховску клисуру, док се северо-западни спуштају благо у Битољско и Прилепско поље.

Преко ове планине прелазе само стазе и пољски путеви а на јужним падинама има и извесних насутих делова пута, који су изграђени у току светског рата.

Северно од Селечке планине пружа се правцем запад-исток такође гола Дренска планина. Преко ове планине прелази један насуту пут од Разимбејовог моста на Црној реци преко Белог камена у долину реке Рајца.

Ова планина везује се на северу са планином Ворилом преко седла Плейвара, којим пролази друм и железничка пруга (0.60) Прилеп — Градско.

2) Другу групу ових западно македонских планина чине планине, које се простиру између Битољског поља, Црне реке, Вардара, Солунске Кампање, Меглена и Сарићола.

Главни одсек ове групе чине Мориховско — Мегленске планине. Западни део ових планина, зове се Нице планина, са највећим врхом Кајмакчаланом (2525 м.). Нице је висока, стрма, тешко пролазна планина, са великим шумама и пространим пашњацима. Од ње се ка западу, дуж десне обале Црне реке пружа огранак познат под именом Сџарков гроб, којим води граница према Грчкој. Преко Старковог гроба води један насутколски пут: Брод (на Црној реци) — с. Живоња — Воштарани — Бањица.

Од Нице према југо-истоку спушта се главно било у низак венац Малка — Нице, који раздваја Сарићол од Битољског поља и преко кога прелази пут и железничка пруга из Водена у Битољ.

Од Нице на северо-исток, главни гребен иде преко Кожуха и Блатеца и достиже у Дудици највећу висину (1180 м.) Од Дудице се одваја ка северо-западу пошумљена Маријанска планина, која се на Вардару стрмо завршава, образујући са огранцима Благуше планине теснац Демир Капију. Преко ове планине прелазе само стазе и један колски пут којим се обилази Демир Капија са југа.

Ка истоку спушта се од Дудице према Вардару један, делом пошумљен, а делом голи и ниски огранак, који са запада затвара Циганску Клисур.

Преко гребена Мориховско — Мегленских планина прелазе само стазе а има и колских путева преко Кајмакчалана, Доброг поља, Ветреника и Блатеца, који су израђени у рату 1916-18 године, пошто је фронт савезничке и бугарске војске три године био у главном на овом гребену.

У војном погледу ове планине престављају јаку границу према Грчкој и препреку кретању и операцијама у правцу југ-север и обратно. Сем тога оне одвајају операције, које би се водиле долином Вардара од оних у Пелагонији,

3) Трећа група ових планина пружа се између Битољског поља, Преспанског Језера и Ресанске котлине. Овде се у главном подиже висока планина Баба са највећим врхом Перистером (2535 м.) западно од Битоља. Теме јој је испресецано каменитим, голим врховима и делом покривено пашњацима. Стране су јој стрме и већином голе. Преко седла Бавата у вези је са планином Биглом на главној вододелници морских

сливова. Важије су омуникације у овој групи; друм Битољ — Тават — Ресан; друм Битољ — Дрвеник планина — Прибилци — Кичево.

Б. Српске планине,

Српске планине Родопског система простиру се на север од македонских планина. Река Морава са својим притокама изобразила је ове планине на неколико великих планинских група међу којима су:

- 1.) Део централне вододелнице;
- 2.) Југоисточне српске планине (Орбелус).
- 3.) Јужне српске планине и
- 4.) Шумадишке планине.

1.) Део централне вододелнице. — Овде долазе:

а) Скопска Црна Гора (Карадаг), која се протеже источно од Шар планине и испуњава просторију између Јужне Мораве, Лепенца, Вардара, Големе реке и Моравице. Спада у ред средњих планина, са северним падинама шумовитим а јужним више голим и обрађеним, због чега је насељенија и пролазнија од Шаре. Преставља заравњену планину из које се дижу поједини оштри врхови до висине од 1800 м. На југо-западу пада стрмо у долину реке Лепенца и образује са огранцима Шар планине Качаничку Клисуру. На западу се благо завршава у Гњиланској котлини, а на северу образује са огранцима Карпине на Јужној Морави Кончулски теснац,

Преко Скопске Црне Горе воде већином само стазе. Обични колски ненасуни путеви су: Гњилане — Прешево и Гњилане — Куманово. Боље пак комуникације воде долинама Лепенца, Јужне Мораве и Моравице око Црне Горе.

Са војног гледишта Црна Гора преставља доста озбиљну препреку операцијама и у вези са осталим делом овога ланца преставља стратeгиски положај за одбрану против наступања из слива Мораве у слив Вардара и обратно.

б) Пчињске планине. — Источно од удубљења Моравица — Голема река па до гребена Осогова — Доганица — Пате-рица протежу се Пчињске планине. Северна међа ових планина је стара српско-турска граница, а јужна је Овче поље. Ове планине спадају у ред средњих планина, испресецане су дубоким удолинама реке Пчиње и њених притока, слабо су пошумљене, немају добрих комуникација, али су прилично густо насељене. Насељење је доброг стања и занима се већим делом

земљорадњом. На десној страни Пчиње лежи средња, сасвим гола планина Рујан, која на југу прелази у маневарски терен-Кумановску висораван. Ово је било вододелница између Пчиње и Мораве и сем стаза, нема никаквих путева. Преко Кумановске висоравни води друм и железничка пруга са севера на југ за Скопље, а од Куманова води друм за Криву Паланку. На Кумановској висоравни потукла је Српска војска 1917 год. у чувеној Кумановској битци Турску Вардарску Армију.

На левој страни Пчиње протеже се Козјак планина истог карактера као и Рујан, само је јаче пошумљен. Козјак испуњава сву просторију између Пчиње и њене леве притоке Криве реке. Козјак стрмо пада у Пчињу, а благо према Кривој реци на југу, образујући на њој жупу Славиште. Преко јужних његових огранака, од којих је најважнији онај преко Страцина, прелази друм: Куманово — Крива Паланка, који је Страцинским положајем врло добро затворен.

Са леве стране Криве реке лежи Лисац планина, која има карактер као и Козјак.

Овај део централне вододелнице са војничког гледишта представља озбиљну препону између долине Јужне Мораве и Скопске висоравни са Овчим пољем.

2) Југоисточне српске планине — Орбелус. — Од Осоговске планине до реке Нишаве протеже се планинско било познато под именом Орбелус, који делом припада Родопском а делом Балканском систему.

Ово једноставно планинско било, које се протеже дуж границе Краљевине С. Х. С. и Бугарске, спада у ред виших средњих, тешко пролазних планина. Оно раздваја Моравску од Струмичке области и стоји у вези преко Криво-паланачког седла са Осоговском планином и преко Драгоманског теснаца са Балканом. Средња му је висина 1200 м, а највиши врх је на Бесној Кобили (око 1950 м). Теме му је равно и узано, местимице стеновито (северно од Дешчаног Кладенца) а местимице обрасло травом (јужно од Дешчаног Кладенца) и шумовито; стране су му прилично стрме, стеновите, јако испресеране притокама Ј. Мораве и Струме, и густо пошумљене. Насељење у овој планини је ретко и сиромашно. Пролазност је тешка, комуникација има мали број. Главни гребен ових планина је у рукама Краљевине С. Х. С. и граница води источним падинама. Земљиште око Босиљграда зове се Крајиште и оно је испрелетано многим гребенима и косама.

Планине овога била богате су рудним благом, но оне се не експлоатишу довољно.

Поједине планине на њему су:

а) Руј пл. на граници са Балканским системом. Стеновит је и тешко пролазан. На њему је главни прелаз Дешчани Кладенац, преко кога прелази колски пут из Свођа у Трн.

Од Руја одваја се један ланац на десној обали реке Власине, који прелази р. Лужницу и наставља се између Ј. Мораве и Кутинске реке под именом пл. Гарина и Селичевица, која се завршава у Нишком пољу и која са огранцима Јастребца чини на Ј. Морави Курвинградски теснац. Падине овога ланца према Морави и Нишави су благе, пошумљене или обрађене, а према Кутинској р. су стрме и шумовите.

Путеви преко овога ланца су већином стазе, сем што преко седла између Селичевице и Гарине прелази слабији колски пут: Гаџин Хан — долина Ј. Мораве, и долином Власине и Лужнице друм Лесковац — Пирот.

б) Одсек између Знепоља (Триске котлине) и Патарице. Овде спадају планине: Чемерник, Стрешер и Бесна Кобила. Од овога гребена одвајају се ка западу благи огранци, који имају широка темена, а стране стрме, испресецане и пошумљене. На Морави се ови огранци свршавају стрмо, градећи са Кукавицом пл. Грделичку Клисуру. Ка истоку, између Крајишта и Знепоља пружа се тешко пролазна Миљевска планина. Комуникације у овој области су већином стазе. Колски путеви су: друм Владичин Хан—Сурдулица—Власина—Трн и Корбеовац—Бесна Кобила—Босиљград.

в) Јужни одсек Орбелуса чине планине: Доганица и Гломина, високе, испресецане и тешко пролазне са ретком шумом. Једини бољи прелаз преко гребена је седло Деве Баир (око 1200 м.) на вези ових планина са Осоговом, преко кога прелази друм: Крива Паланка—Куманово.

Од јужног одсека Орбелуса пружа се ка истоку један ланац на десној обали Пчиње који почиње од Патарице и преко Бабине Пољане, Биљанице и Св. Илије везује се са Рујном и Кумановском висоравни.

У војном погледу Орбелус преставља јаку граничну линију, повољнију за Краљевину С. Х. С. пошто она држи гребен, и приличну препреку за операције правцем запад исток и обратно.

3. *Јужне српске планине.* Између Ибра, Западне и Јужне Мораве и Ситнице протежу се планине, чији је главни масив, а сем тога и орографски и хидрографски центар *Копаоник*. Он представља један дугачак и високи гребен са више врхова, од којих је највиши *Суво Рудиште* (2140 м.) са кога се види скоро цела Србија.

Копаоник је већим делом под шумом. Чувен је по рудном благу, које се не експлоатише (гвожђе). Тешко је пролазан и има мало добрих комуникација, које прелазе гребен, као :

1) Друм: Куршумлија — долином Топлице преко Блажева у Рашку т. ј. у долину Ибра;

2) колски пут: Александровац — Јошаничка Бања долином Ибра.

Као рокадни путеви могу се употребити:

Друм долином Ибра: Краљево — Рашка — Митровица; и друм долином Расине: Крушевац — Куршумлија — Преполац Приштина.

Од Копаоника одваја се више ланаца, тако:

Једна грана иде на исток преко *Лепенца* где на *Расини* са *Јастребцем* образује *Јанкову Клисину*, кроз коју води друм: *Крушевац — Куршумлија*. Од *Јанкове Клисуре* на исток, на л. обали Топлице, пружа се пл. *Јастребац*, која допире до долина: Западне и Јужне Мораве, Топлице и Расине. Северни огранци чине на Ј. Морави *Сталаћску Клинину* са огранцима Ртња; источни огранци образују на истој реци *Суповачки теснац* са *Топоничким висовима* и *Курвинградски теснац* јужно од Ниша; западни огранци образују на р. Расини *Јанкову Клинину* са огранцима *Столова*. Према долини Топлице благо се спуштају обрађени огранци *Јастребца* у жупу *Добрич* источно од *Прокупља*.

Јастребац је густо пошумљена, врло испресецаана и тешко пролазна планина. Највиши врх је *Ђулица* (1560 м.). Једини колски пут прелази гребен преко седла *Гребац*, који води из *Прокупља* преко *Рибарске Бање* у *Ђулис*.

Друга грана под именом: *Жељин*, *Столови* и *Гоч* испуњава својим огранцима област између Ибра, З. Мораве и Расине. Северни огранци ових планина образују на З. Морави *Заклопачки теснац*; источни пак огранци благо се спуштају у плодну жупу око *Александровца*; западни огранци на *Ибру* образују *Ибарски теснац*.

Од Копаоника пружа се један ланац високих планина дуж старе српско — турске границе где спадају планине: Гољак, Пољаница и Карпина. Ове планине чине вододелницу између Ибра и Ј. Мораве. Овај ланац је већим делом под шумом, испресецан је и тешко пролазан. На њему постоје само ова удобнија седла: Преполац и Мердаре, преко којих прелазе друмови: Куршумлија — Подујево — Приштина, за везу долине Топлице са долином Лаба и са Косовом.

Од овог ланца одвајају се огранци:

а) Од Секираче, одваја се огранак средње висине, који се под именом: Бак, Петрова Гора, Радан, Пасјача свршава у долини р. Топлице, испуњавајући сав простор између Косаонице, Топлице, Пусте реке и Јабланице. Путна мрежа је овде добро развијена, али нема добрих друмова.

б) Други огранак пружа се између р. Јабланице и Ветернице, полазећи од Веље Главе свршава се Хисаром и пада код Лесковца у Мораву у виду благих повијараца. На овом огранку налази се Тупалски вис и Шумански положај, који брани долину Медвеђе на правцу Лесковац—Приштина, на коме се налази и један слабији колски пут.

в) Трећи огранак почиње од Св. Илије и под именом Кукавице свршава се стрмо у Мораву градећи Грделички теснац. Пространа жупа у горњој Ветерници зове се Пољаница. Боље комуникације воде долином Ј. Мораве кроз Грделичку Клисуру: Лесковац — Врање.

г) Напослетку на југо—запад од овог главног планинског гребена: Гољак—Пољаница—Карпина, одваја се једна грана онијих средњих планина, која под именом: Козница, Жеговац и Хорма испуњава сав простор између Ј. Мораве, Ситнице и Лаба, образујући у исто време и вододелницу између Биначке (Јужне) Мораве и Ситнице. Ове планине образују: на Ј. Морави са огранцима Скопске Црне Горе Кончулски шеснац; на Лабу са огранцима Копаоника Тенеждолски шеснац. ПUTEва овде има мало, од којих је најбољи колски пут: Приштина—Ѓвилане, одакле долином Ј. Мораве кроз Кончулски теснац у Врање.

У војном погледу ова планинска група преставља доста неповољан терен за операције због тешке пролазности, малог броја добрих комуникација и због сиромашног и ретког насељења. Поједини гребени у овој групи могу послужити као бранични положаји према правцу пружања. Са географско—стра-

тејског гледишта, цео овај планински одсек представља јачи бранични одсек против операција са запада (Косова поља) него ли против истока (долина Мораве), јер је Косово поље као стратeгиски објект много ближи главном гребену овога одсека него ли долина Мораве. Са главног гребена до Косова земљиште непрестано опада, т. ј. нема згодних положаја као на супротној страни.

4. Шумадиске планине. Ове се планине простиру између З. и В. Мораве, Дичине, Љига, Колубаре. Саве и Дунава.

На целој овој области уочава се један планински венац, који почиње од Рудника, као природно продужење главног венца западно српских планина (Гучево — Суворор) па преко Крагујевачких висова и Црног Врха свршава се на Морави код Багрдана и он у вези са претходним, образује главни одбранбени фронт против севера и вододелницу између Западне и В. Мораве.

Овај планински венац спада у ред нижих средњих планина, на коме је највиши део Рудник са Малим и Великим Штурцем (1050 и 1100 м.) Између ових висова је седло (1100 м.) преко кога прелази друм: Г. Милановац — Топола, односно Аранђеловац. За целу ову област Рудник представља и орографски и хидрографски центар.

Од Рудника земљиште пада на све стране постепено и прелази у благе повијарце, добро обрађене, плодне и густо насељене. Масив је обрастао густом шумом, које има и на повијарцима. У нижим деловима има пространих воћњака и обрађене земље.

У опште се може рећи за целу ову групу, да представља терен маневарски, пролазан и са доста комуникација, вештачких и природних. Земљиште је плодно и обрађено, те се и већи део војске може овде издржавати.

Предео око овог планинског венца и његових огранака познат је под именом Шумадија.

Од Рудника се зракасто пружају ови ланци :

а) У северном правцу пружа се један ланац онијих средњих и нижих планина, који се под именом: Венчац, Букуља (700 м.), Космај и Авала (560 м.) спушта код Београдског града и Кара Бурме у Дунав. Од овога гребена се одвајају јаки положаји на левој обали Раље Ковиона и на десној обали ове реке Варовница. Ови су положаји погодни за одбрану правца

север—југ и обратно ; ову су улогу одиграли у рату 1914—1818 године. Од гребена на запад ка Колубари и на исток ка Морави пружају се благи повијарци, богати воћњацима и добро обрађени.

Дуж овога гребена, делом и преко њега води главна железничка пруга : Београд — Младеновац — В. Плана, где улази у Моравску долину. Од Младеновца се одваја пруга узаног колосека, која прелази гребен и води преко Аранђеловца и Лазареваца у Лајковац. Друмска мрежа је густа. Раскршћа су: Београд, Рађа, Лазаревац, Аранђеловац и Топола.

б) Од Рудника пружа се левом обалом Лепенице ниско, добро насељено и комуникативно маневарско земљиште, које испуњава сву просторију до реке Јасенице. На њему има згодних положаја за одбрану ових река. Центар комуникација је овде Рача, од које воде друмови у Крагујевац, Свилајнац, Паланку и преко Наталинаца у Тополу.

в) На југ од главног била и то са Крагујевачких висова : Страже, Жежеља и Црног Врха, одваја се неколико ланаца онијих средњих планина. Тако на десној обали реке Груже пружају се планине Јежевац и Котленик, а на левој обали Гледићске и Левачке планине. У углу између реке Лугомира и В. Мораве пружа се Јухор планина.

Огранци Гледићских планина образују западно од Трстеника Заклопачки теснац, који предваја долину Западне Мораве. Између Гледићских планина, Јежевца и Котленика, лежи слив реке Груже, по коме је и цео овај простор назван Гружа, а између Гледићских планина и Јухора лежи Левач.

Боље комуникације у овом јужном делу воде долином В. и Западне Мораве, Лепенице и Дичине. Свима овим долинама воде друмови и железничке пруге (у Западној Морави и Дичини уског колосека). У самој групи је врло важно раскршће комуникација Крагујевац од кога воде друмови : 1) преко Кутлова у Г. Милановац; 2) преко Вучковице, долином Груже у Краљево, односно преко Кнића у Чачак; 3) кроз Сабантску Клисуру, преко Рековца у Крушевац односно у Јагодину и 4) пољски пут преко Црног Врха у Јагодину.

У војном погледу расматрано ово земљиште, даје нам низ врло згодних и јаких положаја са великим брисаним простором и то како против најезде са севера — Дунава и Саве тако и од Западне Мораве. Рудник, са Крагујевачким висовима и

Црним Врхом, као продужење главног венца западно — српских планина, као што смо то већ напоменули, преставља главни одбрандбени фронт против севера.

У војном погледу овде се још истиче нарочито долина Западне Мораве, која може послужити као подесан операциски правац за наступање у правцу исток—запад и обратно, а у економском погледу гвде се могу већи делови војске добро сместити и дуже време издржавати.

Хидрографија.

Реке — Језера — Јадранско море.

А. Реке.

Ако бацимо поглед на карту Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, видећемо, да реке теку због орографског створа и његовог гранања на три стране: ка Црном мору, ка Белом (Егејском) мору и ка Јадранском мору. Према овоме имамо у хидрографском погледу три слива: Слив Црног мора, слив Белог мора и слив Јадранског мора.

Упоредјујући ова три слива наћићемо, да су Црноморски и Беломорски слив доста налик један на другог, док се Јадрански слив потпуно разликује од њих, јер је орографски створ дуж Јадранског приморја другог карактера од орографског створа других двају сливова.

Због тога што је западно било приљубљено уз само Јадранско море, све реке на овој страни су много краће, него што је случај на другим двома странама. Ако се и нађе која дужа река, њен извор треба тражити на супротној страни овог била. Таква река, пошто пресеца ово било, мора бити јако ждревита. У овом западном — Јадранском сливу има и много понорница. Односно већих река Краљевине С. Х. С. може се већи, да осим Дунава и у неколико Саве, ниједна није тако велика по количини воде, да би играла неку виднију стратегиску улогу. Остале реке, добијају више или мање стратегиски значај по својој долини, који им се значај мења према правцу долина и према евентуално предузетим операцијама.

Слив Црног Мора. Овај слив могао би се назвати и сливом Саве и Дунава. По дужини и просторији овај је слив највећи.

Општа карактерна особина река овога слива је та, што Сава и Дунав имају у главном правац тока запад-исток док готово све њихове притоке како јужне, тако и северне, имају

управан правац на овај ток, т. ј. правац им је југ-север за јужне и север-југ за северне притоке. Према овоме географско-стратегиски значај ових притока је у томз, што неке од њихових долина могу да послуже врло згодно као операциски правац за дејство са севера на југ и обратно, односно неке од њих и као комуникациски правац. Против дејства са запада, односно истока, могу послужити као бранични одсеци у вези са околним тереном

Највећа река Црноморског слива је:

Дунав. Он улази из Маџарске у Краљевину С. Х. С. јужно од Мохача и тече на југ до Вуковара, одакле скреће на исток. До ушћа реке Драве корито Дунава је подељено на више рукава, између којих има већи број острва. Непосредна долина је на обема странама, нарочито на десној, испуњена ритовима и баруштинама. Обе су обале равне и ниске. Ширина реке достиже преко 1000 м. а дубина до 17 м.

Од ушћа Драве низводно десна обала је виша. Од Вуковара прате десну обалу огранци Фрушке Горе до Београда а по том огранци Родопских планина до Мораве. Лева обала је на овом делу ниска и делом мочарна, нарочито при ушћу Тисе и Тамиша. При ушћу Мораве је долина Дунава ниска и мочарна на обема обалама.

Од Базјаша до Турну Северина Дунав тече кроз Бердапску Клисору, пробивену кроз планине Карпатског система, чија је дужина 150 км. У ужем пак смислу права Бердапска Клисура почиње од града Голушца и траје до села Сипа испод Текије у дужини од 90 км. Клисурско ждрело почиње онде, где је стеновита обала србијањска окићена кулама и зидинама града Голушца, једне од најлепших средњевековних српских тврђава и где се напред реке, као каква саломљена пирамида, уздиже 18 м. високо над водом стена Бабакај. Овде је Дунав широк 1600 м. а одатле се поступно, у облику левка, сужава на 360 м. при улазу у клисуру.

Проширењем Дунавског корита код Доњег Милановца, где Дунав достиже ширину од 2000 м. клисура је подељена на горњи и доњи део; први се зове Мали, а други Велики Бердап или Казан.

Низводно од Добре у Малом Бердапу регулисан је канал дужине 3.⁵ км. а широк 60 м. Низводно од Доњег Милановца, у Казану клисура достиже врхунац своје лепоте. Казан је најдивнији, најживописнији, најужи и најдубљи део целе клисуре.

У њему се река сужава на 130 м., а дубина корита износи 75 м, што преставља највећу речну дубину у Европи. Клисурске стране дижу се у вис готово управно, често високо до 300 м. и на појединим местима изгледају као нагнуге над водом,

У Казану су на србијанској страни трагови старог Трајановог пута; а на банатској страни је диван Сечењијев пут, усечен у стени или подзидан сводовима, те скоро непрекидно виси над водом.

Низводно од (Оршаве) Текије, а испод острва Адакале настаје Гвоздена Капија, коју чине многобројне подводне и надводне стене, камени спрудови и ртови који се виде над воденом површином стално или при ниској води. У њој је на страни Краљевине С. Х. С. усечен и регулисан за пловидбу канал дуг 2 км, широк око 70 м. и дубок око 3 м. Овим каналом ослобођена је опасности пловидба по Дунаву на овом дотле тешко пролазном месту.

Од Кладова (Турн—Северина) повећава се ширина Дунава а дубина достиже и до 30 м. На левој нижој обали је Влашка равница, местимице мочарна, а на десној, вишој су огранци Карпатских планина у северној Србији. Но и овде има равница: Кључ и око Неготина. Код ушћа Тимова, Дунав излази из Краљевине С. Х. С.

Дунав се ретко замрзне и то местимице и за краће време на великој зими.

Надолазак воде и поплаве су редовна појава за време топљења снега, у пролеће, некад до јуна. Поплаве у Бачкој и Банату настају при надоласку веће воде услед успора у Казану.

Дунав је плован на целој дужини и саобраћај на Дунаву је прилично развијен, чему је много допринело то, што је Дунав међународна река. Пловидба се прекида само зими за 2—3 месеца.

Важнија острва на Дунаву су: Ратна острва код Новог Сада и код Београда; затим код Панчева, Смедерева, Добравице, В. Градишта, Голупца, у Кључу и сев. од Прахова.

Мостова преко Дунава има само два железничка: код Богојева, јужно од Сомбора и код Новог Сада. *in King's College*

Подизање понтонских мостова на Дунаву је отежано:

- 1) због дугих таласа за време ветрова, што захтева тежак мостови материјал;
- 2) због тежег прилаза, који долази или због ниске и мочарне обале или због клисурасте долине у Бердапу.

У економском погледу за Краљевину С. Х. С. Дунав има велики значај, јер њиме има непосредну водену везу како са Црним Морем, тако и са Северним Морем преко р. Рајне, јер је ова прокопаном каналом спојена са Дунавом. Њиме наша Краљевина одржава трговинске везе са Бугарском и Румунијом, са Маџарском и Аустријом.

Са војног гледишта Дунав преставља озбиљну препреку својом ширином, дубином и количином воде, која је појачана местимичним створом обала (баруштине и клисуре). У вези са тереном он преставља местимице врло zgodну браничну линију, нарочито на десној обали.

Дунав може да послужи као удобна комуникацијска линија, пошто је плован на целој дужини.

Најзад, долина Дунава је пространа, плодна, богата и густо насељена, те може да послужи као основица за прикупљање и издржавање трупа. Његова долина служи у ширем смислу за везу Средње Европе са Балканом, и Истоком у коме су циљу његовом долином спроведене добре комуникације.

Десне притоке Дунава су:

1) Драва. — Улази у Краљевину С. Х. С. код Д. Дравограда и до Марибора тече кроз клисуру, у којој се сужава на 70 м. Од Марибора улази у Птујско поље, а код Ормоша у Вараждинску низију. До Марибора су обе обале високе а у Птујском пољу лева обала је виша, јер допиру до Драве огранци Словенских Горица. Од ушћа њене леве притоке реке Муре, Драва преставља доста јаку граничну међу према Маџарској до Д. Михаљца, одакле низводно припада обема обалама Краљевине С. Х. С. Од Барча је регулисана и пловна. Ширине је у доњем току око 250 м. Од Вараждинске низије река се разлива на рукаве. Непосредна њена долина је местимице песковита и таласаста а местимице мочарна и испуњена ритовима, мртвим рукавима и острвима. Десна обала је виша од леве свуда осим код Леграда и Визвара, где на левој обали брежуљци допиру до саме реке. Приближавање реци на овоме делу је могуће само по комуникацијама. Поплаве су честе у пролеће.

На Драви има прилично железничких и друмских мостова, и то: железнички на пругама: Копривница—Бекењеш, Вировитица—Барч, Слатина—Сеље, Доњи Михаљца—Харкањ, Осјек

—Моноштор; друмски код Вараждина, Барча, Доњег Михољца и Осјека.

У војном погледу р Драва преставља озбиљну препреку по својој ширини, дубини и брзини воде, као и по карактеру обала. Ова њена важност као препреке нарочито се истиче на делу од ушћа р. Муре — Леграда до Д. Михољца, на коме је делу гранична река између Краљевине С. Х. С. и Маџарске.

Низводно од Барча може послужити као комуникациска линија пошто је на овом делу пловна.

Долина Драве може се користити као операциска правац за дејство у правцу исток—запад и обратно, а тако исто може се добро искористити као погодна просторија за прикупљање трупа, намењених за дејство према Маџарској.

Од притока р. Драве важнија је њена лева притока р. Мура. — Она преставља границу наше земље према Аустрији од Шпиља до Радгоне, и према Маџарској у свом доњем току, сев.—источно од Чаковца па до ушћа у Драву код Леграда.

Она је ширине до 150 м., врло је брза и има ниске обале.

Долина Муре је широка, плодна и густо насељена.

Мостови на Мури су код: Шпиља, Радгоне и на прузи Чаковац—Д. Лендава—В. Кањижа.

У војном погледу преставља приличну препреку и доста јаку граничну међу. Делимице може се и њена долина користити за прикупљање трупа, које би биле намењене за дејство према Аустрији и Маџарској. Сем тога њена долина може послужити као удобан операциски правац за наступање из наше земље у Аустрију преко Граца.

2). Сава. Она се на извору образује из два крака: Саве Долинке, која извире испод Триглава и Саве Бохињске, која извире из Бохињског језера. Ова два крака састају се код Радовнице, одакле Сава тече кроз Радовничко поље, Крањску и Љубљанску котлину, после које улази у дугачку клисуру из које излази код Кршког. Овде настаје Кршко—Брежичка плодна котлина, на ушћу реке Крке. Низводно од Загреба па све до њеног ушћа у Дунав код Београда протиче кроз низију. Ширина реке узводно од Љубљане је до 100 м.; низводно од Загреба 100—150 м. а даље се шири од 250—600 м.

Од Радовнице Сава преставља препреку како због количине воде, тако и због високих обала, које су до ушћа р. Соре дубоко усечене. Од Љубљанског до Кршког поља је такође препрека због количине воде и тешког приступа ка обали у кли-

сури. Даље низводно, поред веће количине воде, чине ову реку већом препреком мочари, баре и шуме, којих има највише на делу од Загреба до ушћа р. Уне код Јасеновца а местимице и даље. За време пролећа је ово ниско земљиште обично поплављено те је тада река још већа препрека. Сава је пловна за бродове од Сиска.

Мостова има узводно од р. Љубљанице у довољном броју, а низводно до ушћа мало важнији друмски и железнички мостови су код: Литије (железнички), Загреба и Сиска (друмски), Јасеновца, Градишке (друмски), Брода, Брчког и Београда (железнички). Подизање и одржавање мостора на Сави скопчано је са сличним тешкоћама као и на Дунаву само у мањој мери.

Сава је највећа притока Дунава и највећа наша унутрашња река. Она спаја Алписку област са Дунавским басеном и Поморављем, а преко својих десних притока везује Динарску област и Приморје са Подунављем. На њој леже сва три племенска центра: Љубљана, Загреб и Београд.

У војном погледу р. Сава представља озбиљну препреку и јак бранични одсек својом количином воде, дубином, ширином и дужином свога тока, као и знатним пространством своје мочарне долине; својом долином она би могла послужити као угодна основица за дејство нарочито према југу, но исто тако њена долина може послужити и као угодан операциски правац за насупање у правцу запад-исток и обратно. Својом пловношћу омогућава да се згоднс употреби и као комуникациски правац.

Густо насељена и економски јака, њена долина може послужити за смештај и издржавање већих маса војске.

Најзад због поменутих веза њене долине са појединим областима, омогућава се преношење операција из једне области у другу.

Лево пријоке Саве. 1. Кокра. — Мања река са дубоко усеченим коритом. Важна је што њеном долином води друм за везу Крања и Великовца преко Језерског Врха.

2) *Савиња.* — Извире испод Камничких Алпа, тече клисурастом долином до Цељске котлине, где се шири а потом опет пролази кроз клисуру и улива се код Зиданог Моста.

Важност њена је у томе, што њеном долином од Зидног Моста до Цеља води главна железничка пруга душлог колосека за Аустрију преко Марибора, а од Цеља њеном долином и долином р. Поке (притоке) воде комуникације у Аустрију преко Солчаве и Дравограда.

3. *Сушља*. — Мања река, протиче кроз плодну и добро обрађену просторију. Њеном долином води пут за везу Кршко—Брежичке котлине са Птујским пољем.

4) *Крапина* — Слична је Сутли. Важна је због комуникација, које воде њеном долином и везују долине Саве и Драве од Загреба ка Птују и Вараждину.

5) *Лоња*. — Долина јој је већином блатњава, нарочито од ушћа њене притоке *Чазме*, која протиче кроз Беловарску котлину и има веома разгранат слив. При своме ушћу у Саву Лоња прима притоку Илову која одваја Пожешке планине на истоку од Било Горе и Мословачке планине на западу. Њеном долином воде два друма и једна железничка пруга за везу долине Саве и Драве.

Река Лоња са поменутиим притокама има карактер праве низиске реке, са кривудаим током и мочарном долином. Препрека је више по блатњавом дну и створу обала него по количини воде.

6) *Орљава са Лонцом*. — Оршава Пожешку котлину. Долинама ових река воде друмови и железничке пруге, које везују ову котлину са долином Саве и Драве.

7) *Босуш*. — По количини воде мала је река али има дуг и веома кривудаив ток. Протиче кроз Винковце и улива се низводно од ушћа Дрине. Преставља препреку због блатњавог дна а делом и због мочарне околине.

Десне пришоке Саве. 1) *Сора*. — Извире на саставку Алпа са Динарским Кршом. Тече већим делом као планинска река а код Шкофије Локе њена долина се шири у Крањску котлину. Врло је важна, јер њеном долином и долинама њених притока воде друмови из Шкофије Локе преко граничних прелаза код Подбрда, Церкна и Жири-а у Италију (у долину Идрије и Соче).

2) *Љубљаница*. — Извире у Италији под именом Пивка и код Постојне улази у пећину, и понире. У нашој земљи појављује се под именом Унец, који такође понире и код Врхника се појављује као Љубљаница. Она даље тече кроз пространу, делом баровиту и мочарну Љубљанску котлину и кроз саму Љубљану, низводно од које се улива у Саву.

Широка је око 50 м. а дубине је 2—4 м. те преставља приличну препреку. Врло је важна река, јер њеном долином води главна веза друмска и железничка између наше земље и Италије, преко Логатца и Постојне.

3. *Крка*. — Извире као јак извор из Крша, југо-источно од Љубљанске котлине. Има прилично широку долину, која се од Ноџог Места знатно шири и постаје баровита и шумовита. У доњем току протиче кроз Кршко — Брежичку котлину и улива се код Брежице. Широка је до 50 м., у обичним прикама је газна.

Важна је што њеном долином воде друмови за везу Љубљанске и Кршко — Брежичке котлине у долини Саве, којима са обилази дугачка клисура на Сави између Љубљане и Кршког.

4. *Купа*. — Извире са огранака Снежника. До уласка у Карловачку котлину тече узаном клисурастом долином са јаким усеченим странама, изузев мањег проширења долине око Ирнومهља и Метљике. У Карловачкој котлини долина Купе се шири, мочарна је и шумовита а источно од ње долина се опет сужава. Код Петриња улази Купа у савску баровиту низију и код Сиска се улива у Саву.

Важније притоке Купе са десне стране су : Добра, Корана, на којој лежи Карловац, са својом притоком Мрежницом и Глина, Све ове реке имају узана и јаким усечена корита, нарочито у горњим токовима, те представљају као и Купа различите препреке.

Купа је врло важна због комуникација, које са јужног дела италијанског фронта изводе најкраћим путем у Савску долину низводно од Загреба. Долинама Купиних притока воде друмови за везу долине Купе и Саве са Ликом и северо-западном Босном,

5. *Уна* — (182 км.) — Извире у Лици на саставу Динаре и Велебита из једне пећине испод Секулина врха и пре то што се улије у Саву код Јасеновца, улази код Дубице у Савску долину. До Новог тече кроз тесну долину са стрмим обалама. Ова долина се шири код Бихаћа и око Новог. Од Костајнице долина Уне се шири, која износи по ширини око 15 км., а потом код Дубице улази у мочарну Савску долину. Пад јој је доста јак, воде има свагда у изобиљу, јер долази са планина, које су у домаћају атмосферске влаге с мора. У даљем току широка је 75—120 м. а дубока је 1—4 м. Газови од Бихаћа па низ воду налазе се врло ретко. До Новог и уз Сану, притоку Уне, до Приједора, могу пловити мале лађице.

Десне притоке Уне су :

а) *Унац*, који извире из планине Шатор, има узану, стеновиту долину, те је без већег војног значаја б) *Сана* извире из Црне Горе, протиче кроз узану долину сем проширења око Санског Моста и Пријдора и улива се у Уну код Босанског Новог.

Долином Сане и њене притоке Гомјенице води друм и железничка пруга : Бос. Нови — Приједор — Бања Лука. Сем тога од Приједора уз р. Сану води узана железничка пруга : (Штајнбас) за Дрвар (Книн) и друм преко Кључа и Варцар Вакуфа у Јајце у долину Врбаса.

Долином Уне води друм, а у раду је и тако звана Унска пруга, која ће преко Бихаћа и Книна везати долину Саве са приморјем.

У војном погледу Уни се повећава важност због ових комуникација, које ће служити као угодни комуникациски правци. Као операциски правац долина Уне незгодна је, нарочито у њеном горњем току. Према северо-западу, а у вези са планинама на њеној десној обали, Уна преставља јак бранични одсек, После отпора, на који би наишла западна војска на обалама Уне, иста би војска долином Сане лако продрла до Приједора, а одатле или долином Сане на Јајце — горњи ток Врбаса, или на Бања Луку, одакле пак за два, три дана марша у Травник и даље у долину реке Босне. Ово несумњиво јако истиче војну важност р. Уне за одбрану Босне са запада.

Река Сана са њеном притоком Гомјеницом у војном погледу важна је у томе, што би у офанзивним комбинацијама са севера образовала лево крило доста јаког предњег одбранбеног одсека: Зворник, Добој, Бања Лука, Нови са ослоном Бања Лука — Нови,

Кључ пак на Сани представљао би левокрилну ослону тачку главног одбранбеног фронта са севера : Сарајево — Травник — Кључ.

б) *Врбас* (223 км.). — Извире као врело испод планине Вранице, са виса Луке, а улива се 25 км. испод Градишке у Саву. Долина Врбаса је узана са стрмим и кршевитим обалама. Између Г. и Д. Вакуфа долина се шири у Скопљанско поље, дуго 30 км. а широко 5 км., које спада међу најплоднија и најнасељенија поља у Босни; код Бања Луке шири се у плодну равну Левчаницу (Левче поље) из које испод Клашнице улази у баровиту Савску долину.

Врбас има брз ток као и Уна и до Јајца свуда је газан, кад је у нормалном стању. Дубина до Јајца му је 1—1.30 м.; а ширина 40—60 м.; у доњем току ширина му је око 100 м. а дубина око 2 м.

Од Бања Луке плоче по њему сплавови.

Уточице Врбаса су веће и са ширим долинама од уточица Униних, због чега и све везе ове Врбасове долине са другим долинама иду к њој као најпогоднијем земљишту за провођење путева.

Важније су му притоке: *а) с леве сџране*: Плива, планинска река, важна по вези Јајца са Гламочким пољем. Код вароши Језера образује у романтичном пределу једно језеро у у Босни — Тула Исар. а у Јајцу се с великим водопадом, 25 м. високим и 16 м. широким, руши у Врбас.

Њеном долином води узана железничка пруга: Јајце — Срнетица, где се састаје са познатом Штајнбасовом пругом: Приједор — Книн, и друм: Јајце — Гламоч.

б) с десне сџране: Врбања, планинска речица, важна због везе Бања Лука — Маглај — (доњим током Босне), као и по томе, што са Усором, притоком Босне образује предњи одбранбени одсек између Босне и Врбаса.

У војном погледу Врбас има много већу важност од Уне. По својој количини воде и дубини преставља приличну препреку за прелаз; противу наступања у правцу запад-исток преставља добар бранични одсек. У правцу север-југ долина Врбаса преставља операциски правац, који се преко Прозорског седла и долине р. Раме продужује долином Неретве и избија на Јадранско Море. Овај операциски правац са севера — долина Врбаса — добро затвара централан положај око Бања Луке. Војска размештена на овом положају, десним својим крилом наклањала би се на Врбас а левим на тешко прелазне планине, Центар овога положаја влада целом долином Врбаса пред Бања Луком, кога би нападач са севера тешко могао izmanевровати, а да се код иоле активнијег браниоца не изложи великом ризику.

Бранилац пак, који би са овог положаја био потиснут, има слободно поље за повлачење у долину р. Босне преко Травника у Сарајево или долином Усоре ка Маглају.

Најзад Врбас је важнији и од Уне и због тога, што су му долине нешто шире, па и плодније, због чега војска може у његовој долини наћи доста хране и доста насељених места са свој смештај.

7) *Укринa*. — Омања планинска река, али важна по томе, што њеном долином у доњем току, до Дервенте, води главна железничка пруга у Босни: Брод — Сарајево. 0.76 м.)

8.) *Босна*. — Извире западно од Сарајева из многих (30—40) врела на подножју Игман планине. Одмах у почетку од извора је снажна и доста широка река. Долина јој је променљива час се шири, као у; Сарајевском, Зеничком, Жепчанском и Добојском пољу, час сужава; најужа је код Врандука; свуда је плодна и добро обрађена; у пролеће се на много места излива, нарочато у Сарајевском и Добојском пољу. Обале су јој већином обрасле густом шумом. Код Модрича улази у Посавину и код Шамца улива се у Саву. Није брза и нема тако велики пад као Врбас. И у нормалном стању газови су ретки; прелаза и мостова има доста, Од Маглаја је пловна за сплавове. У доњем току широка је до 100 м. а дубока 2. м. Дно јој је делом каменито, а делом песковито. Њеном долином спроведена је железничка пруга Брод — Сарајево, која је на пет места прелази.

Важније су јој притоке: а) леве; *Зујевина*, која извире на Иван планини; мала је речица, са лепом, пито лом долином, којом води друм и железничка пруга; Сарајево — Мостар;

Фојница са Лепеницом, планинска речица са уском долином. Важна је због друма: Сарајево — Лашва — Травник, који обилази клисуру на р. Босни северно од Сарајева.

Лашва, са прилично широком, плодном и насељеном долином, којом води друм и железничка пруга за везу долине р. Босне и р. Врбаса: Лашва — Травник — Д. Вакуф.

Усора. У изворном делу планинска речица, а доцније тече широком долином. Њеном долином води друм, који везује долину р. Босне и р. Врбаса (преко притоке Врбање), Добој — Бања Лука.

б) десне: *Железница*, мања планинска речица. Важна је по вези Сарајева преко Крбљине и Кализовика са Невесињем и Гацким пољем.

Миљацка, протиче кроз Сарајево, чијом долином води друм и железничка пруга из Сарајева у долину Праче и Дрине. (Вишеград, Прибој).

Криваја, прилично велика река, али на целој дужини долина јој је клисураста, којом води индустриска пруга (0.76 м.) У војном погледу нема веће важности.

Спреча, са доста широком долином; у горњем току протиче кроз Спречко поље. Њеном долином води друм и железничка пруга: Добој—Тузла—Зворник (пруга води до Симиног хана), који везују долину Босне са долином Дрине. Са околним тереном може послужити као згодан бранични одсек. Она је управо део предњег браничног одсека Босне: Зворник—Добој—Нови.

У војном погледу р. Босна има највећу важност у целој Босни. Њеном долином, у случају нападних комбинација са севера на југ и обратно водио би операциски правац, јер је овај правац најкраћи за срце Босне, а поред тога идући средином земље, цепа снагу на двоје. Важност овог операциског правца повећава се још тиме, што је он у вези преко Иван седла са долином Неретве, а поред тога долина Босне је у вези средством њених притока са долинама Врбаса и Дрине, чиме се омогућава маневровање и пребацивање снага са једног правца на други.

У вези са околним тереном на обема обалама, р. Босна може послужити као добар одбранбени фронт у правцу исток-запад са заклоњеним боковима и то северни реком Савом, и јужни тешко пролазним планинама. Пред фронтом прстављала би својом количином воде приличну препреку.

Сем овога р. Босна, као највећа Босанска река и као река са најширом долином, најплоднија је и због тога природно најнасељенија. У њеној се долини налазе многе и највеће вароши. Војска која би у њеној долини оперисала, нашла би довољно средстава за издржавање и имала би могућности за угодан смештај.

9.) Дрина (333 км.). — Дрина постаје из две брзе, плаховите и од самог извора богате водом планинске реке Таре (134 км.) и Пиве (88 км.). Тара извире из Комских језера а Пива из планине Сињајевине. Обе имају стеновите и местимице кањонске долине са странама код Пиве високим 500—700 м. а код Таре до 1000 м. Оне су препреке не толико због количине воде, већ више због брзине њиховог тока и створа околног терена. Обе ове реке састају се у Шћепановом пољу код села Хума и тако састављене под именом Дрина тече правцем на северо-исток до Бајине Баште, одакле тече меридијално на север, улива се у Саву код места Раче.

Од утока Брусничког потока испод Вишеграда Дрина чини границу између Србије и Босне.

Целокупна долина Дрине од њеног извора па скоро до Ковиљаче прставља камениту и планинску клисуру са странама

каменитим, местимице шумовитим, која се само где где шири у какву маљу долину, да се одмах после тога сузи. Та мања проширења еу око: Фоче, Гаражде, Вишеграда и низводно од Вишеграда. Код Зворника долина се шири за 2—4 км. а код Јање се отварају равнице Семберија и Мачва, које Дрина одваја.

Ширина Дрине је разна; код Фоче је око 100 м., иначе у горњем току ширина се мења од 100—180 м., а у доњем току достиже и 300 м. Дубина пак варира између 1—4 м.; брзина је свуда 1,7 м. у секунду. Дно је каменито и има местимице слапова. Брза је и плаховита река. Газови су ретки; мостова има само у горњем току, и то код Фоче, Горажда, Међеђе, Вишеграда и Зворника, од којих је нарочито знаменит камени мост са 9 отвора код Вишеграда, кога је у XVI веку сазидао велики везир Мехмед Паша Соколовић, по рођењу Херцеговац.

За лађе је пловна од Зворника а за сплавове од Бајине Баште. Због слапова сплавари морају бити нарочито обазриви и вешти.

Услед клисурасте долине, у њој не постоји непрекидни друм на целој дужини, већ само местимице. Знатније притоке Дрине су: а) слева сјране: 1) Сутјеска, (36 км.), планинска речича, улива се у Дрину испод Хума. Важна је по вези горње Дрине са Неретвом преко висоравни Загорја и седла Јабуке и по вези Гацког поља преко седла Чемерна. Обе ове везе су мучне стазе. Њеном је долином водио стари трговачки пут из Дубровника преко Гацког и Фоче за стару Немањићску државу и Цариград. У њеној долини налазе се и данас остатци од Римских градића, којима је брањен пролаз њоме.

2.) Прача, брза планинска река са клисурастом долином, стрмих обала. Њоме и Миљацком води железничка пруга и друм: Сарајево—Вардиште и крак Међеђе - Увац.

3.) Јадар са Дрињачом (90 км.), — мање планинске речиче, важне по вези Сарајева са Зворником преко Романије и Власенице.

б) С десне сјране:

1) Ђотина (Чехотина) — тече узаном и стеновитом, кањонском долином, чије су стране високе до 600 м. Пролази кроз Плевље и улива се код Фоче

Газна је, али прелаза има мало услед тешког прилаза реци.

2) Лим (191 км.). — Извире у два крака на вези Комова и Проклетије, који се састају у Гусињу а одмах испод саставка, под именом р. Грнчар улази у Плавско језеро из кога, кад

изађе, тече правцем на север кроз Црну Гору, Стару Србију и Босну под именом Лим и улива се у Дрину више Вишеграда код Међеђе. Лим има уску долину, са обалама врло стрмим и каменитим, голим или обраслим шумом. Дубина му је 1—4 м., а ширина у горњем току 30 м. а у доњем око 100 м. Пад, па природно и брзину има велику. Мањих проширења у виду котлина има код Плава, Берана, Белог Поља и Пријепоља. Код ових места постоје и мостови.

Путеви у долини Лима су саме стазе, употребљиве само за пешаке и товарну стоку, па и оне често остављају долину и иду странама. У доњем пак току долином Лимовом води железничка пруга (0.76 м.) од Међеђе до Прибоја и друм од Вишеграда до Пријепоља.

Са обзиром на ову карактеристику Лима, и са обзиром на његов географски положај, јасно је да Лим има велику географско—стратегичку важност.

У случају операција са истока на запад и обратно, представља веома јаку браничну баријеру, која има обадва бока потпуно обезбеђена непроходним планинама. У случају операција са севера на југ и обратно, његова долина, и ако врло тешка, могла би се употребити као операциски правац, али само као споредан и са одредом нарочите спреме и формације.

Од притока Лима, важнија је Увац (90.2 км), која се улива испод Прибоја у Лим. Сличан је Лиму, само је мањи од њега.

У сливу Увца лежи Цариградски друм, који везује Сарајево преко Вишеграда, Сјенице, Новог Пазара, Приштине и т. д. за Цариград, или преко Скопља за Солун и Битољ.

Због тога, што долином Увца води главна комуникација из Босне за Косово, он у војничком погледу има ту важност, што би његовом долином у случају офанзивних операција са севера на југ или обратно, водио операциски правац, истина незтодан, али као једини из Босне за Косово и обратно, морао би се употребити.

3) *Црни и Бели Рзав* — мање планинске реке, важне због везе Вишеграда са Ужицем преко Мокре Горе и Шаргана (друм и пруга 0.76 м.).

4) *Љубовића* — планинска река, важна због везе Дрине са долином Колубаре преко Прослопа и Пецке.

5) *Јадар*. — Има ширу, плодно и добро обрађену долину. Важан је по вези Лознице са Ваљевом. У случају офанзивних

операција са запада на исток, он би послужио као оператиски правац за долину горње Колубаре.

Са војног гледишта расматрана Дрина, има ту важност, што је изврстан бранични одсек, но као такав је много згоднији за западну страну, јер му лева обала већином доминира десну.

Као оператиски правац или као основица река Дрина теже би се могла употребити а са обзиром на карактер њене долине.

10) Колубара (117 км.). Колубара постаје из две планинске реке: Јабланице и Обнице, које се састају код Ваљева, одакле река губи планински карактер. Од Ваљева Колубара тече право на север и улива се испод Обреновца у Саву,

Долина Колубаре од Ваљева до утока подељена је орографски на два дела: горњи део са уском долином, која је код Словца теснацем подпуно одвојена од доње широке посавске долине. Целокупна ова Колубарска долина је врло плодна, богата и добро насељена.

Ширина Колубаре достиже до 75 м. а дубина до 3 м. услед чега преставаља приличну препреку, нарочито у доњем току, где је дно муљевито. Мостова има мало.

Десне притоке Колубаре су; Градац, планинска река, гаџан по вези Ваљева са Ужицем;

Лип, важан по томе, што његовом долином води друм и железничка пруга (0.76 м), који везује долину Колубаре са долином Западне Мораве преко Горњег Милановца и Чачка.

Од левих притока важније су; Тамнава и Уб, мање реке, важне по раније поменутиим положајима на вододелници ових река и вододелници Саве и Колубаре.

У војном погледу река Колубара својом богатом, широком и пролазном долином може згодно да послужи као оператиски правац и то као помоћни главном оператиским правцу, који би са севера водио долином Мораве. Планинска греда — вододелница Колубаре и Западне Мораве тако је јака баријера, да би било врло тешко преко ње пребацивати операције у долину Западне Мораве, т. ј. у срце Шумадије, услед чега овај правац долином Колубаре и није згодан, да се њиме упуте главне операције.

На просторији од Саве до Ваљева има врло згодних положаја за упорну одбрану у циљу затварања овога оператискога правца са севера. Нарочито је јак положај код Уба.

Као бранични одсек река Колубара са околним земљиштем може врло згодно да послужи против офанзивних комби-

нација са запада на исток, пошто десна обала доминира леву, бокови су му осигурани, на северу Савом, а на југу тешко пролазним тереном.

Морава (443.² км.) Морава тече кроз средину Србије и дели је скоро на две равне половине: источну и западну. Ово је не само највећа, најдужа, и најразгранатија река, него јој је и долина најбогатија. За то је њена важност, како у војничком тако и у економском погледу од неоцењене важности.

Она се састоји из два крака: Јужне (Биначке) и Западне (Голиске) Мораве. *Јужна Морава (295⁹ км.)* Извире из северних огранака Скопске Црне Горе у два крака, који кад се састану добијају име Биначка Морава по селу истога имена, кроз које протиче. Правац тока јој је од извора до села Бинче северан, одатле до пријема десне притоке Моравице северо источан а затим окреће на север до састава са Западном Моравом код Сталаћа.

У изворном делу до с. Бинче река има планински карактер и тек од Бинче долина јој се шири, које проширење траје до Гиљана. Од утока Криве реке до села Лучина протиче кроз Кончулски теснац, који је дуг око 10 км. Њега образује са јужне стране Скопска Црна Гора а са северне Карпина пл.

Од села Давидовца шири се у плодну равницу, познату под именом Горња Добрич (Врањско поље). Од Владичиног Хана до Грделице тече кроз теснац дуг око 30 км, познат под именом Грделички теснац. Испод Грделице шири се у плодну равницу -- Лесковачко поље, које је од Нишког поља одвојено Курвир-градским теснацом. Нишко поље пак одвојено је од Алексиначког поља Суповачким теснацем. Пре него што се састане са Западном Моравом улази у Сталаћски теснац, дуг око 20 км. Јужна Морава у горњем току дубока је 07—1 м, а у доњем 1.5—2 м. Ширина јој је у горњем току до 50 м, а у доњем 70—100 м. Корито јој је чврсто и камењито; до улаза у Грделички теснац свуда је газна у нормалном стању, а одатле па до Сталаћа само на извесним местима.

Припоке Јужне Мораве а) Лево:

1) *Слајинска река*; важна је по вези са Неродимком (Урошевцем);

2) *Бресаљица*, важна по вези са Приштином;

3) *Крива Река*, важна по вези долине реке Медјеђе и Ветернице са долином Бинча Мораве. Овим се правцем избегава Грделички и Кончулски теснац.

4) *Вейерница* — долина јој је прилично богата и насељена; горњи део зове се Пољаница. Улива се у Ј- Мораву испод Лесковца. У нормалном стању свуда је газна.

У војном погледу важна је по томе, што би њеном долином могла да дејствује она колона, која би имала задатак, да главној колони у долини Мораве олакша продирање кроз Грделички теснац.

5) *Јабланица*. — Извире у више кракова под разним именима. Од састава Туларске реке и Бањичке реке, тече до Лебана под именом Медвеђа. Пошто код Лебана изађе из кратког теснаца, добија име Јабланица, улазећи у плодну, богату и добро насељену равницу — Лесковачко поље. Улива се у Мораву код села Печењевца.

Реком Јабланицом води најкраћа веза између Мораве и Приштине, услед чега је њена војна важност велика. Овај правац, као најкраћи, и ако у изворном делу тешко пролазан, може се евентуално употребити као операциски правац војсци, која би имала задатак, да својим дејством од Приштине грози одступници војсци око Врање, односно да олакша војсци са севера у долини Мораве дејство Грделичким теснацем.

6) *Топлица* извире са више кракова из Копаоника, Улива се у Мораву код Курвинграда. До Куршумлије је планинска река, а даље јој се долина шири.

Од њених притока важније су: Бањска река, чијом долином води друм преко седла Преполца и Косаница, којом води друм преко Мердара.

У војном погледу Топлица је важна због тога, што њеном долином води врло добар насип, који преко Преполца везује Косово с Нишем. Због тога се тај правац може употребити као најзгоднији за операције ка Приштини, односно ка Нишу.

б) *Десне*:

1) *Моравица*. — Извире из Рујана планине, а улива се код Бујановца. Долина јој је широка, плодна, добро обрађена и густо насељена.

Њеном долином води друм и железничка пруга, која се из долине Ј. Мораве преко Прешевског развођа пребацује у долину Вардара. Због овога она има велику војну важност. Њеном долином при офанзивним операцијама са севера на југ, т. ј. из Моравске у Вардарску долину, водио би главни операцијски правац, који је нарочито згодан из разлога, што је најкраћи, најудобнији, јер води кроз земљиште пролазно, на-

сељено и богато, а у неколико је и сигурнији од правца, који би водио преко Косова за долину Вардара, јер околно земљиште даје могућности, да се лево и десно могу одашиљати јаки бочни одреди за његову заштиту. Поред тога он је и најважнији, јер води главном стратегском објекту Јужне Србије — Скопљу.

2. *Власина*. — Извире или управо цеди се из Власинског Блата, а улива се у Мораву више Власотинаца. Цео јој је ток, од извора до пред Власотинце у клисури, услед чега је неплодна, прилично сиромашна и слабо насељена. Важна је због тога, што њеном и њених притоцица — долинама : Пусте реке и Лужнице воде путеви, којим се везује Лесковачко поље са Пиротским и Белопаланачким пољем.

3. *Нишава*. — Постаје из два крака : десни крак зове се Гиначка река, и леви Јерма или Голема река. Оба ова крака састају се код Суковског моста, одакле река добија име Нишава. Гиначка река извире у западном Балкану, близу превоја Гинци и тече клисурастом долином са малим проширењима око Тудена, Калотине и Цариброда. Јерма извире из Орбелуса, близу Власинског Блата, протиче кроз Знепоље широком долином а даље до Сукова тече кроз клисуру.

Оба ова Нишавина крака су мање, планинске реке, које су важне што долинама њиховим или њиховим притокама воде комуникације из Краљевине С. Х. С. у Бугарску на важном нишавском правцу.

Код Суковског моста Нишава улази у равно, доста велико, добро плодно, обрађено и густо насељено Пиротско поље, дуго 14 км. а широко 3—4 км., које је од Белопаланачког одвојено кратким теснацем код Сопота.

Белопаланачко поље је нешто мање, дуго 16 км. а широко 1—2 км., такође је добро плодно као и Пиротско.

Код села Врандола улази Нишава у чувену Сићевачку Клисуру. Сићевачка Клисура је, изузимајући један мали део око села Крупца, врло тесна, ограђена величанственим, врло високим, голим и каменитим странама. Код утока Малчанске реке шире се у Нишко поље, које је тако исто плодно, добро обрађено и насељено као и предња два.

Од састанка па до утока Нишава је газна само на извесним местима. Дно је или каменито или шљунковито ; ширина јој је 50—100 м. а дубина 1—1.⁵ м.

Десне притоке Нишаве су :

1) Темска, потпуно планинска река, важна је што њеном долином и долином њене уточице Церове води друм за Калну, раскрсницу путева за Књажевац (преко Коренатца); Св. Николу (преко Балта Бериловице).

2) Осмаковачка река, важна што њеном долином води пут из Пирота, Бабине Главе и Панирала за Дервен.

3) Буковачка река, важна због везе Дервена и Књажевца са Белом Паланком.

4) Малчанска река, важна по вези Дервена са Нишем.

Лево пријоке :

1) Врело. — Важна по вези Беле Паланке са долином Лужнице ;

2) Црвена Река. Важна што се на њеним обалама налазе изврсни положаји за одбрану : Штојски положаји и Плоча.

3) Кутинска Река. — Важна по вези Нишаве са долином Лужнице односно Власине. Њен горњи ток зове се Заплање.

Долина Нишаве, и ако је често испрекидана клисурама, ипак је доста широка, доста плодна, добро обрађена и густо насељена. Када се овоме дода, да је она по своме географском положају продужене Моравске долине за исток онда је њена важност у војном, економском и културном погледу врло велика.

У војном погледу Нишава има ту важност, што се може употребити као најзгоднији операциски правац за дејство из долине Мораве за Софиски или Марички плато. Њене притоке у овом погледу нуде згодне наступне правце или, у вези са околним тереном могу послужити као згодни бранични одсеци.

У правцу север—југ и обратно, река Нишава у вези са околним тереном и клисурама, преставља озбиљну препреку наступању.

4) *Моравица*. — Извире из планине Девице, тече кроз Соко Бању и Алексинац и низводно од овога места улива се у Мораву. Долина јој је сужена клисурама: источно од Соко Бање и Бованском, између којих се шири Сокобањска котлина. При ушћу долина Моравице шири се у Алексиначко поље.

Важност Моравице је по вези Ј. Мораве и Тимока друмом: Алексинац — Соко Бања — Књажевац.

Западна (Голиска) Морава. — Извире с планине Голије, тече на север до утока реке Бјелице докле се зове Моравица, а одатле скреће на исток и до састава зове се Западна или Голиска Морава.

Цео њен ток може се поделити на два дела : изворни део до Овчарско-Кабларске клисуре и доњи део до Сталаћа.

У изворном делу је планинска река са узаном долином, која се шири око Ивањице, Прилика, Ариља и Пожеге. У овом делу река је газна, дно је чврсто. Њеном долином од Пожеге до Ивањице води друм, који преко Јавора води даље у Сјеницу.

Од Пожешког поља Западна Морава протиче кроз Овчарско-Кабларску клисуру, по изласку из које њена долина постаје широка, плодна, богата и густо насељена. Заклопачким теснацем она је подељена на два дела. У првом делу важна су места Чачак и Краљево, а у другом Трстеник и Крушевац.

Западна Морава водом је богатија од Јужне Мораве, широка је 100—150 м., а дубока је 1.5—2 м., тло је чврсто и шљунковито; ток јој је средње брзине; у доњем току газови су ретки па и ти којих има, само су при малој води.

Притоке Западне Мораве су :

а) С десне стране :

1.) *Бјелица* — планинска река без војне важности,

2.) *Ибар* (195 км.). Извире из источних огранака планине

Смиљевце; у свом изворном делу назива се *Маква*.

Ток Ибра представља два главна правца; први је од извора до Митровице, до ушћа реке Ситнице, источан, а други је северни и лежи управно на овој први. До Рибарића долина је клисурска са незнатним проширењима. Обале су веома стрме, високе местимично и до 700 м., обрасле су шумом. Од Рибарића до Митровице долина је мало шира, са обалама блажијим и нижим но ипак клисураста. Од Митровице па све до Рашке тече клисуром; код Рашке се мало шири и опет сужава и тек више Краљева Ибар улази у Моравску долину, где достиже 60—70 м, ширине. До Рибарића може се газити, а одатле су ретки газови. Мостова има мало: код Рожаја, Рибарића и Митровице.

Са обзиром на дубину, ширину, брзину тока и створ обала Ибар представља озбиљну препону, Важност његова је још и у томе, што друмом, који иде његовом долином, везује долину Западне Мораве са Косовом: Краљево — Рашка — Митровица. Од притока, које су од војне важности јесу: Ситница и Рашка. —

Ситница извире из Сазлиског блата заједно са Неродимком, и орошава чувено Косово Поље. Обале су јој ниске, долина већим делом блатњава, нарочито у изворном делу, због

чега је немогуће прећи је свуда. Ширина јој је 7—10 м., ток јој је спор, вода мутна. У пролеће надлази и плави поље.

Од притока њених заслужују помена; Грачаница због везе Ситнице са Биначком Моравом; Лаб због везе Косова са долином Топлице; Дреница и Штимљанска река због везе Косова са Митровицом. Све притоке њене имају у доњем току одлику Ситнице: мочарне долине и плове их.

Цео слив Ситнице спада у ред веома богатих, плодних али прилично ретко насељених области.

Рашка. — Извире из Рогозне и улива се у Ибар код варошице Рашке. Мала река, у обичним приликама газна са ниским и приступачним обалама. Долина јој је узана али није дивља и њоме води друм: Рашка — Нови Пазар, који јој и даје важност. Раније пак њен је значај био велики; у њеној долини положен је темељ старој српској држави Немањина.

3) Кожеџинска река. Изворни предео зове се Жупа, познат због доброг вина. Важна је по вези долине Западне Мораве са средњим Ибром долином реке Јошанице.

4) Расина (82 км). — Извире испод Жељина и улива се испод Крушевца. Важна је због друма, који води њеном долином и везује долину Западне Мораве кроз Јанкову Клисуру са долином Топлице или преко Жупе са долином Ибра.

б.) Притоке са леве стране:

1) Велики Рзав — планинска река, без особитог значаја, улива се код Ариља;

2.) Беџина — извире испод источних огранака Таре планине, пролази кроз Ужице и улива се код Пожеге. Пред својим ушћем састаје се са Скрапежом и његовом притоком Лужницом, која долази с Маљена.

Све су ове реке планинског карактера, са тесном, кршном и тешко пролазном долином. Важне су због везе Ужица преко Мокре Горе и преко превоја Кадињача са Дрином као и преко Маљена са Колубаром.

3.) Чемерница, Дичина и Деспотовица. Све се ове три реке пре но што се улију у Мораву, састају код села Балуге. Оне су већ питомије, са ширим, богатијим и насељенијим долинама него предње. Њиховим долинама [воде путеви и то првом за везу Ваљева преко Суворборске реке са Чачком и другим двома за везу Г. Милановца са Чачком.

4.) Гружа. — Извире из Рудника, источно од Г. Милановца и улива се код Чукојевца у Мораву. Изузимајући део

од Кнића до Губеревца, долина јој је доста широка, плодна, богата и насељена. Њеним горњим током води пут из Г. Милановца за Крагујевац, а доњим из Крагујевца за Краљево.

Велика Морава.

Постаје од Сталаћа саставком Јужне и Западне Мораве и тече на север. Улива се у Дунав источно од Смедерева код старог града Кулича.

Од Сталаћа до улаза у Багрдански теснац има широку, плодну и добро насељену долину. Пошто изађе из Багрданског теснаца тече кроз широку од 5 — 20 км, плодну, густо насељену долину, која је са обе стране ограђена брдовитим земљиштем. Долина Мораве спада у најбогатије крајеве у замљи и представља праву житницу, Густина насељености прелази 100 становника на 1 км². У овој области има услова за развитак разних грана народне привреде, а становништво је врло вредно и радно, те је с тога у њој материјално благостање велико. У Моравској долини нису ретка села са 2000 — 3000 хиљада становника, а има их и са више од 5000 душа.

Овом богатству долине В. Мораве смета то, што река скоро сваке године плави долину у већем или мањем обиму, што зависи од надоласка воде.

И ако по својој количини воде довољна за пловидбу, ипак због нерегулисаног корита, пловидба је немогућа.

Ширина корита код Сталаћа је око 80 м. а у доњем току она достиже и до 250 м. Дубина износи 6—7 м.

Притоке В. Мораве су:

а) с десне стране:

1) *Јовановачка река.* — Мала, планинска река, која има значаја по тактичким положајима на обема њеним обалама и то: северно су огранци планине Самањца а јужно Буковик пл. и положај Мечка. Сви су ови положаји огранци пл. Ртња.

2) *Црница.* — Извире испод брда Пожара, протиче кроз Параћин; мала планинска река са стрмим, каменитим и шумовитим обалама све док не дође у Моравску раван. Важна је што њеном долином и долином њене притоцице Грзе води друм и железничка пруга преко Столице и кроз Честобродички теснац за везу долине В. Мораве са долином Тимока—Зајечар.

За овај правац, употребљен као оперативски, не може се рећи да је згодан и безопасан. Није згодан зато, што има доста јаких положаја, који га затварају, а безопасан није зато,

што на својим боковима има покривени терен, врло згодан за препаде мањим одредима.

3) *Раваница* — планинска река, пролази кроз Ћуприју. Њеном долином води узана пруга од Ћуприје до Сењског рудника угња. Иначе нема никакве друге важности са војног гледишта.

4) *Ресава*. — Извире из источних огранака Биљанице (пл. Страже). У своме изворном делу тече кроз клисуру, која траје све до Деспотовца. То је клисурасто ждрело, које скрива величанствену задужбину Деспота Стевана — манастир Манасију, који је ограђен зидом с високим кулама. Тај манастир био је наше најважније просветно средиште за владавине Деспотове, а данас је један од најлепших и најбоље очуваних наших историских споменика.

Од Деспотовца долина јој се шири и улази у пространо Поморавље, где се испод Свилајнца улива у Мораву. Газна је у нормалном стању.

Војна јој је важност та, што на њеној левој обали има згодних положаја, на којима би се могло да зауставља надиграње непријатеља са севера у горње Поморавље. Дакле она представља јак бранични фронт, чији су бокови ослоњени на Мораву и на пл. Биљаницу и Кучајске планине, које су скоро непролазне.

Њеном долином од Свилајнца води друм за Ћуприју, којим се обилази Багрдански теснац.

б) С леве стране :

1) Каленићска река, Лугомир и Белица. Мање су речице, доста плодне, али у војном погледу нису важне. Долином Лугомира иде друм, који везује Крагујевац са Јагодином. На његовим обалама налазе се згодни положаји на правцу Крагујевац—Крушевац.

2) *Лепеница*. — Извире изнад Крагујевца, код села Голочела и пролазећи кроз Крагујевац, улива се у Мораву код села Марковца. Мала је речица, али је њена долина богата и плодна.

Важна је по вези Мораве са Западном Моравом. Она прима онај пут, који из долине Ибра иде Грузом за Крагујевац, услед чега има исту важност у војном погледу као и Груза. Против војске која наступа са севера, њене би обале могле да послуже као јак бранични фронт. Положаји на њеној десној обали бране улаз у Багрдански теснац и тиме улаз у

горњу Мораву, главни географско-стратешки објект северној војсци.

3. *Јасеница*. — Извире на Руднику између Великог и Малог Штурца, а улива се у Мораву код В. Орашја. У изворном делу је планинског карактера, а испод Божурње прелази у ширину и плоднију долину.

Важна је по вези долина В. Мораве и Колубаре друмом: В. Плана—Аранђеловац—Лазаревац. Долином њене леве притоке *Лука* води главна железничка пруга: В. Плана—Београд, која преко Рањских успона и објеката (тунела и вијадуката) прелази у долину Топчидерске реке.

Сем тога р. Јасеница може послужити и као јак бранични одсек због јаким положаја на њеној десној обали.

4) *Раља*. — Извире са Ковионе и тече у горњем току узаном долином, која се доцније шири. Важна је због железничке пруге Београд — М. Крсна, која води њеном долином и обилази велике успоне и осетљиве објекте код Раље. Сем тога важна је као јак бранични одсек са јаким положајима на обема њеним обалама. (Козиона и Варовница).

Важносћ Мораве је неизмерна, како у економском, тако и у војном и културном погледу. Њена долина, која се местимце шири од 5—20 км. тако је плодна, да се може назвати житницом Србије, Насељеност је густа, због чега повећа војска у њеној долини може наћи довољно хране и фуражи за дуже време, а такође и зграда за кантоновање.

Положена тако, да најкраћим правцем изводи у средину Балканског Полуострва, а при том да у продужењу њених притока Нишаве и Моравице воде друмови и железнице за долину Вардара и Марице, она је могла све путнике, које је примила на своме утоку у Дунав, из долине Драве, Саве, средњег Дунава и Тисе лако да пренесе на исток, односно са истока на запад а са тиме и сву културу, коју је некад исток слао западу и коју данас запад шаље истоку. Она је дакле посредник између средње и западне Европе и Азије и овај њен значај повећаће јој се још и више, када се веже каналом са Вардаром и на тај начин доведе у везу Дунав и Солунски залив.

Исто је тако и њен унутрашњи значај по нашу земљу, односно цело Балканско Полуострво врло велики. Текући кроз средину Балканског Полуострва, и имајући веома богату долину и угодне везе са свима његовим крајевима она за све те крајеве игра улогу економске и културне споне. Њена долина, као

права житница наше земље, даје полета и напредка нашем културном подизању народа.

У војном погледу долина Мораве игра такође врло велику улогу. Правци тока В, Мораве, њених кракова, — З. и Ј. Мораве — и појединих притока — нарочито Нишаге и Моравице, могу веома згодно послужити као операциски правци, саме пак реке као бранични одсеци и најзад долина и поједине богате котлине у извесним приликама могу служити и као операциске базе. Оперисући долином Мораве, ненаилази се на такове тешкоће, на какве би се наишло при наступању неким другим правцем кроз нашу земљу.

Први озбиљнији бранични одсек био би главна вододелница, која на западу почиње од Повлена, па се завршава код Багрданског теснаца, а са истока од Стола па се свршава Бељаничким кршем такође код Багрданског теснаца. Осигуравање бокова овога операциског правца било би олакшано, јер на левом боку налазе се тешко пролазне планине, а на десном налази се доста путева, којима се могу кретати одреди за обезбеђење бока.

О важности, као операциских праваца њених кракова и притока, било је говора при опису истих.

Као комуникациски правац за довлачење потреба из позадине, поред железнице и добрих друмова са обе стране Мораве, може послужити и сама Морава, по којој се могу спустити сплавови натоварени потребама. Када пак Морава буде регулисана и за паробродски саобраћај, њена важност као комуникациског правца биће још и више појачана.

Једина јој је незгода та, што својим широким коритом и већом количином воде може бити прилична препона за војске, које би наступале са обе стране Мораве, али она ипак није таква препона, да је војска, иоле спремна и добро снабдевена са мостовим материјалом, не би могла савладати.

Као одбранбена пруга, Морава се може врло корисно употребити и то згодније с десне по с леве стране, јер десна обала је виша од леве, а и крила су јој боље осигурана Дунавом и непролазним планинама.

Млава (109 км). Извире из врела код Жагубице тако јако, да одмах покреће воденице. Од врела па до испод манастира Горњака тече по равничастом земљишту, испуњеном брежуљцима, које, опкољено планинама, чини котао, познат под именом Хомоље. Овај се котао зове Горња Млава. У дужини

се протеже 3 часа, а у ширини $1\frac{1}{2}$ час. У њему је најважније и најнасељеније место Жагубица. Само пак корито речно у овом котлу пробија 5 км. дугачку клисуру Рибарску. Испод Горњака пак пробија планине Вукан и Жевац, градећи чувено ждрело звано Браничевско Ждрело или Горњачку Клисуру, дугу 10 км. У њој је важно место Крепољин.

Од изласка из Горњачке Клисуре до Дунава код Костолца, тече по равници одвојеној од Мораве благим брежуљцима, добро плодним, путним, и добро насељеним. Околина њена од Горњачког Ждрела па до утока реке Витовнице зове се Млава, а одатле Стиг који се рачуна као најплоднији и најбогатији крај Србије.

Док Млава не избије из Горњачке Клисуре, има карактер планинске реке, брз ток, шљунковито корито и газна је свуда. Од Петровца ток се успорава и дно постаје блатњаво, због чега и ако Млава није много широка (30 м.) и дубока (1-1.5 м.) ипак се не може нигде газити, нити се прелаз може вршити ван мостова, којих има више. Долином Млаве води железничка пруга (0.76 м.) из Пожареваца у Петровац и друм, који даље, преко Жагубице и Брестовачке Бање иде у Зајечар.

У Стигу Млава образује и један рукавац — В. Млава, — која почиње од Витовнице и траје до према Пожаревцу.

Долина Млаве и раније је била од велике важности. Пуна је старина из доба Римљана. У клисури налазе се многи остаци римских кула, које су биле подигнуте на појединим висовима као куле осматрачнице. Цела долина Млаве спада у најбогатије долине речне у Србији, а нарочито Стиг, који је чувен са своје шпенице.

У војном погледу Млава је важна због тога, што је својим географско-стратешким положајем тесно везана за Моравску долину, јер је прелаз из долине Млаве у долину Тимока не само тежак због непролазности терена и згодних положаја, него је и доста дуг. Сем тога на своме левом крилу, на простору између Млаве и Мајдан - Пека, од Голупца до Нереснице протеже се бранични одсек врло згодан, са кога би се могла свака војска у долини Млаве напасти, која би теглила више на исток.

Због овога, долина Млаве може се најзгодније употребити као оперативски правац какве помоћне групе, која би, концентрисана у Ердељу, имала задатак да осигура бок главне војске у долини Мораве. Управо оперативски правац долином Млаве

био би стварчо саставни део операциског правца, који би водио долином Мораве, јер је веза између долине Млаве и Мораве релативно доста лака. Оваку улогу овај операциски правац одиграо је у Светском рату, јер је употребљен тако од Немаца 1915. године.

У операцијама, које би текле у правцу исток - запад, и обратно она може послужити као доста јак бранични одсек.

Пек (112 км.) — Пек је по дужини исто толико дуг, као и Млава, само је водом сиромашнији. Извире, у два крака и то: Велики Пек, који извире из Црне Горе под именом Божиња река и Мали Пек, који долази са планине Старице и то у два крака под именом Паскова и Рајкова река, које пониру а затим излазе. Код Мајдан - Пека се састају, оба крака и теку даље на север под именом Пек. Улива се код Градишта у Дунав.

Долина му је много ужа од Млавине и по своме географском створу подељена је на три дела: — горњи — изворни ток, до села Волуја, који има узану долину, карактера планинског, слабо плодну и слабо насељену; средњи ток, који траје до Мишљеновца и зове се Звижд, има много ширу долину и доњи ток до утока, који се зове Браничево, најдужи је, најшири, најплоднији и најнасељенији.

У изворном току најважније је место Мајдан - Пек; у средњем Нересница и Кучево (Горња Крушевица); у доњем Градиште.

У војном погледу има значаја у томе, што његовом долином иде једна од природних веза Д. Поморавља са Д. Тимоком — Крајином и што би евентуално могао послужити као угодан и јак бранични одсек у правцу северо - исток према долини Моравској.

Поречка река (39 км.) — Постаје из две реке: Црнајке и Шашке. Прва извире из Стола а друга из Мајдан - Пека. Обе се састају код Милошеве куле, одакле добија име Поречка река. Улива се у Дунав код Доњег Милановца.

Изворни ток ове реке је са узаном долином, стрмим странама, доста кршевитим и слабо насељеном. Доњи ток има мало ширу долину од горњег, али ова долина има такве исте обале као и горња, а тако исто ретко је насељена.

Најважније место у њеном току је Милошева Кула као раскрсница путева. Цео пак предео у сливу ове реке зове се Пореч.

У војном погледу ова река има доста велики значај, јер представља једно продужење Црне реке (Черне) и њене притоцице Бјеле, чиме се везује најкраћим путем Банат и Ердељ са доњим Дунавом — Тимоком. Услед овога у операцијама са севера на југ, могла би послужити као оператиски правац за извесну споредну групу.

Поред тога у правцу исток - запад и обратно, она би са околним тереном могла послужити као јак бранични одсек.

Тимок (182 км.) — Тимок постаје из два крака: Белог (Књажевачког) и Црног (Кривовирског) Тимока.

Бели Тимок постаје такође из два крака: Трговишког (Коренатца) и Сврљишког Тимока.

Трговишки Тимок постаје из неколико речица, које извиру са Св. Никољског Балкана. Од Калањске чуже добија име Трговишки Тимок по селу Трговишту, кроз које протиче или Коренатац Тимок, по караули на старој граници. Од извора па до Књажевца тече кроз клисуру, са високим обалама и ретко насељену. У њему су важне тачке: Балта Бериловица и Калањска Кула, као раскрснице путева. Око ових тачака долина му се мало шири.

Сврљишки Тимок извире са Пајешког Камена код Бабине Главе. У своме изворном делу је мочаран. Код села Вита новца — Пандирала, понире, па после 800 м. код села Периша опет избија на површину. Одатле па до села Нишевца има долину прилично широку и плодну, а од Нишевца протиче кроз тесну и величанствену Сврљишку Клисуру, дугу 15 км. Код Књажевца се састаје са Трговишким Тимоком, а одатле тече на север до Зајечара, где се састаје са Кривовирским Тимоком.

Долина овог Белог Тимока од Књажевца до Зајечара је знатно шири, плоднија, насељенија, подељена је Вратарничким теснацем на два дела. У горњем делу важно је место Књажевац, а у доњем Зајечар, око којих су плодне котлине.

Црни (Кривовирски) Тимок извире испод Столица. Горњи му је ток до села Лукова планинског карактера. Око Лукова долина му се мало шири, а испод њега долина му се сужава у клисуру, која траје све до села Вилакоња, одакле му се долина шири 2—5 км. све до саставка са Белим Тимоком, изузев око Гамзи — града, где је ова долина мало стешњена. У његовом сливу су важна места Бољевац и Зајечар.

Њоговом долином води друм и железничка пруга (0'76 м.)
Параћин — Зајечар.

Сједињени Тимок тече од Зајечара до Мокриња (Брегова) узаном долином, која је непрекидана са два теснаца: Соколовским и Трнавским, а тек одатле долина му се шири, улазећи ту у Дунавску раван.

Корито, како кракова тако и сједињеног Тимока је чврсто, шљункевито, изузимајући део око Зајечара и кад уђе у Дунавску низију, ту је блатњаво. Обала сем у теснацима, је блага и приступачна. Газан је у нормалном стању на целој дужини, изазимајући део у дну низије. Десна му обала доминира левом, насељеност је доста густа.

У *војном* погледу Тимок има ту важност, што његова долина може послужити као операциска основица према истоку и обратно, даље она преставља са околним тереном и доста јак бранични одсек осигуран на боковиима Дунавом и Старом планином и најзад долине његове и његових кракова могу послужити као операциски правци било са севера на југ и обратно, било са истока на запад и обратно.

Леве пришоке Дунава.

Тиса. — Тиса улази из Мађарске у нашу земљу јужно од Сегедина и улива се у Дунав код Сланкамена. Ширина јој је преко 200 м. Река је регулисана за пловидбу а долина јој је заштићена од поплаве високим насипима. И поред већих радова на исушивању, који су одпочели још 1848 год. а помоћу којих су многе баре исушене и претворене у плодна поља, ипак и данас има у њеној долини још много мочвари. Река је права низијска, има веома кривудава ток, са острвима, отокама и каналима за дренажу и за пловидбу. Обе обале су ниске и једнаке сем на делу северно од Титела, где је десна обала виша.

Мостова има код: Кањиже друмски, Сенте железнички, удешен и за колски саобраћај, и код Титела колски, но ту се сада гради и железнички мост. Као што се сада види веза Баната и Бачке преко Тисе је доста слаба.

Тиса је прокопанам каналом спојена са Дунавом. Главни канал, канал Краља Петра, иде од Бездана на Дунаву до Фелдвара на Тиси; од њега се код Малог Стапара одваја други, који излази на Нови Сад — канал Краља Александра. У Банату пак најважнији је Бегејски канал, који спаја Темишвар са В. Бечкерекком. Канали су с уставама удешени за пловидбу мањих

пароброда. Дуж обала Тисе подигнути су насипи, који штите низију од поплаве.

Обема обалама Тисе, и кроз Бачку и кроз Банат, води по једна железничка пруга и по један друм

Притоке Тисе су : Аранка и Бегеј.

Бегеј протиче кроз Темишвар и Бечкерек и улива се код Титела. Он је регулисан за пловидбу; сев. од њега је његова отока Ст. Бегеј. Бегеј се не може газити, услед чега представља приличну препреку. Важан је сем тога и због друма и железничке пруге, који његовом долином воде из Темишвара у долину Мориша и даље у Ердељ.

У војном погледу Тиса представља озбиљну препреку, те може послужити као бравични одсек противу надирања исток—запад и обратно и као комуникациска линија, за транспорт трупа и материјала. Сем тога њена долина у ширем смислу може послужити за прикупљање и издржавање великих маса, јер је веома богата и плодна.

Тамиш. — Улази из Румуније у нашу земљу код Модоша и улива се у Дунав код Панчева: Он је регулисан за пловидбу у доњем току до Панчева а при већој води до Опаве. Не може се газити, те представља препреку. При већој води настају редовне поплаве, нарочито у доњем току, где на појединим местима између Дунава и Тамиша постоје стално велике мочари.

Близу Румунске границе Тамиш скупља воду из Вршачких ритова и из подводних области северно од њих преко Вршачког канала и канала Брзаве. За време већег водостања ови канали са поплављеним околним деловима представљају добру препреку, која је од значаја, што је поред границе.

Караш. — Извире из Банатске планине и кроз нашу земљу тече само у доњем току. Долина му је готово на целој ширини проширена. Препрека је само у доњем току, у нашој земљи. Важан је што његовом долином води друм из Вршца преко Банатске планине.

Нера. — Извире такође из Банатске планине и тече кроз Румунију као велика и брза река, која представља приличну препреку. Долина јој је у средњем току клисураста, а проширена је у горњем и доњем току, при уласку у нашу земљу Ј. И. од Беле Цркве, где чини границу према Румунији. Она је важна као препрека а и због друма, који њеном долином води

преко Банатске планине. Кроз клисуру не постоји на овој реци никаква комуникација.

Слив Јадранског мора. Овај је слив врло дугачак, али врло узан, јер се његове међе приближавају Јадранском Мору, чије су све притоке реке овога слива. Па не само што су реке овога слива кратке, него су шта више узане, скоро без икакве долине, па природно због тога неплодне, сиромашне и слабо насељене. И ако се нађе која река мало подужа (Неретва, Дрим), оне махом извиру са источне стране била и пробијајући га, имају врло тесну долину са врлетним странама.

Овоме сливу припадају ове реке :

а) *Зрмања.* — Извире на саставку пл. Велебита и Динаре а према извору р. Уне. Тече већином узаном, клисурастом долином и улива се у Подгорски (Морлачки) канал. Велика је препрека не само по количини воде, већ и по карактеру обала, које су високе и местимице врло стрме. Одликује се великом брзином воде и честим слаповима. Прелаза има мало а и подизање мостова је тешко услед стрмих и тешко приступних обала и брзе воде. Од Обровца је пловна за мање бродове. Никад се не мрзне.

Важна је не само као препрека, већ и због друма, који њеном долином у изворном делу води из Книна у долину Уне или у Грачац (Лика).

2.) *Крка,* — Извире близу извора Уне и Зрмање. Чувена је са својих слапова код Скрадина, познатих под именом „Скрадински Бук“, где се вода стрпоштава низ 17 степенасто поређаних одсека у висини преко 40 м. Искод ових слапова река је пловна, пролази кроз Прокљанско Језеро и улази кроз Шибеничку Драгу у море. Крка је озбиљна препрека од Дрниша до ушћа. Њеном долином у горњем току води друм из Книна преко Грабског седла у Грахово и узана пруга из Книна за Дрвар.

3.) *Цетина.* — Ово је најдужа река у Далмацији. Извире из Динаре планине, протиче кроз Врличко и Сињско поље и утиче у Брачки канал код Омиша. Код села Задворја гради дивне слапове Велику (48 м.) и Малу Губавицу. Слична је по своме карактеру са Крком и Зрмањом.

Важна је као препрека а и због друма, који њеном долином везује северну и средњу Далмацију: Книн — Сињ — Макарска или Имотски као и због друмова, који њеном долином воде са обале између Мосора и Биокова у унутрашњост. Нај-

зад и она се може искористити као бранични одсек у вези са околним тереном.

4.) *Неретва*, — Извире из југозападних огранака Босанског Централног Била близу седла Чемерна. До утока р. Раме има уздужну долину. Први део ове уздужне долине зове се Борач, који траје до села Јањине. Овај део има: велики пад, стрме и високе до 500—600 м. шумовите обале. Други део зове се Жупа, која траје од с. Јањине до ушћа р. Раме. У овом делу долина је шира, обале су мање стрме и шумовите су.

Од утока р. Раме Неретва има попречну долину, која косо или под правим углом сече планински ланац са севера на југ. Ток реке у овом делу је брз, долине и нема, већ само поједина проширења, корито је врло уско, обале су врло високе (800—1000 м.) стрме и голе. Овај део је најбољи преставник кањонских долина на Балканском Полуострву. Од проширења најважнија су: Бјело поље — северно од Мостара; Мостарско поље — јужно од Мостара и Неретва при ушћу реке.

Овај попречни део Неретвине долине са свим се разликује од уздужне долине. Шуме постепено нестаје, а настаје прави Херцеговачки Крш; место босанске средње европске климе, настаје херцеговачка — средоземна клима; јављају се виноград и смокве, а јужније маслинке и шишци; место босанских дрвених кућа појављују се камене, зидане и у месту босанских растурених, појављују се херцеговачка збијена села.

Од Чапљине долина Неретвина се шири у широку, делимично баровиту, мање обрађену равницу, под именом „Неретва“, коју вода плави од новембра до априла, због чега је и нездрава. При ушћу прави 10 км. широку, баровиту делту од 12 рукава, од којих се највећи зове Гуменац, Између ових рукава лежи фор Опус.

Ширина Неретве је око 100—150 м; дубина није нигде мања од 1 м. а на неким местима (вировима) има и 10—20 м.

Од Метковића је регулисана и по њој могу пловити омање лађе до 100 тона; од Метковића до Коњица могу пловити сплавови. У пролеће и јесен вода тако брзо и знатно надође, да је прелаз скела могућ само изнад Почитеља. Газова има ретко и то само до Метковића. Знатнијих мостова има више Мостара, код Коњица на утоку Раме и код Јабланице; у Мостару има један модеран мост гвоздене конструкције и једна стара турска ћуприја, само за пешаке и товарну стоку са једним сводом од 20 м. шпине и 19 м висине. Испод Моста-

ра налази се један мост код Метковића а железнички код Габеле — оба гвоздене конструкције, а сем тога и један код Чапљине.

Од притока Неретва прима с десне с^иране ;

Раму, важну по вези Неретве са Горњим Врбасом преко седла Прозорског. Ово је мала, планинска река са кањонском долином као и Неретва ;

Јасеница, отока Мостарског блата ;

Требижат, који долази из околине Имотског под разним именима. Важност му је због везе Неретвине долине са Дувањским, Гламочким, Ливањским и Сињским пољем.

С леве с^иране :

Буну — по свој прилици отоку Невесињског поља — важну по вези Мостара и Невесиња ;

Брегаву, важну по вези Неретве са Требињем.

Долином Неретве води пут и железничка пруга од Коњица па све до Метковића. Од Коњица иде даље за Сарајево преко Иван седла за долину Босне. Са долином Врбаса у вези је долином Раме преко Прозорског седла и са Дрином преко Невесиња и Гацког.

У војном погледу Неретва би по своме правцу била врло zgodна за оператиски правац војсци, која би оперисала са Јадранског Мора у Босну и даље Србију, али због орографског створа њене долине, нарочито с тога, што је улаз у Неретву брањен врло добрим положајем, не само на обалама залива него и на копну, овај правац је од вајкада био па и данас је отово неприступачан војсци са запада.

Као препрека Неретва целим током може послужити као озбиљна препона и то не само по количини воде, већ нарочито по особинама својих обала.

5) *Морача*. — Састоји се из две реке: Зете и Мораче. Зета извире из Никшићског поља и код села Градине, у најнижем делу овога поља понире, да се опет после 3 км, појави недалеко од манастира Острога. Састаје се са Морачом северно од Подгорице, пре него што уђе у Подгоричко поље.

Важност њена је у томе, што њеном, доста широком долином води друм, који везује Подгорицу са Никшићем. Сама пак долина, која се појављује у средини високих и кршних планина ову важност још више појачава.

Морача извире из Јаворја планине недалеко од извора Пиве. Потпуно је планинска река са тесном, али не и дивљом

долином, која се северно од Подгорице шири у Зетску равницу. Улива се у Скадарско Језеро код Плавнице.

У доњем току река Морача широка је око 200 м. а дубока до 3 м. и долина јој је овде прилично подводна. Морача је највећа река у Црној Гори; са својим притоцима орошава најплоднији део Црне Горе. Цео њен слив у средњем веку звао се Зета, која се пружала чак до Дрима. Њен слив везан је доста тешко преко Васојевића са Таром; са Цетињем везан је друмом преко Ријеке; са Никшићем друмом преко Даниловог Града и преко кланца Дуга са Херцеговином.

Цијевна, — као лева притока реке Мораче извире близу превоја Пределац, тече узаном клисурастом и стеновитом долином, која се шири тек у Подгоричком пољу. Она може послужити као препрека у вези са околним тереном, јер је тежак приступ реци и као тежак наступни правац, који везује Подгорицу са Гусињем стазом.

У војном погледу долина реке Мораче важна је још и по томе, што би се могла употребити као оперативски правац Албанској војсци с југа. Истина као оперативски правац доста је тешка, операције њоме упућене имале би више локалног значаја у односу на нашу земљу.

У операцијама пак са наше стране ка Скадру, њена долина могла би се употребити као основица.

У Скадарско Језеро сем Мораче уливају се још и ове реке: *Црнојевића Река* која извире из једног врела — Ободске пећине — близу Ријеке, као зрло јака река и то тако, да и бродови могу по њој ићи од Ријеке до ушћа. Дуга је 17 км. са проширеном подводном долином.

Црмница, — мања речица, али важна што орошава плодно Црмничко поље. Улива се код Вир - Пазара, који је везан друмом са морским пристаништем Баром и са Црнојевића Ријеком.

Из Скадарског Језера, као његова отока, истиче река *Бојана*. — Она тече широком, при ушћу мочарном долином и улива се у море код Св. Николе. Она је пловна за мање морске пароброде до Оботи-а, а при високом водостању на целој дужини. Преставља приличну препреку, која је за време поплаве у пролеће и у јесећ знатно већа. При изласку из Скадарског Језера она прима с леве стране један рукав реке Дрима, који њено корито стално засипа, што смета правилном отицању воде из Скадарског Језера и правилној пловидби Боја-

ном. Тиме се диже ниво водени Скадарског Језера, услед чега је често поплављено околно ниско земљиште.

Ако би се корито речно регулисало за стални саобраћај морским паробродима, онда би Скадар представљао морско пристаниште.

Река Бојана, као добра гранична линија између наше Краљевине и Албаније, може послужити као добар бранични одсек,

6. Дрим. Образују га Бели и Црни Дрим.

Бели Дрим извире из планине Жљеба у више плаховитих речица; изузимајући изворни део, који је кршан и који траје само неколико километара, сав остали ток Б. Дрима до испод Призрена тече кроз равничасто земљиште, названо Подримље.

Испод Призрена улази у теснац, дуг 40 км. који се зове Врбничка Клисура, између Паштрика и Коритника. Ова клисура траје до саставка са Црним Дримом код Љум Куле.

Од Врбнице до Љум Куле левом обалом иде добар пут од Призрена.

Бели Дрим има велику количину воде, брз је, са чврстим обалама и дном; у нормалним приликама може се газити на више места. Надолазак воде бива у пролеће и у јесен и тада је прелазан само на мостовима, којих има само два: Швањски мост на путу Призрен—Баковица и један код саставка, близу Брути-а. Швањски мост зидао је Краљ Урош.

Важније притоке Б. Дрима су:

а) *с десне сйране*: Пећска Бисйрица, важна по вези Метохије са долином Лима—Андријевицом. Њеном долином израђен је друм за везу Црне Горе са Метохијом и Косовом;

Дечанска Бисйрица, такође важна због везе са Г. Лимом (Плавским Језером).

б) *с леве сйране*. Исйок, мања планинска река, важна по стази, која њеном долином преко Мокре Горе везује Метохију са Ибром (Рибарићем);

Клина, мала река са питомијом долином, којом води веза Метохије са Косовом (Митровица—Пећ);

Мируша, слична Клини, важна је по вези Косова са Метохијом преко превоја Лозница (Приштина—Баковица);

Призренска Бисйрица, мала, планинска река, која протиче кроз жупу Средска. Важна је због стазе, која везује Призрен преко Жупе Средска и Сиринића са Качаником (на Лепенцу).

Бели Дрим пре 6^{1/2} векова био је центар Српске државе.

Призрен је био престоница а Пећ седиште Српске Патријаршије.

У војном погледу Б. Дрим је важан као препрека и као бранични одсек. Сем тога његова долина може послужити за прикупљање и издржавање већих делова војске; у односу према Албанији, може се употребити и као операциски правац.

Црни Дрим. Извире из западних огранака Сухе Горе, северно од Малик Језера и после кратког тока улива се у Охридско Језеро, из кога излази испод Струге и текући право на север, састаје се с Белим Дримом код Љум Куле. Дубина му достиже 2 м., има велику брзину. Код Струге улази у клисуру коју напушта тек пред Дебром, а одатле тече кроз Дебарску котлину. Од Ујмишта до састава са Б. Дримом такође протиче кроз клисуру. Обале су му у Дебарској котлини местимиче дубоко усечене.

Газова има мало, а тако исто и мостова, од којих су важнији: код Струге, Добровјана, Дебра и Љум Куле (Душанов мост).

Важније притоке су му:

Сошеска, мала река, која долази из планине Турије. Важна је по вези Струге са Кичевом преко Турије и Струге са Демир Хисаром преко Илинске планине.

Радика, планинска река са јако усеченим коритом, узаном долином, стрмим и високим странама и са великом брзином воде, услед чега преставља приличну препреку. Њен слив зове се Река, а становници Рекалије. Важна је по друму који везује Дебар са Тетовском котлином преко Маврових Ханова и по колском путу, који долином њене притоке Горске реке везује Дебар са Кичевом преко пл. Јаме.

Сједињени Дрим тече од саставка у главном правцем на запад кроз дугачку, узану и дивљу клисуру до Дања, где улази у приморску равницу, делећи се на два рукава; један тече ка северо-западу и састаје се са Бојаном при њеном изласку из Скадарског Језера, те јој својим наносом успорава ток, а други тече ка југу и улива се у море, југо-западно од Љеша.

Сједињени Дрим има велики пад и велику брзину воде, нарочито на делу кроз клисуру, где је отежан и приступ ка обалама, те је газан само на малом броју места. Дно му је чврсто сем у приморској равници, где је блатњаво и где је долина подводна.

Важнији мостови су: Везиров мост близу Љум Куле и мост код Љеша.

У војном погледу Дрим преставља јаку препреку. Његова долина не може се узимати у комбинације као операциски пра-

вац, јер њоме нема ни једне удобне комуникације, па не само долином већ ни са стране његовог тока. Када његовом долином буду израђене комуникације за везу Метохије са приморјем, важност ће му се знатно повећати не само у економско-културном, већ и у војничком погледу.

Понорнице. Поред напред описаних река овога слива, поменућемо неколико понорница, које припадају овоме сливу и ако непосредно не утичу у Јадранско Море. То су:

Лица, која прикушља воду са веће просторије и од више притока (Јадова, Гломочница, Новчица, Отешница) и губи се у близини отока;

Гачка и Крбавска, реке одговарајућих котлина, без икакве војне важности;

Шујица протиче кроз Дувањско поље, где и понире. Са својим притоцима, за време дугих јесењских и пролетњих киша претвара Дувањско поље у само језеро, преко кога је саобраћај за то време потпуно прекинут и ограничен на врло мучне околне путеве, који воде преко планине.

Бисјерица, протиче кроз Ливањско поље и понире у јаругама пред Прологом.

Требишњица. — Извире у Бихаћком пољу, протиче кроз Требињско и Попово поље у коме и понире. При нормалној води не може се газити, те представља приличну препреку. Обале су јој у горњем току високе и стеновите. Лети делимиче пресуши а у пролеће и с јесени плави ова поља.

Њеном долином води железничка пруга од Метковића за Требиње и Дубровник, као и друм који се наставља преко Требиња и Билећа у Гацко поље и у долину Дрине или од Требиња преко Грахова у Никшић. Она у војном погледу представља препреку, бранични одсек и наступни правац из Дубровника у долину Дрине, односно из долине Неретве у Црну Гору.

Слив Белог Мора.

Слив Белог Мора знатно се разликује како од Црноморског тако и од Јадранског. Од Црноморског слива је у пола краћи, а широк је свуда толико, колико је широк Црноморски на најширем месту. Од Јадранског пак је несразмерно шири и дужи. Његове воде силазе све са раније поменуте вододелнице Ком—Балкан. Јадрански пак слив је одвојен од овог слива планинским хрбтом под именом Скардус.

На први поглед изгледа да су реке овога слива богатије водом и долинама од Црноморског, али кад се добро промотри карта, онда ће се видети, да су и оне притешњене, каогод и оне Црноморског слива, планинским гребенима, због чега је саобраћај између појединих долина тако исто тежак, као и код Црноморског слива. Скоро свака од њих извире наспрам извора реке Црноморског слива. Због ове карактерне особине географско—стратегиски значај једних и других река знатно је повећан. Све реке овога слива уливају се у Бело Море и нашој земљи припадају следеће:

1) *Сѝрумица*. — Ово је притока р. Струме. Извире из огранака Пљачковице пл. Важна је по вези долине Струме са Брегалницом и Овчим пољем преко долине Криве Лаковице. Њена долина може послужити као угодан операциски правац а сем тога, она може послужити и као основица за дејство ка Солуну, јер је доста пространа, плодна и богата,

2) *Вардар*. — Најважнија и највећа река у Мађедонији је Вардар. Он је по важности једнак реци Морави и Марици т. ј. што је Морава за северни и Марица за источни део Балканског Полуострва, то је Вардар за југ.

Извире из Баричког седла јужно од Маврових Ханова.

Правац му је у почетку источан, а пред Гостиваром скреће на север, кога се правца држи све док не уђе у теснац испод Тетова, познат под именом Дервенска Клисура (Жеденски теснац). Од уласка у овај теснац до Скопља иде источно, а одатле па све до утока у Солунски залив тече у главном у југо-источном правцу.

Цео његов ток може се поделити на четири дела: изворни, горњи, средњи и доњи део.

Изворни део траје од извора до клисуре Дервен. Овај део припада Тетовској котлини, која стоји у вези са Кичевском и Дебарском котлином, а преко Шар планине и са Метохијом.

Горњи део почиње од улаза у Дервенску Клисуру па траје до Зеленикова. Дервенска Клисура је дуга 18 км., прилично дивља, са високим и врло стрмим странама Жедена и огранака Шар планине. По улазу у Скопску долину местимично је плави. Овај део тока лежи у Скопској котлини, језгру централне области Балканског Полуострва.

Средњи део почиње од Зеленикова (улаз у Таорски теснац) па се свршава код Градеца, јужно од клисуре Демир Капија. Таорска Клисура је врло уска, долина је ограничена

једино на речни ток, ограђена стрмим и голим а високим странама, траје до Башиног села, испод кога улази у Велешко поље, затим тече кроз Велешку Клисуром, па потом кроз Тиквешку Жупу, у којој му је корито јако усечено и тешко приступно. Од ушћа р. Вошаве (железничке станице Демир Капија) тече клисуром до Градеца. Ова је клисура потпуно планинска, скоро пуста, ограничена стрмим и високим границама Благоше и Маријанске планине. Клисуром иде железничка пруга и обичан пут.

Доњи део почиње од Градеца па траје до ушћа у Солунски залив. На овом делу долина се знатно шири и то око Струмичке станице (Бохемија), око Ђевђелије и при ушћу (Кампања). Ове две последње котлине одвојене су Циганском Клисуром, која је дуга око 10 км. а широка 5—6 км, Овај доњи део Вардара назива се *доње повардарје*, чија је важност врло велика.

Вардар је дуг око 370 км., од којих скоро $\frac{3}{4}$ припада равници а $\frac{1}{4}$ клисурама. Ширина му је различита: у Тетовској котлини износи 20—30 м., код Скопља 90—100 м., код ушћа и до 450 м., а кад надође и 560 м. Дубина му варира од 1—4 м. Од Велеса је плован за обичне сплавове а од Градског и за веће. Дно му је до Скопља покривењо великим камењем; у средњем току је песковито. а у доњем местимично и блатњаво. Друмских мостова нема много — најважнији су код: Гостивара, Тетова, Скопља, Велеса, Криволака и код Ђевђелије. Железничких мостова има; 1 код Скопља, 1 код Велеса, и 2 јужно од Демир Капије.

Долином Вардара води железничка пруга Скопље Солун и друм, који се местимично удаљава од Вардара, обилазећи клисуре на њему.

Од притока Вардара важније су:

С лева :

1.) Тетовска река (Шарска). — планинска река, важна по вези Тетова и Призрена, преко превоја Слиде.

2.) Лепенац. — Извире са северних огранака Шар планине. Код Качаника улази у чувени Качанички Теснац из кога излази код села Ормана. Дужина овога теснаца износи око 25 км. Лепенац је бујна планинска река, услед чега друм који његовом долином води, често плави и засипа камењем. Његовом долином поред друма води и железница нормалног колосека Скопље — Митровица, која везује долину Ситнице са Вар-

даром. Од његових притока најважнија је *Неродимка*, која прима друм и железничку пругу са Косова и води у долину Лепенаца.

У војном погледу Лепенац има ту важност, што би се могао употребити као комуникациски правац. Као операциски правац из Косова у Г. Повардарје није угодан из разлога, што му је долина уска, неплодна, слабо насељена и природно сиромашна и напослетку, што се улаз у теснац може да брани и мањим снагама. На јужној му се страни налази боља основица дејства, те тако као операциски правац с југа је много згоднији него са севера.

3) *Пчиња*, — Извире испод Големог Врха на Доганици планини. Тече узаном долином између пл. Козјака и ланца Рујан и улива се у Вардар у Таорској Клисури. Долина јој је проширена при ушћу Криве реке и у доњем току око Катланова, но и узана долина у горњем току није дивља, већ је прилично насељена и обрађена, Долином Пчиње воде стазе и местимице колски пут.

Важније њене притоке су :

а) Крива река, која извире испод пл. Осогова и тече кроз жупу Славиште. Долина јој је уска и у опште је планинског карактера. Испод Криве Паланке пролази кроз теснац дуг 7 км. Важна је по вези Ћустендила са Скопљем, јер њеном долином води добар друм који везује Софиско војиште са Г. Повардарјем.

С десне стране испод Куманова прима:

б) Голему реку, која извире испод Црне Горе близу Прешевског развођа. Њен ток лежи у продужењу Моравице, те због тога служи као посредник за везу Мораве и Вардара. У нормалном добу газна, доста је плодна и густо насељена.

У географско-стратегиском погледу важност је Пчиње врло велика, јер она са својим притокама даје врло згодан операциски правац из Г. Повардарја за Софиско војиште, преко превоја Деве-Баира и обратно. Као бранични одсек није јака.

4) *Брегалница*. — Извире из Малешких планина у више кракова, који се састају у Малешкој котлини. Протиче кроз Малешку, Пијанец и Кочанску котлину и Штипско поље. Све ове котлине наводњава и чини их веома плодним, нарочито Кочанску. Између ових котлина она тече клисурама од којих је најдужа и најтежа она између Пијанца и Кочанске котлине. У нормалним приликама није препрека сем у мочарним прирнчаним пољима у Кочанској котлини. Долином Брегалнице води

одличан друм за везу Штипског поља и Кочанске котлине. Од Кочанске котлине друм напушта долину и преко планина: Црног Камена, Грленских висова и Бигле води за Пијанец — Царево Село, а потом опет долином за Пехчево и Берово — Малешку котлину. Од Штипа, као наставак од железнич. крака: Велес — Штип, проведена је железничка пруга нормалног колосека до Кочана, а у пројекту је да се спроведе и до Царевог Села и даље до Берова.

Важније су јој притоке :

С десне сџране : Каменичка, Кочанска и Злетовска река. Оне су мање планинске реке, које извиру на Осоговској планини и теку у главном север-југ. Њихов значај је у томе, што по карактеру њихових обала и околног терена могу послужити као јаки бранични одсеци за затварање брегалничког оператиског правца.

С леве сџране : Осојница, која долази са Пљачковице пл. и важна је због везе колским путем Кочанске и Малешке котлине преко Пљачковице.

Крива Лаковица, долази са планине Благуше и тече доста узаном но питомом долином. Важна је по вези Штипа са Струмицом.

У војном погледу долина Брегалнице, а са обзиром на њен правац и доста угодну везу са долином Струме — према Цумаји и Ћустендилу, може послужити као оператиски правац из долине Вардара ка Струми и обратно. Проширења њене долине, нарочито она у горњем и средњем току, погодна су за прикупљање и издржавање већих делова војске. Ово пак у неколико повећава важност овом оператиском правцу, но у сваком случају, а са обзиром на циљ, коме он води, он би био помоћни, односно споредни у односу на оператиске правце долином Пчиње и Нишаве.

По количини воде, Брегалница у нормално доба не представља препреку, јер је готово свуда газна.

Пријоке Вардара с десне сџране :

1) *Треска*. — Састављена је из три речице, од којих је важно да се помене Зајачка река, по вези Кичева са Гостиваром и Копач, по вези Кичева са Дебром.

Све три састају се код Кичева, одакле настаје Треска, која испод Кичева окреће на север и улива се неколико километара западно од Скопља.

Важнија притока Треске је Грумчинска река; она тече питомом долином, којом води друм и узана железничка пруга (0'60 м.) Скопље — Тетово.

Око Кичева простире се широка и дугачка Кичевска равнина, плодна и добро обрађена. Остали део тока је у теснацу, чији се средњи део зове Пореч.

Од Кичева дакле па до њеног ушћа у Вардар, долина јој је кршна, непролазна, слабо насељена и сиромашна, како у потребама, тако и у путевима. У њеном средњем току води стаза од Скопља за Брод.

И ако би река Треса по своје географско-месном положају имала доста велику географско-стратегичку важност у случају операција из Г. Повардарја у долину Црне реке — Пелагонију, она је нема због кршности и беспутности њене долине. Не може дакле послужити као операциски правац. Једино би њеном долином могао из Г. Повардарја оперисати какав мали одред, који би имао задатак, било диверзионе природе, било пак за осигурање бока војсци, која би оперисала долином реке Вардара. Овај одред морао би због кршности терена бити нарочите — брдске формације.

Као препрека река Треска је доста озбиљна са обзиром на њен створ обала, околни терен и велику брзину воде.

Маркова река. — Долази са Салкове планине и улива се у Вардар код Трубарева. Са околним тереном преставља јак бранични одсек против наступања са севера.

3) *Тополка.* — Долази са Голешнице, долина јој је плодна, богата и густо насељена. На њеним обалама има угодних положаја.

4) *Бабуна.* — Извире такође из Голешнице пл., тече плодном, густо насељеном и богатом долином где има и пиринчаних поља и улива се југо-источно од Велеса. Важна је због друма, који води једним њеним краком преко пл. Бабуне (прелаз Присат), као и због добрих положаја, који овај правац затварају.

5) *Црна река.* — Ово је најзнатнија притока Вардара. Извире из јужних огранака Бабе пл. и до Вучина тече прилично плодном 2-3 км. широком долином, која са сужава у Демир Хисару. Од Вучина тече Прилепском котлином и пошто пређе Тополчански теснац (дуг 2 км.) шири се у равницу, дугу око 55 км., и широку око 16 км. познату под именом Пелагонија. Од ушћа р. Сакуљеве улази у Мориховску Клисину, којом тече све

до с. Возараца, где улази у Тиквешку котлину и утиче у Вардар испод Градског.

Долина Црне реке, нарочито равница врло је плодна и добро се обделава. У економском погледу она представља центар јужне Македоније.

Црна река у свом горњем току може се у обично време газити; од улаза у Битољску равницу већ је прелаз тежи због глибовитих обала и дна, ради чега су прелази готово једино могући само на мостовима; од ушћа р. Сакуљеве т. ј. у Мориховској Клисурси па до ушћа, доста је јака препона по количини и брзини воде, а нарочито по створу обала. При ушћу је још и муљевита. Ма да је средњи ток планинског карактера ипак је прилично пролазан, јер на њему има приличан број мостова, а и цело Морихово изукрштано је путовима рађеним у последњим ратовима.

Област Морихова спада у ређе насељени сточарски крај, чије се насељење бави још и дрвосечом и прављењем грађе.

Од притока Црне реке важније су: *десне* — *Шемница* и *Драгор*, мање реке, које теку узаном долином до уласка у Пелагонију. У Пелагонији, нарочито Шемница, по њеном блатњавом дну, нарочито после јаких киша, представља озбиљну препреку. Драгор протиче кроз Битољ.

Важне су, што њиховим долинама воде друмови за везу Пелагонија—Битољ са Кичевом и са Ресном.

Од левих притока важнија је р. *Рајец*, мања река са узаном долином, важна због друма и железничке пруге: Градско—Прилеп преко седла Плетвара.

У *војном* погледу Црна река представља препреку, јак бранични одсек према југу, а поред тога Морихово а Пелагонија нарочито, може послужити као операциска основица за операције према југу. Сам правац реке и тешка пролазност дуж ње искључују је као операциски правац.

Закључак о важности Вардара. — Значај Вардара је врло велики. Имајући угодну везу са Ј. Моравом, он доводи Средњу и Западну Европу у везу са Солуном и са осталим пристаништима Белог Мора, средством железничке пруге и друма, који иду његовом долином.

Имајући *исто* онако као и Морава велики број притока, које долазе са разних праваца и он служи за југо-источни део наше територије као спона која тај крај доводи у везу са суседним котлинама. У његовој долини и долинама његових

притока има већих, плодних и богатих области, које имају нарочитих војничких важности. Тако : Скопљанска висија, богата и густо насељена, у вези са Кумановском висижом, коју орошава Моравица и Голема река и са Тетовском котлином (Пологом) може се сматрати као једна целина. Управо цела ова просторија чини засебну операциску зону Македонског војишта, које би се могло назвати *Горње Повардарје*. Ова зона има врло велику географско-стратегиску важност за нас. Затворена са севера Грделичким и Качаничким теснацем, са запада омеђена Шаром и њеним огранцима, са југа Јакупицом планином и Тарорским теснацем и са истока Козјаком и огранцима Осоговске планине, ова се висија може претворити у велики утврђени логор, који би служио као операциска полува (пиво) за операције, како против северне Србије — Моравског војишта, тако и за операције против Бугарске — Софиског војишта, против Косова, затим против Пелагоније и средњег и јужног Повардарја.

Средњи део обухвата с леве стране Вардара и један део Црне реке — Морихово, а с десне стране Овче поље. Овај део ограничен са југа планином Ниџе, Мориховским планинама и северним огранцима Бјеласице планине, чини такође једну операциску зону македонског војишта, која би се могла назвати *Средње Повардарје*, са истом таквом географско-стратегиском важношћу, као год и горње. Нарочиту важност има Овче поље, које је омеђено реком Пчињом, Брегалницом и Вардаром и које има ту срећу, да се на њему концентришу сви путеви, који иду из долине Црне реке, Г. и Д Повардарја, Струме. По својем пак положају налази се тако постављено, да се са њега може брзо стићи у Скопље, Прилеп и Ђустендил. Према овоме оно може послужити као операциски пиво против означених тачака, а преко њих против Косова, сев. Србије и Софиске висоравни.

По прелазу преко Демир Капије, улази се код Градеца у доњи део, који траје до утока Вардара у Солунски залив. Овде се по својој важности истиче нарочито Ђевђелиска котлина и Солунска Кампања, одвојене међусобно Циганском Клисуром. Овај део чини засебну зону Македонског војишта под именом *Јужно повардарје*, веома важно у географско-стратегиском погледу и скоро је исте важности као Г. Повардарје, само за обрнути случај. Оно може да послужи као стратегиски субјект војсци, која би оперисала, како долином Вардара ка Г. Повардарју, тако и ка Палагонији или југо-западно, ка Тесалији и

обратно, као стратегиски објект војсци која оперише из Г. Повардарја, Пелагоније и Тесалије ка Д. Повардарју.

Ову његову географско-стратегиску важност увећава Солунско пристаниште, које се може употребити као искрцна тачка свију потреба оној војсци, која би оперисала на овој зони. Железница Солун — Скопље и Солун — Битољ, у многоме доприноси, да се згодност ове искрцне тачке увећа, јер омогућава, да све потребе могу пратити војску при њеном оперисању.

Према овоме долина Вардара и његових притока може послужити као операциски правац са севера на југ и обратно, а проширења у овим долинама, као згодне просторије за прикупљање већих делова војске, који би оперисали против Бугарске, Грчке и Албаније.

По количини воде и по створу својих обала, Вардар представља знатну препреку и јак бранични одсек правцем исток-запад и обратно, а његове притоке правцем југ-север и обратно.

Ако бацимо један укупан поглед на све реке у нашој земљи видећемо, да је најважнији предео у хидрографском погледу онај између Осека и Смедерева. У њему се скупљају све воде, које притичу из панонског басена и крајева на његовој ивици. Ту лежи хидрографски центар свега оближњег земљишта. Како сва та огромна вода мора да отиче тесним Бердапом, то су велике поплаве врло честе нарочито у нашем делу панонске низије. У циљу заштите земљишта од тих поплава начињене су у Бачкој и Банату огромни хидротехнички построји, велики насипи и пумпе.

Хидрографско средиште Осјек — Смедерево има велики значај и у водено-саобраћајном погледу. Њиме пролази Дунав, који је плован од Улма до ушћа а у њему се завршавају највеће притоке Дунава, које престављају значајне водене путове: Драва, пловна од Барча, Сава од Сиска, Тиса од Солнока.

У рекама је неисцрпна снага, која се може искористити за разне индустријске и саобраћајне сврхе. Према привременом попису водних снага у Краљевини С. Х. С. износи целокупна водена снага при малој води око 3.⁵ милиона коњских снага бруто. Ова се снага може искористити преко целе године. Снага при средњој води је од прилике два пута већа; она се може искористити око 9 месеци у години, а кад реке буду регулисане, она ће се моћи употребити преко целе године.

Наведена водена снага од 3.⁵ милиона коњских снага одговара енергији каменог угља од 19.⁷ милиона тона годишње од 7000 калорија.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца са овом воденом снагом заузима у Европи важно место међу земљама највише обдареним воденим снагама. Тако она долази после: Норвешке 7.⁵ милиона, Шведске 6.⁷⁵ Француске 5.⁸⁵, Италије 5.⁵, и Шпаније 5. У погледу на искоришћавање својих водених снага наша Краљевина стоји много ниже.

Б. Језера.

Језера наше Отаџбине су већином мањих размера, од којих су највећа Македонска.

Тако највеће језеро је *Скадарско Језеро (Блајо)*, које не припада цело нашој Краљевини. Површина му је 360 км². Оно у ствари претставља потопљено кршно поље, у коме има пуно стењака (острваца). Највећа му је дубина 7 м. Југозападна му је обала стрма, а североисточна равна и баровита. У њега се улива Морача, Црнојевића река и Црмница, а излива се Бојана. Језеро је богато рибом, нарочито јегуљама и укљевом (сарагом) због чега је на њему риболов добро развијен. Главни је рибљи трг Црнојевића Река. По језеру плове многи пароброди. Језеро се ретко кад мрзне и то само у северном крају.

Охридско Језеро; најзнатније је у целој земљи. Пространо је 270 км², а дубоко је 286 м; дуго је 30 км, а широко 14 км. Лежи на висини од 6—690 м. Највећу количину воде добива од извора по обалама и по дну. Од тих извора најачи је онај код манастира Св. Наума, који се сматра као почетак Црног Дрима. Језеро се никад не мрзне. Вода из језера отиче преко Црног Дрима. На овоме језеру јако је развијен риболов, који исхрањује обалско становништво. Главна су рибарска места и тргови: Струга, Охрид, и Подградац. Од риба се највише лови: Пастрмка, најкуснија охридска, а можда и балканска риба; јегуља, шаран и плашица, ситна риба по укусу слична сардини.

Крајњи југо-западни део овога језера припада Албанији, а сва остала површина Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Преспанско Језеро. — Ово језеро је друго по величини (290 км²), а прво по висини (лежи на 900 м. висине). Дубоко је 50 м. Језеро се мрзне на целој површини. Понекад је ледена кора тако дебела, да се преко ње саоницама прелази с једног његовог краја на други. Језеро нема видљивих притока ни

отока, али је несумњиво, да његова вода подземно, испод пл. Галичице отиче у Охридско Језеро. И Преспанско Језеро богато је рибом исте врсте као и Охридско, Већи северни део његов припада Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а мањи јужни Грчкој.

Дојранско Језеро, велико је око 42 км², дубоко је 10 м. а лежи на висини од 142 м. над морем. Подељено је између наше дужаве и Грчке. Његова вода је тако лака, да се употребљава не само за кување, него чак и за пиће. Главну количину воде добива од обалских и подводних врела. Понекад толико надође да плави околину. Мрзну се само плићи обалски делови, а цела површина ретко кад. Језеро отиче у Вардар. Ни на једном балканском језеру није риболов тако развијен као на овоме. Дојранци су најбољи рибари на целом полуострву.

Сва ова језера имају војничке важности у толико, што могу бити знатна препона између колона, које би на супротним обалама дејствовале, пошто су знатно широка, а немају довољно пловног материјала. Због своје насељене и плодне околине могу се употребити као одмориште и за прикупљање већих делова војске. Најзад могу се употребити и као комуникациске линије јер су пловна.

Остала језера у нашој земљи мања су и разног су постанка.

У области Алпа спадају Бледско и Бохињско Језеро, седам Триглавских језера која су сва постала у ледено доба дејством глечера. Ова су језера чувена по својој лепоти.

Истог је постанка и Плавско Језеро, у изворном делу Лима, које је велико 5 км², дубоко је до 10 м.; као и друга мања у Црногорским Брдима, у Проклетијама, на Шари, Јакупици и т. д.

У Динарској области има много сталних и периодичних језера. У *сшална* спадају Плитвичка Језера између Пљешивице и М. Капеле. Плитвичка Језера су у најживописнијем крају Хрватске. Има их 16, највише је Прошћанско (625 м.) а највеће Козјак. Вода се из виших прелива у нижа и гради слап од 40 степеница.

Периодична су језера кршна поља, која се при већем водостању испуне водом. Оваква су; Циркнишко Језеро, које је око $\frac{1}{4}$ године суво; Швица код Оточца, Вранско Језеро код Старог Београда, југоисточно од Задра, Пливско Језеро близу Јајца, кроз које протиче река Плива.

У ова периодична језера спадају и блатишта, која постају у угнућима из којих вода не може да отече. Највеће је Мо-

старско Блато у Херцеговини, Ливањско поље, Попово поље и др.

У низији око Саве, Дунава и Тисе постоје мања речна језера, која престављају остатке негдашњег мора које се поменутих рекама оцедило. Овде би дошла мочвара *Бродача* између Саве и Дрине; *Палићско Језеро* код Суботице (6 км²) и *Лудашко Језеро* источно од њега.

В. Јадранско Море.

Обале наше територије испира једино Јадранско Море. Оно је стварно само дубок залив Средоземног Мора, које одваја Апенинско од Балканског Полуострва и који је на југу, у Отрантском Каналу сужен на 90—130 км. Оно заузима просторију од око 140.000 км². Дубина му је различита, али свуда знатна, нарочито поред нашег приморја, северно од Бара.

Сивор обале и њена разухеносић. — Наша обала од Ријеке до ушћа Бојане износи око 600 км. у правој линији. На нашој страни море расте, услед чега обала лагано али стално се троши и тоне (1 см. годишње) и данас се на више места уз обалу под водом виде остаци људских рукотворина, које су некад стајале далеко од воде.

На делу између Ријеке и Зрмање и између Крке и Будве, изузев код Сплита, на Неретви, у Суторини и Жупи, обала је највећим делом висока и стрма. Линија дубине од 10 м. иде дуж самих обала недалеко од копна, што омогућава ратним бродовима да приђу близу обали и помогну искрцавање трупа. Али сам облик обале одузима овим повољним приликама, с обзиром на дубину мора, скоро сваки значај. Планинске падине почињу даиме скоро свуда у непосредној близина обале, висина им је 300 до 1000 м. Прелазе их осим ретких друмова; само рђаве стазе, а поред тога падине су испресеци, стеновите, врло стрме и већином кршне или код мањих нагиба терасасте и тешко проходне. Трупе се на ове падине пењу споро, снабдевање водом је скоро свуда веома тешко. Таква је нарочито обала Подгорског канала, око Рогознице јужно од Сплита до Неретве, на Пељешцу, од Стона до Цавцата, у Боки и од Будве до Кастеластве. На овим деловима наше обале тешко је се попети на ове приморске падине и продрети у унутрашњост. Одбрана има на расположењу многе, јаке положаје, и поред тога јој је са приморских врхова пружена велика прегледност. Поред овога одбрану обале појачава врло велики број већих и мањих ос-

трва, поређаних готово увек паралелно обали, која спречавају слободан прилаз обали и она ограничавају плсвидбу на извесан број канала, више или мање угодних за пловидбу, које није тешко затворити. Најзад безводно и готово свима средствима за живот оскудно земљиште у залеђини обале, преставља врло неповољну зону за операције и нападач, који би покушао да врши искрцавање на овоме делу обале, неби имао много изгледа на успех.

Од Зрмање до Крке, код Сплита, на ушћу Неретве и од Улциња до Бојане обала је ниска. На Неретви је обала због мочара непроходна, а низина на Бојани је зими поплављена, а лети маларична. И дуж ове обале море је дубоко и велики бродови могу прилазити близу истој.

Цела обала, као и острва, богата је у добрим лукама и сидриштима. Многе мале луке и многобројна острва чине за мање бродове (торпедњаче и подморнице) згодна склоништа. Дно им је већином глибовито или песковито, те добро хвата сидро. Најбоље луке у погледу искрцавања и укрцавања са пространим кејовима и многим дизалицама су: Ријечка, Лошињска и Задарска. (италијанске), Сплитска, Грушка, Зеленићска, Тиватска и Которска. У другом реду Краљевачка, Шибеничка, Метковићска и Дубровачка.

Од већих и добро заклоњених залива на нашој обали, јесу они код: Бакра, Пага, Шибеника (тежак и због стењака опасан улаз), Сплита, Клеке, Гружа, и најзад као најбољи и највећи залив Бока Которска.

Острва — Острва имају скоро у сваком погледу географске особине копна т. ј. крша. Обале су код већине веома разуђене и стрме са многим већим и мањим лукама. Скоро сва имају врхове знатне висине, који су врло подесни за осматрање мора. Правац пружања планинских ланаца је сев.-запад југоисток, т. ј. исто као на копну,

Острва су поређена у ове групе: *северну*, у којој су највећа наша острва: Крк, Раб, Паг, Уљан и Дуги Оток, а Италијанска; Црес и Лошињ; и *јужну* групу, у којој су већа острва: Брач, Хвар, Шолта, Вис, Корчула и Мљет. И овде Италијани имају једно острво у нашим водама, Ластово.

Између ових група, јужно од Шибеника и на делу јужно од Дубровника, нема острва, те је овде обала изложенија.

У *војном* погледу ова острва појачавају одбрану обале испред које се налазе, играјући улогу предстраже. Са њих је

врло добра прегледност, те могу послужити за извиђање, а сем тога она омогућавају заклоњену пловидбу каналима дуж обале. Сва острва пружају врло погодна склоништа за наше подморнице и друге бродове, који би одатле излетали и ометали рад непријатељске флоте при нападу на нашу обалу. Најзад она могу да послуже и нападачу као ослонац, са којих би се вршила припрема за искрцавање на нашу обалу.

Наушичке (пловидбене) прилике. — Пловидба дуж наше обале је отежана многим острвима, стенама а негде и плићацима. Ради овога пловидба се може обављати само по вијугавим каналима од којих су извесни неподесни за велике бродове који дубље газе, док су пак извесни пуни стењака, што све захтева добро упознате бродовође, нарочито ноћу за време рата, када светиљке, које показују пролазе морају бити погашене. У овим приликама пловљење је могуће само на основи познавања свих препрека.

Наша поморска веза између Краљевине и Дубровника може бити угрожена са италијанског Лошиња и Ластова.

На северу пружају Раб и Паг извесну заштиту према Лошињу, али на југу је пролаз дуж Пељешца између Корчуле и Мљета потпуно отворен према Ластову. С тога би имао велики значај канал, који је пројектован да се прокопа кроз врат Пељешца код Стона (1.5 км. дужине).

На пловидбу утичу ветрови Бора (с. и.) и Широко (ј. и.) Бора дува 10—15 и то зими веома јако; Широко траје 3 а некад и по 9 дана. Зими овај ветар доноси кишу, а лети оморињу. У опште, оба ветра, а нарочито Широко, проузрокују велико таласање, те су опасни за мале бродове. Бора је опаснија због наглости и јачине. Многа пристаништа нису довољно заштићена од ових ветрове, тако да у неким могу страдати и усьидрени бродови. Бура је нарочито јака у Кварнеру, Подгорском каналу, код Шибеника и у Брачком каналу. Код врло јаке буре, морају бродови, осим оклопњача и осталих са јаким погоном, да прекину пут. Оба ветра успоравају возњу и отежавају улазак и излазак код многих лука.

У летње доба су јачи ветрови ретки. Најчешћи је *Мајестрал*. То је онај благодетни ветар, који жегу на приморју, ублажава; он почиње око 10 часова и дува до заласка сунца. Његов замењеник ноћу, који дува нарочито с вечера јесте *исџок*.

Морска струја иде са југо-истока ка северо-западу, поред саме обале. Њена дубина је 7—8 метара и на њу не утичу ветрови, Брзина струје је просечно 5 км. на сат.

Разлика између Плиме и Осеке је велика. На њих имају велики утицај поменути ветрови. Највеће плиме су у септембру а осеке у фебруару.

Клима.

На климу наше земље утичу ове чињенице:

а) Велико протезање земље у погледу географске ширине и дужине;

б) Земља је испуњена високим планинама и више је континентална него приморска;

в) Планински гребени Динарског система и Јулиских Алпа примакнути су близу обале Јадранског Мора, те спречавају утицај овога на унутрашњост;

г) Већи део земље нагнут је ка северо-истоку и отворен према Панонској равници а са истока је земља делемице заштићена од источних хладних ветрова Карпатима, Балканом и Родопским планинама.

Услед овога се не може говорити о једној клими целе земље, већ о климама у појединим областима, тако:

1.) У северној Србији, која је скоро сва нагнута на север, клима је умерено континентална, а у југозападним планинским крајевима је сурова и права континентална. Главне одлике ове климе су: топла и кишовита лета, а хладне и снежне зиме. Просечна количина воденог талоба износи 660 м/м., но он није подједнако распоређен; у западним деловима је већи и опада ка истоку.

Од ветрова познатији су:

Кошава, најјачи ветар, који дува са истока по источном и северном делу ове области. Некада дува по 3—6 недеља непрекидно;

Северац је најхладнији ветар, који доноси сувомразицу и који се највише осећа у Посавини и Подунављу;

Југовина је топао ветар са југа, који отапа снег и развија гору (развигора);

Западни и југозападни ветрови су умерени по јачини и топлоти; они доносе кишу.

У северној Србији се налазе најхладнији предели целе земље, где спадају планине у југозападном делу, у сливу Лима. Због велике висине и удаљености од мора, овде су зиме врло оштре и снежне са јаким и хладним ветровима.

У здравственом погледу неповољни су мочарни крајеви на Сави, Колубари, при ушћу Мораве и Неготинске равнице, у којима влада маларија.

2.) У јужној Србији преовлађују одлике средоземне климе, али ипак, и ако је ова област долином Вардара нагнута ка Белом Мору, највећи део њене површине, због великих планина, има климу, која чини прелаз из средоземне климе у умерено континенталну.

Планине на вододелници Белог и Црног Мора заклањају ову област од хладних ветрова са севера; планине према Бугарској граници заклањају је од хладних ветрова са Црног Мора, а планине на Грчкој граници од топлих јужних ветрова. Средоземна клима продире у ову област долином Вардара из Белог Мора до Скопља и долином Маће до Дебра са Јадранског Мора.

Према томе у овој области лета су на планинама кратка и доста топла, а зиме дуге и хладне. У котлинама су пак зиме благе и кишовите а лета сува и жарка, те је потребно наводњавање земљишта за земљорадњу. Најтоплији делови ове области су Ђевђелиска котлина и Тиквеш, где снег врло ретко пада и усеви сазревају на месец и више дана раније но у осталим крајевима.

Водени талог је обилнији у јужној но у северној Србији нарочито у западном делу, поред Арбанске границе.

Ветрови су познати:

Вардарац, хладни ветар, који дува низ Вардар ка Белом Мору и расхлађује котлине на југу;

Западни са Јадранског Мора и *Еџезија* са Белог Мора, топли и кишовити ветрови.

Здравствене прилике су у овој области у планинским деловима повољне, а по котлинама већином влада маларија.

3.) У *Динарском Кршу*, могу се разликовати две по клими разне зоне: Ниско приморје са благом, приморском климом и област планина са континенталном климом. Како се планине дижу непосредно из мора или из приморских равница, то су и разлике у клими врло нагле. Док у приморју, нарочито на југу температура зими одговара топлим пролећном дану код Београда, дотле је суседна планина, на коју се може стићи за неколико часова, под снегом и ледом.

У приморју је зима кратка, са мало снега, који се брзо отопи. Пролеће почиње рано, (фебруара) и врло је променљиво

и кишовито. Лето је дуго и суво, но морски ветрови ублажују жегу. Почетком октобра почиње двомесечно кишовито доба.

У области планине зима траје, према висини, 3—6 месеци, врло је хладна и сурова, са много снега. Дуге вејавице завеју путеве, те онемогућавају саобраћај. Пролеће је кратко и променљиво. Лето је у нижим планинама и пољима жарко, а у вишим свеже. С јесени и овде пада најчешће киша, као и у пролеће. За време лета је свуда суша сем у Црногорским брдима.

Од ветрова овде су важнији: Бура (с. и.) и Широко (ј. и.) Широко траје 14 дана, топао је, доноси кишу, код људи изазива замор и главобољу. Бура је трипут чешћа од Широког и траје обично 9 дана. Хладан је, сув и много жешћи од Широког.

У здравственом погледу су неповољни као маларични крајеви: долина Бојане, ушће Неретве, Мостарско блато, Гатачко поље, Имотско поље, Книнско поље и др. Маларија се јавља као опасна нарочито у јулу и августу.

4.) У *Босни* је клима оштрија него у другим крајевима на истој географској ширини услед тога, што је она нагнута према северу, а од топлог морског утицаја је заклоњена централним билом, као и услед пространих шума, које ублажавају летње врућине. Овде је зима сурова, дуга и са много снега. Пролеће је кратко, променљиво, са много кише. Лето је умерено топло (услед шуме) и влажно. Јесен је лепа, без талог и тек у позну јесен почиње падати водени талог у виду снега. Магла је честа преко целе године. Снег на високим планинама и сурова клима отежавали би операције за време зиме.

Здравствене прилике у Босни су повољне, сем у Посавини, где влада маларија.

5.) У *обласци Алпа* клима је разна, према удаљености појединих крајева од мора и према висини и облику земљишта.

Приморски крајеви и долине Соче и Випаве имају средоземну климу са благим и кратким зимама и врло топлим летима. Даље у унутрашњости клима је умерено континентална. Пролеће је кратко, лето топло, јесен лепа, зима хладна и са мало снега. На високим планинама клима је права континентална и сурова. Зима је дуга 5—6 месеци и са много снега а лета су свежа. Магле су на висинама честе и велике су разлике у температури дању и ноћу.

Здравствене прилике су повољне у овој области.

6.) У *Панонкој* области влада у извесној мери модифицирана степска клима, која је најјаче изражена у Банату. Зиме

су дуге и хладне и богате снегом ; лета су веома топла нарочито у Банату.

Ова област има од свију крајева у нашој земљи најмање воденог талога (550 м/м.). За време лета су честе суше.

Здравствене прилике су неповољне у мочарним низијама дуж Дунава, Тисе, Саве и Драве, где влада маларија.

У опште о клими у нашој земљи може се рећи, да је са извесним изузетцима, умерено континентална, угодна за пољопривреду и здрава и подесна за извођење операција. Операције би биле отежане за време зиме у високим планинама због великих снегова ; за време лета у кршу због несносних врућина и у поменутих мочарним низинама, у којима је клима због јаких испарења нездрава. Ове чињенице захтевају при оперисању у поменутих областима предузимање потребних противмера.

Низије, Долине и Котлине.

Територија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца мада је у главном планинског карактера, ипак има и низија и котлина.

У циљу лакше прегледности размотрићемо их по областима.

Србија.

Низија у Србији није једноставна, већ је растурена по разним крајевима земље у облику омањих равница, од којих су у северној Србији највеће и најважније: Посавина и Подунавље на северу и Поморавље у средини земље. У јужној Србији ниска се равница шири само поред Вардара — Повардарје; сем тога у доњим токовима Брегалнице и Црне Реке.

Посавина се дели на Мачву и Колубару.

1.) Мачва је дуга око 30 км., а широка је око 34 км. Лежи између реке Саве и Дрине; најпространија је равна, веома је плодна, добро је обрађена и густо насељена. Тло јој је само од хумуса. У доба надоласка воде, један њен део плави Сава и Дрина.

По своме богатству, како у земљорадничким производима, тако и по сточарству, она представља праву житницу Србије и јак економски центар. Услед овога у могућности је да прими и издржава већи део војске за дуже време. Кумуникативна је добро и у суво доба пролазна.

За вођење операција није zgodна због отежане прегледности, коју ограничавају многобројни воћњаци, високи плотови а пре бербе и високи кукурузи.

2.) Колубарска равна, дуга је око 30 км., а широка око 10 км. Словачким теснацем предвојена је на два дела: Горњу и доњу Колубарску равна. И ова равница врло је плодна, добро обрађена и густо насељена. У доба надоласка воде местимично је плаве реке Колубара и Тамнава. Овом равни воде два друма и једна железничка пруга из Обреновца у Ваљево. На западу ова је равна у вези са Дрином преко Шапца и Лознице; на истоку са Дунавом и В. Моравом и на југу са Западном Моравом.

Подунавље — Под Подунављем подразумеваћемо равнице, долине и котлине поред Дунава, доњих токова В. Мораве и Тимока, као и поред њихових притока.

1.) Долина В. Мораве у вези са маневарским тереном до линије на истоку: Голубац — Деспотовац представља простор веома плодан, добро обрађен, богат у земљорадничким, сточарским, па донекле и у индустријским производима, комуникативан и у суво доба свуда проходан. У доба надоласка воде, долина Мораве, низводно од Свилајнца је плављена, пошто река није регулисана. Прегледност је на овоме простору ограничена шумама, виноградима, воћњацима и високим кукурузима. Својим богатством истиче се нарочито како долина саме В. Мораве тако и долина доње Млаве, звана Стиг и доњег Пека, звана Браничево.

Десном обалом Мораве води друм: Пожаревац — Свилајнац — Ђурија — Параћин, а левом друм и железничка пруга; Смедерево — Јагодина.

Долина Мораве везана је са долином Тимока само једним добрим друмом и железничком пругом (0'76): Параћин — Зајечар и слабијим колским путевима долинама Млаве и Пека.

Цела ова просторија је врло zgodна за кретање и операције трупа, као и за смештај и издржавање истих.

2.) Котлине Црна река на југу и Крајина на северу пружају се од Дунава и Тимока до линије: Михаиловац (на Дунаву) — Слатина — Злот — Луково. Оне представљају добро култивисано и пролазно брежуљкасто земљиште. У Црноречкој котлини је поред земљорадње развијено и сточарство, нарочито коњарство.

Крајина је позната као добро култивисан земљораднички и виноградарски крај.

Ове котлине су у вези преко Столица и Параћина друмом и узаном железничком пругом са долином В. Мораве; преко Књажевца друмом и нормалном железничком пругом са долином Нишаве а преко долина реке Поречке, Пека, и Млаве са долином Дунава.

Ове котлине имају већи значај аа прикупљање трупа за операције противу Бугарске, у коју воде друмови: Неготин — Брегово — Видин и Зајечар — Вршка Чука — Кула — Видин.

Тако исто ове котлине могу служити и за прикупљање трупа против Румуније.

3.) Слична Неготинској равници је равница у завијутку Дунава око Кладова, звана *Кључ*, која је од значаја за наше операције према Румунији.

4.) Проширење долине Г. Млаве око Жагубице зове се Хомоље. Шумовити је и више сточарски крај. Лежи на важном правцу из доње Мораве у доњи Тимок.

5.) Долина *Ресаве* је пространа, богата и густо насељена. Заграђена је Кучајским планинама и има излаза само ка Морави, друмом преко Свилајнца, и ка Ђуприји, друмом преко огранака Кучајских планина. Овом долином се обилази Багдански теснац са источне стране.

Поморавље — Под Поморављем подразумевамо све котлине и равнице у сливу Западне и Јужне Мораве и њихових притока.

У сливу *Западне Мораве* следеће су равнице и котлине:

1.) *Пожешко поље* — мање поље, дуго 12.⁵ км. а широко 3.⁵ км.; плодно је и добро обрађено. Важно је због железничке пруге и друма у долини З. Мораве: Чачак — Ужице. Сем тога из овога поља одвајају се друмови за Нову Варош и Сјеницу на југу, као и за Ваљево на северу.

2.) Моравска раван (Чачанска и Краљевска котлина) простира се од Чачка до источно од Краљева у дужини од 48 км. а у ширини 10 км. Ова је раван, плодна, добро обрађена и густо насељена. Лежи на важном правцу, јер се овом долином везује северна Србија са северном Босном (друм и железничка пруга). Из ове равнице одваја се на југ долином Ибра друм за Рашку и Нови Пазар односно Митровицу (Косово поље); на југо-запад друм за Ивањицу и даље преко Јавора у Сјеницу; на север за Г. Милановац и Крагујевац.

3.) Котлина око Крушевца, која се уз Расину продужује у котлину звану Жупа; ова је котлина слична горњој, добро је плодна и обрађена. Жупа је чувена са свога доброг вина.

Ова је котлина на југу у вези са Косовом друмом Крушевац — Блаце — Куршумлија преко Преполца за Приштину.

У сливу *Јужне Мораве* најпространије су равнице у долини саме Ј. Мораве и њене притоке реке Нишаве. Долине

ових река су испуњене котлинама и пољима, која су одвојена међусобно теснацима. Котлине су плодне и добро обрађене, богате и густо насељене, пролазне, комуникативне и прегледне, те су погодне за прикупљање, издржавање, кретање и операције већих делова војске. Ове су котлине врло важне, јер леже на важном правцу Моравско — Вардарском, односно Моравско — Маричком.

Ове су котлине:

1.) *Алексиначко поље*, које је одвојено од проширене долине В. Мораве Сталаћском Клисуром а на југу од Нишког поља кратким Суповачким теснацем. Ово поље везано је са долином Тимока друмом Алексинац — Соко Бања — Књажевац. Са долином Западне Мораве везано је друмом: Бунис — Крушевац Кроз Сталаћску Клисуру води друм и железничка пруга, а један друм обилази ову клисуру од Делиграда преко Ражња и положаја Мечке.

2.) *Нишко поље*, лежи на саставку Нишаве и Јужне Мораве. С југа на Ј. Морави затворено је *Курвинградским* теснацем; са истока, на Нишави *Сићевачком* Клисуром.

Оно је врло важно раскршће познатих светских праваца. Са долином Тимока у вези је друмом и железничком пругом преко Грамаде, а са Косовом преко Прокупља и Куршумлије.

3.) *Белопаланачко поље*, на Нишави, затворено је са запада Сићевачком Клисуром, а са истока Сопотским теснацем. Из њега полазе друмови на север преко Бабине Главе и Пандирала у долину Сврљишког и Трговишког Тимока, а на југ долином реке Врело у Бабушницу, где избија на друм Лесковац — Пирот. Важно је поље због близине границе према Бугарској а у вези са Пиротским пољем.

4.) *Пиротско поље*, од Сопотског теснаца до Сукова. Са обзиром на то, што је ово поље у близини бугарске границе, оно је врло важно и згодно за прикупљање већих маса за операције према Бугарској, у коју води више комуникација, као: друм и железничка пруга долином Нишаве; колски путеви северно и јужно од Видлич планине и пут од Сукова долином Јерме у Врапчу. Сем тога Пиротско поље је у вези са долином Тимока и Калне, а са Лесковачким пољем преко Бабушнице и Свођа.

5.) *Књажевачка котлина* на Белом Тимоку. Мада ова котлина не спада у Поморавље, ипак, с обзиром на њен географски положај и њену везу са Нишким, Белопаланачким и Пиротским

пољем, расмотрићемо је у вези са равницама и котлинама По-моравља.

Ова је котлина одвојена од Зајечарске котлине *Врајарничким* теснацем. Погодна је за прикупљање трупа, које би оперисале према Бугарској, у коју воде путови: Крајево Село — Кадибогаз — Белоградчик и Књажевац — Кална — Св. Никола — Чупрење. Сем тога ова котлина је у вези са Зајечаром и Нишким пољем (друм и пруга); затим са Алексиначким, Белопаланачким и Пиротским пољем (друм и колски пут).

Даље у долини Ј. Мораве су котлине.

6.) *Лесковачко поље*, пружа се дуж доњих токова река: Пусте реке, Јабланице и Ветернице. На северу је од Нишког поља одвојено теснацем Курвинград, а на југу је затворено Грделичком Клисуром. Оно је пространо, богато, плодно, комуникативно, пролазно и густо насељено. Поред земљорадње у овоме крају је јаче развијена и индустрија. Лежи на важном Моравско — Вардарском правцу и у вези је: долином Јабланице (Медвеђе) са Косовом и долином Власине са Пиротским пољем и са Знепољем (Три у Бугарској).

7.) *Врањско поље*, познато и под именом Г. Добрич, пружа се јужно од Грделичке Клисуре до Кончулског теснаца; на југу се наставља до Прешевског развођа уз реку Моравицу. Богато је, плодно, добро обрађено и насељено. Поред везе са Моравом и Вардаром (друм и железничка пруга), оно има везу и са: Њиланском котлином кроз Кончулски теснац; са Лесковачким пољем долином Ветернице и Грделичком Клисуром и са Босиљградом, друмом преко Бесне Кобиле.

8.) *Њиланска котлина*. Лежи у горњем току Јужне Мораве на подножју Скопске Црне Горе. Насељење је у њеној околини ретко и сиромашно. Важна је по вези са Урошевцем и Приштином (Косово), као и са Врањском котлином.

9.) *Долина реке Топлице*. — Ова долина је широка, са благим, добро обрађеним странама Јастребца и Пасјаче, добро насељена и богата. Лежи на важном правцу из Ниша за Косово поље, а у вези је и са долином З. Мораве друмом кроз Јанкову Клисуру или преко Јастребца. Са Ибром је у вези друмом преко Копаоника.

Косово Поље

Косово је пространа котлина скоро меридијалног правца. У ширем смислу почиње од Качаника па иде до Звечана изнад

Митровице у дужини 84 км, а највеће је ширине између Приштине и Дренице 14 км.

Поједини делови ове простране котлине имају различита имена. Најшири део, од Урошевца и Неродимља до Вучитрна, престава право Косово и у њему су главне косовске вароши и места: Приштина, Вучитрн, Урошевац и Липљан. Јужни, узан део Косова, поглавито долина Лепенца, зове се Обица, а брежуљкаст део између Неродимке и Ситнице до под планину Жеговац, зове се Лугови; један део Лугова, јужно од Урошевца, зове се Паун поље; у најјужнијем делу Обице је Качаник, који има слабе везе с Косовом и престава варош на излазу из Качаничке Клисуре. Као јужни, исто се тако сужава и северни део Косова, који прелази у Вучитрнско — Митровачки рукавац, у коме је на ушћу Ситнице у Ибар варош Митровица.

С Косовом су везане и мање или више на њега економски упућене суседне котлине и простране речне долине. Такве су, почевши с југа, Сиринић жупа (горњи ток р. Лепенца), затим Горња Морава, са вароши Гњиланом и Доња Морава, Око правог широког Косова су на западу Дреница, а на северо-истоку пространа лабска котлина или Лаб, у којој је главно место Подујево; у горњем делу Лаба је жупа Беласица, која се у споменицама звала Врхлаб. Код нас је се одомаћило за Лаб име Мало Косово које је одвојено од Косова Тенеждолским теснацем. Најзад овде вреди споменути и жупу Стари Колашин, која се пружа одмах изнад Митровице па до извора Ибра.

Тло Косова поља је од хумуса и црне глине. Плодно је и богато, мада није још добро обрађено. Најплоднији део је раван око Ситнице, доњег тока Дренице и Лаба.

Косово поље је добро прегледно и проходно, јер воће и воћњаци око села су ретки, а тако исто и виногради.

Насељење на Косову је, са обзиром на његову плодност, ретко. Сада се врши колонизација нашим живљем, пошто су Турци, својом дугом, крвавом и варварском владавином живаљ наше народности уз припомоћ Арнаута знатно уништили и разредили.

Косово поље је за нашу историју тесно везано. На њему је била највећа снага Српског господства. На њему је она и сарањена у Косовској битци 1389 г. у којој је пропало Српско царство и од тада почиње петвековно ропство српског народа под Турцима.

Његова је важност у војном погледу од вајкада, па и да-

нас, неизмерна. Преко њега пролази Босански пут, који везује Скопље са Сарајевом. Са северном Србијом је у вези долинама р. Ибра, Лаба, Медвеђе и преко Гњилана. Сем тога од Косова полази више путева према Метохији ка Пећи, Баковици и Призрену и даље према албанској граници. Кроз Качинички теснац у вези је са долином Вардара. Као што се види оно има један централан положај од кога полазе важни правци у све стране. Оно је дакле један важан стратeгиски објект.

По своме пространству и плодности, Косово поље је згодно за прикупљање већих маса, за њихов живот и дејство, а сада, нарочити му је значај у нашим односима са Албанијом.

Метохија и Призренска област.

Метохија и Призренска област престављају слив Белог Дрима до његовог састава са Црним Дримом. Ово је пространа котлина, омеђена на северу: огранцима Проклетија, Богданићевцом и Копривником; на југу Шар планином; од Косова је одвајају ниже планине са многим превојима: Чичавица, Голеш и Црнолева; на западу допире до граничног гребена између нас и Албаније. Унутра у котлини издижу се до знатне висине осамљене планине: Девичка планина и Милановац.

Под Метохијом зове се изворни део Белог Дрима и раван на његовом средњем и доњем току са десне стране до Баковице. Призренска област зове се раван на средњем и доњем току Белог Дрима са леве стране, која је позната под именом Подримље. Но у војној књижевности цела ова котлина од Пећи до Призрена третира се под једним именом Метохија.

Тло Метохије је од плодног хумуса и црне глине. Дуж реке (Б. Дрима) ова је котлина добро обрађена, насељена и богата, а по крајевима има лепих ливада. Од северних ветрова Метохија је заклоњена Проклетијама и зато је знатно блажије климе од Косова. Изгледа осим тога да се у њој осећају приморски утицаји са запада. Снег падне тек у децембру а нестане га у фебруару. Жита раније сазревају но на Косову. Метохија је особито богата воћем.

Метохија је у згодној вези са Косовом пољем помоћу два друма и више колских путева. У Албанију из ове колине води више комуникација: стаза преко Проклетије, 'колски пут долином р. Дрима.

Према овоме у војном погледу њен је значај у томе, што

се може употребити за основицу дејства према Албанији, јер је згодна за прикупљање трупа и њихово издржавање.

Повардарје.

У Повардарје спадају све котлине и жупе у сливу р. Вардара, и његових притока. Од важнијих котлина поменућемо следеће: а

1.) Кичевска кошлина, висине је 614 м. површине око 43 км². Ово је лакле мало поље, које орошавају изворни краци реке Треске. Плодно је и доста добро насељено. Ова котлина је важно ра кршће комуникација у овом делу наше земље. Овде се стичу друмови и колски путеви из Полога, Дебра, Охрида, Прилепа и Битоља; сем тога кроз Кичево пролази узана железничка пруга Скопље—Охрид.

У војном погледу значај ове котлине је у томе што може згодно послужити за прикупљање трупа за операције против Албаније правцем преко Дебра у долину р. Маће ка Љешу.

2.) Теџовска кошлина — Горњи и Доњи Полог. Ова котлина лежи на горњем Вардару и опкољена је са свих страна високим планинама. Има дугуласт облик; дужина јој је око 50 км, а висина је 429 м. Ова равница испресецана је већим делом многим приточицама Вардаревим, а кроз њену средину пак тече Вардар. Насељена места су већином на њеној ивици, док је средица остављена за обделавање. Плодност је добра, а насељење се бави земљорадњом, сточарством и воћарством. У овој котлини успевају нарочито добре јабуке.

Ова котлина је у вези железничком пругом (0.60 м.) са Скопљем и Кичевом; друмовима са Скопљем, Дебром и Кичевом и стазама са Метохијом и са долином Црног Дрима.

У војном погледу и ова котлина згодна је за прикупљање трупа за операције против Албаније.

3.) Скопска кошлина. — Ова котлина лежи на горњем Вардару. Раван на левој страни Вардара ниска и местимиче баровита, зове се Блато или Блатија; слична, али мања и оцедитија раван пружа се и дуж десне обале Вардара, која обухвата и слив Маркове реке; ове равни скупа чине Скопску равницу, која је средње висине око 240 метара.

Око Скопске котлине су високе планине, које је затварају са севера, запада и југа, док је пак на истоку и југо-истоку отворена. Тако на с. је ограђена масивом Скопске Црне Горе; на с. з. преко Качаничке Клисуре Љуботином; ка з. од ње је у великој вардарској окуци гола, кршна планина Жеден, а на ј. з. је Суша Гора. На Ј. је најпре Водњанска планина која се

са целом облашћу на десној обали Вардара зове и Каршијак, а даље се диже висока, великим делом шумовита купа Јакупица. На ј. - и. је пространа зараван Овче поље.

Кроз ове планине или између њих су ижљебљене дубоке клисуре. Таква је клисура Дервен, којом из Тетовске котлине избија у Скопску њена најважнија река Вардар, клисура Треске или Велике, која брза и врло богата водом јури из планинске корутине Пореча у Скопску котлину; Качаничка Клисуре, којом из жупе Сиринића протиче Лепенац; Таорска Клисуре, кроз коју Вардар отиче према Велесу; напоследку клисура Пчиње изнад Катланова. Ни око једне котлине у Јужној Србији нема толико клисура, као око Скопске; осим тога су оне све комуникативне, а кроз Качаничку и Таорску пролазе железнице.

На с.-и. и и. Скопска котлина је готово отворена, јер се њено дно у оба правца постепено диже; у првом правцу њено дно се диже на зараван Дуге Њиве и прелази у плочасто моравско - вардарско развође; на и. се продужава у зараван Овчега поља. У ова два правца је Скопска котлина нарочито комуникативна, њима води железничка пруга.

Из Скопске котлине излазе дакле комуникације на све стране и она има најразноврсније везе са осталим областима наше земље, као и са Белим и Јадранским морем.

Северо западни суви део Скопске равнице око Вардара, Тепенца и Треске зове се још и Скопско Међувође, док много већи југоисточни део зове се Блатија.

Скопско Међувође је најплоднији део Скопске равнице. Воде из његових река су изведене у јазове на којима су постројене воденице.

По Блатији пак Вардар и његове притоке толико се разливају, да и лети има великих бара и устајале воде. За то се цео овај крај зове Блато или Блатија. У њему су најсталније две водене површине, које никад не пресушују: Карачинско или Горње Блато и Катлановско Језеро или Ибрахимово. Прво нема лети више од 50—100 м. у пречнику и од њега полази удољина, којом оно отиче у Катланово.

Катлановско Језеро је велико 4'24 км² и заузима најјужнији део Скопског поља. Оно је лети горњег пространства, по ивицама је обрасло високим рогозом. На делу који се лети исуши, има бујних ливада; осим њих становништво има користи и од рогоза, али највише од риболова, јер је Катлановско Језеро богато рибом.

Катлановско Језеро је речно вардарско језеро, истина до-
бија воду и од малих потока са северне стране, али главна
количина воде му притиче у пролеће и јесен из Вардара.

Сем ова два главна блата и по осталом ј. - и. делу Скоп-
ског поља има у пролеће великих баруштина, које преко лета
постепено испаравају. Услед овога је Скопска котлина нездрава
нарочито су честе барске грознице.

Са обзиром на ове особине Блатија је средње, где — где
и слабе плодности. Знатан њен део није за обрађивање, већ је
под slabим пашама и ливадама.

Лети су у Скопској равници несносне жеге, ваздух је врућ
и од барских испарења загушљив; и при мањем ветру се сва
обвије у облаке од прашине, Напротив, зима је врло оштра.
Особито је досадан хладни северни ветар, који дува преко
кумановско - прешевске заравни и наноси огромне сметове по
Дугој Њиви и између Скопља и Куманова.

Сунчане стране Скопске котлине су великим делом под
виноградима, који одлично успевају. Други важан производ је
жито. У мањим количинама се саде дуван и афион, а око
Лепенца су раније била велика пиринчана поља. Важни су још
производи Скопске равнице и њене околине стока и вуна.

Скопска равница је средње насељености. Насеља су масом
по ивици, још и на оредитијим местима средином поља.

Скопска котлина је централна котлина за Јужну Србију.
Из ње воде комуникације кроз Качаник за Косово и даље у
Босну или Северну Србију; долином Вардара узводно у Полог,
а одатле или у Дебар или преко Кичева у Охрид и Битољ;
долином Вардара низводно ка Солуну; из ове долине одвајају
се поједини краци за везу са појединим областима на обема
обалама Вардара; на северу је везана ова котлина са долином
Мораве. Од ове везе, од Куманова, води главна веза Јужне
Србије и Бугарске преко Криве Паланке и Ђустендила.

Према овоме она војска, која држи Скопску котлину, по-
ред повољних прилика за смештај и издржавање у њој, може
изводити операције у свима побројаним правцима. Детаљније о
важности ове котлине у војном погледу било је говора при
опису Вардара.

4) Кумановско - Прешевска удољина. — Ова удољина се
пружа између Врањске и Скопске котлине и спаја долине Мо-
раве и Вардара. Дугачка је око 60 км, широка 5—8 км. а ви-
сина јој је 300—500 м.

На источној страни ове удољине пружа се планина Рујан, висине до 970 м. Јужно од њега је оштар врх Островица. Одатле му висина у главном према југу опада и завршава се голим Карабешиним врхом (875 м.) изнад села Четирца; Карабешин се благо спушта у нагоричанску зараван између Големе Реке, Пчиње и Рујна. Њен северни део око Младог Нагоричана зове се Црно поље.

На западу ова је удољина ограничена билом Скопске Црне Горе

У Кумановско - Прешевској удољини су три речне долине: Моравица, која притиче Биничкој Морави, Голема река, која тече у Пчињу и Хаџаларска река, која се губи у скопским блатима. Између ових река, које припадају разним сливовима, разликују се две косе или развођа у удољини. Главно је развође код Прешева, које одваја сливове Мораве и Вардара. Ово развође чине две косе: прешевска, која се одваја од Црне Горе и сирезовачка, огранак Рујна, обе висине око 450 м.

Споредно развође је јужно од Куманова изнад села Романовца, које раставља Голему и Хаџаларску реку. Ово се развође зове Дуга Њива (Узунцова), које има облик табле са највишом тачком 426 м.

Оба ова развођа је тешко приметити. Она се изнад најближих долиница дижу само 30—40 м.

Цела ова удољина са описаним околним земљиштем је више гола, ретко где има дбуња, засејана је пшеницом, ређе, кукурузом, плодност је средња. Насељење је доста ретко,

У војном погледу ова удољина управо ово Кумановско - Прешевско развође са околним тереном играло је важну улогу. Лежећи на правцу, који са севера из долине Мораве води у долину Вардара, оно затвара тај правац и као такво може послужити као угодан одбранбени положај, чија су крила добро обезбеђена тешко пролазним планинама. Ово развође преставља стварно један теснац, кроз који има да се пробије северна војска у своме надирању на југ у долину Вардара. Најзад налазећи се и на правцу, који води из Бугарске преко Густендила и Криве Паланке ка Куманову и Скопској котлини, ово развође са околним тереном може згодно послужити и јужној војсци као ослонац за извођење офанзивних операција било на север у долину Мораве, било на с. - и. у Бугарску.

Ову улогу, ово развође одиграло је у недавној прошлости — 1912. године. На њему је Српска војска добила одсудну битку

над Турском војском — Кумановска битка -- и тиме оно има за нас и нашу прошлост велику историску важност.

5) Овче поље. — Овче је поље зараван, која се изнад Скопске котлине диже за 100—150 м., а средња му је висина око 400 м. На западу му је граница Вардар и то од ушћа Брегалнице до ушћа Пчиње; северна му је граница развође Брегалнице и Криве реке; на истоку развође Злетовске реке и реке Азмака (притоке реке Брегалнице) и на југу до реке Брегалнице, односно до низа повезаних брда и коса, међу којима је највиши Богословац висок 550, са свих страна видан купаст врх Овчег поља. У овим границама је Овче поље дугачко у правцу с. - и. око 40—50 км., а широко у правцу и. - з. око 30 км. Главна је река Овчег поља Азмак, притока реке Брегалнице. Главно место је Св. Никола или Клисели.

Југоисточни део Овчег поља на десној обали Брегалнице а у близини Штипа зове се Јежево поље.

Због отворености у свима правцима на Овчем пољу је клима променљива, изложено је честим непогодама и олујама. Зима је оштра, лето је жарко и суво. Ради овога његови велики делови имају лети изглед степе, који су голи и спрљени, а само лети по слатинама има мало зеленила.

Цело Овче поље је потпуно голо. Скоро нигде нема дрвета.

Најплодније је око Св. Николе и у долини р. Азмака. Поглавито се на њему гаји пшеница и мак, по у данашње време, народ се претежно бави сточарством.

Насељеност је доста ретка. Сада се пак врши колонизација.

Са војног гледишта Овче поље је врло важно, јер лежи на средњем Вардару, а по своме створу преставља погодан маневарски терен са добрим положајима. Са Скопљанском котлином и Прешевским развођем чини једну значајну географско-стратигиску целину. Ова целина је у централном положају према Бугарској, Албанији и Грчкој, пошто се све боље комуникације које воде са поменутих граница, а које су раније поменуте стичу на њу.

На Овчем пољу управо Јежевом, 1913 године одиграла је се чувена Брегалничка битка између Српске и Бугарске војске, коју је битку сјајно добила Српска војска. Овом битком стварно решен је цео рат, а решено је и спорно питање између Срба и Бугара односно Македоније.

6.) Кочанска Кошлина. — Ова котлина лежи на средњој Брегалници а површина јој је око 40км.² На с. з. ова котлина је ограничена оградима Осоговске планине; на југу Пљачкавицом; на истоку Голак пл. и на западу је отворена и прелази у Овче поље.

Кроз Кочанску котлину протиче Брегалница, која је лети богата водом. То долази отуда, што се у овој котлини скупљају скоро све, водом јаке притоке Брегалнице, као: Злетовска река, Кочанска р., Оризарска река, Осојница са Преклашницом и Блаташницом и Зрновска река. Уз кише и топљење снегова се у котлини стичу и многи потоци и речице, нарочито с Пљачкавице. Све ове многобројне притоке доносе плодне наносе, који обнављају родну земљу ове котлине. Означеним пак рекама, котлина је добро наводњена.

Са свега овога Кочанска котлина је најплоднија у целој Јужној Србији па вероватно и у целој нашој земљи; она је управо раскошне плодности.

Средњи мало удубљени део котлине назван Корито, засејан је скоро сав пиринчом, који је главни производ ове котлине. По квалитету је такође изврстан.

Поред пиринча, добро успева пшеница, кукуруз, а нарочито мак и дуван. Ова последња два плода, врло рентабилна, доносе становништву велики приход, јер се оба скидају једне године са једне њиве — две жетве.

Због бара, а нарочито због воде, која стоји по пиринчаним пољима преко целог лета, Кочанска котлина је врло нездрава и маларија је овде стална болест. Кочанске летње жеге су јаче, но и у неким јужнијим македонским котлинама: ваздух је врућ, загушљив, и тежак. Сунчани зраци просто пеку.

Насељена места су махом на странама котлине. Села су велика и врло богата. Највеће и најлепше је Виница.

У војном погледу ова је котлина врло важна, јер се у њу стичу сви путеви, који воде из Бугарске преко Осоговске планине или преко Брегалнице на Овчем пољу. Она по своме богатству и плодности може примити и већи део војске и као таква може послужити згодно за прикупљање и концентрацију трупа, намењених за дејство према Бугарској операциским правцем: Штип — Кочане — Царево Село — Г. Џумаја (долина Струме) или ка Бустендилу.

7.) Пијанец, котлина на горњој Брегалници око Царевог Села и Малеш котлина око Пехчева и Берова.

Пијанец је плоднији и богатији у земљорадничким производима од Малеша, док је овај богатији стоком. Око Царевог Села успева врло добро и шљива, где има доста великих шљивака.

Обе ове котлине су важне, јер су на граници према Бугарској. На њих изводе раније поменуте комуникације преко високих, пошумљених и тешко пролазних граничних планина. Према томе су ове котлине погодне за прикупљање извесних делова, који би оперисали на поменутим правцима.

8) Струмичка коџлина. — Долина р. Струмице десне и највеће притоке р. Струме шири се испред вароши Струмице у пространу котлину, чија је дужина око 30 км., а ширина око 10 км. Она је са јужне стране затворена Беласицом, са ј. з. Благошом и са северне и северо-источне стране: Пљачкавицом и огранцима Малешких планина. — Ограђеном, Гарваном

Струмичка котлина је несумњиво најпитомија, врло плодна (као и Кочанска) и вероватно најгушће насељена област у Македонији. На њој добро успева грожђе, добри и велики виноградни налазе се на присојним странама. По странама ове котлине засађене су још и разне воћке као: крушке, јабуке, шљиве, ораси, бадеми и т. д. У равни пак њиве су засејане кукурузом, пшеницом, јечмом, маком, памуком и пиринчом. У овој котлини успева такође и врло добар дуван. Топле и дуге јесени и заклоњеност од свих ветрова, омогућавају две жетве на годину у овој питомој области.

Овом котлином води пут који везује Струмицу са Петричем, т. ј. долином Струме.

Као гранична котлина има исту војну важност као и котлине под 7.

У продужењу Струмичке котлине, пружа се у изворном делу Струмице Радовишка коџлина, која је на важном правцу од Штипа за Струмицу. Котлина је врло богата и плодна. У њој добро успева дуван, памук и пиринач.

8.) Дојранска коџлина. — Лежи око Дојранског Језера и подељена је између нас и Грка. Мала је, али доста богата и плодна. Лежи на важном правцу, који везује Солун са Цариградом преко Сереза. За нас је од веће важности због друма, који из Валандова преко Дојрана обилази са истока Циганску Клисуре и води у Солунску Кампању.

8.) Ђевђелиска коџлина. — Лежи између Демир Капије и Циганске Клисуре. Дуга је око 30, а широка 5—6 км. На

западу је ограђена високим и шумовитим Мориховско—Могленским планинама, а на истоку Благошом и Беласицом. Ивице су јој плодније од равнице. Највише се на њој саде дудињаци због гајења свилених буба, за тим виногради. Сеје се пиринач, памук, кукуруз и пшеница.

Важна је што њоме води железничка пруга: Скопље — Солун.

10.) *Жупе: Хас и Клепа.* — Прва лежи испод планине Голешнице и њених огранака, и захвата сливове; Тополке и Горње Бабуне, до њеног састава са р. Изворштицом. Друга је наставак прве од саставаа Изворштице и Бабуне па даље низ Бабуну. Обе ове жупе леже на граници средње европске и медитеранске климе, плодне су и густо насељене.

11.) *Рајачка и Тиквешка жупа.* — У географском погледу под овим именом треба разумети целу котлину од Велешке Клисуре до Демир Капије. Дугачка је око 50 км. а широка око 40 км., површина јој је велика око 2047 км². После Метохиске котлине, Тиквеш је највећа котлина у Јужној Србији (Ст. Србији и Македонији). Ова се котлина може сматрати као проширење Скопске котлине и Овчег поља, од којих је преграђена ниским брдима. Према томе се велика централна удољина увећава Тиквешом за још 50 км. у дужини.

Тиквеш је најнижа и најтоплија котлина у Јужној Србији, те ради тога у њој сазру усеви на месец дана раније, него ли у Скопској и Битољској котлини.

Она је под јаким утицајем медитеранске климе.

Део на десној обали Вардара плоднији је, а и села су већа и богатија но на левој страни. Главно је занимање становништва земљорадња. Нарочито се много обделавају виногради, а поред тога и памук, анасон, сасум и т. д.

Како ова жупа припада средњем повардарју, то смо њен војни значај изнели при опису Вардара.

Сем ових котлина у Јужној Србији, које припадају Повардарју, поменућемо још и следеће:

1.) *Дебарска котлина*, лежи у долини Црног Дрима. Опкољена је са свију страна голим висовима. Земљиште је врло плодно. Главно је занимање насељења земљорадња и по мало сточарство, но овде има и добрих винограда.

Ова котлина је у вези друмовима и колским путевима са: Стругом, Кичевом и Пологом. Низ долину реке Дрима води колски пут у Пишкопјеу. Како је ова котлина на самој граници

према Албанији и како једним делом припада и нашој земљи, то би она имала велику важност за прикупљање наших трупа у циљу операција ка Албанији у коју воде стазе из ове котлине:

а) Преко Ћафо Муро у долину Г. Маће и у Љеш;

б) Ћафа Булџизес у долину Г. Маће и у Тирану.

2.) Охридска кошлина, пружа се северно од Охрида и Струме. Плодна котлина, у којој успева добро жито а поред језера се становништво бави риболовом, који је овде веома богат. Ова је котлина врло важна, јер лежи на старом путу Елбасан — Битољ (Via Egnatia), који и данас има важност, нарочито у погледу наших операција ка Албанији. Сем тога ова котлина је у вези друмовима са Дебром (долином Црног Дрима) и са Кичевом, куда води и железничка пруга (0.60 м).

3.) Преспанска кошлина, северно од језера, око Ресна. Плодна је, густо насељена и на поменутом важном правцу Струга — Битољ. Из ове котлине води колски пут у Албанију, западном обалом језера преко Звезде, а сем тога овде се стичу клоски путеви од Кичева и од Прилепа. Она може да послужи за концентрацију мањих делова за операцију против Албаније, а евентуално и против Грчке.

4.) Церска кошлина, мала, но добро насељена, налази се у изворном делу Црне реке, на друму, који везује Кичевску котлину са Пелагонијом те јој он и даје важност.

5.) Пелагонија, — Северни њен део зове се Прилепско поље, а јужни Битољско поље. Ова два поља одвојена су теснацима на Црној реци код с. Тополчана. Кроз Пелагонију протиче Црна река, чија долина је местимице подводна и маларична. Пелагонија је плодна, богата и густо насељена. Она лежи на важном путу (Via Egnatia) Струга — Битољ — Лерин — Солун. У Грчку води више друмова и једна нормална железничка пруга, а сем тога је у вези друмовима и једном пругом (0'60 м.) са долином средњег Вардара (Велес преко Присата и Градско и Кривалак преко Плетвара) и друмовима са долином реке Треске (Кичево — Брод).

Пелагонија може згодно послужити за прикупљавање и издржавање већих маса за операције према Грчкој. Из ње води операциски правац преко Кајалара и Егри Будака ка Тесалији, житници Грчке, или преко Горничева и Острвске котлине ка Солунској Кампањи. Са југа пак она лежи на операциском правцу ка Скопљу преко Кичева и Тетова, и на средњем Поводарју (Велес) преко Прилепа.

6.) Морихово. — Лежи између Селечке планине и главног била Мориховско — Могленских планина. У њој нема већих једноставних равни, већ само овде онде налазе се мали полази. Ова котлина дуга је 50 км. и већим делом је под шумом, а делом и под пашњацима. Преставља најшумовитију област у Македонији. Клима је у овој котлини оштра, чисто средње европска, као и у срењим планинама на северном делу Балканског Полуострва. Главно занимање становништва је сточарство и дрводељство. Узане долине Црне Реке и њених притока дубоко су усечене, те је ова котлина доста тешко пролазна. Комуникације су у њој већином стазе сем извесног броја колских путева, израђених у рату 1916—18 год.

Ова котлина може згодно да послужи за прикупљање трупа, које би оперисале према Грчкој преко Мориховско — Могленских планина.

Најзад са неколико речи да се осврнемо на проширење речних долини у планинској области Рашке или Старе Србије. Овде падају у очи проширења у долини р. Лима око Пријепоља, Бијелог поља и Полимље, између Андријевице и Плава. Затим су важнији: Плевљански и Новопазарски басени, врло добо обрађени, са важнијим већим местима Плевље и Нови Пазар, кроз која пролази важан Босански пут, — друм за везу Скопља са Сарајевом. Око Сјенице је плитко кршна и гола висораван, јужно од које се налази слична висораван звана Пештер. Сјеница је најважније раскршће у овој области; кроз њу води Босански пут и друм преко Јавора у Ивањицу и Чачак и преко Нове Вароши и Кокиног брда (на Увцу) у Ужице.

Сем ових постоје више мањих поља, као: Павино поље (с. з. од Бијелог поља), и неколико високих, у води оскудних красних поља на стази Челебић—Глибаци—Бијело поље.

Материјална средства за издржавање војске могу се наћи у ограниченој количини само по већим од ових басена и поља.

Црна Гора.

Равница у Црној Гори има веома мало, које су у овој планинској, односно кршној и сиромашној области од нарочитог значаја. Овде спадају:

1.) Кошлина око Плавског Блаја и Гусиња на р. Лиму између Комова и Проклетије. Ова котлина је добро култивисана и густо насељена. Из ове котлине воде доста тешке стазе: преко Проклетије на југ у сев. Албанију и на исток у Метохију; на запад, преко огранака Кома (Пределац) у Зетску равницу и на север низводно р. Лимом.

Ова котлина је од значаја због близине Албаније, те може послужити за прикупљање мањих делова војске за операције против ове земље.

2.) *Доња Зеџа*, равница дуж доње Мораче, од које се пружа у главном на исток. Дугачка је око 13 км. а широка око 10 км. Она је веома плодна и густо насељена; засађена је виноградима, шумом и кукурузом. Део поред Скадарског Језера плављен је у пролеће.

Продужење ове долине на север од реке Цијевне (коју Арбанаси зову Цем) до Подгорице јесте Цемовско Поље. Ово поље је неплодно, каменито и покривено пашњацима. Око овог поља су плодне долине Дољани и Златица, а на запад од Подгорице је Љешко поље. Сев. од Подгорице ова равница је у вези с долином средње Зете—Бјелопавлићи, која је плодна и добро насељена, но нестимице је плављена. Овом долином води друм, који иде средином Црне Горе: Подгорица—Никшић, а од Данилова Града води друм у Котор.

Цела ова равница Доње Зете најважнија је у овој области. Она је згодна за прикупљање већих делова за операције против Албаније, у коју из ње води добар друм: Подгорица—Тузи—Скадар. У ову равницу се стичу и многе комуникације било са запада од морске обале, било са севера из долине Мораче и Зете или са истока из слива р. Таре и Лима.

3.) *Црмичка равна*. Ова равна је с југа окружена планином Суторманом и Румијом и сва је се распинула ка Скадарском Језеру. Висока брда са севера штите је од хладних ветрова. Обиље у води надокнађава летњу оскудицу у киши и ублажава јаку припеку. Врло је плодна и са правом се може звати градином или житницом Црне Горе.

4.) *Улцињска долина или Доња Бојана*, поплављена је зими и у пролеће, те је мочарна и нездрава. Ова је низија од значаја због свог положаја, пошто из ње воде комуникације у Албанију, западно од Скадарског Језера, те би се у њој прикупљале трупе одређене за операције на овој страни.

5.) *Низија око Бара*, између Сутормана и Румије, местимице је култивисана и обрађена. Њоме теку Железница, Бунар и Рикавац.

6.) Од равница поред мора важније су: *Суџорина*, код Ерцег Новог и *Жупа*, измену Тивта и Будве. Обе ове равнице су плодне и добро обрађене.

7.) *Његушка долина*, која има у пречнику 1—2 км. и па-

да ка северо-истоку, на којој страни има и понор којим отичу све воде ове долине.

8.) *Цетињско поље*, дуго је око 5 км. а широко 1—2 км. добро је обрађено и прилично плодно.

Од Цетиња преко Граба до Грахова поређана су мања, 600—700 м. висока поља, делимиче култивисана и једним колским путем спојена. Северно од ових поља до Дуге Кланаца има такође већи број оваквих мањих поља. Јужно од Грахова је *Драгаљско поље* са добрим пашњацима и мало воде.

9.) *Никшићско поље*. — високо је 600—700 м., дуго је 15 км, а широко је око 12 км. Крш Студеничка Главица и неке косе околних висова деле ово поље на Горње и Доње Никшићско поље.

Ово је највеће поље у Црној Гори, делимично је култивисано.

Од њега полазе радиалне комуникације: на југ друм ка Подгорици; на запад друм преко Грахова у Требиње, односно у Ресан (Бока); На северо-запад, кроз Дугу Кланац, воде три стазе у Гацко поље; на север долином Пиве и на исток у долину Мораче и Таре, воде у почетку колски путеви а потом стазе.

Босна и Херцеговина.

а) Равнице и поља у Босни.

Босанске реке Дрина, Босна, Врбас и Уна са својим притокама, имају врло стешњене долине, које местимиче граде праве теснаце. Тек у доњем току тих река постају ове долине шире, али одатле се оне нагло спуштају у низину и састају с Посавином. Али ипак у сливу ових река има на неколико места речних проширења, широких 5—10 км., која образују лепе равнице — поља. Ова су поља у Босни обично густо насељена и брижљиво обрађена.

Најзнатнија су ова поља:

1.) *Кључко поље*, које лежи уз леву обалу Сане, северно од Кључа, висина му је 280 м. добро је обрађено.

2.) *Приједорско поље*, такође уз леву обалу Сане, јужно од Приједора, дуго је 20, широко 5 км, а висине је 160 м. Веома је плодно, добро је насељено, обрађено, и доста шумовито.

Из овог поља полазе добре комуникације ка Уни и Врбасу; преко Козаре на север у долину Саве и долином Сане

на југ. Из ове котлине полази и узана пруга шумског предузећа „Штајнбас“, која преко Срнетике и Дрвара води у Книн.

3.) *Скопље (Косово)* лежи са обе стране горњег Врбаса између Горњег и Доњег Вакуфа. Најплодније и скоро најнасељеније поље у Босни. Дуго је око 30 км. а широко 5 км. Из овога поља полазе друмови (и једна пруга) од Г. и Д. Вакуфа преко Травника у долину р. Босне, а од Бугојна води преко Купрешког и Ливањског поља један од најважнијих друмова за Сплит.

4.) *Бањалучко поље*, омање али лепо поље, плодно и добро обрађено, Лежи на средњем Врбасу са обе стране реке. У неколико се сужава при ушћу потока Драгочаја. Од Бања-Луке шири се у пространу равницу Левчаницу.

5.) *Сарајевско поље*, лежи на ушћу Миљацке у Босну западно од Сарајева, дуго је око 20 км. високо је 500 м. Канализовано је те је ретко плављено. Равно је, плодно и добро обрађено. Лежећи у средини Босне, одакле се рачвају комуникације: долином р. Босне на север, преко Романије и долином Миљацке на исток, преко Калиновика и преко Иван седла у долину Неретве и Дрине. Сарајевско поље преставља један од најважнијих географско-стратегиских објеката у Босни.

6.) *Добојско поље*, (389 м.) лежи на средњој Босни; мало поље али врло плодно и добро обрађено.

6.) *Зеничко поље* (315 м.), на средњој Босни. Мало поље.

8.) *Жепчанско поље*, лежи на р. Босни између Маглаја и Жепче мало поље.

9.) *Кошорско поље* лежи јужно од Котора, па скоро до Добоја. Спада у ред мањих поља.

10.) *Травничко поље* (560 м.) лежи дуж Лашве. Дуго је 10 км. Плодно је и добро обрађено.

11.) *Спречко поље*. — На горњој Спречи, дуго је 30 км. а широко је 5 км; висина му је 200 м. Богато је шумом, ливадама и пашњацима. Појас дуж реке је баровит и мочаран, у пролеће и јесен поплављен, а по ивицама је поље добро обрађено. На важном је правцу, којим води друм, а делом и желез. пруга, која везује долине Босне и Дрине.

12.) Најзнатнија и највећа босанска низија јесте *Посавина*, која обухвата не само широку долину на обема странама Саве, већ и простране равнице око доњих токова Уне, Врбаса, Укрине, Босне и Дрине.

У ужем смислу *Посавина* обухвата простор од ушћа

Дрине па уз Саву до брда Вучјака, западно од ушћа Босне. Одавде настаје други одсек ове велике низије, која се зове *Ивањско Поље*. Од Вучјака до Мотајице, јужно од Брода. Од Мотајице настаје трећи део босанске Посавине, који се простире до планине Прозаре и зове се *Левчаница*. Најпосле, најмањи, четврти део босанске Посавине зове се *Брезово поље* и простире се између планине Прозаре и река Саве и Уне.

Равница пак од Бијељине и Јање зове се *Семберија*.

Земљиште је у Посавини врло плодно — црница и ретко где иловача са песком. Појас дуж Саве је мочаран, готово сваке године поплављен и покривен делимице густом шумом. Посавина и Семберија су врло плодне и добро обрађене, те представљају најбоље житнице и шљиварске крајеве Босне.

У војном погледу босанска Посавина има велики значај.

Савски операциски правац са С. З. на Ј. И. или обратно, обухватао би стварно просторију ове Посавине, која својом плодношћу чини овај правац удобним, а околним земљиштем, нарочито на десној обали Саве, омогућава и потребну безбедност овом правцу.

Најзад ова босанска Посавина може се врло zgodно употребити и као војишна основица у правцу С. Ј. или обратно, на којој има могућности, да се устроје војишна слагалишта. Безбедност ове основице у многеме повећава р. Сава, као моћна препрека, а лакоћу снабдевања на истој омогућава железничка пруга нормалног колосека дуж р. Саве.

Од мањих осталих поља у Босни вреди још поменути:

Бихаћску кошлину на р. Уни, добро обрађену. У њој је важан град Бихаћ, као веће раскршће комуникација у западној Босни.

Источно од Романије, међу Праћом, Дрином а Жепом лежи једна висораван, коју образује неколико омањих равница, међу којима су најпространије: Гласиначко поље, Иван поље, Кошутица и Крајево поље.

б) Поља и кошлине у Херцеговини.

У Херцеговини су поља од особитог значаја за тамошње становнике, јер су им она једина пристаништа за насељавање и културни рад. Она представљају најпитомије земљиште Херцеговине.

Поља Херцеговине су подељена Неретвом у две групе: северо—западно од ове реке су велика поља: Ливањско, Гла-

мочко, Дувнанско и Купрешко. Она су сва удубљена између највиших венаца динарског система.

Југоисточно од Неретве су мања херцеговачка поља. Паралелни венци, који се од мора према унутрашњости ређају, растављени су и овде један од другога затвореним уздужним долинама или пољима, која су степенасто поређана. Ту су ова знатнија поља: Невесињско, Гатачко, Требињшичино и Попово поље.

1) Ливањско поље (380 км²) је најпространије поље Херцеговине; дужина му је 65 км., а средња ширина 6 км. На овоме пољу су три котлине: Ждраловац са Шеваровим и Бушким Блатом. У Ливањском пољу поплава траје готово редовно од нове брза до јуна. 30% земљишта је готово редовно под водом.

2) Гламочко поље (130 км.). Ово поље има два назива: Доње Поље или Долачки Рукавац и Горње Поље, чији је најнижи део продужење Долачког Рукавца. Над морем је високо 882—960 м.

3) Дувнанско поље. (122 км.²). Високо је над морем 860—890 м. Својим водама стоји у подземној комуникацији с Купрешким пољем. Главна му је река Шујица, подземна отока Купрешког поља. То је најсувље т. ј. најбоље исушено поље Херцеговине, на коме роди најбољи јечам.

4) Купрешко поље (93 км²). Високо је над морем 1120—1150 м, услед чега је доста хладно. На њему роди јечам, овас и јарица. Мањи део су њиве а већи сувати.

5) Невесињско поље (188 км.). По величини је друго поље у Херцеговини; дугачко је око 30, а широко око 10 км. Надморска му је висина 830—900 м. Врло је плодно и добро насељено.

6) Гатачко поље (62 км²). Дели се на Горње поље, југоисточни виши крај, и Доње поље на северозападу. Један део Доњег поља периодично плави вода у октобру новембру, фебруару и марту, која се на њему задржава по 10—15 дана.

7) Требињско поље, — мало поље, 7—8 км, простире се и по дужини и по ширини.

8) Попово поље (181 км²), може се сматрати као продужење Требињског поља. Кроз њега протиче Требињшичица. Дуго је око 30 км. Оно је једна од најплоднијих котлина у Херцеговини. Њега плави р. Требињшичица и за обраду његову не остаје више од 4 месеца. Уздигнута је над морем 225—275 м. 75% су њиве, 15% пашњаци, а остало је непродуктивно зе-

мљиште. По средини се сеје кукуруз и просо, а околo су виноград, маслине, смокве, дуван, јабуке, шљиве и трешње. У свој Херцеговини овде је највећа оскудица у дрвима.

И на овом пољу као и на Требињском има две жетве годишње.

Остала поља у Херцеговини су мања, као: Мостарско Блато, Љубушко и Фатничко поље,

Овде ћемо поменути и висораван *Загорје*, на десној обали горње Неретве, која је према истоку и западу отворена. Она је каменита и слабо насељена, али је значајна нарочито с тога, што преко ње води најгоднија веза између Подриња и Горње Неретве. На њој зима траје 8 месеци.

Сва ова поља и котлине у Херцеговини имају у војном погледу тај значај, што могу послужити као zgodне просторије за прикупљање трупа. Овај њихов значај у толико је већи, што је смештај и издржавање трупа у Херцеговини ван њих врло тешко.

Сем ових поља у унутрашњости ове области, у приморју је још *низија на ушћу р. Неретве*, која је од Почитеља до низводно од Метковића добро обрађена, а даље до мора мочарна, пуна језера и ритова, те услед тога неплодна и непроходна. У зиму и пролеће је под водом.

Далмација.

Далмација нема правих равница, већ има само неколико уздужних долина или поља, која се пружају средином ове земље. Тако: у сливу *Крке* имамо *Книнско поље*, код Книна;

Косово поље, јужно од Книнског и које се јужним крајем наставља на *Пејрово поље* (уз Горњу Чиколу).

У сливу *Цејине* имамо:

Врличко и Сињско поље. Ово последње је највеће поље у Далмацији; дуго је 15, а широко 7—8 км.

Осим ових отворених речних поља има у Далмацији и затворених, којима вода не отиче у море, већ понире. Таква су: *Имојско и Расињско поље*. (код Врговца). Још је лепше питомо поље, које се налази југо-источно од Дубровника, а које се зове *Конавље*. По њему тече понорница Љута.

Права пак низина у Далмацији пружа само поред доње Неретве, која је мочварна али је плодна.

Као и свуда у карсту, тако су и поља у Далмацији најпогоднији делови за обрађивање земље. У војном пак погледу

њихов је значај у томе, што она могу послужити за прикупљање трупа у циљу угоднијег смештаја.

Хрватска са Међумурјем, Славонијом и Сремом.

Своро $\frac{2}{3}$ земље у овој области долази на висију, и $\frac{1}{3}$ на низију. У самој пак Хрватској висија захвата $\frac{5}{6}$ земљишта, док у Славонији и Срему свега $\frac{1}{6}$. Све остало је низија-равница.

Од важнијих и већих равница у овој области поменућемо:

1) *Личка висораван*, која се пружа јужно од Ришњака. Ова висораван подељена је ниским гребенима у више поља, од којих су најважнија: Личко поље око Госпића и *Крбавско поље* источно од Лике.

Ова поља заграђена су са морске стране гребеном планине Велебита, а са северо-истока гребенима Велике и Мале Капеле и Пљешивице.

У овом кршевитом пределу ова поља представљају једино плодно земљиште. У војном пак погледу представљају згодна места за прикупљање и смештај мањих делова трупа.

2) *Загорје*, висораван, која се пружа између Мацеља и Иванчице планине на северу и Загребачке Горе на југу. Ову живописну брежуљкасту висораван орошава р. Крапина, притока р. Саве.

Загорје је чувено са својим плодним долинама и винородним брежуљцима, а сем тога и због минералних вода.

3) Права низија у овој области, шири се поглавито поред Саве и Драве. — *Посавина* и *Подравина*. У Хрватској има низија и поред Купе, која се зове *Покупље*.

Горњи део Посавине са десне стране Саве од Загреба до Сиска зове се *Туропоље*, а с леве стране, око реке Лоње, леве притоке Савине, *Лоњско поље*.

Цела ова низија у опште: Посавина, Подравина и Покупље, је врло родна и добро обрађена. На њој има доста водоплавног земљишта, које се постепено исушује и од баруштина и блатишта претвара у плодна и житна поља и ливаде. Земљорадња се у овим крајевима обавља савршеније но у Србији. Ратарство производи велике количине жита од којих су главни усеви: кукуруз у Хрватској, и пшеница у Славонији и Срему. Поред тога у овим крајевима производи се доста: кромпира, купуса и пасуља. Од трава за сточну храну гаји се доста: детелина и грахорица, а има у великим количинама и сена,

Као што се види ове низије престављају за нашу земљу доста јак економски центар. У војном погледу имају нарочито-га значаја, што могу примити знатан део снаге, који ће на њима моћи наћи довољно потреба за исхрану и издржавање људи и стоке, а и доста угодног смештаја за настањивање. Са обзиром на географско-месни положај ових равница, њихов је значај у војном погледу нарочито велики у нашим односима са Маџарском, Аустријом и Италијом.

Словенија.

У висинском погледу Словенија је планинска земља, у којој равница у опште нема, јер речне котлине и кршна поља имају надморску висину 200 м.

Мања поља, висока око 500 м. налазе се око: Логатца, Планине, Циркнице, Ложа, Лашча, Рибнице и Кочевја.

Ова поља имају нарочити значај, јер леже у области Крша, што се у њима налазе већа насељења, у којима се могу наћи и извесна материјална средства и што у њима има у свако годишње доба пијаће воде.

Веће кошљине и долине:

Љубљанска и Крањска кошљина (Соршко поље), и Радовљичка равна (Дежела). Високе су 300—500 м. Ове су равни простране, густо насељене, обрађене и комуникативне. Многе ливаде Љубљанске котлине као и Љубљанско блато, које је само по ивицама насељено, тешко су проходне у прлолеће и јесен. У Крањској котлини влада лети оскудица у води.

Дежела и Соршко поље зову се и Горењска равна.

Цељска или Савињска котлина је добро комуникативна и проходна. Сличне одлике има и пространа *Кршко-брежичка котлина* на доњој Крки и Сави.

Горње Пишурско поље лежи на десној обали Драве, а доње на левој. Прво је слабо обрађено, делимице шумовито и у средњем делу оскудно водом, а друго је врло плодно. Оба су врло комуникативна.

Од Радгоне па низводно река Мура тече широком, плодном и густо насељеном долином, званом Прекомурје.

У свима овим пољима, долинама и котлинама у Словенији производи земљорадње не подмирују домаће потребе у житу. Главни житни производи су: пшеница, хељда и кукуруз. Од осталих биљака за људску храну највише се обделава кромпир и купус. Кромпир се производи у толикој мери, да знатне

количине претичу и за извоз. Он надокнађује недовољност производње жита. За исхрану стоке гаји се доста луцерне и грахорице, а поред тога има и доста сена.

Ови питоми и плодни крајеви Словеније дају велике количине воћа и грожђа. Особито су чувена вина: мариборско, љутомерско и птујско.

Банат, Бачка Барања.

Ове три наше области преко Дунава и Драве престављају не само главни житарски предео наше Отаџбине, него и једну од главних житница европских.

Банат у нашој земљи пружа се од наше и Румунске границе па на запад до Тисе. Од Србије дели га Дунав, а Мориш од Маџарске.

Бачка је западно од Баната — Тисе до Дунава. Од Срема је одвојена Дунавом. Северну међу Бачке према Маџарској чини гранична линија између наше Краљевине и Маџарске.

Барања је крај између Дунава, Драве и линије, која полази с Дунава више Баје, па преко пл. Мечека избија на Барч на Драви.

Целокупна ова просторија преставља део простране Панонске низије, која се шири на средњем току Дунава и на његовим притокама. Ну и на овој низији земљиште није потпуно равно, већ има ниских таласа. Оно је веома плодно. Уз обале Дунава и Тисе земљиште је мочарно, баровито и незриво.

Низија ових земаља покривена је дебелим слојем црнице, што је учинило да је овде главна грана народног занимања ратарство, које даје већи принос него ма у којој другој нашој земљи и чији производи у толикој мери претичу преко домаће потрошње за извоз, да су Банат и Бачка постале чувене европске житнице. И не само по плодности, него и по усавршености обделовања земљишта ово су прве наше земље. Гливни су ратарски производи пшеница и кукуруз, затим овас. Све се ове врста жита изеозе, али најлепши глас ужива банатска пшеница, која је позната по целој Европи. Осим жита обделава се много: купус, кромпир и пасуљ; а од биља за исхрану стоке: луцерна и сено.

Особита пажња обраћа се на гајење воћа, нарочито у источном Банату и у северној Бачкој; а тако исто и у Барањи. Веома је унапређено виноградарство на побрђима Банатске

Горе — око Вршца и Беле Цркве и на падинама пл. Мечека (вилањско вино), и затим у северној Бачкој.

У војном погледу ове земље имају за нас врло велики значај, нарочито у нашим односима са Маџарском. Плодне, богате у свему, густо насељене, оне могу примити велики део снага и истим пружити могућност уредног снабдевања свима животним потребама и могућност врло угодног смештаја. Оне ће несумњиво нама послужити као основица, одакле би се предузеле операције против Маџарске. За Маџарску пак, у случају сукоба са нама, ове наше земље биле би несумњиво први стратегиски објект, коме би оне пошто — пото тежиле.

Комуникације.

О комуникацијама нарочито сувоземним путевима, говорили смо детаљно при изучавању орографије и хидрографије, услед чега ћемо на овом месту бацити само један општи преглед на њихово стање и њивов значај.

А. Сувоземни путеви.

Сувоземни путеви служе за превоз сточном вучом и аутомобилима. У нашој држави, аутомобилски саобраћај није још добро развијен, услед немања довољно и добрих путева, због тога се осећа велика незгода, нарочито услед још слабо развијене железничке пруге.

Сувоземних путева у нашој земљи има нешто преко 50.000 км. дужине, али путеви нису у завидном стању. Истина у последње време на оправци њиховој ради се више, али финансиско стање земље још не дозвољава у томе погледу и енергичнији рад. Пројектовано је пред оправке старих и већ постојећих путева и израда нових путева и подизоње нових мостова, и у колико финансиско стање земље дозвољава ти се пројекти приводе и у дело

Због овог стања путева у садање време, саобраћај њима је доста отежан и ограничен, што несумњиво штетно утиче на развитак наше привреде.

Сувоземни путеви код нас спадају у надлежност Министарства Грађевина. За оправку и подизање нових путева, као и за вођење надзора над сувоземним путевима, постоје грађевинске дирекције као извршне установе Министарства Грађевина у: Београду, Крушевцу, Скопљу, Новом Саду, Загребу, Сарајеву, Сплиту, Дубровнику, и на Цетињу.

Б. Водени путеви.

Наш саобраћај воденим комуникацијама, како речним, тако и поморским, још незадовољава свеколике наше потребе.

а.) *Речне комуникације.* Мрежа наших пловних река и канала прилично је велика; њена пловна дужина износи око 2000 км.

Важније пловне реке су: *Дунав*, којим се одржава међународна пловидба на целом његовом току кроз нашу земљу. Од Бездана до ушћа Тимока, његова пловна дужина је 582 км. Он доводи у везу нашу земљу са Средњом Европом (Маџарском, Аустријом, Чехословачком и Немачком) и са Црним морем.

Сава — пловна је за пароброде од Сиска до њеног ушћа.

Драва. — пловна је од Барча до ушћа у Дунав.

Тиса. — пловна је на целој дужини у нашој земљи. Важна је због везе са Маџарском, у којој је такође великим делом пловна. (од Солнока).

Тамиш. — плован при ушћу — од Панчева.

Пловни канали:

Канал Краља Пејра, плован од Бездана до Бечеја у дужини од 116 км;

Канал Краља Александра, плован је од Стопара до Новог Сада у дужини од 69 км.

Канал Бега, плован од Темишвара до његовог ушћа у дужини од 115 км.

За управу пловидбом на означеним рекама и каналима постоји нарочити орган Министарства Саобраћаја: *Дирекција Речне Пловидбе*. Ова дирекција одржава редовну пловидбу својим средствима, а поред ње, исту потпомажу и домаћа приватна друштва, као: Српско Бродарско Друштво, Прометна Банка, Централна Банка и т. д.

На нашим рекама саобраћа: 21 путнички брод, 66 реморкера, и око 600 шлепова у укупној тонажи око 365.000 тона.

У војном погледу значај ових наших речних комуникација је врло велики. Оне ће се моћи врло згодно употребити у евентуалном рату за довлачење свих потреба војсци из позадине. Но ова њихова корисна употреба зависиће у многоме од правца тока река са обзиром на правац дејства војске. У колико се више буде поклапао правац речног тока са правцем дејства војске, у толико је и њихова употреба кориснија. У овом случају, реке се могу врло корисно употребити и у добу концентрације војске, чиме ће се у многоме слакшати терет саобраћаја на железничким пругама.

Ова велика корист река долази са обзиром на велику транспортну моћ речних саобраћајних средстава: бродова, реморкера и шлепова.

Реке се дакле могу употребити као комуникацијски правци, изузетно и као операцијски за дејство речном флотилом, ако је правац реке повољан.

б.) *Језера*. Редовна пловидба одржава се само на Скадарском Језеру, а пловна су према дубини и језера: Охридско, Преспанско и Дојранско.

в.) *Јадранско море*

Ова наша комуникациска линија за сада се не искористићава како би требало, и то услед рђаве везе обале са унутрашњошћу земље и услед недовољно развијене поморске флоте.

Наше поморско бродарство одржава на Јадранском мору поред наше обале редовну пловидбу за превоз путника, поште и робе за сва наша пристаништа на обали и на острвима. Са страним пристаништима наше бродарство на Јадранском Мору одржава редовну пловидбу једино између Гружа и Бари-а у Италији, и између Сплита, Метковића и Гружа до Трста. Поред тога врше наша бродарска друштва и поједини сопственици већим морским бродовима слободну пловидбу и за превоз робе по Средоземном Мору до некојих пристаништа, али даљну прекоморску пловидбу још нису могли предузети. Ту пловидбу одржавају француски, енглески, италијански, амерички и други бродови.

По приближним податцима годишње из наших лука отплови укупно око 40 000 бродова са укупном тонажом око 6,000.000 тона. Овај саобраћај сваке годне се повећава.

Стање нашег поморског бродарства приближно је следеће: за дугу пловидбу 34 брода; за велику обалску пловидбу око 15—20 бродова и за малу обалску пловидбу парних бродова имамо нешто преко 100, а сем њих имамо још и мањих бродова на једра близу 500.

Поред ових бродова имамо велики број рибарских* лађа, око 3700 и малих лађица и чамаца око 3500.

На нашем приморју важније су луке: (по азбучном реду): Бакар, Бар, Вис, Враћица, Груж, Ерцегнови, Зеленика, Корчула, Котор, Краљевица, Макарска, Метковић, Рисан, Сплит, Тиват, Трогир, Шибеник.

В. Железнице.

На крају 1925. године наша железничка мрежа износила је укупно 10.039 км.

Од целокупног овог броја железничких пруга било је око:

нормалног колосека	1.435 м.	—	6.756·7 км.
узаног	"	0·76 м.	— 2.525·2 "
"	"	0·60 м.	— 549·9 "
"	"	1·00 м.	— 183·5 "

Осим тога на главним пругама било је 274 километра са дуплим колосеком.

Од ових железница припадало је Држави: 6.180·4 км.: 42 вициналним друштвима 2.800·2 км. и приватним предузећима 1.030·7 км. У овом последњем броју урачунате су и т. зв. „Јужне Железнице“ од 530·8 километара.

Али и вициналне и Јужне железнице налазе се у државној режији: — вициналне биле су узете у државну експлоатацију одмах после рата. Јужне пак железнице предате су у државну режију у септембру 1923. год., а на основу Римског споразума и по уговору Државе са Предузећем, који је уговор санкционисан финансиским законом за 1924 25. год. Тако је у приватној режији остало само 392·1 км. приватних железница.

У овај број укупне дужине железничке мреже у километрима, нису урачунате пруге сада у грађењу и то: мост на Тиси за пругу Тител — Орловат, и пруге Београд — Обреновац, Кларија — Црња, Лазарићи — Коњиц, све у дужини од 85 км. узаног колосека и 37 нормалног. При томе на прузи Лазарић — Коњиц гради се велики тунел кроз Иван-планину дужине од 3213 м.

У погледу возног парка ка крају 1925. год. стање на нашим железницама било је следеће: локомотива свих врста — исправних било је 1.609 и неисправних 1.071; вагона свих врста — исправних 37.703 и неисправних 19.004.

Ово и овако стање саобраћајних средстава не задовољава нашу народну привреду; по мишљењу стручњака, да би се наша народној привреди помогло, потребно је не само ове исправне вагоне и локомотиве што пре оправити, него и потребно за земљу набавити: око 200 нових локомотива путничких, 500 службених и поштанских и 1.000 нових кола.

Администрацију железничке мреже врше (5) пет железничких дирекција: Београдска, Загребачка, Суботичка, Сарајевска и Љубљанска.

Под надзор и контролу ових дирекција спадају и приватне пруге.

Ова наша железничка мрежа има неколико крупних недостатака :

1) Мрежа је према пространству земље, њеним потребама и броју становника недовољна, нарочито у јужним областима, а у Црној Гори и нема железничке пруге.

2) Поједине области и њихови центри нису међу собом добро повезане.

3) Јадранска обала није добро повезана са унутрашњошћу државе, јер данас постоје само ове везе :

Нормалним пругама: Од Сушака, Сплита и Шибеника и пругама уског колосека: Од Груза, Боке Которске и (даље од обале) од Книна.

Важније пруге по појединим областима су:

а) У Србији.

1.) Главна нормална пруга: Београд — Ниш — Скопље — Бевђелија, која се на југу продужује ка Солуну.

Од ове пруге одвајају се следећи краци:

а) Топчидер—Мала Крсна—Пожаревац, којим се обилазе Раљски успони и објекти (пошта код М. Крсне излази на пругу под в.) а у Пожаревцу је узана пругом (приватна, 0.76 м) Дубравица—Пожаревац—Петровац.

б) Младеновац — Аранђеловац — Лајковац — Ваљево. Од Лајковца води један крак до Забрежја на Сави, а други преко Г. Милановца у Чачак. (Ово су узане пруге 0.76 м.).

в) Велика Плана — Смедерево.

г) Лапово — Крагујевац;

д) Параћин — Зајечар (0.76 м.)

ђ) Сталаћ — Чачак — Вардиште и даље за Сарајево (0.76 м.); од Параћина до Сталаћа постоји веза пруга под д. и ђ. узаном пругом.

е) Ниш — Књажевац — Зајечар — Прахово;

ж) Ниш — Пирот — Цариброд;

з) Ниш — Прокупље;

ј) Скопље — Качаник — Митровица; од станице у Скопљу одваја се узана пруга (0.60 м.) преко Тетова, Гостивара, Кичева за Охрид и Стругу;

Улице ?

и стани

- к) Градско — Плетвар — Прилеп — Битољ (0.60 м.);
 л) Велес — Штип — Кочане и
 љ) Приватна пруга уског колосека (0.76 м.) Шабац — Лозница.

Б.) У Босни и Херцеговини.

У овој области су пруге уског колосека (0.76 м.) изузев пруге: Бања Лука — Приједор — Суња, која је нормална.

Главна пруга је: Брод — Сарајево — Мостар — Метковић; од Габеле се одваја пруга за Зеленику (Котор), од које воде краци у Груж (Дубровник) и у Требиње. Део од Брода до Сарајева има доњи построј и објекте за нормални колосек. Део од Сарајева до Мостара је планинска пруга са многим мостовима и са зубчаницом на Иван планини, која условљава употребу планинских локомотива и кратких возова. Део у кршу има много објеката од којих су најважнији построји за снабдевање локомотива водом.

Од ове пруге одвајају се важнији краци:

- а) Добој — Тузла — Симин Хан;
 б) Лашва — Травник — Д. Вакуф, где избија на пругу у долини Врбаса: Бугојно — Д. Вакуф — Јајце — Српаци;
 в) Сарајево — Међеђа — Вишеград — Вардиште и Међеђе — Увац. Ове групе су најважније од свију поменутих кракова, јер пруга преко Вардишта хвата везу са пругом у долини Западне Мораве, а пруга за Увац може се наставити и кратким краком ухватити веза са Митровицом и Скопљем. Траса њихова изведена је за нормални колосек (успони кривине). Имају много објеката — око 100 тунела и 28 галерија —

Од пруге Бања Лука — Суња одваја се код Приједора узана пруга Штајнбасовог шумског предузећа која је од већег значаја, јер води преко Српацице и Дрвара у Книн, где хвата везу са Далматинском нормалном пругом за Сплит и Шибеник. На Српацици ова пруга је у вези и са раније поменутом пругом из Сарајева преко Травника.

Од исте пруге (Бања Лука — Суња) одваја се код Бос. Новог нормална пруга долином Уне (Унска пруга) у Бихаћ, која се сада продужује ка Книну.

Најзад има још један крак узане пруге; Рача — Бијељина — Угљевик.

В. У Далмацији и Црној Гори.

У Далмацији имамо врло мало пруга. Од Сплита води пруга нормалног колосека преко Книна — Грачаца — Госпића

и везује се са пругом Загреб — Ријека. У Книну хвата везу са узаном пругом Штајнбасовог предузећа. Од ове пруге нормалног колосека код Перковића одваја се крак за Шибеник. Сем тога од Сплита постоји узана пруга до Сиња. Сада је у раду нормална пруга: Книн—Бихаћ.

У Црној Гори постоји само једна кратка, узана пруга Бар — Вирпазар, која пролази тупелом испод Суторманског прелаза.

Г. У Словенији.

У овој области је главна пруга: Љубљана — Зидани Мост — Загреб. Од Загреба до Зиданог Моста је простог, а даље до Љубљане дуплог колосека.

Од Љубљане воде према Италији:

а) Пруга Љубљана — Ракек — Постојна — Св. Петар, одатле у Ријеку или Трст. Пруга, Љубљана—Трст је дуплог колосека.

б) Љубљана — Крањ — Јасеница, одакле се рачвају три крака: један преко Бохињске Бистрице и прелаза Подбрдо у Горицу, други преко Ратечког развођа у Трбиж и Понтебу, а трећи тунелом испод Караванака у Аустрију (Бељак или Целовац).

Пруга Карловац — Ново Место — Љубљана. Овај крак везује две важне пруге у овој области и може послужити као згодна рокадна линија према италијанској граници, а у вези са Личком пругом и према обали. Од Гросупља се одваја од ове пруге још један рокадни крак до Кочевја, одакле је пројектовано продужење до Моравица.

Од Зиданог Моста одваја се крак: Зидани Мост — Прагерско — Марибор — Шпиље (Аустрија). Ово је део пруге дуплог колосека: Беч — Грац — Љубљана — Трст. Од Цеља и од Марибора води по један крак у Дравоград, одакле улазе у Аустрију две пруге: једна за Целовац, а друга реком Лабодницом у Целтвег на Мури. Од Прагерског се одваја пруга преко Птуја у Чаковац.

Д. У Хрвајској са Славонијом и Сремом.

Железничка мрежа у појединим деловима ове области доста је развијена, пруге су готово све нормалног колосека али је велики део мреже са вициналним пругама, које имају слабији горњи построј и оштрије кривине, те је транспортна моћ на њима мања (око $\frac{1}{2}$ моћи главних пруга).

Главне пруге су овде :

1) Београд — Загреб, од које се код Ст. Пазове преко Инђије одваја крак за Суботицу (ка Пешти). Ова пруга у вези је са српским железницама преко моста на Сави код Београда, а од Загреба продужује се кроз Словеначку ка Љубљани.

2) Винковци — Богојево (мост на Дунаву) — Сомбор — Суботица — В. Кикинда (преко Сенте или преко Мађарске — Сегедина) — Жомбољ — ка Темишвару. Ова пруга је главна веза наше земље и Румуније.

3) Загреб — Копривница — Бекењеш — Капошвар.

4) Загреб — Карловац — Огулин — Ријека. Ова пруга нормалног колосека везује наше приморје са унутрашњошћу земље. Има велике успоне и оштре кривине, нарочито на делу између Моравица и Ријеке, тешко је снабдевање водом у овоме кршу, а зими ометају саобраћај ветрови и снежни сметови. Од ње се одвајају краци: Огулин — Госпић — Грачац — Книн. Ово јз тако звана Личка пруга; и већ поменути рокадни крак Карловац — Ново Место — Љубљана.

• Затим крак Карловац — Сисак.

5) Запрешћ (западно од Загреба) — Вараждин — Чаковац — преко Которибе у В. Кањизу (Мађарска).

6) Винковци — Осек — Бели Манастир — Печуј.

7) Долином Драве води рокадна пруга према Мађарској; Копривница — Вировитица — Слатина — Нашице — Осек. Код Слатине одваја се од ове пруге један крак за Домбовар (Мађарска).

Од Загреба до Новске (према ушћу Уне код Јасеновца) постоји и левом обалом Саве један споредан крак, поред главне пруге Загреб — Сисак — Новска, која води десном обалом Саве.

Од пруге Београд — Загреб одвајају се мањи краци локалног значаја на југ ка Сави, као за: Кленак, Рачу, Брчко, Жупању, Шамац, Босански Брод. Од Суње се одваја од поменуте пруге крак за Босански Нови, одакле се наставља даље у Бања Луку или Бихаћ.

ђ) У *Банату* и *Бачкој*.

У *Банату* су следеће пруге: Панчево — В. Бечкерек — Чока — Сегедин (ка Мађарској); Панчево — Алибунар — Вршац (ка Румунији);

Бела Црква — Вршац — Бечкерек. Ове две пруге су рокадне према Румунији.

У *Бачкој*. Нови Сад — Сомбор. Од ове се пруге одваја један крак преко Червенка за Суботину.

Нови Сад — Ст. Бечеј — Сента — Хоргош (долином Тисе)
Сомбор — Врбас — Ст. Бечеј; (рокадна према Маџарској).
Главна пак пруга у Бачкој је: Нови Сад, Суботица и даље
за Б. Пешту.

Пруге у Бачкој везане су са пругама у Банату само јед-
ним железничким мостом на Тиси код Сенте; други мост је у
грађењу код Титела. Са пругама јужно и западно од Дунава
везане су пруге у Бачкој преко мостова на Дунаву код Новог
Сада и Богојева. Пруге пак у Банату нису везане са Србијан-
ским пругама преко Дунава. Пројектована је веза код Београда
и Смедерева.

На закључку овога одељка треба нарочито подвући, да
садања наша железничка мрежа не одговара стварним потре-
бама у саобраћају. И површни преглед саобраћајне карте, одмах
ће нам открити, колико је места у земљи без тако рећи сваке
везе. Ово нарочито вреди за Србију и Црну Гору.

Становништво.

1.) *Број.* Укупан број становника наше Отаџбине износи
према попису од 31. јануара 1921 год. 12,017.323.

Број становништва у нашој Отаџбини расте са временом
и то код нас доста брже но у многим другим земљама. Колики
је тај годишњи прираштај код нас, ми за сада још немамо
тачних статистичких података, али према статистици од пре
рата, тај број износи приближно годишње око 150.000.

Како је овај укупан број нашег становништва подељен по
нашим покрајинама, види се из следећег прегледа: (Види та-
белу стр. 185).

2.) *Густина насељености.* Густина насељености зависи по-
главито од географских прилика, од плодности земље, од апсо-
лутне надморске висине, од тога да ли превлађују велика или
мала имања и т. д.

Средња густина насељености у нашој земљи (површина
248.987 км²; број становника 12.017.323) износи 48 људи на
1 км². По појединим областима густина насељености је следећа:

Србија	43 на 1 км ²
Црна Гора	21 " " "
Босна и Херпеговина	37 " " "
Далмацнја	50 " " "

Хрватска	56	на 1 км ²
Словенија	65	" " "
Војводина	70	" " "

Из овога се види, да је најгушће насељена Војводина, па Словенија, и најређе Црна Гора.

Разлике су као што се види врло велике. Али ови бројеви још не дају потпуно јасну слику, јер су основани на политичким

Ред. број	З Е М Љ А	Број становника		
		мушких	женских	Свега
1	Србија	2122307	2007331	4129638
2	Црна Гора	100235	99622	199857
3	Босна са Херцеговином	924035	965894	1889929
4	Далмација	327605	322534	650139
5	Хрватска са Славонијом, Сремом и Међумурјем	1389862	1321021	2710883
6	Словенија са Прекомурјем	552819	503645	1056464
7	Банат, Бачка и Барања	706913	673500	1380413
	Укупно	6123776	5893547	12017323

границама а не на међама, које одвајају најгушће насељене крајеве од слабијих и најслабије насељених крајева. Праву слику добићемо тек ако утврдимо број становника у појединим, најмањим природним (географским) целинама. Тако:

У Словенији најгушће су насељени крајеви: Љубљанска, Цељска, Кршко-Брежичка котлина, око Птуја, Љутомера, као и Прекомурје. Овде је густина већа од 100 људи на 1 км². Најређе су насељене високе алписке планине и карсни предели. У многим пределима наших Алпа и у Карсу нема ни 1 човека на 1 км².

У Хрвајској и Славонији најгушће је насељена Барадинска жупанија (120—140 људи на 1 км): затим Међумурје (130): Загребачка жупанија (72—100). Најслабије су насељени

предели Високе Хрватске (Динарска област); овде износи густина 47; у модрушко-ријечној жупанији 33; у личко-крбавској и у појединим котарима Лике и 20—30 на км².

У Далмацији је најређе насељена Загора (24—29) а најгушће око Боке Которске и око Сплита (65).

У Босни и Херцеговини. Најгушће је насељење у Семберији и Посавили (50—70); средње у средњој Босни (40) и најређе у подручју кречњачких површина (20—25) као код Невесиња, Кладња, Гламоча и т. д.

У Војводини је сразмерно иста густина насељености готово свуда, но ипак Бачка је најгушћа (80) па Банат и Срем (по 60).

У Србији постоје у погледу густине знатне разлике. Најгушће су насељени: доња Морава (Смедеревски округ 100 на км²), Крагујевачки округ (72,2), Мачва, Крушевачка котлина, Нишка котлина око (100 људи на км²). Остали крајеви северно од Западне Мораве имају готово сви 40-50 људи на км². Најређе су насељени окрузи: Топлички, Ужички, Крајински (34-38), поједини делови истих, поглавито виши немају више 20-30 људи на км².

У Јужној Србији су најгушће насељени окрузи: Призренски (75.⁵) Охридски (64.¹) Скопски (44.⁴) Метохијски (43.¹) Косовски (40.⁵) Кумановски (39.⁶) а најређе Брегалнички (21.¹) Тиквешки (21.⁵) Бјелопољски (23.¹) Пријепољски (24).

Најређе је насељена Црна Гора. у којој има само 20 људи на км². Густина је у њеним нижим јужним и југо-западним крајевима већа од просечне, а на северу и на истоку, у брдима знатно мања.

3.) *Народносћ*. Краљевина Срба, Хрвата и Словенца је национална држава, то је политичка творевина само једног народа, Српско-Хрватског-Словеначког. Срби, Хрвати и Словенци нису додуше једини становници државе, али они чине огромну већину т. ј. 82⁵⁰/₁₀₀ целокупног становништва. Од осталих 17⁵⁰/₁₀₀ спада на остале словенске народности (Чехословаке, Русе, Малорусе и Пољаке, 1.⁹⁰/₁₀₀ а на несловенске народности 15.⁶⁰/₁₀₀.

Бројна подела становништва по народности, како је утврђено приликом пописа 31. јануара 1921. године, виде се из приложеног прегледа: (Види табелу стр. 187).

Становништво наше Отаџбине је дакле претежно југословенско. Али језик којим говоримо није свуда исти, већ постоје неколика наречја, као што су: штокавско, чакавско и кајкавско наречје затим источно или екавско и јужно или ијекавско и најзад западно или икавско наречје.

ПОКРАЈИНА	Срба, Хрвати и Словенци	Остали Словени	Немци	Маџари	Арбанаси	Румуни	Остале народности	
							Румуни	Остале народности
Србија	3.376.963	34.796	5.286	2.165	422.489	105.579	182.360	
Црна Гора	182.743	87	29	13	16.826	6	153	
Босна са Херцеговином	1.830.855	27.875	16.461	2.638	623	1.333	10.144	
Далмација	641.220	1.146	1.068	73	185	100	6.347	
Хрватска	2.439.704	66.941	122.824	70.553	660	1.992	8.209	
Словенија	995.876	4.196	39.631	14.897	126	39	1.699	
Војводина	522.073	67.886	328.173	382.070	831	74.099	5.281	
У к у п н о	9.989.434	202.927	513.472	472.409	441.740	183.148	214.193*	
У %	82.5	1.9	4.3	4	3.9	1.6	1.8	

*] Од овог броја долази на Јевреје 64.159, и на Галијане 12.825.

Штокавско наречје је највише распрострањено и употребљује се као књижевни језик српски и хрватски. Говори се у целој Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, у већем делу Далмације, југо-источној Хрватској, Словенији и Војводине.

Чакавско наречје је најмање раширено, говори се у северној Далмацији, у хрватском приморју, на кварнерским острвима, и у већем делу Истре.

Кајкавски се говори у Словенији, где се ово наречје развило у засебан књижевни језик, затим у северо-западној Хрватској између Муре и Купе.

Екавски говоре у Србији у сливу Мораве и Вардара, затим у Посавини и Мачви, као и у Банату, Срему и Бачкој. Екавци су даље и Словенци.

Ијекавци су становници западне Србије, Рудничани и Ужичани, Црногорци, становници Ново Пазарског Санџака, и већине Босне и Херцеговине, у Хрватској и Словенији, у подручју некадашње Крајине и најзад становници јужне Далмације.

Икавци су бројно најслабији становници западне Хрватске, нарочито Лике, северо-западне Босне и северне и средње Далмације до Неретве.

4) *Вера*. — Становништво наше Отаџбине подељено је по вероисповести више него по народности. Већина Словенаца и Хрвата су католичке вере, а већина Срба православне. Код Хрвата је католициштво обично истоветно са Хрватством, док код Срба православље истоветно са Српством, што све није сасвим тачно, пошто имамо такође католичких Србохрвата, који се броје у Србе, на пр. у јужној Далмацији; католички Буњевци и Шокци не сматрају себе ни Србима ни Хрватима. Најзад има у Босни и Херцеговини србохрватских муслимана, који себе не рачунају такође ни у Србе ни у Хрвате.

Католицима припада и већина Маџара и Немаца, што знатно увећава њихов број.

Православне су вере поред Срба још и Арамуни, Румуни, Цигани и Грци.

Подела становништва по вери види се из следећег прегледа: (Види табелу стр. 189).

5.) *Просветно сјање*.

Како у многим другим погледима, тако и у погледу просвете становништва, показују се разлике међу појединим покрајинама, нарочито на пољу општег народног образовања.

ПОКРАЈИНА	Православни	Католици	Евангелисти,	Мухомеданци	Мојсијевици,	Остали,
Србија	3356761	36365	2276	721087	11731	1418
Црна Гора	168398	8507	42	22856	17	37
Босна са Херцеговином	829162	443914	6649	588247	12028	9929
Далмација	105584	543270	68	652	322	243
Хрватска	660210	1962505	46673	2495	20338	18662
Словенија	6627	1020287	27253	650	946	701
Војводина	475485	720306	133886	1700	18777	30259
У к у п н о	5602227	4735154	216847	1337687	64159	61249*

*) Од овога броја далази на унијате 41.579,

Основна школска настава по покрајинама је нарочито неједнако развијена.

Број основних школа у појединим покрајинама у школској години 1920—1921 и њихов однос према броју становника и величини површине види се из овог прегледа:

ПОКРАЈИНА	Број школа	Једна школа долази на	
		Становника	км ₂
Северна Србија	1434	1852	34
Јужна Србија	879	1734	56
Црна Гора	264	723	36
Војводина	607	2274	31
Босна и Херцеговина	528	3554	96
Далмација	521	631	13
Хрватска и Славонија	1778	1524	25
Словенија	821	1286	10
Краљевина С. Х. С.	6821	1721	35

Као што се види из овог прегледа Далмација и Словенија предњаче осталим покрајинама. Али број неписмених у Далмацији ипак је приличан, пошто је становништво растурено на копну и многобројним острвима, те је похађање школе скопчано са великим тешкоћама. У Словенији похађа школу 96%, у Хрватској и Славонији је основно школство већ слабије развијено. Слично је у Србији, Црној Гори и Војводини. Најгоре је стање у Босни и Херцеговини, где је раније од Аустро-Угарске окупаторске власти врло мало учињено за просвећивање народа.

Број неписмених у појединим покрајинама у % од броја становника, не рачунајући децу испод 6 година старости износи:

У Словенији	12%
„ Хрватској	47.7%
„ Далмацији	64%

У Сев. Србији	80%,
„ Босни и Херцеговини	88%,

Сви ови податци су од 1921 године, али из године у годину основна школска настава се постепено побољшава, како у погледу броја учитеља и броја школа, тако и у општем стању народне писмености.

До нашег уједињења и средња школска настава била је неједнако развијена. Тако у Војводини средњих школа (народних) готово није било, Словенија их је имала врло мало, а у јужној Србији постојале су само школе појединих пропаганди.

Сада имамо у земљи укупно 166 средњих школа (без стручних) и то :

у Србији	63
„ Хрватској и Славонији	37
„ Војводини	13
„ Словенији	14
„ Босни и Херцеговини	18
„ Далмацији	10
„ Црној Гори	11

Од стручних школа треба навести : више педагошке школе у Београду и Загребу, државну рударску школу у Цељу, 21 мушку и 13 женских учитељских школа, 16 трговачких академија, поморску академију у Бакру, две наутичке школе, 4 техничке средње школе, 2 више обртничке школе у Загребу и Сплиту, 3 средње пољопривредне школе и 11 нижих пољопривредних школа.

Од виших школа сада постоје :

Универзитет у Београду са факултетима : богословским, правничким, филозофским, медицинем, техничким и пољопривредним.

Универзитет у Загребу са факултетима : медицинем, богословским, пољопривредним, филозофским и правничким.

Универзитет у Љубљани са факултетима : богословским, филозофским, правничким, медицинем и техничким.

Правни факултет у Суботици, филозофски факултет у Скопљу, Висока техничка школа у Загребу. Ветеринарска школа у Загребу. Висока школа за трговину и промет у Загребу.

Народну просвету потпомажу поред школе још и ова друштва :

Српска Краљевска Академија Наука у Београду; Југословенска Академија у Загребу; Народна Библиотека у Београду; Свеучилишна Библиотека у Загребу; Државна лицејска књижница у Љубљани; Српска централна библиотека у Сарајеву; Народни музеј у Београду, Етнографски музеј у Београду; Хрватски Народни музеј у Загребу; Крањски дежелни музеј у Љубљани; Босанско-Херцеговачки музеј у Сарајеву; Археолошки музеј у Сплиту.

Као саветодавац Министру Просвете по питањима више и ниже школе, школског развитака, наставе и књижевности постоји *Просветни Савет* при министарству просвете у Београду

Државно уређење.

1. Устав.

Устав је Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца изгласан 28. јуна 1921. године на Видов-дан. Његове најглавније одредбе гласе :

Опште одредбе :

Држава Срба, Хрвата и Словенаца је уставна, парламентарна и наследна монархија.

Чл. 1. — Службени је назив државе : Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Чл. 2. — Државна је застава плаво-бела-црвена, у подравном положају према усправном копљу.

Чл. 3. — Службени језик Краљевине је српско-хрватско-словеначки.

Основна грађанска права и дужности,

Чл. 4. — Држављанство је у читавој Краљевини једно. Сви су грађани пред законом једнаки. Сви уживају једнаку заштиту власти.

Чл. 5. — Ујемчава се лична слобода. Нико не може бити узет за одговор, нити бити притворен без надлежног решења.

Чл. 6. — Нико не може судити ненадлежан суд.

Чл. 7. — Нико не може бити осуђен, док не буде надлежно саслушан.

Чл. 10. — Ниједан грађанин не може бити изгнан из државе.

Чл. 11. — Стан је неповредан.

Чл. 12. — Ујемчава се слобода вере и савести.

Чл. 13. — Штампа је слободна. Не може се установити никаква превентивна мера која спречава излажење, продају и растурање списа и новина. Цензура се може установити само за време рата и мобилизације и то за ствари законом унапред предвиђене.

Чл. 14. — Грађани имају право удруживања, збора и договора.

Чл. 15. — Грађани имају право молбе.

Чл. 16. — Настава је државна, основна је настава државна, општа и обавезна. Државна се настава даје без уписнине, школарине и других такса.

Чл. 17. — Неповредна је тајна писама, телеграфских и телефонских саопштења осим у случају кривичне истраге, мобилизације или рата.

Чл. 18. — Сваки грађанин има право непосредно и без ичијег одобрења тужити суду државне и самоуправне органе за кривична дела, која би ови учинили према њему у службеном раду. За војнике под заставом важе нарочите одредбе.

Социјалне и економске одредбе.

Чл. 23. — Радна снага стоји под заштитом државе.

Чл. 34. — Поморству и морском рибарству обратиће се нарочита пажња.

Чл. 35. — Држава се стара о грађењу и одржавању свих саобраћајних средстава где год то општи државни интереси захтевају.

Чл. 36. — Својина је зајемчена.

Чл. 40. — Узимање коморе и осталих потреба за војску врши се само уз правичну накнаду.

Државне власици.

Чл. 46. — Законодавну власт врши Краљ и Народна Скупштина заједнички.

Чл. 47. — Управну власт врши Краљ преко одговорних министара, по одредбама Устава.

Чл. 48. — Судску власт врше судоби. Њихове пресуде и решења изричу се и извршују у име Краља на основу закона.

Краљ.

Чл. 49. — Краљ потврђује и проглашује законе, поставља државне чиновнике и даје војне чиновне по одредбама закона.

Краљ је врховни заповедник целокупне војне силе. Он даје ордене и друга одликовања.

Чл. 50 — Краљ има право амнестије за политичке и војне кривце. Краљ има право помиловања.

Чл. 51. — Краљ представља државу у свима њеним односима са туђим државама. Он оглашује рат и закључује мир. Ако земља није нападнута, или јој рат није оглашен од које друге државе, за оглас рата потребан је претходно пристанак Народне Скупштине. Ако земљи буде оглашен рат или она буде нападнута, има се одмах сазвати Народна Скупштина.

Чл. 52. — Краљ сазива Народну Скупштину у редован или ванредан сазив. Краљ може у свако доба, по државној потреби, позвати Народну Скупштину, која је своје седнице одгодила. Краљ има право да распусти Народну Скупштину.

Чл. 54. — Ниједан чин краљевске власти нема снаге, нити се може извршити, ако га није премапотписао надлежни министар. За све Краљеве чине, усмене или писмене, премапотписане или потписане, као и за све његове поступке политичког значаја, одговара надлежни министар. За чине Краљеве као врховног заповедника војске, одговара Министар Војске и Морнарице.

Чл. 55. — Краљева је личност неприкосновена. Краљу се не може ништа у одговорност ставити, нити Краљ може бити тужен.

Чл. 56. — У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца влада Александар I. Карађорђевић. Краља Александра наслеђује престолонаследник Петар и његово мушко потомство из законитог брака, по реду прворођења. Кад Краљ нема мушког потомства, он ће одредити себи наследника из побочне линије, с пристанком Народне Скупштине.

Намесништво.

Чл. 60. — Краљевску власт врши намесништво : 1.) кад је Краљ малолетан; 2.) кад је због душевне или телесне болести трајно неспособан да врши краљевску власт.

Народна Скупштина.

Чл. 69. — Народну Скупштину састављају посланици које народ слободно бира општим, једнаким, непосредним, и тајним гласањем, са представништвом мањина.

На сваких 40.000 становника бира се по један посланик. Ако вишак становника у једној изборној јединици буде већи

од 25.000 бираће се и за тај остатак један посланик. Народна Скупштина бира се на 4 године.

Чл. 70 — Право бирачко има сваки држављанин по рођењу или прирођењу, ако је навршио 21 годину. Официри активни и у недејству, као и подофицири и војници под заставом не могу вршити бирачко право, ни бити бирани.

Чл. 72. — За посланика у Народној Скупштини може бити изабран само онај, који има бирачко право, без обзира јели уведен у бирачки списак. Од сваког се посланика траже ови услови : 1.) да је држављанин по рођењу или прирођењу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; прирођени држављанин, ако није народности српско-хрватско-словеначке, мора бити настањен најмање десет година, рачунајући од дана прирођења; 2.) да је навршио 30 година и 3.) да говори и пише народним језиком.

Чл. 74. — Сваки народни посланик представља цео народ, а не само оне који су га изабрали.

Чл. 75. — Народна Скупштина састаје се у престоници, Београду у редован сазив сваке године 20. октобра, ако пре тога није Краљевим указом сазвана у ванредан сазив. За време рата Народна Скупштина је стално на окупу, осим ако сама друкчије не одлучи.

Чл. 78. — Законске предлоге подносе по овлашћењу Краљевом Министарски Савет или поједини министри. Право подношења законских предлога припада сваком члану Народне Скупштине.

Чл. 79. — Краљ закључује уговоре са туђим државама, али је за потврду тих уговора потребно претходно одобрење Народне Скупштине. Државна територија не може се отуђити или разменити без одобрења Народне Скупштине.

Чл. 80. — Закон проглашује Краљ указом који садржи и сам закон решен од Народне Скупштине.

Чл. 87. — Нико и никад не може узети посланика на одговор за глас који је дао као члан Народне Скупштине.

Чл. 88. — Без овлашћења Народне Скупштине њезини чланови немогу се за кривице било какве врсте узимати на одговор.

Државна власи.

Чл. 90. — Сви министри чине Министарски Савет који стоји непосредно под Краљем. Краљ именује председника и

чланове Министарског Савета. Министри се налазе на челу појединих грана државне управе.

Чл. 91. — Министри су одговорни Краљу и Народној Скупштини.

Чл. 95. — Управа у Краљевини врши се по областима, окрузима, срезovima и општинама. Подела на области врши се законом према природним, социјалним и економским приликама. Једна област може имати највише 800.000 становника. На челу сваке области налази се велики жупан.

Чл. 96. — За послове месног: општинског, среског и обласног значаја установљава се месна: општинска, среска и обласна самоуправа уређена на начелу изборном. У круг рада самоуправних обласних управа спадају: обласне финансије; обласни јавни радови; старање о унапређењу обласних привредних интереса; управа обласним имањима; брига о народном здрављу у области; обласне хумане установе; обласне саобраћајне установе; сарађивање на унапређењу просвете у области; сарађивање на стручном образовању у области; завођење и одржавање установа за штедњу; узајамно помагање и осигурање.

Чл. 98. — Органи обласне управе су обласна скупштина и обласни одбор. Велики жупан је врховни стерешина опште државне администрације у области.

Чл. 108. — Државни Савет је врховни управни суд. Чланове Државног Савета поставља Краљ на предлог председника Министарског Савета.

Судска власт.

Чл. 109. — Судови су независни. У изрицању правде они не стоје ни под каквом влашћу, али суде по законима.

Чл. 110. — За целу Краљевину постоји само један Касациони Суд, са седиштем у Загребу.

Чл. 112. — Судије свих судова су стални. Судија не може бити лишен својега звања нити ма из којег узрока уклоњен са дужности, против своје воље, без пресуде редовних судова или дисциплинарне пресуде Касационог Суда. Судија може бити премештен само по своме пристанку.

Државно газдинство.

Чл. 113. — Сваке године Народна Скупштина одобрава државни буџет који вреди само за годину дана.

Чл. 115. — Државни порези и опште државне дажбине установљавају се само законом.

Чл. 116. — Пореска обавеза је општа и све су државне дажбине једнаке за целу земљу. Пореза се плаћа по пореској снази и прогресивно.

Чл. 118. — За преглед државних рачуна и надзиравање над извршењем државног и обласног буџета постоји Главна Контрола као врховни рачунски суд.

Војска.

Чл. 119. — Војна је обавеза општа, по одредбама закона. Устројство и величина војске и морнарице прописује се законом. Формирање јединица у законом одређеном обиму прописује Краљ уредбом, на предлог Министра Војске и Морнарице. Колико ће се војске држати под заставом, одређује се сваке године буџетом.

Чл. 122. — Нико по навршетку 20 године не може добити државну службу или у њој остати, ако по одредбама војног закона није свој рок одслужио или од војне службе ослобођен

Измене у Уставу.

Чл. 125. — О изменама у Уставу решава Народна Скупштина са Краљем.

Управа.

а) Централна Државна Управа.

Централна државна Управа је уједињена у Краљу који врши државну власт преко одговорних министара према одредбама Устава.

Сви министри чине Министарски Савет који стоји непосредно под Краљем. Министри се налазе на челу појединих грана државне управе. Ове су: унутрашња дела, спољни послови, војска и морнарица, финансије, пољопривреда и воде, шуме и рудника, индустрија и трговина, саобраћај, пошта и телеграф, грађевине, правда, просвета, вера, социјална политика, народно здравље, аграрна реформа и изједначење закона.

Закон о централној државној управи још није донет од Народне Скупштине, те за поједине гране државне управе важе предратни србијански закони или нови који су донети само за извесне гране.

б) Административна подела земље.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је подељена на 33 области :

1. Љубљанска област (Љубљана),
2. Мариборска област (Марибор),
3. Приморско-Краишка област (Карловац евентуал. Сушак),
4. Загребачка област (Загреб),
5. Осјечка област (Осјек),
6. Сремска област (Вуковар),
7. Бачка област (Нови Сад),
8. Београдска област (Београд),
9. Подунавска област (Смедерево),
10. Подринска област (Шабац),
11. Ваљевска област (Ваљево),
12. Шумадиска област (Крагујевац),
13. Моравска област (Гуприја),
14. Пожаревачка област (Пожаревац),
15. Тимочка област (Зајечар),
16. Нишка област (Ниш),
17. Врањска област (Врање),
18. Косовска област (Приштина),
19. Скопска област (Скопље),
20. Брегалничка област (Штип),
21. Битољска област (Битољ),
22. Рашка област (Чачак),
23. Ужичка област (Ужице),
24. Крушевачка област (Крушевац),
25. Зетска област (Цетиње),
26. Сплитска област (Сплит),
27. Дубровачка област (Дубровник),
28. Тузланска област (Тузла),
29. Сарајевска област (Сарајево),
30. Мостарска област (Мостар),
31. Травничка област (Травник),
32. Врбаска област (Бања-Лука),
33. Бихаћска област (Бихаћ).

Области остају по досадашњем подељене на округе (жупаније), а ови на срезове (котаре), са том изменом да се тамо где су досадањи окрузи (срезови) подељени на више делова, образују нове окружне (среске) управе. Варош Београда и град Загреб, потчињени су великом жупану дотичне области, са тим изузетком да остаје управа вароши Београд и надаље под непосредном надзорном влашћу Министра Унутрашњих Дела.

в) *Управа области и срезова.*

Управа области и срезова (котара, окраја) дели се на општу управу коју врше државне власти и на обласну и среску самоуправу.

Делокруг опште управе предвиђен је законом о општој управи. Послове опште управе врши под надзором и упутствима надлежних министара (Унутрашњих Дела, Просвете, Аграрне Репорме, Пољопривреде и Вода, Грађевина, Трговине и Индустрije, Народног Здравља, Социјалне Политике, Вера, Шума и Рудника) у области велики жупан, у срезу (котару-окрају) срески поглавар.

Велики жупан стоји на челу опште управе у области. Њему су подчињена сва надлештва и сви органи опште управе у области, а он стоји према пословима, под надлежним министрима.

Велики жупан је политички преставник владе; он представља владу и према обласној самоуправи. Поставља се Краљевим указом.

Окружни начелници (у жупанијама поджупани) помоћни су органи великом жупану у округу (жупанији). Они врше у његово име надзор над среском управом, И они се постављају Краљевим указом.

Срески поглавар је непосредни вршилац опште управне власти у срезу и стоји под надзором обласног великог жупана. У његову надлежност спадају сви послови опште управе. Њега поставља Министар Унутрашњих дела.

Однос обласног великог жупана и среског поглавара према обласној и среској самоуправи види се из одељка о самоуправи.

Обласна и среска самоуправа установљене су законом о обласној и среској самоуправи.

У круг рада обласне самоуправе спадају ови послови: обласне финансије, грађевински прописи и обласни јавни радови, (грађење локалних железница, канала, пристаништа, путева, регулисање потока, заштита од поплава и т. д.), старање о унапређењу обласне привреде, помагање обрта, индустрије и задругарства, управа обласним имањима, брига о народном здрављу, брига о социјалним задацима, обласне хумане установе, обласне саобраћајне установе, сарађивање на унапређењу просвете и стручног образовања у области, поморско рибарство, завођење и одржавање установка за штедњу и кредит, узајамно помагање

и осигурање, старање за исхрану народа у време неродице и непогода, прикупљање и сређивање статистичких података уопште, старање о унапређењу привредних и културних задатака од чисто обласног интереса.

Органи обласне самоуправе су обласна [скупштина и обласни одбор.

Обласна скупштина се бира општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем на четири године. Бирачко право имају сви, којима то право припада за изборе народних посланика. Изборне су јединице срезови (котари) и градови који броје више од 5000 становника. На сваких 10.000 становника долази по један члан обласне скупштине; за вишак већи од 5000 бира се још један члан. За члана обласне скупштине може бити изабран само онај који има услове за народног посланика, а настањен је у области најмање три године.

Обласна скупштина сазива се Краљевим Указом на предлог Министра Унутрашњих Дела у главно место области сваке године за 5. новембар у свој редовни сазив. Велики жупан може сазвати скупштину по потреби у ванредне сазиве, а дужан је то учинити на захтев обласног одбора или једне трећине чланова обласне скупштине. Велики жупан отвара и закључује сазиве обласне скупштине у име Краљево.

Обласна скупштина је решавајући и надзорни орган обласне самоуправе. Она поставља самоуправне органе и има право издавати обласне уредбе о свима питањима своје надлежности. Њима се могу само разрађивати законске одредбе, у колико је то потребно ради примене закона у области. Лица која се не би покоравала обласним уредбама казне се новчано или затвором. Право предлагати обласне уредбе има обласни одбор и чланови обласне скупштине. Обласне уредбе проглашава велики жупан. Одредбу за коју налази да није основана на Уставу и закону, шаље Државном Савету, који о томе решава. Ако Државни Савет нађе да Уредба није основана на Уставу и закону, она се не проглашава.

Обласна скупштина решава обласни буџет сваке године за наредну годину. Буџет мора да садржи ове расходе: издатке који спадају на терет области, личне и материјалне издатке за обласну скупштину, обласни одбор, обласна надлештва и установе, отплату обласних дугова, порезе и таксе који терете област и издатке за непредвиђене потребе. Редовни су приходи области: приходи од обласних имања, приходи од

разних обласних установа, завода и т. д., самостални обласни порези, таксе и обласни прирез на државни порез. За помагање самоуправних тела у остваривању послова делокруга обласне самоуправе држава ће одвајати 15% од чистог прихода експлоатисаних шума, рудника, водених снага и других добара. Обласни буџет одобрава Министар финансија.

Обласни одбор је извршни орган обласне самоуправе. Он има 5 до 8 чланова које бира Обласна Скупштина. Обласни одбор извршује решење обласне скупштине, руководи самоуправном администрацијом и води надзор над свим обласним установама и органима.

У круг рада *среске самоуправе* спадају ови послови: среске финансије, срески јавни радови, старање о унапређењу пољопривреде, управа среским имањима, оснивање и управљање среских завода за сиротињу и за неговање болесника, среске саобраћајне установе, завођење и одржавање установа за штедњу и кредит, узајамно помагање и осигурање, помагање обрта, индустрије и задругарства.

Органи среске самоуправе су среска скупштина и срески одбор.

Среска скупштина се образује на сличан начин као и обласна скупштина. На сваких 1500 становника долази по један члан среске скупштине. Среске скупштине сазива велики жупан. Сазив отвара и закључује срески поглавар.

Среска скупштина је решавајући и надзорни орган среске самоуправе и има право издавати правилнике за отправљање самоуправних послова у срезу. Она решава срески буџет сваке године за наредну. Буџет одобрава велики жупан.

Срески одбор је извршни орган среске самоуправе. Он има председника и четири члана. Председник среске скупштине је у исто време и председник среског одбора; остале чланове одбора бира среска скупштина. Срески одбор извршује одлуке среске скупштине, руководи самоуправном администрацијом и врши надзор над среским установама и органима.

Државна управна власт врши надзор над пословима самоуправних власти преко обласног великог жупана и среског поглавара.

Привредни живот.

Општи преглед.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је претежно земљорадничка земља. Од укупног броја становника, 80% се баве и живе од земљорадње, подразумевајући ту и сва узредна занимања, којима се наши земљорадници баве, а која су везана за сопственост земље. Према томе, земљорадња је најважнија привредна грана у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца; од ње зависи напредак и свих осталих привредних грана, и тим самим и целокупне државне и народне заједнице. Она је главни извор државне економске и финансијске моћи, те се при расматрању нашег привредног живота, у опште, као и при утврђивању мера за подизање народног благостања, морају увек имати у виду, пре свега, интереси и потребе земљорадње и земљорадничког staleжа. Тај особени значај земљорадње, као привредне гране, се појачава још и тиме што за њен успешан развитак постоје и готово сви природни услови. Наша земља има веома повољан географски положај и складну конфигурацију терена, услед чега су и климатски услови за већину земаљских производа врло повољни. Земља је највећим делом врло плодна, нарочито у пространим равницама, којих има доста. У брдским, пак, крајевима постоје најбољи услови за развитак и унапређење сточарства, јер су ти крајеви већином покривени шумом и обилују добрим пашњацима.

Но и друге гране привредног живота имају, исто тако, одличне услове за свој развитак и напредак. Наша држава је богата сировинама сваке врсте, становништво је радно и предузимљиво, добрих комуникација има све више и више, народно богатство расте, и поред привремених и повремених привредних криза, што даје могућности да се из тога народног богатства издваја сваке године све већи део капитала за улагање у нова предузећа, а то су све предуслови за стварање и унапређење индустрије. Са развитаком индустрије и повећањем народног богатства, у опште, постиже се снажење трговине и, као помоћне гране, банкарства. Са јачањем свих тих привредних грана, пак, повећава се и финансијска снага државе, која добија на тај начин све шире и дубље изворе својих прихода и у опште средстава за подмирење разних својих потреба. Међу тим потребама једно од најважнијих места заузимају војне потребе, јер се без подмирења тих потреба, с обзиром нарочито на

захтеве модерне војне технике, не да ни замислити успешна одбрана државних граница и државног опстанка.

Наша земља, дакле, има необично повољне услове да себи осигура потпуну економску независност, јер се у њој могу, без природних тешкоћа, развијати и напредовати све гране народног привредног живота. Наше ратарство и сточарство су већ у стању да својим производима омогуће исхрану целокупног становништва — од тих производа претиче чак знатан део и за извоз у друге земље — а то је од огромног значаја за успешно вођење рата.

Кад још и наша индустрија буде достигла тај степен развића да буде у стању да подмири све потребе становништва у прерађевинама и у опште индустријским артиклима, а она тај степен развића може постићи, према својим природним условима — наша земља ће се налазити у бољем економском положају но ма која друга европска држава.

Да се тај степен развића постигне, није довољно што постоје за то природни услови; готово је важније да постоје и могућности за практично искоришћавање тих услова. Те могућности су сваким даном све веће, те се с правом може предвиђати и тврдити да наша земља иде у сусрет најлепшој економској будућности.

Пољска привреда.

а) Земљорадња (Рајсарсиво). — По службеним подацима у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца има око 11 милиона хектара површине, која служи пољопривредним сврхама, т. ј. засејане или засађене или под лијадама и пашњацима. Та обрађена површина, распоређује се, у процентима, и просечно за неколико последњих година, овако: зиратне земље има 55,59%; башта и вртова — 1,26%; ливада — 14,05%; пашњака — 23,67%. Ову површину, укупно узету, треба сматрати као директно продуктивну, но ради процене опште производне моћи земље, не треба губити из вида да је скоро једна трећина наше државе покривена шумама које такођер престављају продуктивну површину. Непродуктивне земље у нашој држави, у опште, има само око 5% од укупне површине, која, као што знамо износи, у хектарима, 24,880.500. Ту непродуктивну површину сачињавају само потпуно голе, непошумљене врлети, којих има још нарочито у нашим западним крајевима.

Од стрмних биљака, које се у нашој земљи гаје, најважније су: пшеница, кукуруз, оvas, јечам, раж, просо, хељда, пиринач

Пшеница, која расте у нашој земљи, и под нашим поднебљем, је одличног квалитета. Она је наш главни извозни артикал и на страним пијацама, на којима је позната под именом: банатска пшеница, одлично је примљена, јер даје врло добро брашно. Њен годишњи принос износи, према подацима за послењих неколико година, око 16 милиона твара, или просечно око 11 твара по хектару.

Кукуруз је такође јако распрострањен у нашој земљи и врло доброг је квалитета. Он роди необично добро нарочито у влажним годинама. Укупан годишњи принос достиже количину од скоро 40 милиона твара, а просечан му је принос, по хектару, око 20 твара. Остала жита, која успевају на нашој територији, мање су значаја, али се ипак њихова укупна вредност не може подцењивати. Јечам се употребљава и за индустријске сврхе — за израду пива, а пиринач, који се гаји нарочито у Јужној Србији и дуж канала Краља Александра и Краља Петра, се одликује својим добрим квалитетом.

Од *махунасѝих биљака* (варива) пасуљ долази на прво место због свога значаја за трговину и за исхрану становништва. Остала варива, гаје се у мањим количинама, готово само толико колико је потребно за поштрошњу у земљи. За извоз су ове биљке од сасвим незнатног значаја.

Од *коренасѝо - кријоласѝог биља*, кромпир је најважнији, јер служи у првом реду за исхрану, а тек у мањим количинама за сточну храну и за индустријске сврхе. Од осталих биљака ове врсте помињемо још мркву и сточну репу.

Индустријске биљке, нарочито неке од њих, добијају све већи значај у нашој земљорадничкој производњи. Помињемо: шећерну репу, памук, лан, конопљу, уљану репицу, мак, хмељ, цигуру, и најзад нашу најважнију индустријску биљку, дуван. Гајење шећерне репе се нарочито шири, тако да њена жетва не само задовољава наше потребе у шећеру, већ даје могућност и за извоз шећера. Укупан принос у 1924. години износио је нешто преко 10 милиона твара. Њени потрошачи у земљи су осам фабрика шећера и неколико фабрика шпиритуса. Памук се гаји у јужним крајевима: у Тиквешу, Кавадару, Неготину, Бевђелији и Струмици. Лан се сади највише ради домаће потребе.

Мак је готово искључиво биљка јужних области, и центри гајења су нарочито Прилеп, Тиквеш и Велес, а гаји се нешто и око Куманова. Главна сврха гајења је опијумска смола, која се извози за Солун. Гајење дувана је распрострањено више

мање на целој територији, но нарочито су познати и надалеко чувени македонски дувани, који се гаје махом око Прилепа, Скопља, Куманова, Бевђелије, Струмице и т. д. Но чувени су дувани и из старих области и то око Крушевца, Ужица, Бајине Баште и Алексинца. Исто тако су врло добри и Херцеговачки дувани. Укупан принос дувана у 1924. години био је око 60.000 тавара.

Башњенско биље (Поврће) се такођер гаји у знатним количинама: купус долази на прво место, а затим црни лук, патлиџан, паприка, бостан и др.

Од *пићног биља* треба поменути, као најважније, детелину и луцерку. Површине којима су оне засејане, се стално, из године у годину, проширују, и то поглавито због повећења броја стоке.

Виноградарство и воћарство су две гране наше земљорадничке производње, које престављају доста велики значај, нарочито у извесним крајевима где за то постоје повољни услови.

Укупна површина земљишта под виноградима у Краљевини износи 166.786 ха што чини 1,47% од њене обрађене или 0,76% од укупне површине земљишта. Највише је виноградарство заступљено у Далмацији са 4,02% од укупне обрађене површине, затим у Словеначкој са 2,77% па у Војводини са 1,72%.

Укупан годишњи принос износи око 4,500.000 хектолитара вина, и од те укупне количине највећи део се попије у земљи. Извози се само један незнатан део, једва до 30.000 хектолитара, и то се објашњава разним околностима, а поглавито високим, заштитним царинама, које су звеле суседне земље.

При свем том, виноградарство и сада преставља једну важну грану пољске привреде у нашој Краљевини, а с обзиром да оно има и све привредне услове за повољан развитак: поднебље, положај и земљиште, његов значај ће у будућности извесно бити и већи.

Најбоља вина производе се у Херцеговини, Далмацији и Словеначкој. У осталим покрајинама, и ако се и тамо добија одлично грожђе, још не производе квалитетна вина, и то с тога што виноградарски у тим покрајинама још немају довољно знања за израду и неговање вина, нити потребних техничких средстава за то.

Воћа у Краљевини има доста и врло добра. По покрајинама Србија долази на прво место у погледу броја засађених воћака и годишњег воћарског приноса. Највише има засађених шљива, крушака и ораха. Најбоље суве шљиве добијају се из

Северне Србије и Босне, а делимично и из Јужне Србије, као и домаће сорте јабука. У Словеначкој пак, а делом и у Хрватској и Славонији, гаје се стране одомаћене сорте јабука и крушака, које одлично успевају. У Далмацији се производи доста јужног воћа. Као трговински артикал наше воће представља велики значај. Вредност извоза воћа представља 7% од укупног извоза, а од овога процента највећи део пада на суве шљиве, а остало на свеже воће и пекмез.

б) *Сточарство*. — Наша држава има врло повољно земљиште и климатске услове за развијање свих грана сточарства. Сточарство је, после ратарства, најважнија привредна грана, и према томе представља моћан фактор народне делатности и благостања. То се најбоље види и из статистичког прегледа нашег извоза, где стока и сточарски производи заузимају прво место. При свем том, у неким областима наше државе сточарство се налази још у доста примитивном стању. Ту долазе: Јужна Србија, Црна Гора, већи део Босне и Херцеговине и неки делови Северне Србије. На другој страни имамо области, чије се сточарство налази, може се слободно рећи, на много вишем нивоу, тако да се може поредити са многим напредним државама. У те области долазе: Словеначка, већи део Хрватске и Славоније, Банат, Бачка, Барања, Срем и неки равни предели Србије.

Велики светски рат је имао страшних последица по стање нашег сточарства. По попису, који је извршен у месецу децембру 1918. године утврђен је огроман мањак код свих врста стоке. У процентима изражен тај мањак износи код коња 80% код оваца, свиња и коза 80%, и код говеда 40%. Целокупна штета за три ратне године, у живој стоци њеном подмлатку и сточним производима, износила је 1,370.000.000 предратних златних динара. Од тога пописа, међутим, опажа се стални прираштај стоке, према коме се слободно може закључивати о великом успеху у погледу обнове сточарства. Та чињеница је од особито великог значаја за наш привредни живот, у опште, јер стока није само важан, управо најважнији извозни артикал, него један од главних оруђа за обделавање земље. Што је наша земљорадничка производња у првим годинама после рата била посве слаба и недовољна, најважнији је разлог без сваке сумње, што народ није имао довољно радне стоке за обрађивање земље.

Коњарсџво у нашој држави има врло велики значај не само за пољопривреду него и за војне и индустријске потребе. Због тога се овој грани посвећује особена пажња, да би се добили развијени, снажни и издржљиви коњи. По службеним статистичким подацима у нашој земљи је било крајем 1924. године 1,062.893 коња. На обнови и унапређењу коњарства ради и држава, ради чега она издржава четири добро уређене ергеле.

Говедарсџво, свињарсџво и овчарсџво је такођер од рата на овамо у сталном порасту. На крају 1924. године у нашој држави је било: говеда 3,869.985; свиња 2,496,723 и оваца 7,639.257 комада. За унапређење ових врста стоке потребно је поучавати сточаре рационалном сточарењу. Ради тога постоје неколико сточних станица, које је основала и издржава држава.

Рибарсџво такође има повољне услове за развијање у нашој земљи, која је богата рекама и језерима, у којима живе разноврсне рибе. Вештачко гајење риба је још у зачетку. Има свега неколико вештачких рибњака, створених приватном иницијативом.

Свиларсџво је исто тако доста развијена грана наше привреде, јер су климатски услови за гајење свилобуба повољни у свима покрајинама, изузев Словеначке. За сада је најнапредније у Војводини и Јужној Србији.

Све привредне гране, о којима смо до сад говорили, улазе у општи појам пољопривреде, која је, као што смо већ напоменули, основица целокупног привредног живота наше земље, и од унапређења које најдиректније зависе све остале привредне гране: индустрија, трговина и др., и у опште свеопште благостање нашег становништва.

За унапређење пољопривреде, ратарства и сточарства нарочито, постоје, као што смо видели, сви природни услови, но то није довољно да би се постигли резултати, које су постигле неке друге модерне и напредне државе. Потребно је, ради потпуног искоришћења тих привредних услова, предузимати читав низ мера са циљем да се наша пољопривредна производња повећа до максимума. Садања производња, заиста није никако довољна и задовољавајућа према ономе што би земља могла дати, по својој плодности и природном богатству. Годишњи просечан принос пшенице по хектару износи код нас 11,1 тавара, док у неким напредним државама (Данска, Холандија) тај принос достиже и 30 тавара по хектару.

Поглавити узрок због кога су општи принос и производња земљорадње, у опште, недовољни, је тај, што се земља код нас још не ради у свима крајевима рационално, т. ј. са употребом машина и вештачких гнојива и одабраног семена и стоке, а то се објашњава тиме што наш земљорадник није још ни опште ни стручно просвећен, да би био свестан користи, које му модернија и рационалнија обрада земље може пружити, и што за такву обраду земље нема довољно капитала. Да би се ови велики и главни недостатци наше пољопривредне производње отклонили, потребан је дуг, систематски рад у више праваца, и тај рад мора почивати на складно комбинованој сарадњи државе и приватне иницијативе.

Код нас држава, са своје стране ради доста на подизању и побољшању пољопривредне производње. Тај рад се у главном јавља у два правца: у *техничком*, држава ради на пошумљавању голети, стварајући тиме од непродуктивних површина, продуктивне, на исушивању мочарних крајева, на одбрани од поплава подизањем заштитних насипа и на другим амелиорационим радовима; у *пошпорно-васпитном*, она шири у народу модерна пољопривредна схватања и знања организацијом пољопривредне, наставе кроз ниже и средње пољопривредне школе (ратарске, сточарске, виноградарске, воћарске) и пољопривредне факултете, који постоје у Београду и Загребу, и помоћу државних и самоуправних засадника, угледних добара и пољопривредних станица, који постоје у већини окружних и среских места. Затим држава потпомаже приређивање изложби пољопривредних производа у разним произвођачким центрима и тиме изазива утакмицу заинтересованих у побољшању производње; исто тако у делокруг рада државе долази и осигурање од градобитине помора стоке и других недаћа, које могу снаћи земљорадника. На овоме месту треба поменути организацију пољопривредног кредита, коју држава врши или потпомаже, као особиту значајну меру за побољшање и снажење земаљске пољопривредне производње.

Са истоветним или сличним циљем раде и многобројне земљорадничке установе: Савези земљорадничких задруга, пољопривредна удружења, разне корпорације, фондови и т. д. које се у овом раду у главном ослањају на државу.

Сав тај разноврсни и многоструки рад и државе и приватних уснова пољопривредника, пак, тежи у главном једном крајњем резултату: да створи повољне услове и могућности

да наша пољопривреда постане *екстензивнија*, него што је сад, т. ј. да се обраде и претворе у продуктивне површине и она земљишта, која се још не обрађују, као на пр. голети, мочари и т. д., а затим да она постане *интензивнија*, т. ј. да се земљишта, која су већ засејана или засађена, обрађују боље, рационалније, савременије, те да дају и већи годишњи принос, а такође да се стока гаји, подиже и умножава, не више примитивно него по модерним начелима науке,

Аграрна реформа.

Са питањем подизања и унапређења наше пољске привреде, у опште, је везана аграрна реформа, коју је наша држава имала да спроведе одмах по своме стварању т. ј. после Ослобођења и Уједињења. Она преставља најкрупнији социјални и економски проблем, који је држава имала да реши. Тај проблем се састоји у следећем: требало је, с једне стране, укинути остатке феудалних односа, који су још у извесним крајевима постојали, а с друге стране, прибавити земље да се издели једној маси сиромашних сељака из релативно пренасељених крајева наше државе, нарочито стеновитих и неплодних. Овај проблем је нама остављен у наслеђе од Турске и Аустро-Угарске, у којима су друштвене класе биле подељене на повлашћене и подвлашћене. У Србији, као што знамо, тога није било. Ту је проблем аграрне реформе био решен још 1830. године, после одласка Турака из села, на основи Хатишерифа царског од исте године, када је Кнез Милош сву земљу изделио сељацима. Решење је, дакле, било најрадикалније, по начелу: земља припада ономе ко је и ради.

Није могло бити друкчије ни у новој држави Срба, Хрвата и Словенаца која је имала да почива на истим основима равноправности, на којима је почивала и Србија. После националног ослобођења имало је да дође и економско ослобођење свих грађана наше младе државе. Зато је Њ. В. Краљ Александар, тада као Регент, у својој првој прокламацији, упућеној уједињеном народу, поставио основу за решење аграрног питања овим речима: „Ја желим да се приступи одмах праведном решењу аграрног питања, да се укину кметства и велики поседи. У оба случаја земља ће се поделити међу сиромашне земљораднике, док ће власници добити праведну накнаду. Нека сваки Србин, Хрват и Словенац буде на својој земљи господар. У слободној нашој држави може да буде и биће само слободних власника земље.“

Према овој основи приступљено је одмах раду. Већ 25. фебруара 1919. године донета је једна Уредба, којом је, под називом „Претходне одредбе за припрему аграрне реформе“ проглашено укидање феудалних и свих сличних односа, експропријација великих поседа и њихова раздеоба сиромашним сељацима провизорно до израде дефинитивног плана за колонизацију; укидање уговора о закупу великих поседа и т. д. По тој Уредби почело се одмах радити и ранији аграрни односи разрешавати. Затим је дошао Устав од 28. јуна 1921. године, који је у члановима 42. и 43. у главном потврдио начела, која су била постављена у прокламацији и у „претходним одредбама“. Да би се, пак, многе детаљне тешкоће једнообразно решиле, израђена су, у наслону на Устав, три специјална закона за поједине покрајине.

И ако је начин, на који је аграрна реформа спровођена у нашој држави, врло живо критикован, мора се ипак признати да је она до сада већ дала доста повољних резултата, нарочито стављајући се на социјално-национално гледиште. Само у Босни и Херцеговини и то до краја 1923. године ослобођено је феудалног ропства 111.103 породице бивших кметова, а скоро исти толики број у Старој Србији, Македонији и Далмацији. Сем тога 210.112 сеоских породица било је насељено на земљи бивших великих поседа у Словенији, Хрватској и Војводини и Македонији; у Босни и Херцеговини држава је откупила поред 775.223 хектара спахиске земље још и 150.000 хектара беглука, који су раздељени сиромашним сељацима.

Преко пола милиона породица, негдашњих феудалних робова или бескућника, постало је дакле, слободним власником земље, коју обрађује. Та чињеница је од огромног значаја не само за социјалну него и за економску структуру наше земље, јер ће стварање овог броја ситних, слободних сеоских газдинстава — у томе се и састоји циљ аграрне реформе — несумњиво повољно утицати и на повећање наше пољопривредне производње, с обзиром на утврђено искуство да је највећи годишњи принос по хектару баш у земљама ситне сопствености.

Према томе, намеће се закључак да је аграрна реформа не само једна социјална и државна нужност, него и економски врло корисна мера.

Шумарство.

Рачуна се да у целој држави има шума око 7,349 973 ha., што чини 30,30% од целокупне површине наше државе. И ако

се шуме код нас доста секу и уништавају неосновано би било претпоставити да ће се овај проценат у будућности, нарочито скорој, смањити, јер се врши пошумљавање голети и крша, чиме се укупна површина шумска проширује. По покрајинама највише шума има Босна и Херцеговина (2,513.475 ha); затим долази Хрватска и Славонија (1,475.514 ha); па Србија (1,450,000 ha); Словенија (673.000 ha); Македонија (570.000 ha); Далмација (335.723 ha); Црна Гора (269.761 ha); и најзад Војводина (760.000 ha).

По власништву шума има државних, приватних и колективних (које припадају општинама и др. самоуправним телима, манастирима и неким корпорацијама). Државних шума има највише у Босни (75%) а најмање у Словенији (0,03%).

По врсти дрвећа има највише лиснате шуме (око 65%), четинара око 14%, а остало су мешовите шуме. Четинара има највише у Словенији, па у Босни, западној Хрватској, средњој и западној Србији. Највише има смреке и јеле: Бора има у Босни и то одличног квалитета. Од лиснате шуме највише има букве: у Србији око 60%, у Хрватској и Славонији око 45%, и у Босни око 35%, и она је по својој многострукој употреби најважније дрво наших шума. По квалитету је најодличнија храстовина, која је нарочито у Славонији постигла светски глас. По врсти гајења највише има високих шума (у Босни око 60%, у Хрватској 84%) и оне су највише у рукама државе и великог приватног поседа. Ниске шуме најчешће припадају општинама и ситним сопственицима.

Што се тиче искоришћавања шума, може се закључити, и ако нема тачне и уређене статистике, да се код нас више сече него што прирашћује. Узрок је томе у првом реду велика потрошња дрвета, која се употребљује за огрев, а и за грађевни материјал,

Шумска индустрија је најјача у нашој држави, и по броју и по квалитету. Њен развитак је олакшан не само великим количинама дрвета, концентрисаним поглавито у старим шумама, већ и одличним квалитетом дрвета. Осим тога, трговину и индустрију дрвета омогућило је Јадранско море, као пут преко кога иде извоз дрвета за Италију и многе друге земље.

Данас у држави има 302 веће модерне и 2376 мањих, примитивних стругара. Највеће од тих стругара су у Босни (Завидовић, Добрљин—Дрвар, Бања Лука, Прача и др.) од којих неке имају по 16 и 20 гатера, те режу 250—350 м³ облог

дрвета годишње. Ту је и центар индустрије и трговине с меким дрветом, док је у Славонији центар индустрије и трговине тврдог дрвета (храст, буква), а има и стругара са 10—12 гатера. Осим стругара, има око 20 фабрика паркета, 5 жигица, 35 кола, 29 бачава, 1 целулозе, затим више творница фурнира, намештаја, дрвених кућа, ситне робе, кутија, дрвене вуне. и т. сл. За производњу танина има 5 фабрика, а за производе суве дестилације 2, од којих фабрика у Теслићу долази међу највеће у Европи.

Дрво се извози и у непрерађеном и у прерађеном стању, и заједно са својим споредним продукцима (танини, екстракти, плута, дестилати и др.) представља једну од најважнијих позиција у нашем трговинском билансу. Од целокупног извоза 1924 године, који износи 9,5 милијарди динара шумски производи изnose 2 милијарде динара. Од тога је извезено највише за Италију (62%), Грчку (5%), Енглеску, Немачку, Аустрију, Египат, и тако даље.

Рударство.

Вађење руда на територији данашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је сасвим данашњег порекла. Има поузданих трагова да су руде вађене још за време Илира и Трачана, као пгвобитних становника наше територије, а такође и за време Римљана, у средњем веку, под управом српских и хрватских краљева. Разуме се да се то историско рударство односило на металне руднике, нарочито злата, сребра и олова. Гвжђе је такође у то доба вађено. Угаљ и остало припада, међутим, новијем времену.

Наша држава је врло богата рудним благом свих врста јер постоје рудне појаве готово свих метала, који се још сви не искоришћују потпуно.

Метални рудници.

На територији Србије познати су ови метални рудници: Бакра, у Бору и Мајдан-Пеку, који су у експлоатацији; у Подгорини и Медведнику, који су раније експлоатисани, а има појава и на Копаонику и у Подрињу, као и на другим местима; *Олова*, на Авали, Космају, Подрињу, Руднику и на другим местима; *Ајшмона* у Зајачи (Подриње) и Алшару; *Злаша* на Благојевом камену у источној Србији. Осим тога има појава живе, цинка и других ређих метала. *Гвожђа* има распрострањеног готово на целој територији, само се оно не експлоатише због

недостатка капитала. Познате су појаве гвоздених руда на Копаонику, Борањи, и у околини Ваљева, а нарочито у Мајдан-Пеку, који се данас експлоатишу.

Исто су тако богати рудама и остали крајеви Краљевине. У Босни: најзначајнији су рудници гвожђа у Љубији и Варешу; у Словеначкој има такође много разних метала па и гвожђа. Хрватска, Славонија и Срем нарочито се истичу многобројним појавама млађег угља и нафте; у Далмацији и Црној Гори нарочито су познати рудници бауксита.

Гвожђе — Његови најважнији рудници су; *Љубија*. Најважнија појава гвоздене руде је ова у Босни; у великој је експлоатацији; гвожђе се извози у Чешку и Немачку. Руде гвожђа се појављују у великим количинама, садрже преко 40% гвожђа са незнатним процентима фосфора и сумпора. Укупна количина руде процењена је на 300-600 милиона тона. Рудник је државна својина. *Вареш*. Налази се такође у Босни, на прузи уског колосека. Продукција 1923. године износила је 49.733 тоне руде: *Пејрова гора*. — *Топуско* (Хрватска), *Жељеско*, *Борања*, *Мајданпек*, и најзад *Власина* су такођер позната гвоздена рудишта, од којих је последње врло старо, а сада је слободно.

Хром. — Појаве овог метала најмногобројније су и најзначајније у Јужној Србији, у долинама Шар планине. За време окупације Србије били су отворени рудници од Немаца и у 1917. години вађено је око 200 тона дневно. Ови хромити врло су богати у хрому. Извоз би био лако могућ преко Солуна. Има га још у: Дубоштици и Лојну (Босна) и у Велућу (у Србији) где је рудник сад у отварању.

Бакар — Најзначајнији су рудници *Бор* у (Србији) у коме експлоатацију врши Француско друштво Борских рудника од пре 25 година. У 1923. години произведено је 123-150 тона бакрене руде, а 6,787 тона бакра. У руди се налазе извесне количине злата, које се такође приликом прераде бакра добија. Затим треба поменути: Подгорске Руднике *Ребељ* и *Вис*, *Тук*, *Бобину*, *Брасину*, и *Љубовићу*, *Сињаково* (у Босни) *Мрајиће* (у Црној Гори).

Олово — Појаве оловних руда најзначајније су у Србији и Словеначкој. У свима рудама олова преовлађује понајвише галенит и у њему се налази и извесна садржина сребра, које је нарочито у старо доба прерађивано.

Најпознатији рудници у раду су *Посићењски* (у Подрињу) где се и сада врши експлоатација у малом обиму; *Селаначки*,

где су галенити јако богати сребром, затим Јагодњански, Коларички, Великоречки, Торнички. У Крупњу постоји мала топоница за претапање руда. *Межица* (у Словеначкој) је доста велики рудник олова. Ту се јављају појаве галенита са његовим пратиоцима фалеритом и пиритом гвожђа. У 1923. години произведено је 57,197 тоне руде. Помињемо, најзад, старе сада напуштене руднике: Космај, Авала, Рипањ, Копаоник и Ново Брдо.

Антимон — Сада постоје три рудника антимона. Два су у Подрињу: у Крупњу и Зајачи, и један на југу на грчкој граници у Алшару.

Цинк — Рудишта цинка су у вези са рудиштима олова, али до сада нису много интересовала ни домаћи ни страни капитал. Познати рудници су: Межица, Цеље, Завлака, Кучајна и Рудник.

Жива — Појава живиних руда има на више места у Краљевини. Она се појављује у чистом стању или као цинабарит. Има је у Доњој Трешњици, Завлаки, Машкари (Босна) и Мрачају (Босна).

Сумпор — У чистом стању налази се каткад уз остале нарочито антимонске, оловне и сулфидне руде. У чистом стању налазе се у Јужној Србији на месту Пleshнице код Кратова.

Боксит врло корисан минерал. Има га нарочито у Далмацији и Црној гори. Постоји такође рудник у Бохињској Бистрици (у Словеначкој).

Осим набројаних минерала треба поменути и злато које се спира и из извесних река у Србији, а затим појаве асфалта, азбеста, шалитре, магнезита, кухињске соли, битуминозних шкриљаца, нафте.

Угљ — У Краљевини има угља говово свих геолошки старости, почев од карбина па до садашњег доба, од антрацита до торфа. Те појаве су распрострањене по целој њеној територији, што је врло погодно, јер се на тај начин избегавају транспортни грошкови, за пребацивање угља с једног краја државе на други. По покрајинама угљени рудници су овако распоређени:

Србија

Рудници каменог угља: Добра срећа, код Књажевца. Врло добар угљ, са 6.000 — 7.000 калорија. Постоји и брикетница *Тресисаба*, *Подвис*, *Вршка Чука*, *Српски балкан*, *Рипањ*. Укупна годишња продукција ових рудника у 1923. години износила је близу 140.000 тона.

Рудници мрког угља: Сењски рудник, државна својина, налази се у близини Ђуприје; има око 5.000 калорија. Продукција у 1923. години износи 79.508 тона. То је мање него што је рудник давао пре рата, за време кога је био знатно општећен. Ресава — Селевац — Врчић, Алексинац, Боровина, Ракова бара, Горијевница, Немања.

Линнић: најстарији рудник лигнита у Србији је *Косилоц*. Угаљ има 3.500 калорија. Продукција у 1923. години износила је 145.756 тона. Осим овога вреди поменути: Кленовник, Св. Петар, Барошевац, Зрездан, Иваново, Косово, Јелков рудник.

Босна и Херцеговина.

Камени угаљ; Мајевица. У 1923. години извађено 1.623 тоне угља.

Мрки угаљ; Зеница, 251.540 тона; Какањ, 184.218 тона; Бреза, 130.300 тона; Угљевик, 23.801 тона; Мостар, 93.103 тона; Бања Лука 56.370 тона; Масловаре, 34.618 тона; Сухача, Кукавица, Тушница, Еминово село, Добрљин, Теслић, Гацко и Цазин.

Линнић: Крека (279.905 тона), Букиње (67.639 тона).

Свега 347.544 тоне.

Укупно је произведено 1,164.283 тоне.

Хрватска, Славонија и Срем.

Мрки угаљ: Баштинци (7.912), Белетинац (603), Иванпоље (4.954), Крапина (10.715), Голубевец (18.888), Јелена (25.509), Баштинци (5539), Лепавина (11.960), Врдник (86.332), Радобој (9644), Марија бистрица, Филићић, Иванец, Додоши, Тужно Церје.

Линнић: Ладање доње (21.361), Иванец (46.235), Конеличина (26.068), Маретић (14.286), Питомача (16.684), Глоговац (10.287), Мучна (2.685), Царев дар (5.350), Топуско, Познановац, Церје, Киченица, Пољаница, Пакленица и још неколико мање важних рудника. Укупно произведено 211.578 тона лигнита.

Словеначка.

Мрки угаљ: Забуковци (8.646), Либоје (3.084) Печуник (867), Рогинска горница (2.414), Забуковце (38.357), Тробнидол (2.375), Трбовље (779.786), Храсник (199.530), Брезно Худајама (12.960), Рајхенбург (42.343), Зрече, Странице и др.

Укупно је у 1923. години произведено 1,491.850 тона мрког угља.

Лигнит: Глобоко (466), Велење (199.880), Оточец (4.760).
Укупно 205.106 тона.

Далмација.

Мрки угљ: Сиверић (85.029 т.), Велушић (42.430), Колан (1.131 т.). Укупно у 1923. години 98.591 тона.

Лигнит: Радуша (3.101 т.).

Из овога прегледа се види коликим рудним благом располаже Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Кад се има у виду њен повољан положај у погледу приступачности комуникација, и веза са Јадранским и Егејским морем, онда се лако може појмити будући значај овог рудног богатства за целокупну европску индустрију. Напомињемо још да су угљени рудници у Босни, као и рудници гвожђа већином у државним рукама. У Србији, а и осталим областима, већином су у приватним рукама.

Индустрија.

Највећи део земаљских потреба у индустријским артиклима задовољавали су у главном, за дуго време занати, и то нарочито у Србији, Црној Гори, Македонији, Босни и Херцеговини и Далмацији. Велика индустрија се је у овим покрајинама слабо развијала због сиромаштине сеоског становништва, чије су потребе услед тога веома мале, а затим због недостатака капитала, стручне индустријске спреме, и јавне безбедности. На другој страни, пак, у Хрватској, Словеначкој и Војводини, конкуренција великих индустријских центара (Беча, Будим-Пеште, Прага и Граца) и политички систем, којим се служила Аустро-Угарска, нису допуштали домаћој индустрији да се развије. Дакле, изузев неколико центара у Словеначкој, велика индустрија је била, после Ослобођења и Уједињења, врло слабо развијена. Па и данас још у погледу прерађивачке радности, мала индустријска предузећа и занати у главном подмирују потребе становништва.

Велика индустријска предузећа, у колико их има, раде готово искључиво за домаће, унутарње тржиште, које се је, истина, после рата знатно проширило благодарећи јако увећаној потрошњи свих артикала, нарочито у опустошеној Србији. Грађевинарска, металургијска и текстилна индустрија су највише добиле снажан полет.

Што се тиче индустрије, која ради за извоз, њен карактер је у главном одређен само економском структуром земље. Будући у главном пољопривредна земља, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца испуњава све услове за повољан развитак пољопривредне индустрије, т. ј. индустрије која се бави прерадом пољопривредних производа. Ту спадају, у главном, млинарска и кланичка индустрија, поред којих стоје шумска и рударска индустријска предузећа, затим израда конзерви, прерада рибе, модерне сушице, модерни млекарници и т. д.

Допуштено је, дакле, говорити о повољном индустријском развиту Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца ма да по важности и величини годишњег обрта и дохотка, друге привредне гране, као земљорадња и сточарство, долазе далеко испред индустрије. Тај развитак индустрије изазвао је и доношење специјалног радничког законодавства: Закон о осигурању и заштити радника, Закон о Инспекцији рада.

Преглед наше индустрије.

1. Млинарска индустрија.

У нашој држави, поред воденица, има 700 парних моторних млинова, од којих 450 раде за локалне потребе а 220—250 раде још и за извоз. Дневни капацитет свих млинова износи 600 вагона, што далеко надмашује потребе земље. Сви ови млинови раде једва са $\frac{1}{3}$ свога капацитета, јер је извоз жита неколико пута већи од извоза брашна. Млинова има највише у Војводини (270) па у Хрватској (225) па у Србији (170)

2. Индустрија шесџа.

Код нас има 25 фабрика за суво тесто (резанце, макароне и т. д.) и за кувано тесто, и то у Хрватској 8, у Војводини 2, у Словенији 3, у Далмацији. Њихов укупан капацитет је 2.500 вагона сувог и 330 вагона куваног теста.

3. Индустрија шећера.

Има 8 фабрика, и то: у Усори (Босна, средња годишња производња, 935 вагона); Осек (120 вагона), Београд (1.000 вагона), Ђуприја (1.000 вагона), Беље (1.500 вагона), Врбас (1.500 вагона), Црвенка у Бачкој (2.000 вагона), Вел. Бечкерек (1.500 вагона).

4. Индустрија пива.

Укупно има 40 пивара (у Словеначкој 5, у Хрватској 14, у Босни 3, у Војводини 5, у Србији и Црној Гори 13) са ка-

пацитетом 1, 600.000 хектолитара, но у ствари се производи само 700.000 хектолитара.

5. *Индусѝрија шпирѝуса.*

Има 8 индустријских дестилерија са укупним капацитетом од 40.000 хектолитара и 52 мале дестилерије са капацитетом 435—800 хектолитара.

6. *Индусѝрија за прераду меса и конзерви.*

Има око 12 предузећа, која се баве производњом масти, сушеног меса и кобасица. Било би их сигурно више кад би се мање извозила из земље жива стока.

7. *Текстилна индусѝрија.*

Има 10 великих фабрика, које се баве прерадом памука, но њихова производња ипак није довољна да подмири потребе земље. Најважније су: Творница предења и ткања у Дугој Реси (45.000 вретена и 1.250 разбоја); Текстилна фабрика К. Илића и синова, Београд (и Лесковац, 500 разбоја), Ткачка радионица Ужице (150 разбоја), Београдска текстилна индустрија д. д. Милан Јечменица, Београд (2.640 вретена и 396 разбоја), фабрика памучног ткања шалова М. Ристић и синови у Нишу, предioniца памука и тканина Е. Гланцман и В. Гаспер, у Тржићу, предioniца у Литији и ткаоница у Св. Павлу код Требаља, механичка ткаоница платна Ивана Фидлера у Осеку.

Упоредо са текстилном индустријом развијена је у Краљевини индустрија трикотаже и конфекција, затим индустрија качкета и шешира. У исто време напомињемо културу и прераду конопље и лана и испредање свилених чаура.

8. *Хемијска индусѝрија.*

Она се развија лагано. Има неколико већих творница, које су се специјализовале у производњи калцијевих јединења, соде, феросицилијума, цијанамида и т. д. Осим тога позната је и доста развијена хемијска израда дрвета: индустрија танина, импрегнација, дестилација, фабрикација терпентина и смоле, фабрикација целулозе, индустрија жижица.

Велики културни и интелектуални напредак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца утиче и на развој њене папирне индустрије. Има 7 великих предузећа чија укупна производња достиже 2.000 вагона годишње.

Напомињемо још индустрију вештачког гнојива (азота и суперфасеката), индустрију соде, силицијума, сумпорне киселине, експлозива (две државне барутане у Камнику и Обилићеву и једна приватна у Махичном близу Карловца), индустрију боја, туткала, фармацеутских производа и парфимерије, сапуна и свећа.

Индустрија гвожђа.

Индустрија гвожђа се јавља у три посебне форме: као ливење руде, као продукција грубог гвожђа и као прерада гвожђа.

Најважније чивнице гвоздене руде су: у Варешу, у Топуском, у Бешлину, у Крању, у Зеници, са укупном продукцијом у 1923 години од 51 хиљаду тона. Та индустрија је знатно нижа од предратне и то зато што побројана предузећа не могу да издрже страну конкуренцију.

Индустрија прераде гвожђа прилично се развила последњих година по још није ни из далека у стању да подмири домаће потребе. Главна металургијска индустрија код нас је индустрија коса (пет фабрика у Словеначкој и двадесет у Босни). За производњу брава и остале гвожђарије имамо пет творница већином у Словеначкој. Има још око 40 других творница прерађевина од гвожђа (шрафова, ексера, звона, тестера кухињског посуђа и др.) За фабрикацију гвоздене жице има шест великих и десетак малих творница. Осим тога има пет фабрика вагона (у Броду, Суботици, Крушевцу, Смедереву, Српској Паланци). Капацитет ових фабрика износи 2.500 вагона годишње и за поправку 8.000 вагона. За фабрикацију и оправку бродова имамо само једно велико предузеће: Југославенско Бродоградилиште у Краљевици, са капацитетом од 3.800 тона на годину.

10. Индустрија кожа.

И ако је наша земља сточарска, ова индустрија није развијена како би то могло бити да се извози мање живе стоке и непрерађених кожа. Осим неколико десетина фабрика (око 54) за чињење коже, има око 20 фабрика обуће од којих су фабрике П. Козине у Тржињу, и „Индуc“ у Љубљани највеће. Они производе по 600.000 пари годишње.

На завршетку помињемо још као особене индустријске гране: керамичку индустрију, индустрију цигаља и црепа, цемента, гипса и стакларије, које се повољно развијају и успевају да подмире домаћу потрошњу.

Трговина.

Говорећи о осталим гранама привредног живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, ми смо самим тим истакли и основни карактер њене трговине, нарочито спољне. Као земљорадничка и сточарска земља, која је још богата шумама и рудним благом, наша земља извози највећим делом пољопривредно - сточарске производе, дрво, рударске производе, а у много мањем обиму прерађевине. Напротив увозе се нарочито индустријски производи, у колико домаћа индустрија не достиже за подмирење потреба, и то у првом реду производи текстилне и металургијске индустрије, колонијални артикли, разне дроге и хемикалије, зејтин, парфими, боје, индустријске биљке, у колико их нема у земљи, и т. д.

Као и остале привредне гране, наша трговина је после рата добила снажан полет, који се је нарочито осетио после оправке и довођења у ред саобраћаја. Благодарећи побољшању саобраћаја, као и осталим повољним околностима, наш извоз је стално растао а у 1924. години он чак премашао увоз за више од једну милијарду динара. Истина у 1925. години та повољна околност није се поновила, и ако је жетва била добра, и то због пада цена пољопривредних производа на светском тржишту, с једне стране и због пораста вредности нашег новца с друге стране.

За последњих неколико година наша спољна трговина кретала се овако :

Година :	Увоз у хиљадама	Извоз — динара
1919	2,983,067	686.845
1920	3,465.819	1.320.606
1921	4,122.097	2,460.737
1922	6,441.886	3,691.166
1923	8,309.635	8,048.843
1924	8,221.743	9,538.774
за 9 месеци 1925.	6,761.175	6,706.040

Укупан дефицит у трговинским билансима за односни период (од почетка 1919. до 1. октобра 1925.) износи 7,851.401.251 динара. Из горње таблице види се да је у првим годинама после рата наш увоз знатно премашао извоз. Разлог је томе у неповољним саобраћајним приликама после рата: лакше је било

увозити индустријску, лаку и скупу робу, него извозити гломазне и јефтине пољопривредне и сточарске производе. Чим је, пак, саобраћај био доведен у колико толико исправно стање, у 1923. години, видимо да је наш извоз одмах живо коракнуо напред.

Коефицијент трговинског обрта према броју становника био је 1924. године, узимајући да је те године Краљевина бројала око 13. милиона становника, и то за увоз 8'20 долара. (Узимамо вредност у доларима стога што је долар најсталније мерило, вредности пошто у злату вреди и данас колико је вредео и пре рата) за извоз 9'52 долара, а за укупан трговински обрт (од увоза и извоза) 17'73 долара на 1. становника.

По величини вредности привредних грана, односно њихових производа, који се извозе, категорије производа иду овим редом: сточарски производи, ратарски производи, шумски производи, рударски производи, индустријски производи.

Што се пак тиче увоза, можемо слободно рећи да наша земља увози у главном фабрикате.

Главне стране земље, у које се извози из Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца су: Италија, Аустрија, Чехо-Словачка, Мађарска, Грчка, Швајцарска, а главне земље из којих се увози у нашу земљу су: Италија, Чехо-Словачка, Аустрија, Енглеска, Немачка, Сједињене Америчке државе. Вреди овде напоменути да је однос према неким страним земљама, нарочито према Италији, Аустрији и Грчкој, у погледу увоза и извоза у ствари нешто друкчији него што горњи ред показује. То долази отуда што се те земље јављају као посредници у међународној трговини с нашом земљом, а то зато што наша Краљевина нема још погодних саобраћајних веза са свима земљама као на пр., са Енглеском и Сједињеним Америчким државама. Сада готово сва наша спољна трговина иде преко наших северозападних граница и Дунавом, према томе у знатној мери заобилазним путевима. Кад се буду израдиле Јадранске пруге, онда ће Краљевина доћи у природну, непосредну и јаку трговинску везу са даљним земљама, а особито са Сједињеним Америчким државама и са Енглеском.

Финансије.

Новац и валутино пишање. Садања новчана јединица, динар, заведена је први пут, у Србији 1868. године, решењем Кнеза Михаила, којим је у исто време одређено да његова

вредност буде равна францутком франку. Исте године наређено је ковање првог српског новца у обновљеној Србији, и то ситног новца од бакра, у комадима од 5 и 10 пара динарских (финоће 95/100 са 0.04 коситера и 0.01 цинка). Тај новац пуштен је у саобраћај идуће 1869. године, али како га није било исковано довољно, то је поред њега у велико оптицао и страни новац. 1873. године донет је закон о ковању српске сребрне монете, на основу кога је тада исковано и пуштено у саобраћај сребрног новца за 6.000.000 динара у комадима од 0.50, и 1 и 2 динара (финоће 835/100). 1878. године донет је закон о српским народним новцима, којима су уведени и сребрници од 5 динара, 9/100 финоће, као и ситан бакарни новец од 10, 5, 2, и 1 паре. 1883. године основана је Привилегована Народна Банка а 1885. године њеним новчаницама гласећим на сребро дата је неограничена платна способност у земљи, како према приватним тако и према државним касама.

Кроз светски рат прошла је Србија, релативно врло добро у погледу своје валуте, јер је при ослобођењу Србије 1918. године папирни динар стајао још приближно ал пари са златом.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца по уједињењу имала је три новчана система; динарски систем у Србији, перперски систем у Црној Гори и крунски у покрајинама, које су некада биле у саставу Аустро-Угарске Монархије. Проблем изједначавања новчаног система био је врло тежак нарочито с обзиром на велики принос новчаница Аустро-Угарске Банке затечених у оптицају на нашој територији (преко 6.000.000.000 круна), а које стварно нису имале никакво метално покриће. Круне су повучене из саобраћаја 1920. године, и замењене по релацији 4:1 за динарске новчанице Народне Банке Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, која се од Народне Банке Краљевине Србије, законом од 26. јануара 1920. године преобразила у Народну Банку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ово повлачење круна, извршено најпре на основу уредбе, санкционисано је накнадно „Законом о коначном односу крунске новчанице према динарској“ од 31. децембра 1921. године. Перпери су замењени за имаоце до 5.000 перпера у релацији 1:1, а за суму преко 5.000 у релацији 2:1. Ово повлачење перпера накнадно је санкционисано Законом од 22. јануара 1922. године. Аустро-Угарски ситни метални новац изједначен је законом од 31. октобра 1921. године у вредности са српским металним новцем.

На овај начин извршена је нова етапа у нашем валутном питању: изједначење новчанег система. Међутим, док се то изједначење спроводило, вредност динара је стално опадала, чиме је изазват један нов проблем: поправка и стабилизација динара.

У времену од 1919. године до краја 1922. године новчани оптицај се стално повећавао. Државни дуг код Народне Банке се попео до 3 милијарде динара, не рачунајући ту и суму за замену круна, а укупан новчани оптицај на 6 милијарди, од прилике 20 пута више него што би требало да буде према пред-ратним цифрама. Задуживање државе код Народне Банке, буџетски дефицит а уз то и пасиван трговински и општи биланс плаћања, учинили су, да је динар из године у годину врло брзо падао. Док је један долар плаћан крајем 1918. године око 6 динара, марта 1919. године он је већ 10 динара, јануара 1920. године један долар вреди у Београду 22 динара, јануара 1921. године 45 динара, јануара 1922. године 72 динара, а јануара 1923. године прешао је чак и 100 динара. Од тога доба наступио је преокрет: динар се поступно али стално поправља. Овај преокрет на боље наступио је услед ишчезавања буџетских дефицита, незадуживања државе код Народне Банке, и због општег сређивања и побољшања не само економских и финансијских него и политичких (спољних и унутрашњих) прилика. Сада се динар налази у стабилизованом односу према здравим валутама а напосе према долару, и како се он у том односу налази већ више од годину дана, дошло се готово до могућности да се помишља на дефинитивно спровођење валутне реформе и т. д. и на законско утврђење вредности папирног новца у односу према злату.

Буџет. — Државни буџет је једногодишњи закон, којим се предвиђају, претходно одобравају и претходно распоређују сви државни приходи и расходи. Буџет се израђује сваке годину у напред, а буџетска година траје од 1. априла до 31. марта наредне године. Свако Министарство је дужно да изради свој предлог прихода и расхода и да га достави у року, који утврди Министар Финансија, Министарству Финансија, које има дужност да склопи општи буџет расхода и прихода и да састави Финансијски Закон, При саставу општег Буџета Министарство Финансија има дужност, пре свега, да тај буџет доведе у равнотежу, т. ј. да га састави тако да предвиђени расходи буду једнаки предвиђеним приходима. Буџет се код нас израђује по принципу бруто буџета, т. ј. у њега су став-

љени сви државни расходи и приходи, без изузетка, не одбијајући, дакле, ни трошкове око прикупљања прихода. Осим тога, за израду буџета код нас важи принцип јединства, што значи да се сви расходи и сви приходи уносе у један једноставни буџет те чине целину. Према томе не постоје специјални или аутономни буџети извесних грана администрације нити какви ванредни буџети.

У погледу тачности цифара, које се уносе у државни буџет важи правило да се расходи не могу предлагати у већем износу него претходне године, изузев случајева, где за то има ослонаца у специјалним законима или стварној потреби, објашњеној нарочитим разлозима. За приходе пак, важи правило да се они уносе с обзиром на суме прихода добијене за последње три године. Одступања од овога правила може бити код оних прихода који стално расту или опадају, или где друге прилике, које утичу на висину прихода, траже или налажу та одступања.

Пошто Министарски Савет прегледа и утврди пројект државног буџета, Министар Финансија, по Краљевом овлашћењу које му се даје указом, подноси га Народној Скупштини на решавање, заједно са свима објашњенима и предлогом финансијског закона. Предлог буџета подноси се Народној Скупштини сваке године у почетку редовног сазива или најдаље за месец дана од њеног састанка т. ј. у времену од 20. октобра до 20. новембра.

Кад дође пред Народну Скупштину, предлог буџета се упућује прво у финансијски одбор, који се састоји од 31 члана. Финансијски одбор проучава тај предлог, чији измене и на крају подноси свој извештај. Затим се о буџету дискутује у пленуму Народне Скупштине и гласа у начелу и појединостима.

Народна Скупштина не може предложене партије увећати, али може буџет одбити и у целини. Једино ограничење права Народне Скупштине постоји у погледу државних дугова. Без одобреног буџета не могу се издати чинити ни приходи наплаћивати, али се од овога изузима исплата интереса и главнице државних дугова. Осим тога, Народна Скупштина не може смањити Краљеву цивилну листу без Краљевог пристанка. Ако Народна Скупштина не доспе да утврди нови буџет пре почетка буџетске године, она може продужити привремено стари буџет, све док нови не буде готов, али не више од једне године дана.

После рата буџети државних расхода и прихода кретали су се овако :

година :	приходи	расходи
1919/20.	1,195.000.737	1,195.000.737
1920 21.	7,718.885.319	7,718.385.319
1921 22.	7,718.885.319	7,717.885.319
1922 23.	6,934.946.864	6,934.946.864
1923 24.	6,934.946.864	6,934.946.864
1924 25.	10,405.000.000	10,405.000.000
1925 26.	11,190.000.000	11,190.000.000
1926 27.	12,504.000.000	12,504.000.000

Као што се из овога прегледа види наши буџети после рата били су у сталном порасту. То се објашњава, с једне стране, наглим умножавањем државних потреба у циљу обнове и унапређења земље, а с друге стране сталним повећањем цена, које је опет дошло у главном као последица пада вредности новца.

Непосредни порези. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца нема још изједначено пореско законодавство. Још су у разним покрајинама државе на снази разни порески системи, које је наша Краљевина наследила од Аустро-Угарске. Укупно, данас су у примени четири разна пореска система, по којима се врши опорезивање грађана. Ти различити системи су: 1) у Србији, Црној Гори где важи систем реалног опорезивања по приносу појединих пореских облика (земљишта, зграда, капитала, радњи); 2) у Босни и Херцеговини је на снази систем опорезивања по приносу. 3) у Хрватској, Славонији и Банату, Бачкој и Барањи се примењује двоструки порески систем: по приносу, на укупни доходак и на готовину; 4) Словеначка и Далмација имају мешовити порески систем: порез по приносу и узајамни додатак.

Ова различност пореских система учинила је да се порески терети неравномерно распоређују, што се противи државном уставу. Исто тако и пореска је администрација јако отежана, тако да су наши непосредни порези слабо продуктивни, јер дају државном буџету 10% од укупних прихода. Због тога се сада ради на изради новог пореског закона, који ће важити за целу земљу. Тај нови законски пројекат заводи ове пореске облике: 1) порез на приход од земљишта, 2) порез на приход

од зграда, 3) порез на приход од предузећа, радњи и занимања; 4) порез на ренте; 5) порез на доходак; 6) порез предузећа обвезаних на јавно полагање рачуна; 7) порез на тантијеме.

Кад овај пројекат буде озакоњен и уведен у живот, наша пореска администрација биће много олакшана и државни приход од непосредних пореза несумњиво знатно већи.

Посредни порези. Од посредних пореза најважнији облици су таксе и државна трошарина. Таксе су посебни данци, и њих имају платити они, који се нарочито послужују каквим властима и установама, те проузрокују посао или радњу тих власти. Таксе у нашој држави су велике. То у осталом важи и за све остале облике посредних пореза што се објашњава тиме, што држава од ових пореза црпи највећи део својих прихода. Са доношењем новог закона о непосредним порезима и појачањем прихода од тих пореза, посредни порези ће на сваки начин бити смањени, што ће повољно утицати на целокупни привредни живот земље.

Државни дугови. Они се могу поделити у главном у три велике групе: у прву групу долазе предратни и ратни дугови Краљевине Србије. То су: 2% лутријски (1881); 2% дувански лоз (1888); 4% зајам (1906); 4.1/2% зајам од 1906; 5% зајам од 1913. године.

Укупан остатак ових предратних дугова Србије износи 362,027.000 динара.

За време рата Србија је примила у готову од Савезника (Француске, Енглеске и Америке) 998,195.466 француских франака. Кад се томе дода још 1.000,000.000 француских франача колико дугујемо савезницима за ратни материјал, укупан ратни дуг Србије износи око 2.000.000.000 франака, а заједно са предратним око 3 милијарде франака; у другу групу улазе дугови појединих покрајина, које су се ујединиле са Србијом (државни дугови Црне Горе, аутономни покрајински дугови Хрватске и Славоније, Босне и Херцеговине и Словеначке т. ј. Крањске, Штајерске и Коруске и Далмације). Ти дугови износе укупно 340. милиона круна; у трећу групу долазе поратни дугови Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (спољни и унутрашњи) који се виде из следећег прегледа:

- 1) 7% инвестициони зајам од 1921. године дин. 498,670.000;
- 2) 4% зајам за ликвидацију аграрних односа
у Босни и Херцеговини . . . . . " 127,345.000;
- 3) 2.1/2% лутријски држ. Ренте за Ратну
штету . . . . . " 3. 922.623.000

- 4) 8% државни спољни зајам у злату од 1922. године долара 15,220.000;
  - 5) 7 1/2 зајам за откуп источних желез. фр. ф. 134,974.522;
  - 6) 5% Француски зајам од 300,000.000 фран. фр. 104,594.335;
- (Износ ових зајмова је показан према стању крајем 1925. године).

Осим ових дугова, наша држава дугује, по специјалним рачунима, Америци, Енглеској и Француској на име кредита, који су били одобрени у 1919 години, а који још нису дефинитивно регулисани, те се њихов износ не може тачно утврдити. Најзад као државни дуг треба сматрати и дуг Народној Банци (за опште државне потребе и за откуп крунских новчаница).

С обзиром да су сви ови дугови дугорочни, за њихову процену меродавни су у главном годишњи ануитети, који се исплаћују. Према [буџету са 1926/27. годину ти ануитети износе укупно 522.998.528.65 динара, што чини 4,18% од укупне цифре државних расхода. Према томе, а имајући у виду природно богатство наше земље, ови дугови не могу се сматрати претерано тешкима за државне финансије.

Чак напротив положај наше државе у овом погледу је релативно врло повољан у односу према другим европским земљама, нарочито онима, које су учествовале, у светском рату

Државни монополи и државна привредна предузећа.

Државни монополи су од врло великог значаја за наше државне финансије. Они су, после посредних пореза, извор најјачих прихода за државну касу. Први монопол у Србији заведен је на со још законом од 1864. године, Законом од 1885. године уведен је монопол дувана а законом од 1893. године уведени су монополи на жижице, петролеум, цигар папир, алкохол и монополске формуларе. Осим наведених артикала постоји још монопол сахарина, барута и динамита. Монополским приходима, осим последња два, рукује монополска самостална управа, која ради под надзором Министарства Финансија,

Помињемо само ове државне привредне установе: државно имање „Беље“, државно добро „Тополовац“, државну хипотекарну банку, класну лутрију, државне штампарије, државне фабрике свиле, фабрику шећера у Београду, државне сточарске заводе и пољопривредне расаднике, војно-техничке заводе и барутане.

Целокупна наша државна привреда, рачунајући ту, осим монопола, и горе набројаних предузећа и установе Министарства Саобраћаја, Министарства Пошта и Телеграфа, Министарства Шума и Рудника, даје држави веома знатне приходе. У нашем државном буџету, у опште, државна привреда сачињава најјачу групу прихода, јер они, укупно, достижу цифру од 7 милијарди динара. То су, разуме се, бруто приходи, из којих све ове установе морају да подмирују све своје расходе,

Народна Банка. — Народна Банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца није државна установа, него приватно акционарско предузеће, које само стоји под специјалним надзором државе. Њена централа је у Београду, а има још 18 филијала, које се налазе у разним трговинским центрима Краљевине. Она је привилегована Банка, а њена концесија за издавање новчаница има да траје 25 година, почев од фебруара 1920. године. Овај период може се продужити по предлогу Краљевске Владе, ако тај предлог буде усвојен од стране акционара

Капитал банчин утврђен је на суму 50 милиона златних динара подељених у 100.000 акција од по 500 златних динара, од којих 20.000 уплаћених акција, које је издала привилегована Народна Банка Краљевине Србије, сачињавају интегрални део. Цео банчин капитал није још уплаћен. На дан 31. децембра 1924. године уплаћени капитал износио је 25,408.558 златних динара.

Рад Народне Банке држава контролише преко свога нарочитог комесара, који се поставља указом на предлог Министра Трговине и Индустије.

Привилегија Народне Банке састоји се у томе што она има искључиво право да издаје новчанице. Подлога ових новчаница је злато и сребро или трговачке и финансијске вредности (менице, вредни папири) које се могу лако претворити у готов новац, као и потраживања банчина у иностранству. Народна Банка може, као редован континент, пустити у оптицај својих новчаница највише трипут онолико колико има металне подлоге. Није регулисано законом у којој размери металне подлоге мора да стоје злато или сребро. Ова размера варира из разлога што се главни део металне подлоге састоји из потраживања у иностранству, која непрестано варирају према активности банчиној.

Имовина и доходак Народне Банке ослобођени су од плаћања пореза и дажбине за све време трајања концесије :

она не плаћа интерес на улоге, а наплаћује на зајмове, које одобрава, интересну стопу од 6⁰/₀.

Број новчаница Народне Банке, који је сада у оптицају, је знатно већи од броја који би банка по закону могла да изда, а то је три пут онолико колико износи њена подлога. Садања количина новчаница у оптицају је нешто мања од 6 милијарди динара, а толика је поглавито због државног дуга код Народне Банке и због замене круна. Ова количина ће се постепено смањивати, у колико држава буде отплаћивала свој дуг банци.

Улога Народне Банке у привредном животу државе је од најважнијих, Она има да служи као регулатор кредита за подизање и унапређење целокупне народне производње. Само Народна Банка не кредитује народну привреду непосредно, бар не у потпуности, него већином преко других банака.

Новчани Заводи. — Њихов је значај за народну привреду такође врло велики. Према познатим подацима за 1924. годину у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца радило је 651 новчаних завода. Од овог броја скоро једна трећина долази на Србију без Београда), у којој области има највише малих новчаних завода. Банака, у облику акционарских друштава, има сада и по селима.

Уплаћена главница свих банака у земљи износи близу две милијарде динара. Најјачи капиталом су новчани заводи у Загребу. На 32 завода долази сума преко 600.000.000 динара, или скоро једна трећина целокупног капитала свих банака у земљи. Најстарија новчана установа у Загребу је Прва Хрватска Штедионица, која и данас стоји на челу хрватског банкарства, а после ње долази Хрватска Есконтна Банка. После Загреба, по јачини капитала долази Београд, као други центар нашег банкарства.

Поред основног капитала новчани заводи располажу и резервним фондовима, чија укупна цифра износи око 450.000.000 динара. Осим сопствених средстава, банке располажу и туђим које им се стављају на расположење у облику улога на штедњу. Може се узети да банке имају два пута више туђег новца, којим раде, него сопственог. Крајем 1924. године укупна сума улога на штедњу износила је 4.560 милиона динара: не рачунајући у ту суму улоге код државне Хипотекарне Банке, и код Поштанске Штедионице.

Од активних послова наших банака најважнији су есконт и текући рачуни. Укупна сума меница у портфељу износила је

1924. године око 2 милијарде динара. Од тога на Београд и Србију долази скоро половина, јер се у Загребу — поглавито због финансирања великих индустријских предузећа — више развио кредит у облику текућих рачуна. Сума текућих рачуна износила је, међутим, око шест милијарди, од чега скоро две трећине долазе на Загреб.

Потребно је напоменути, да у горњу суму од 2 милијарде есконта није узет у обзир портфељ Народне Банке и Поштанске Штедионице. Крајем 1924. године есконт код Народне Банке износио је 1,289 милиона. Од тога више од половине долази на новчане заводе. На индустријска предузећа долази 230. милиона а на трговину (увозну и извозну) 165. милиона.

Из ових неколико података се види колико су новчани заводи важан фактор у нашој народној привреди. Тај значај ће у будуће бити све већи у колико се поједине привредне гране развијају и доносе боље резултате у новчаном погледу.

Војска и Морнарица.

Опште одредбе.

Војска и Морнарица чине народну војну силу, чији је задатак да брани Отаџбину и да буде потпора законитости у земљи.

Краљ је Врховни Заповедник све војне силе и Он, по своме нахођењу, може поверити у рату командовање Оперативном Војском једноме војводи или ђенералу, који добија назив „Командант Оперативне Војске“.

Сва војна сила или њени делови могу бити у једном од ова три стања: редовно, мобилно и ратно.

А) Војска.

Обавеза службе у војсци. Обавеза службе је у војној сили *опшћа*, и сваки држављанин Краљевине има право и дужност да у њој служи. Обавеза служења у војној сили је *лична* и не може се замењивати другим лицима, нити може бити откупа. Неспособни држављани за личну службу, подлеже плаћању војнице по одредбама Закона о Устројству Војске и Морнарице.

Лице које нема грађанске части не може служити у војној сили, али подлежи плаћању војнице и употребљава се за радове у позадини у мобилно и ратно доба.

Обавеза служења у војсци почиње од 21. године старости и траје до навршене 50. године живота, а распоређена је овако:

а) У Оперативној Војсци од 21. до навршене 40. године;
и б) у Резервној Војсци од навршене 40. до навршене 50. године.

У мобилно и ратно доба могу се позвати на службу у војсци и младићи од навршене 18. године па до навршене 20. године старости и то по потреби и одлуци Министарског Савета, као и лица од 50. до навршене 55. године старости, а за дужности у позадини.

Обавеза служења у сџалном кадру. — Служба у сталном кадру почиње у оној календарској години, у којој регрут навршава 21. годину живота и *траје осамнаест месеци* за све родове војске и струке. Но поред овога *пуног* рока службе у кадру, постоји *и скраћени* рок, који траје *девет месеци*, којим се могу користити: *првенци* код живог оца који нема млађег брата или мушког члана породице од 17. година; *самохран* или *самци*, који су наследили какво земљорадничко имање; они којима је у рату од 1912—1920 године погинуло или умрло од рана на војној служби два или више задругара. (Ближе одредбе о овоме види у Закону о Устројству Војске и Морнарице чл. 44.).

Овим скраћеним роком могу се користити и *ђаци*, који су свршили извесне школе, које предвиђа Закон о Устројству Војске и Морнарице — чл. 49, али да положе за ових 9 месеци прописан испит за резервног официра. У противном, ко испит не положи, има да служи 14 месеци.

Нико не може бити државни, самоуправни или општински чиновник, духовно лице, нити одпочети радити ма какав посао на своје име, а за које се тражи одобрење од државне или самоуправне власти, ако није одслужио свој рок у сталном кадру односно док није своју војну обавезу регулисао.

Величина војске у сталном кадру на обавезном року служења одређује се буџетом сваке године.

Регрутовање. — Регрутовањем врши се: пописивање, преглед младића за службу у сталном кадру, одређивање рока у сталном кадру и назначење појединаца за родове војске и за морнарицу.

Регрутовању подлежу сви младићи који у календарској години, у којој се она врши, навршују 20. годину старости.

Регрутовање врше сваке године нарочито одређене комисије, а према правилу које прописује Министар Војске и Морнарице.

Попуна старешинског кадра: а) *подофицири* у нашој војсци добијају се из *школе* од оних каплара, који по одслужењу свога обавезног рока службе у кадру изјаве жељу, да желе остати и даље у војсци ради каријере; и из *подофицирских школа* дотичног рода војске и струке.

б) *Официри* у нашој војсци добијају се од свршених питомаца ниже школе Војне Академије; од свршених питомаца неке војне школе на страни, која је равна нижој школи Војне Академије; од наредника, наредника-водника и вође у ваздухопловству, који су у чину наредника провели укупно 4 године, оцењени строгим избором официра дотичне јединице, да заслужују да се пуне на полагање испита за чин п. поручника, и да су положили прописан испит.

Резервни п. официри добијају се:

а) Од активних п. официра, који су изашли из сталног кадра са п. официрским чином;

б) Од обвезника у опште, који буду унапређени у резервни п. официрски чин.

Број резервних п. официра попуњава се по стварној потреби са обзиром на формациско стање војске.

Резервни официри добијају се:

а) Од официра у пензији или оставци;

б) Од ђака — наредника, који су по одслужењу ђачког рока у сталном кадру положили испит за резервног подпоручника или су са успехом свршили школу за резервне официре и наредне године на двомесечној вежби у своме роду војске буду повољно оцењени од својих предпостављених старешина;

в) Од резервних наредника и наредника водника у опште, који положе испит за чин резервног потпоручника свога рода војске.

Војне школе. За спремање старешинског кадра и стручног особља постоје војне школе.

Школа има официрских и п. официрских, као и стручних за ниже особље.

Сем тога, према потреби, могу се установити разни центри за обуку старешина у трупи.

Од официрских школа код нас за сада постоје следеће:

1.) Војна Академија, са вишом и нижом школом.

2.) Административна школа.

3.) Поморска Војна Академија.

4.) Пешадиска официрска школа.

- 5.) Артилериска школа гађања.
- 6.) Коњичка официрска школа.
- 7.) Инжињерска официрска школа.
- 8.) Школе за резервне официре рода војске.

Подофицирске школе су: за родове војске: пешадиске (3 артилериска, инжињериска и коњичка, за морнарицу и за струке.

Уређење свих ових школа прописује се Краљевом уредбом.

Војно-територијална подела земље. — Целокупна територија наше земље у војно-територијалном погледу подељена је на пет армиских области. Седишта армиских области су:

- I. Армиске области у Н. Саду;
- II. " " " Сарајеву;
- III. " " " Скопљу;
- IV. " " " Загребу; и
- V. " " " Нишу;

Ове армиске области деле се на дивизиске области и то:

I. Армиска област подељена је на три дивизиске области које су:

- Дринска — седиште штаба Ваљево;
- Дунавска — " " Београд;
- Потиска — " " Суботица.

II. Армиска област подељена је на четири дивизиске области

- Босанска — седиште штаба Сарајево;
- Јадранска — " " Мостар;
- Зетска — " " Цетиње;
- Врбаска — " " Бања Лука;

III. Армиска област дели се на три дивизиске области, које су:

- Вардарска — седиште штаба Битољ;
- Брегалничка — " " Штип; и
- Косовска — " " Приштина.

IV. Армиска област дели се на три дивизиске области, које су:

- Савска — седиште штаба Загреб;
- Дравска — " " Љубљана;
- Осечка — " " Осјек.

V. Армиска област дели се на три дивизиске области, које су:

- Шумадиска — седиште штаба Крагујевац;
- Моравска — " " Ниш;
- Тимочка — " " Зајечар.

Дивизијске области деле се на војне округе. Свака ова област има три војна округа.

Војни окрузи деле се на војне срезове.

В. Морнарица.

Састав и подела Морнарице. — Морнарицу чине: људство морнарице, пловни материјал и све војно—морнаричке установе на морској обали, на рекама и језерима. Главни су делови Морнарице: *флота, речна флотила и поморско ваздухопловство.*

Људство Морнарице дели се на сталан кадар и на обвезнике Оперативне и Резервне Морнарице. Све остало што се односи о обавези службе у војсци, односи се и на Морнарицу, с тим да је рок службе код нас у Морнарици *две* године.

Регрутовање. — Морнарица добива своје регруте из појединих војних округа заједно са Војском и то на начин, да наизменице сваке године, сад ови, сад они окрузи буду одређени, из којих ће и Морнарица добити свој континент. Прошле 1925 године регрути за Морнарицу узети су из 13 војних округа, делом од свих дуж јадранске обале делом из унутрашњости и то из: Београдског, Загребачког, Љубљанског војног округа и т. д.

Попуна старешинског кадра:

а) *Подофицири.* — Подофицири се добивају:

- 1) Из подофицирских школа морнарице и
- 2) од морнара сталног кадра.

Подофицири поморско-војних грана изражавају се у *Бродарској Подофицирској Школи*, излазе према постигнутом успеху као *Морнари I класе* или као *поднаредници*,

Бродарска Подофицирска Школа налази се у Шибенику

Подофицири за Машинску грану изражавају се у *Машинској Подофицирској Школи*, чије је седиште у Беновићу (Бока Которска).

б) *Официри.*

У војно-поморској струци може постати а) *Поручник корвете*

1) Свршени питомац Поморске Војне Академије, држављанин Краљевине С. Х. С.

2) Свршени питомац, држављанин Краљевине С. Х. С. које поморско-војне школе на страни, која је равна Поморској Војној Академији, ако се у току прве године по свршетку ове школе јави за пријем у Морнарицу.

3) Лице, које сврши припремну школу поморског официра и положи испит по програму за Поморску Војну Академију.

б) *Свршни пошпоручник:* Подофицир чина вође артиљеријске, торпедне, минерске, хидро-авијатичарске, телеграфске,

сигналне, палубне и дисциплинско-административне гране службе, који је у чину вође провео најмање четири године, и да испуни остале услове прописане Законом о Устројству Војске и Морнарице.

Наша Поморска Војна Академија у Гржуу отпочела је радити у јесен 1923. године. (ближе одредбе о устројству ове школе види из уредбе о Поморској Војној Академији — службени војни лист Бр. 20 од 3. маја 1923. године). Морнарица има следеће гране, по којима су поморски официри специјализирани: артиљериска, торпедна, минерска, подморничка, ваздухопловна, и телеграфска.

Сви стручни курсеви и школе појединих врста оружја концентрисане су у Боки Которској у пределу Кумбор — Бенковић у такозваној *Команди Сврочног Оружја*.

Надлештва Морнарице.

Непосредни орган Министра Војске и Морнарице, којим он командује Морнарицом јесте: *Командант Морнарице* — највиша команда у Морнарици.

Командант Морнарице је у исто време и Инспектор Морнарице.

У саставу Министарства Војске и Морнарице дејствује „Одељење за Морнарицу“, као највиша управна и административна власт Морнарице.

За време рата прелази оперативна власт, па према томе и Команда Морнарице (са флотом, колико је има) у састав Врховне Команде.

Команданти Поморских Обалских Команда, командују у њиховом делокругу припадајућим установама и објектима Морнарице, дакле посредно и њима подређеним опремљеним и неопремноним пловним јединицама.

Наша Јадранска обала за сада је раздељена у *три Поморске Обалске Команде*, које сачињавају Команде поморских обала, а те су;

I. *Поморска Обалска Команда* са седиштем на Сушаку до Задра).

II. *Поморска Обалска Команда* са седиштем у Сплиту (од Задра до Мљетског канала).

III. *Поморска Обалска Команда* са седиштем у Боки Которској (од Мљетског канала до јужне границе).

Даља надлештва морнарице су; *Поморски Арсенал*, чија је организација установљена „Уредбом о Поморском Арсеналу-

Грађевинска Управа Морнарице. — Пошто се наша морнарица налази још у почетном стању, то је ова установа једно од њених најважнијих надлештава. („Уредба о Грађевинској Управи Морнарице“ — служб. вој. лист бр. 5 од 1. фебруара 1924. године).

Хидрографски Уред Морнарице. — има своје седиште заједно са Поморском Војном Академијом у Гружу. Залаћа је овога уреда, да снабдева морнарицу са поморским картама, књигама, разним помоћним средствима за навигацију и т. д.

Једна од најважнијих установа Морнарице је *Морнарска Команда*, са седиштем у Тивту, која је централа за сво војно неуказно особље морнарице и то како за оно из кадра, тако и за резервисте. (Уредба о Морнарској Команди — служб. вој. лист бр. 28 од 14. јуна 1924. године).

Садање стање наше Морнарице.

Посматрајући установе наше морнарице у детаљу, видимо да се готово све ослања на две тачке: Шибеник и Бока Которска, која — Бока Которска — важи као наша главна и једина морнаричка база.

У *Шибенику* (у источном крају луке) сачињавају све установе једну целину. Овде се налази Бродарска Подофицирска Школа Морнарице, Изводничка Команда ратне Морнарице са бежичном станицом и одред стручног оружја (минерски и ваздухопловни).

У Боки Которској имамо маринских установа у Мељинама у Кумбору и Ђеновићу, у Баошићу и Пијавици, у Тивту и Лепетанма, у Лапчима и у Клиничма (бежична станица).

Пловни парк.

Наш *Пловни парк*, који је у главном базиран на Боку Которску (на Поморски Арсенал и разне школе), састоји се из:

6. *Миноносаца* (Сокол, Галеб, Орао, Јастреб, Кобац и Лабуд) од по округло 500 тона децласмана, наоружана са 2—4 мала топа (9 см. и 47 м/м).

11. *Торпиљерки*: Т1—Т11, од по 250 тона децласмана. Поред ових 11 торпиљерки, овде спада и мала торпиљерка „Србија“ (60 тона), знаменита као први ратни бродић Србије, мада се сада као такав не третира, — ратни брод.

Помоћни бродови, међу којима има 6 *реморкера*, мала јахта „*Вила*“ и 4 *Драгера* за тражење мина. Поред овога имамо јахте на једра (*Дубравка* и *Ластавица*), и разне врсте чамаца, маона и т. д.

5 *Хулкова*, стари и за вожњу неспособни бродови, од којих три леже у *Шибенику* и два у *Боки Которској*.

Најзад недавно је набављен и брод „*Далмација*“, која има да служи за школске сврхе. Овај брод је типа *Крстарице*.

Речна флотила. Наша речна флотила састоји се из 4 монитора: *Вардар*, 600 тона; *Драва*, око 500 тона; *Сава*, 440 тона; *Морава*, 440 тона. Сви су ови монитори оклоњени.

База ове наше Речне флотиле је *Нови Сад*.

Арбанија

I. Положај, облик, величина и границе.

Положај. — Арбанија лежи на западном делу Балканског Полуострва, између наше државе и Грчке, према којима има суве границе (сев., ист. и јужну). Западном границом својом прилегла је на обале Јадранског мора и Отранског канала. Према овоме, она је приморска држава.

Налазећи се на обалама мора доста богатога прекоморским линијама, имаће од истога велике користи чим се у њој поправе политичке, економске и, нарочито, саобраћајне прилике.

Са њених обала у унутрашњост Полуострва воде три добро познате природне бразде:

Медуански залив — Метохија—Косово, у главном правцем Дрима (стари Зетски пут);

Драчки залив — Охрид — Пелагонија, у главном долином р. Шкумбе (стари пут *Via Egnatia*) и

Валонски залив — Епир, у главном долином р. Војуше.

И ако ове бразде више неће имати онакав значај какав су некада имале, ни у културном нити у економском погледу, ипак су од велике важности за нас, јер је преко њих најугоднији улаз у наше јужне области са обала Јадранскога мора.

Облик. — Арбанија има протегнут облик правцем север-југ; правцем запад-исток знатно је плића. Овакав облик у вези са планинском унутрашњошћу, са недостатком добрих комуникација нарочито у правцу с. ј. у планинском делу њеном није повољан.

Величина. — Арбанија је велика 28.000 км².

Границе. — Према Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца Арбанија има суве границе и то на северу и истоку. Ове су нам границе из раније познате. (Краљевина С. Х. С).

Према *Грчкој* Арбанија има суву границу на југу. Ова граница почиње од тремеђе на Преспанском језеру па се протеже на југ гребеном Пиндовим, вододелницом Јадранског и Белог Мора до Грамоса. Овде граница напушта ту вододелницу и протеже се у ј. з. правцу источно од места Лесковика, пресецајући долине реке Војуше и Аргирокастрога и пребацујући се преко више планинских гребена, избија на море преко од Крфа, који остаје у Грчкој.

Ова је граница природна и јака, јер води беспутним, тешко пролазним и ненасељеним земљиштем. Једини бољи отвори на овоме граничном фронту јесу: долина р. Војуше и Аргирокастрога, правац ка Јањини и код Биклишта, правац ка Лерину.

У опште, суве границе Арбаније сачињавају тешко проходни планински ланци, те је тако Арбанија на својој северној, источној и јужној граници заштићена једном врстом природних утврђења, због чега их може бранити и са мањим снагама.

Према западу граница Арбаније води дуж обале Јадранскога мора и канала Отранто. Ова је граница потпуно отворена како услед створа морских обала, које још нису ни за одбрану удешене, тако и услед тога, што Арбанија нема своје флоте, којом би своје обале могла заштитити.

Преко мора налази се Италија.

II. Орографија.

Арбанија је планинска земља. Високе планине испуњавају поглавито њен северни, источни и јужни део, док се дуж приморја, од Бојане до Валоне, пружа ниска, мочарна и маларијна приморска равница.

Арбанашке планине припадају:

1. — Динарском и
2. — Арбанашко-Грчком планинском систему.

Динарски систем. — Планине овога система испуњавају северни и северо-источни део Арбаније у простору од границе према нашој држави па до десних обала Дрима и Белог Дрима. Гребенима планина води граница и Арбанији припадају само њихови огранци, који се у дугим, високим и непроходним гредама пружају до самога Дрима, крај кога се стрмо свршавају, чинећи на њему дугу, тесну, дивљу и беспутну клисуру. То су огранци планина *Проклеије*, са севера и *Морине*, *Малог Качинија* и *Паширика* са северо-истока. Све ове планине су нам познате из раније (Краљевина С. Х. С.).

Арбанашко - грчки систем, — Планине овог система дуж десне обале Црнога Дрима, а колико припадају Арбанији, познате су нам из раније. Главно простирање планина овога система јесте у унутрашњости Арбаније на простору: између левих обала Дрима, Црнога Дрима, западне обале Охридског језера, приморске равнице и грчке границе,

Река Девола је ове планине поделила на две групе:

а) *Планине северно од Девола*. — које чине једно планинско било, које се од севера пружа на југ под разним именима, као што су: средња планина *Краби*, *Принеши*, *Јабланица* (2312), *Мокра планина* (1858), док се као висока *Камна планина* не сврши овај планински ланац у горњем току Девола.

Ове планине чине вододелницу између Црнога Дрима и Јадранскога мора. У сев. и средњем делу га чине средње, а у јужном високе планине. На истоку — ка Црном Дриму и на северу ка Дриму ове се планине стрмо свршавају, чинећи на овим рекама дивље клисуре или се (на Црnome Дриму) свршавају раније, те се ту речна долина проширује. Ка западу од главнога била одвајају се дугачки огранци који се завлаче између река притока Јадранскога мора. У почетку носе карактер средњих планина, а што ближе мору све су ниже, док се, на појединим местима стрмо, не изгубе у приморској равници.

Северно од реке Арзена огранци су дивље, испрекидане и кланцима местимично испресецине средње планине, које се степенасто, до 600 м. високим кршевима, спуштају ка морској обали затварајући са главним билом на реци Маћи и њеним притокама добро култивисане котлине: Маг и Мердиту.

Планине су покривене густим и старим шумама и пространим пашњацима. Гребен је веома испресециан, са оштрим и голим врховима, беспутан и врло тешко пролазан. Преко њега воде већим делом тешке стазе а од добрих путева прелазе га: Скадар—Пука—Везиров мост, Милоти—Ороши—Везиров мост, Милоти—долина р. Маће—ка Дебру, Елбасан—Мирака—Пафа Сане — ка Струзи.

б) *Планине јужно од Девола* — испуњавају простор између реке Девола, реке Семне, Јадранскога мора и грчке границе.

Овај део Арбаније је према истоку затворен главним гребеном планина овога система (Грамос и Пинд), од кога се према западу одвајају три огранка који су у почетку ниски

и уски али се у даљем протезању уздижу до знатне висине и гранају у многе огранке, којима испуњавају сав простор до морске обале.

Главни правац протезања је на с. з. Кречног су састава те су по спољњем изгледу делом кршне висоравни а делом дугачки ланци без нарочитих узвишења. Све су ове планине голе, камените и јако испресеци дубоким понорима. Падине су им блажије али јако испресеци, те зато тешко проходне.

Та три огранка, која се пружају паралелно морској обали а међусобно су растављена дубоким увалама река: Девола, Осума и Војуше јесу:

1. — *Химара* планина — која се од полуострва Лингета протеже дуж морске обале па на исток до реке Војуше. Та је планина скоро потпуно гола, делом кршевита, са скоро непролазним огранцима. Долине река Аргирокастрога и Сушице, притоке реке Војуше, разделиле су је на мање гребене, од којих је најважнији онај крај мора.

Од бољих комуникација су овде колски путеви који воде дуж гребена — долинама р. Војуше и Аргирокастрога из Валоне за Епир (Јањину) и једини колски пут који прелази преко гребена из Санти Каранти преко Делвина за Јањину.

2. — Између реке Осума и Војуше завлачи се други огранак од Грамоса који се преко кршних планина средње висине најзад стрмо свршава у Мусакији, ограђујући је с јужне стране једним брдовитим огранком, који преко Фијери прати десну обалу Војуше, у њеном доњем току, а који у *Требишу* (1713) на Војуши достиже своју највећу висину. Планине су тешко пролазне. Има више стаза а мало добрих путева, међу којима су најважнији: онај што из Остенице води за Корчу и други: Берат — Клисуре (у долини Војуше).

3. — Између реке Девола и Осуме завлачи се трећи огранак Грамоса, па се преко планина *Киари* и *Осировица* (Опара) свршава високом планином *Томор* (2418) у колону Девола, ограђујући са истока пространу низију на доњој Семни — Мусакију.

На овим планинама местимично влада голет (Томор, Опара и западни огранци Грамоса), а иначе су покривене непрегледним шумама. Тешко су пролазне. Превоји су преко 1000 м. и најважнији је онај преко пл. Киари, преко кога води добар колски пут из Корче за Остеницу (у долини Војуше) и даље за Јањину.

Све арбанашке планине са своје висине, дивљине, беспутности и врло тешке проходности преставају врло незгодне просторије за вођење операција у већем стилу. Ово нарочито важи за планине јужно од р. Девола, чији се гребени узастопно пружају паралелно почев од саме обале морске, те чине јаку препреку операцијама са мора у унутрашњост јужне Арбаније.

Равнице, поља и котлине.

Равничасто земљиште у Арбанији налази се: дуж обале морске (приморска равница) и у унутрашњости земље неколико котлина.

Приморска равница се простире дуж морске обале од Бојане до Валоне. Брдовити огранци из планинскога дела Арбаније прелазе ову равницу сев. од Драча и допиру до морске обале. Део поред морске обале је низак, песковит, испуњен језерима и лагунима и тешко пролазан. Овај део равнице је често плављен за време надоласка река. Лети се просуши, али је ипак мочаран и јако маларичан. Најнижи су и најмочарљивији делови ове равнице ј.-з. од Скадра и крај Бојане, у околини ушћа р. Маће и област Мусакија.

Даље од обале земљиште се постепено диже на брежуљкасте огранке главнога била. Тај виши појас равнице је оцелит, добро обрађен и комуникативнији.

Најплоднији крај ове равнице је на простору од Каваје до Шкумбе.

У унутрашњости Арбаније има неколико мањих високих котлина и проширења речних долина, које су од нарочитога значаја по економски живот земље.

Те су *котлине*:

Краснићска у захвату сев. — арбански Алпа (у јужном подножју Проклетије), дуга око 15 км., а широка од 3—8 км., добро обрађена, са благим и обрађеним брежуљцима.

У горњем току Шкумбе долина се нешто шири у котлину дугу око 5 км., која је добро обрађена а местимично и мочарна.

Западно од Елбасана долина Шкумбе се нешто шири у котлину слабо обрађену, шумовиту и често поплављену.

Сев.-источно од Тиране пружа се висока котлина (6-800 м.) дуга око 18 км. а широка 6-8 км., са пашњацима.

На реци Маћи и њеним притокама лежи неколико котлина, међу којима су најпознатије *Маћа* и *Мердиша*.

Корчанска котлина, око Малик језера, дугачка око 25 км., а широка око 8—10 км., лежи на висини око 800 м. Долином р. Девола, она је у вези са котлином код Биклишта. Обе су ове котлине врло плодне и добро обрађене. Проходност је добра, изузев кроз мочваре на јужном делу Малик језера.

Северно од Дебра, крај Црнога Дрима, налази се терасасто, добро обрађено земљиште.

Све ове и друге мање котлине имале су јакога утицаја како на економски живот Арбанаса, тако и на њихово национално и политичко развиће. Груписани по овим котлинама, које су међусобно одвојене високим планинским преградама, живели су племенским животом. Под таквим околностима није се могла развити свест нити жеља за јачим и ширим груписањем, услед чега свест о заједничкој држави ни данас није дубокога корена.

III. Хидрографија.

а. Реке.

Реке у Арбанији припадају сливу Јадранскога мора.

Општа карактеристика арбанских река је, да су у планинскоме делу земље бујице или велике торенте, које када набујају постају апсолутна препрека. У приморској равници реке се изливају, околина им је мочарна, ток лаган. Преко река има мало мостова од слабога метеријала, те их реке често руше и носе. Долине су им највећим делом узане — клисурасте. Долина широких има само око р. Шкумбе, и у доњем току Војуше. Пловне су само за чамце. Услед великих наноса муља приушћу, улазак у реке са мора скопчан је са тешкоћама.

Важније су реке :

1.) *Бојана* — код Скадра истиче из Скадарског језера, те је с тога увек богата водом. За мање бродове пловна је све време. Количином воде и ширином озбиљна је препона. Преко ње постоји мост само код Скадра.

Тече пространом ниском долином, коју плави и у којој оставља многе баруштинне и мочарне просторије и на једној и на другој страни, али ипак више на левој обали,

У војном погледу од значаја је као препрека на самој граници и што се њега долина може искористити за прикупљање и издржавање извесних делова снага са обеју страна, ма да је зими поплављена а лети маларична.

2.) *Дрим* — који постаје од Белога и Црнога Дрима. Обе ове реке познате су нам из наше државе. Од састава Дрим је богат водом и брзога тока, као свака планинска река.

Код с. Мјета одваја се од Дрима рукав који се испод Скадра састаје са Бојаном и исту засипа многим наносом, а Дрим тече на југ и западно од Љеша улива се у море.

Преко Дрима има мало мостова: Везиров мост код Љеша.

Од састава па до с. Мјета, где улази у приморску равницу, Дрим се пробија кроз узану, дивљу, стеновиту и беспутну клисуру, чије су стране често високе и до 200 м.) Од Љеша до ушћа обале су му равне и мочарне.

Количином воде, брзином тока а нарочито створом обала знатна је препрека и пресеца све оне стазе које из Метохије воде ка Скадру и Љешу.

3.) *Маџа*. — Река пространога слива. Извире испод главнога гребена. Планинска је река, количина воде јој није стална. Преко ње се сада гради од бетона и гвожђа један добар мост. У горњем и доњем току протиче кроз котлину Мат, брдовиту и ограђену са три стране високим гребенима. Природан јој је излаз долином реке у приморску равницу.

Важна је у војном погледу, што у доњем току пресеца равницу и препрека је наступању са севера и што њеном долином води добар пут који преко Ђафа Мурс везује дебарску котлину — долину Црнога Дрима са Љешом — Приморјем, а долинама њених десних притока води пут за везу Љеша са Дримом (преко Ороши ка Везировом мосту).

4.) *Арзен* — протиче источно од Драча, а северно од овога улива се у море. Створом својих обала и количином воде препрека је. Широка је и до 40 м., а дубока до 1 $\frac{1}{2}$ м. Код Базар Шијака постоји добар мост гвоздене конструкције.

5.) *Шкумба* — Извире испод гребена планина Јабланице, Мокре и Камне планине. До Елбасана није богата водом те има и газова. Од Елбасана до утока није газна. До Елбасана пробија се кроз клисуру, која је дивља од Ђукуса, ту се шири, затим протиче кроз доста широку клисуру, док не избије у приморску равницу. Мостова има код Кјукса, Мираке, Полиса и Елбасана (камени).

Важна је правцем свога тока, јер је тим правцем најкраћа веза обала Јадранског мора са унутрашњошћу Полуострва. Некада је овуда водио чувени пут „*Via Egnatia*“, а и данас истим правцем води добар пут за везу са јужним областима наше државе.

6.) *Семени* — Састављају је две реке: Девол и Осум.

Девол извире испод Грамоса, протиче кроз Малик језеро, и са Осумом се састаје низводно од Берата. Количином воде није богат. Газова има. Планинска је река. У целој току пробија се кроз дугу и беспутну клисуру. Проширења његове долине су: око Биклишта, у Корчанској котлини и при саставу са Осумом.

Осум (Бератска река) извире испод Грамоса и све до Берата протиче уском долином, а низводно од Берата долина се шири. И ако јој је долина уска, није онако дивља као код Девол; добро је насељена а ускоро ће се њом спровести и добар друм за везу Корчанске котлине са приморјем. Вреди поменути камени мост код Берата.

Кад се саставе ове две реке чине р. *Семени*, која даље тече ка мору као река богата водом, кроз пространу, густо насељену и богату приморску низију, која се око реке Семени зове Мусакија, која је Ј. од Семени јако мочарна.

Обале су јој високе 2—10 м. Код Фијери је широка 100—120 м. а дубока до 3 м. При ушћу пловна је само за барке.

Војничка важност ове реке је у томе, што као и све остале арбанашке реке чини препреку наступању с.-ј. и обратно и што њени саставни делови (Девол и Осум) пробијају планине у јужном делу Арбаније и могу провести комуникације са приморја ка источном и јужном граничном фронту. За сада тих добрих комуникација нема.

6) *Војуша* — извире са Мецовске висоравни у Грчкој, а улива се у Јадранско Море северно од Валоне. Долина јој је доста стешњена, али није дивља, што је омогућило да се њом проведе добар пут који везује Валону са Епиром. Долина јој је јаче стешњена код Коњица и Тепелена, а у доњем току прати је мочарна приморска равница. Кад прими р. Аргирокастрон количином воде постаје озбиљна препрека.

На ушћу Војуше могу и мале морске лађе улазити, а била би пловна све до ушћа р. Сушице, када би се бар мало регулисала.

Притоке су њене са леве стране:

р. *Аргирокастрон* — важна с тога, што њеном узаном долином води добар пут за везу Валоне са Епиром, и

р. *Сушица* — чијом долином води пут за везу Валоне са Санти-Каранти.

Војнички значај р. Војуше је сличан са оним р. Семени, само у толико већи, што њеном долином и долинама њених притока већ постоје употребљиви путеви, као и у толико, што долина њена и њених притока чине најважније отворе на јужном арбанском граничном фронту и нуде најповољније правце за операције на овоме фронту.

б) *Језера.*

И ако се Арбанија налази у захвату најпространије области великих језера на Балканском Полуострву, она их мало има у својој власти. Највећа језера су јој гранична и делимично јој припадају, а само је једно у њеној потпуној власти и то:

Малик Језеро — у богатој Корчанској котлини. Ово језеро има променљив ниво воде, јер се излива и плави знатну површину котлине јужно од језера, која је готово увек блатњава.

На језеру нема пловидбе.

Преспанско;

Охридско и

Скадарско — која Арбанији само делом припадају и она су нам позната проучавајући нашу Државу.

в) *Море.*

Целом својом западном границом Арбанија изилази на Јадранско Море.

Обала од ушћа Бојане до Валоне, као што нам је већ познато, је ниска, песковита, мочарна и тешко приступачна и у широком појасу ненасељена.

Пошто арбанашке реке носе велике количине наноса и таложје га при ушћу, обала је код ушћа свих тих река дубоко у море зашла. Услед свега овога, пловидба је дуж овога дела обале отежана. Приступ обали већим бродовима је немогућ и због тога, што је море далеко од обале плитко.

Искрцавање трупа — дасант могуће је само у пристаништима и то у ограниченом броју, пошто и ова нису уређена нити имају свих потребних построја. Та су пристаништа: *Сан Ђовани ди Медуа, Драч и Валона*. Најпространији је Валонски залив, који је затворен острвом *Сасено*. У свим овим пристаништима боравак бродова је неповољан, јер су изложени свим ветровима и јаком таласању мора и у пристаништима. Лети, све луке оскудевају у пијаћој води.

Од Валоне до границе са Грчком обала је знатно виша и неразвијена. Море поред обале је дубоко. Искрцавање трупа-дасант и на овоме делу обале је врло тежак ван пристаништа,

пошто су обале високе, стеновите, неприступачне и без икаквих комуникација ка унутрашњости; планина Химера се овде непосредно у море стрмо спушта.

Пристаништа су овде:

Санџи Каранџи и *Буџринџо*, оба много неповољнија од свих раније поменутих.

Поред свих осталих опширних радова, са намером да за себе у Арбанији створе солидну базу на источној обали Јадранскога мора, Италијани су делимично предузели мере и око уређења пристаништа, које ће свакако бити потпуне, чим доврше остале предузете радове на копну (путеви, мостови и т. д.).

IV. Клима.

У Арбанији је двојака клима: у приморју влада средоземна клима а у унутрашњости континентална.

У области средоземне климе у приморској равници лета су жарка и сушна. Кише падају у пролеће и у јесен.

На планинама пада велики снег, који онемогући сваки саобраћај.

Здравствене су прилике у приморју неповољне, јер влада јака маларија а често и тифус. Нема добре пијаће воде.

У области планина здравствене су прилике повољне. У кршним планинама нема воде.

Најпогодније доба за операције је пролеће.

V. Становништво.

Арбанија броји око 800.000 становника¹⁾. Она је у погледу народности компактна, т. ј. један врло мали број становништва припада другој народности.

Арбанци су потомци старих Илира, староседелаца Балканског Полуострва, који су насељавали његов западни део. Разне навале других народа изазвале су знатне промене код Арбанаца. Притиснутис ловенским племенима на истоку, или су се повлачили у кршни део своје државе или су се претапали у Словене.

Под навалом Римљана, с друге стране, повлачили су се у своје кршне планине или су се донекле латинизирали.

Натерани, тако, у кршне планине, раздробљени силом теренских и економских услова живота по котлинама, код њих

¹⁾ тачне статистике нема.

се развијао и развио и нарочити начин живота — племенске заједнице. Свако је племе за се живело без икаквих јачих веза са осталим племенима.

За време турске владавине, кржаве нарочито за нас живаљ у данашњим нашим јужним областима, а под којом су Арбанаси имали некакав привилегисани положај, отпоче поновно продирање Арнаута ка истоку нарочито, уз једно немилосрдно сатирање нашега народа и његове имаовине. Наши ослободилачки ратови 1912. и 1913. године зауставише их у томе покрету.

Добивши своју независну државу, сви ти Арнаути преко источних граница данашње Арбаније остадоше опет на својим крвавим огњиштима, без нарочите жеље да се повуку у своју независну државу. Умирени, отказавши се готово потпуно свога доскорашњег крвавог заната — и опет мирно преживљују процес асимиловања, да их наново нестане у тим областима, као што то некада беше.

У Арбанији од других народа има нешто мало Срба (око 10.000) око Скадра и западно од Дебра. Дуж арбанашко-грчке границе има Грка, око Елбасана и у Мусакији има нешто Куцовлаха.

По особинама Арбанасе можемо разделити на *Геге* и *Тоске* који се међусобно битно разликују, како свим својим особинама, начином живота, тако, донекле, и по наречју.

Геге, који станују у северној Арбанији, воле слободу, ратоборни су и гостољубиви. Раније су се они много држали своје поштено дате речи (беса), док данас, под разним утицајима, та лепа особина се губи. Крвну освету још одржавају.

Тоске живе у јужној Арбанији, нестални су, без ратничких врлина, лењи су и негостољубиви. Крвна се освета још у неким крајевима одржава.

Природно су Арбанци бистри, окретни и лукави. Воле слободу и за њу су се и под Турцима више пута дизали.

Као војници су храбри, издржљиви и малим задовољни. Научили су да живот презиру, јер им је он и тако, услед крвне освете, вазда у туђим рукама. У борби нису истрајни, а нарочито у јакој артиљеријској ватри, у којој брзо попусте и која је најбоље средство за савлађивање њиховога отпора. Зато је карактеристично код њих: заседе, изненадни налет на непријатеља са ужасном вицом. Таквим начином могу често да успу, али што тако постигну, нису у стању да одрже пред мало отпорнијим непријатељем.

По вери највише има Арбанаса мухамеданаца (око 529.624), знатан је део православних (око 160.215), мањи је део католика (око 96.050).

Културни развој код арбанашког народа је врло заостао, јер су борбе за ослобођење од турскога јарма, а доцније вечите размирице и крвне освете, ометале тај развој. Маса је неписмена. Сем народних песама, које се више усмено чувају и преносе, може се речи да никакве литературе немају. На просвети се сада много ради, и ако школа у Арбанији има врло мало.

VI. Насељена места и смештајне прилике.

Већих насељених места има дуж обале морске, у приморској равници и у појединим котлинама.

За становање трупа још су најпогодније вароши.

Важнија су места:

Скадар (31.000 ст.) — центар за северну Арбанију. Највећа је варош у Арбанији и важно раскршће путева ка нашој граници и унутрашњости Арбаније.

Тирана — сада престоница Арбаније. Варош старог типа, али која се сада брзо развија и напредује у правцу савремених градова, чему ће много допринети железничка веза са Драчем, која ће се ускоро успоставити.

У унутрашњости Арбаније постоје још ове вароши са по 10—15.000 становника: *Берај*, *Елбасан* и *Корча*.

Дуж обале морске важнија су места: *Валона*, *Драч* — важна пристаништа у Арбанији, али још не уређена за јачи саобраћај (и *Корча* у корчанској котлини.)

Општа карактеристика свих арбанских вароши, сем Скадра, јесте та: што имају више турско - источњачки изглед, и као такве мало нуде угодности и повољних прилика за смештај трупа.

Села у равници су збивеног, прикупљеног типа, али су мала. У планинским деловима су села раштркана, не чак ни по махалама (групама кућа), већ са појединим усамљеним кућама врло неугодним за смештај. Често су ограђене високим каменним зидом. Куће су од камена и удешене за одбрану.

VII Народна привреда.

Арбанија је земљорадничко - сточарска земља. Пошто је испуњена већим делом планинама, сточарство је у преимућству.

Земљорадњом се бави становништво виших делова приморске равнице и у котлинама.

1. Земљорадња.

Највише се обделава кукуруз, који чини главну исхрану становништва целе земље и стоке. У мањим количинама се производи пшевица, раж и овас.

Маслина има много, али је прерада истих, а нарочито пеђење уља, — примитивна, те се може употребити само за домаћу потребу, пошто је неподесно за извоз.

Винова лоза успева, али принос једва да задовољава потребе становништва.

Дуван добар успева око Драча и Каваје. Заузима видно место међу оно мало артикала који се из земље извозе.

Шума у Арбанији има много, само што се слабо искоришћују, чему је узрок првенствено недостатак добрих путева.

Жетвени приноси са обрађених површина су минимални, због застарелог и примитивног начина обрађивања земље. За време слабе жетве северни крајеви трпе много од глади

Из овога се види, да Арбанија није у стању да се у економском погледу осети довољно самосталном и независном од увоза хране из суседних држава, а на првом месту из наше земље, као најближе и економски (земљораднички) богате државе

2. Сточарство.

У Арбанији је развијено сточарство и стоке има много махом ситне, која се гаји у планинским крајевима (*овце и козе*). У равници има крупне стоке. *Коњи* су им мали и неугледни, али су издржљиви; има их доста око Валоне. У Јужној Арбанији има много *бивола*. Стока се спушта зими у приморску равницу на паше, а лети су на паши у планинама.

3. Рударство и индустрија.

Земља је богата рудним благом, које се тек отпочело експлоатисати, махом од стране других држава — т. ј. туђим капиталом, који, и поред све финансијске слабости земље, наглази на велики отпор код Арбанаца.

За сада се копа бакар¹⁾ (у Пуки); добија се петролеум,

¹⁾ Концесија дата нашим држављанима.

чија је садања експлоатација у рукама Енглеза, а и Италијани имају концесију на истраживање и експлоатацију истог¹⁾. У месту Селеници (ј.-и. од Фијери) Италијани ваде угаљ и асфалт.

Индустрија је ограничена на домаћу радиност, која се данас највише своди на израду млечних производа и тканина. Фабричка индустрија је неразвијена; може се рећи и да не постоји. У месту Селеница налази се фабрика асфалта, који се извози за Италију. Руде добивене у Арбанији извозе се и подмирују потребе индустрије држава, које их у Арбанији и копају.

4. Трговина.

Унутрашња трговина услед веома слабо развијених и рђавих комуникација је примитивна.

Спољашња трговина је из истих разлога незнатна. Ову одржава са нашом земљом, Италијом, Грчком, Енглеском, Аустријом и Турском.

Увози: жито, индустријске производе, текстилну робу, прерађену кожу за обућу, намештај и уопште разне фабричке прерађевине.

Извози: дрвени материјал, кожу, вуну, јаја, сир, масло, дуван и нешто крупне и ситне стоке.

Важно је напоменути, да је у последње време уезено много машина и разних справа, које су неопходне за повећање и развиће месне производње.

Спољашња трговина је пасивна.

5. Финансије.

Благодарећи извесним политичким споразумима Арбаније са Италијом, Арбанија је за дуги низ година изгубила своју финансијску независност. Да би садашњи режим добио зајам од 50. милиона златних франака, Арбанија је пристала, да емисиона банка у Арбанији буде са Италијанским капиталом и седиштем у Риму. Државне царинске приходе и од монопола скупља Италија.

Чиновници не примају редовно плату, али зато емисиона банка у Риму има довољно пара да финансира оне радове, који на себи носе јасан карактер припреме државе у војничком погледу.

¹⁾ Код манастира Арденице и с. Пахтоса (у Мусакији) јавиле су се петролеумске материје.

Основна новчана јединица у Арбанији је *лек*. Постоји кован златан новац од 100 франака, и новчанице од 5, 20 и 100 зл. франака.

Почетком маја ове године изгласан је буџет за 1926./27. годину.

Целокупан буџет износи 22,003.666 зл. франака. За војску је предвиђено 5,200.000 зл. франака а за жандармерију буџет износи 2,250.000 зл. фр. На војску иде, дакле, око 35% целокупног буџета.

Комуникације.

По доласку на управу данашњег режима, у Арбанији су се осетиле многе корените и значајне промене у свима гранама и правцима државног живота, па, слествено и у погледу изградње солидних комуникација, којих до недавног времена у Арбанији готово и не беше.

Може се рећи, да је подизању комуникација поклоњена нарочита пажња. Све што се ради, ради се солидно: путеви су са тврдом подлогом, довољне ширине и дозвољених нагиба; успособљавају се за аутомобилски саобраћај; пропусти и мањи мостови раде се у бетону, а већи мостови у бетону и гвожђу. (мост преко Арзена код Базар Шојака, мост преко Маће код Милоти). Крај друмова се подижу телеграфско — телефонски стубови од бетонских цеви. Путеви добијају своје чуваре (путаре) и т. д. Цео је рад око оваквога уређења комуникација убрзан, а материјалних и новчаних средства има довољно.

Ево неколико цифара, које ће нам најбоље рећи шта се и како се данас ради у Арбанији.

Од јануара до августа (1926. год.) израђено је у Арбанији 250 км. нових добрих путева, који се успособљавају за аутомобилски саобраћај. Изграђено је 350 мостова и пропусти (ови са бетоним цевима) од бетона и армираног бетона. Убрзано се гради још 285 км. нових путева. Гради се 6 нових великих мостова, преко већих река, сем онога који је потпуно довршен код Базар Шијака.

Знајући да сређивање унутрашњих политичких прилика као и подизање и побољшање привредног живота зависи првенствено од мреже добрих комуникација, јасно нам је, да Арбанија за оваквим комуникацијама осећа јаку потребу. Али, када имамо у виду тачке одакле те комуникације полазе, т.ј. да све оне полазе са обале Јадранског мора; тачке куда оне изводе т.ј.

ка важним отворима на нашој граници; затим, да их изводе, — граде Италијани, чији су нам погледи на овај део источних обала Јадранскога мора као и овлашћења од стране Великих сила у погледу њених извесних права у Арбанији позната, не можемо се задржати само на констатацији, да су ове и овакве комуникације потребне само Арбанији у циљу подизања привредног живота у земљи, већ морамо видети у томе нагло приближавање јасно одређеноме циљу од стране нашег западног суседа, који, за сада, једини господари својом флотом Јадранским морем, па, слествено и лукама на арбанској обали, које су од Италијанских обала далеко само нешто више од 100 км.

Од комуникација данас у Арбанији постоје: обични путеви, железничке пруге, водени путеви и пошта и телеграф.

Обични пушеви. — Ма да смо мало пре изнели шта се ради на подизању добрих комуникација, ипак морамо рећи, да и данас у Арбанији у највећем делу постоје као једине комуникације — стазе. Оне су редовне комуникације у планинском делу, а врло честе у жупама па и у равници.

Добри путеви су ови: *управни на наш гранични фронт:*

1. — од Скадра — преко Пуке — Флети — на Везиров мост. — Новосаграђени пут који се убрзано довршава. Од Везировог моста овај пут има да се настави (или од Флети — преко Спаша) преко Круме на *Ђаковицу* а постоји добар пут преко Кукуса — за *Призрен*.

2. — Од Милоти (на Маћи) — преко Ороши на онај под 1. — или долином Маће преко гребена, у долину Црнога Дрима сев. од Дебра, на онај под 10.

3. — Од Драча — преко Вори — на Тирану,

4. — Од Драча — Каваја — Рогозница — Пекин — Елбасан — Мирака — Ђукус — Ђафа Сана — одавде или у *Сџиругу* или запад. обалом Охридскога јерера преко Подградца у *Корчу*. (одлични аутомобилски путеви).

5. — Порто Семени — Фијери — Берат или Валона — Берат — одакле или преко Москопоља у *Корчанску коџлину* или: *ка граничном фронту према Грчкој:*

6. — Долином реке Војуше преко Клисуре — ка *Јањини*;

7. — Од Валоне — долином реке Аргирокастрона преко Тепелени — Ергери — ка грчко — арбанашкој граници.

8. — Санти Каранти — Делвино — састаје се са оним под 7. у долини Аргирокастрона.

Као рокадан у односу на све ове побројане путеве, а управан према нашем граничном фронту у околини Скадарског језера јесте добар пут:

9. Хоти (према Подгорици) — Скадар—Љеш—Милоти—Вора—Драч—Каваја—Рогозина—Лушња—Фијери—Валона—Химара—Санти-Каранти и

10. Пут који се сада гради: Крума—Ујмиште—Пишкопеја—Дебар—Ћафа Сане—Подградац—Корча—Колоња—Љасковик—излази на оној под б. у долини Вијуше.

Сем ових већ израђених путева или који ће се у најскоријем времену довршити, постоји намера да се подигне још велики број путева, и то махом за везу до сада по бројаних путева.

Железничке пруге. — Данас се у Арбанији убрзано гради једна железничка пруга, 0.90 м. колосека од Драча, преко Воре за Тирану. Ова ће пруга до краја ове године да се доврши.

Сем ове пруге постоји још неколико дековиљних пруга, заосталих од Аустријанаца после Светског рата, али које немају никаквог економског значаја, у толико пре, што не врше никакав редован саобраћај, већ служе више за довлачење материјала за грађење или оне пруге за Тирану или обичних путева.

Како воде из пристаништа приморских ка важним раскршћима комуникација за наш гранични фронт, то и ове пруге, са војничке тачке гледишта, са својом транспортном снагом од 700 тона, могу имати значаја, те ћемо их овде поменути.

Те су пруге:

Валона—Фијери—мајдан Селеница (ј.-и. од Фијери) — користе Талијани.

Драч—Каваја.

Драч—Вора—Милоти — долином Маће ка обали морској при ушћу Маће.

Водене комуникације. — Као водене комуникације користе се: река Бојана, Скадарско језеро и Море. Могло би се искористити и Охридско језеро.

Пловидба је у опште врло слаба. Ову обављају, нарочито на мору, готово само Италијански бродови.

Од пловних објеката Арбанија има само два брода на мору и то искључиво за финансијско-патролну службу.

Пошта, телеграф и телефон. — Поштански саобраћај у Арбанији још није уређен, нити успособљен да одговори својој задаћи.

Од телеграфских линија главна је она од Скадра за Валону, дуж приморске равнице. Од ње се одвајају огранци ка свим већим местима. Валона је везана подморским (италијанским) каблом са Италијом (Отранто).

Државно уређење

Арбанија је самостална уставна Република, члан Друштва Народа.

Племенска подвијеност дуго је ометала стварање једне државне целине, а сада, пак, омета сређивање прилика у већ створеној држави. Сем ове племенске подвојености, која јасно на себи носи одлике међусобне борбе мухамеданског и католичког живља, сређивању прилика много смета и јака заинтересованост других држава у Арбанији, па било то чисто из економских, било из војничких—стратегијских разлога.

Идеја о народном јединству почела је хватати корена тек у последње време. Сада Арбанија има на централистичкој основи израђен устав и једну централну владу у Тирани, која се мора силом одржавати противу великога броја племенских противника, чије је нерасположење најмање засновано на разлици сопствених погледа и убеђења у начину вођења државних послова, већ, готово искључиво је последица личних амбиција, жеље за влашћу и јачег утицаја ове или оне државе, која у Арбанији има својих интереса.

На челу државе је Председник Републике, који је у исто време и председник министарског савета. Председник се бира на 7 година.

Право гласа има сваки мушкарац који је напунио 20 година, 500 гласача бирају једнога, а ови тек бирају посланике за парламенат. Мандат посланика траје 4 године.

Устав предвиђа установљење Сената од 18 сенатора.

Први Балкански рат 1912. год. против Турске донео је ослобођење и Арбанском народу. 28. новембра 1912. године Арбанска Велика Народна Скупштина прогласила је независност земље, коју је признала Лондонска конференција мира 20. децембра 1912. год. Под утицајем бивше Аустро-Угарске, Арбанија се прогласи за Краљевину и прими за краља немачког принца Вида, који после 6 месеци владавине би принуђен да

напусти земљу. Господар ситуације је тада остао Есад паша. Наступи светски рат; један део Арбанаса се определи за сарадњу са централним силама, док се други део са Есад пашом придружи споразумним силама. По завршетку Светског рата, Арбанија одржа независност, али у земљи настадоше непрекидне унутрашње борбе појединих партија и племена. Есад паша погибе у Паризу 1920. год. и у Арбанији настадоше преврати, који доводише на власт преставнике разних режима — Ахмед бег Зогуа, Фан Нолиа

У 1925. год. Ахмед бег Зогу превратом обори Фан Нолиа и његов ражим и Арбанију прогласи Републиком, којој се стави на чело.

Х. Политика.

Унутрашња. — Унутрашње политичко стање природно резултира из основних појмова и схватања саме идеје државнога јединства, како од стране самога народа, тако и од стране његових непосредних вођа. Та основна идеја, идеја државног јединства, није дубокога корена у маси народној, која истина, воли слободу, али која се још није одрекла старог начина заједничког, племенског живота. Уз ово, још и лични интереси појединих племенских вођа, подржавани више или мање од стране заинтересованих држава, знатно ометају сређивање прилика у земљи.

Стална подривања, завере, непоузданост ни у војску, ни у жандармерију, похлепност за златом и личним богатством доводи до честих преврата и државних удара, као и до тога, да се знатна сума народнога новца мора трошити на одржавање режима.

Садашња арбанска влада (Ахмет бег) ради свима средствима на успостављању реда у земљи и на искључивању уплива странаца, нарочито Италијана, који су вештом политиком, и поред мале наклоности народа према њима, успели да се добро пласирају у Албанији.

Сем тога, а ради лакшега угушивања међусобних борби и размирица, влада спроводи и разоружање становништва, што иде полако и тешко.

Једновремено са разоружавањем становништва, извршена је и организација власти, нарочито у сев. Арбанији, где је најтеже било ову спровести.

Спољна. — О спољној политици Арбаније слабо да би се могло говорити.

Јасан правац њене спољне политике моћи ће се показати тек када се уредe унутрашње прилике. Као млада држава економски слаба и зависна, налази се под изукрштаним интересима великих народа, који су у тој младој и малој држави нашли великих својих интереса, како економских тако и војничких. Према овоме се може рећи, да је за сада једини циљ спољне политике Арбаније, да се ослободи свих разноврсних интереса и мешања странаца, одржавајући са свима пријатељске односе.

XI. Војска.

Упоредо са осталим радом на утврђивању државне власти, пада у очи да се и организацији војске обраћа нарочита пажња. На овоме пољу извршено је неколико важних послова: војно-територијална подела; преглед обвезника; нова формирања у пешадији и артилерији; у стварању флоте и набавка материјала.

A. Организација војске.

Војно територијална подела.

У војном погледу цела је земља подељена на 9 војних округа са седиштима:

I. — У Скадру	VI. — У Берату
II. — у Пуки	VII. — у Корчи
III. — у Мати	VIII. — у Тепелени и
IV. — у Тирани	IX. — у Аргирокастро.
V. — у Елбасану	

Сваки војни округ има око 100.000 становника. Са завођењем војно-територијалне поделе, врши се преглед и попис обвезника.

Попуна војске.

Законом о устројству војске предвиђена је општа војна обавеза. Рок службе у кадру је 6 месеци, а по потреби може бити и 1 годину дана.

Попуна подофицирима. — Ови се добијају из кадра поступним напредовањем после испуњених извесних услова законом предвиђених.

Попуна официрима. — Ови се добијају из аспирантских школа, у којима курс траје 9 месеци. У ову школу ступају

добри подофицири и из грађанства ђаци са 2—3 разреда гимназије. Годишње се прима око 60 питомаца, који се по свршетку курса производе у пешадији у чин аспиранта.

За попуна артилерије официрима постоје код сваке батерије (а^оових је свега 2) овакве исте школе, у којима има по 4 питомца.

Попуна оружјем и целокупном оружном и материјалном спремом врши се из италијанских фабрика.

Б. Формација војске у миру.

Врховни Командант је Председник Републике.

На челу војске је Врховна Команда Армаде (Мин. Војно), чије Генералштабно одељење врши дужност Главног Генералштаба, у коме су најглавније дужности у рукама Организатора и Генералног Инспектора Армаде (оба из бив. А.-У. војске).

У Арбанији сада постоје као родови војске: пешадија и артилерија. За одржавање редз у земљи и осигарање границе постоји јака жандармерија.

Пешадија.

Од пешадиских јединица постоји данас:

9 пешад. инструктивних чета,

3 инструктивне јуришне чете и

5 инструктивних митраљ. чета

1 батаљон назван „Ахмет Зогу“, који има 3 пешад. чете и 1 митраљеску чету и

1 гардиска чета.

Сем ових регуларних формација, данашњи режим је задржао и 7 милицијских одреда од оних, који су му у последњој револуцији (1925. године) помогли да узме власт у своје руке. Ти су одреди дислоцирани по целој земљи.

Артилерија

Постоје само две батерије:

1 инструктивна и

1 јуришна, која улази у састав батаљона А. 3.

Морнарица.

Од морнарице Арбанија има 2 брода, чије је наоружање слабо и имају задатак осигурање обала у финансијском погледу и 1 маринска чета.

Жандармерија,

Ова има врло велику и значајну улогу у Арбанији, те је с тога и несразмерно много јача од осталих родова војске.

На челу жандармерије је *Команда жандармерије*. Организација ове поверена је енглеским официрима.

Жандармерија се дели на сталну и покретну.

У погледу распореда сталне жандармерије, цела је земља подељена у 4 зоне; ове се деле на „ред“ команде, а ове на „пост“ команде. У свакој „зон“ команди налазе се као кнструктори енглески официри.

Покретна жандармерија подељена је у 7 летећих чета.

Грчка

I Положај, облик, величина и границе.

Положај — Грчку чини део копна Балканског Полуострва и велики број већих и мањих острва, растурених по Јеџејском, Јонском и Средоземном мору. На крајњем југу полуострва, дубоко уеучена међу морима Јеџејским и Јонским, са многобројним острвима, полуострвима и доста добрих пристаништа, Грчка је права приморска земља.

Крај њених обала пролазе најважније пловне линије Средоземнога мора, које кроз Гибралтар воде ка Суецу и обратно, са важним крацима ка Јадранском и Црном мору. На њеним се обалама завршава и на море изилази најважнија бразда Балканског Полуострва — Моравско — Вардарска, поред још више бразда локалнога значаја. Њена се острва налазе пред устима Дарданела у Јеџејском мору. Својим северним сувим границама према Арбанији, нашој Краљевини и Бугарској, нарочито последњим двома, пресекла је природне токове и излазе на Јеџејско море. Све ово чини, да је њен положај врло важањ. Али овај овако деликатан положај Грчке и природан позив да учествује у решењу многих важних питања Истока захтева од ње један висок ауторитет, који би био ослоњен како на ваљаност њене војске а нарочито флоте, тако исто и на солидну унутрашњу и спољашњу политику њену. За сада она мора да се задовољи другостепеном улогом и поред првокласног положаја свога.

Облик — Најважнијим делом својим Грчка је протегнута у правцу север-југ, са додатком једнога појаса дуж Беломорске северне обале — Тракије, на север до границе према нашој Краљевини и Бугарској а на истоку до реке Марице.

Због овога, као и нарочито, због тога што се у унутрашњости Грчке у правцу север-југ испречио високи, непролазни и слабо комуникативни гробен пл. Пинда, те је ослабио везе

источних обала са западним; што је Тракија овако осетно одвојена и јако изложена ударима са севера, може се рећи да је облик Грчке неповољан и да има више делова осетно изложених. Овакав облик захтева добру и јаку флоту, која би у многим острвима, заливима и добро брањеним пристаништима имала доброг ослонца и отклонила осетне недостатке у доброј вези појединих делова добрим путевима, којих у Грчкој у опште мало има.

Величина. — Грчка заузима простор од 125-860 кв. км.

Границе. — Према *Арбанији* (240 км.) граница почиње у Отрантском каналу, остављајући острво Крф са околним мањим острвима Грчкој; прелази преко пута вароши Крфа на копно, одакле се протеже у с.-и. правцу преко планина тако, да пресеца токове река Аргирокастропа и Војуше, чији изворни делови остају у Грчкој, као и огранке Грамоса, који се између ових река и мора као вододелница пружају у правцу ј.-и.—с.-з. Остављајући Арбанији Љесковик, граница изводи на Грамос и даље се протеже вододелницом Јејејског и Јонског мора, док се не спусти на Преспанско језеро, где је, јужно од острва В. Град, тромеђа са нашом земљом.

Ова је граница на целој дужини природна и јака за обадве стране, пошто води преко високих планина и нема важнијих отвора. Уске долине реке Војуше и Аргирокастропа, чијим долинама воде бољи путеви у котлину око Јањине, једини су правци којима би могле бити упућене операције.

Према *Краљевини Срба, Хрваџа и Словенаца* (240 км.) — граница нам је из раније позната.

Ова је граница, у гливноме, природна и јака подједнако за обадве стране. Најважнији су отвори:

а) долина Вардара, из које води и правац преко Дојранске котлине ка Сзреском пољу;

б) Пелагонијски отвор, којим води згодан операциски правац било преко Егри буџака и Кајалара у Тесалију, било преко Острва и Водена ка Солуну.

Према *Бугарској* — (485 км.) — граница почиње на тромеђи на планини Беласици и гребеном ове планине пружа се на исток, спушта се у долину р. Струме, коју пресеца јужно од Мелника тако, да теснац Рупел остаје у Грчкој; пресеца јужни део Пирин пл., реку Месту јужно од Неврокопа; пење се на Доспад пл., прелази на гребен Јужне Родопе, вододелницу Белога мора и Марице, којим се протеже, остављајући Грчкој

све важније врхове, тачке и прелазе, до Кучук Дербента (западно од Димотике), одакле поврће на север, пресеца р. Арду источно од вароши Орта-кјој, одавде прави лук према Једрену и допире до Марице низводно од Мустафаше, где је тремећа са Републиком Турском.

Ова је граница јака, пошто највећим делом води гребенима високих, тешко пролазних и слабо комуникативних планина. Важнији су отвори на овој граници:

долина р. Марице — која би као операциски правац била незгодна из разлога, што је на крајњем крилу територије, и коришћење овим правцем зависило би од држања Турске;

долина р. Месте-која није згодна за операције већим снагама. Оба ова правца незгодна су још и зато, што је територија овде веома плитка, те би положај већих снага у Тракији на овим правцима био веома ризикантан.

Долином р. Струме је најугоднији правац, који је на Грчкој територији затворен Рупелским теснацем.

Према *Турској* — граница води р. Марицом, према чему је она природна и нуди подједнаке користи обема странама као јак бранични одсек.

Остале границе Грчке чине околна мора: Бело, Средоземно и Јонско. Обале ових мора у Грчкој изложене су нападу на многим тачкама. Одбрана њина олакшана је по негде острвима, која би могла играти улогу форова, али успешна одбрана била би могућа једино јаком флотом.

Грчка територија одликује се особитом развијеношћу обала. Она изобилује заливима и затонима, полуострвима и ртовима, а у мору поред ње има мноштво острва.

Заливима, који су на Белом (Јејејском) и Јонском мору (Егинским и Коринтским, Ламијским и Артским). Јужна Грчка је подељена на три дела.

Јужни (Пелопонез)

Средњи (Јелада) и

Северни (Епир и Тракија).

На северу око Солунског залива и поред обала Јејејског мора па на север до границе према нашој држави и Бугарској пружају се Грчка Македонија и Тесалија.

II. Орографија.

По орографском облику Грчка је планинска земља, јер највећи део површине заузимају високе и средње планине. Ра-

вница има мало, које су по целој земљи разбацане и међусобно раздвојене планинским гребепима тако, да је веза између њих копноом врло тешка, по где-где је и нема, те је исту могуће одржати једино морем. Ово нарочито важи за басене при ушћу река које долазе испод Пиндовог гребена и око залива на источним обалама: Тесалије, Јеладе и Пелопонеза и на западним обалама Пелопонеза и Епира.

Планине у Грчкој припадају овим планинским системима:

1.) Арбанашко Грчком и

2.) Родопском, који су раздвојени браздом: Преспанско језеро—р. Бистрица, — р. Ксеријас (докле теку у југо-источном правцу) — котлина источне Тесалије (Лариски басен) — Волоски залив.

1. Арбанашко — Грчки систем.

Најмоћнији преставник овога система је пл. *Пинд*, по којој се овај систем назива још и *Пиндов систем*.

Почиње на сев, граници Грчке око Језерске области, у којој око јез. Малик и изворних делова р. Девола и Бистрице хвата везу са планинама у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца — са *Галичицом* и *Бабом* пл. Одавде па на југ, све до обала Коринтског и Егинског залива, протеже се ова моћна планина у главном у виду једнога високога пл. ланца са више планинских чворова до 2000 м.

Овако постањен овај гребен, вододелница је између река Јонског и Јегејског слива. Планине су тешко пролазне, беспутне и ретко насељене, те су тиме као и својим положајем и правцем протезања у јачој мери одвојиле источне области Грчке од западних. На истоку и западу пружају се многи огранци, који су међусобно одвојили више области Грчке, између којих је веза уопште тешка због већ поменутих особина ових планина.

Главни гребен Пиндов. — У близини извора Девола уздиже се планински чвор *Грамос* (1960 м.) од кога се у све стране одвајају многи огранци, међу којима су најразвијенији они у сев.-зап. правцу.*)

Јужно од Грамоса пружа се Пинд са висовима *Смолика* (Самарина 2574.) и *Зигос*—(1720 м.) који је у исто време и хидрографски центар за целу околину. У његовој близини су из-

*) Нама већ познати у Арбанији.

вори река Саламбрије, Аспропотамоса, Војуше и др. мањих река, притока напред поменутих.

Преко Зигоса води више коњских стаза које спајају долину р. Саламбрије са долином р. Арте (веза Тесалије са Епиром), као и долине осталих поменутих река у њиховом изворном делу.

Од Зигоса даље на југо-исток пружа се главни гребен преко чвора *Велухи* (2315) на пл. *Еџа* (2152), *Парнас* (2459) и са планином *Хеликон* (1749) свршава се на обали Коринског залива, према коме се стрмо руше јужни огранци ових планина.

Преко овога главнога гребена планинског постоји мали број добрих путева; нема ни довољно стаза угодних за сва годишња времена. Добри путеви су ови:

Лерин — Биклиште — Корча;

Ламија — долина реке Аспропотамоса;

Ламија — Амфиса — Итеа.

Преко Зигоса води једна боља стаза за везу Тесалије са Епиром.

Огранци Пинда.—а) *на исток* — Од планинског чвора Зигоса па на исток одлаја се један планински ланац кога чине планине средње висине *Шасија*, *Комвунциска* пл. и *Чапка*, на коју се наставља низ планина родопског система као што су високи *Олимп*, (2985 м.), кога је теснац *Темпе* (кроз који се пробија река Аламбрија) одвојио од пл. *Оса*, на коју се даље у југо-источ. страну, крај саме обале Магнезиског полуострва, протеже *Пелион* планина.

Овај планински ланац са северне и источне стране ограђује област *Тесалију*, коју на северу одваја од *Грчке Македоније*. И ако су све планине највећим делом средње висине, ипак су тешко пролазне и сиромашне у опште у комуникацијама, од којих постоји само један добар пут, који је од нарочитог значаја, јер води из Пелагоније (од Битоља) преко котлина Кајаларске и Егри буџака на Србицу (Селфице), па преко Мелунског превоја за Ларису. Са морске обале кроз теснац Темпе води добар пут и железничка пруга нормалног колосека за Ларису, иначе, преко планинског гребена нема ни једног пута.

Од планинског чвора *Велухи* па на исток, одваја се дугачак гребен *Оџрис* планине (1728 м.), који се пружа до морске обале, завлачећи се између Волоског и Ламијског залива.

Овај планински ланац са јужне стране ограђује област Тесалију, а са северне стране област Јеладу.

И ако је планина средње висине, ипак преко ње води само један добар пут: Фарсала — Ламија, и железничка пруга нормалног колосека Лариса — Ламија. Дуж јужнога подножја ове планине постоји добар пут од Ламије, па преко гребена Пинда пл. спушта се у долину реке Аспропотамоса.

Ове наведене ивичне планине заједно са Пиндом са западне стране затварају област Средње Грчке — Тесалију. Од ивичних планина према унутрашњости овога басена пружају се дугачки и ниски планински огранци, који се западно од Ларисе сучељавају на реци Саламбрији, те су Тесалију поделили на три мања базена: око Ларисе, Трикале и Халмироса.

Тесалија је густо насељена, богата ратарским производима, управо, она је житница и врло важан и богат економски извор Грчке, који би као такав у евентуалном рату наше Краљевине са Грчком служио нашој војсци као важан стратегијски објект.

Источно од пл. Ета одваја се један ланац средњих планина као вододелница река Сперхејоса и Мавропотамоса, који се сев. огранцима стрмо спушта у Ламијски залив и на обале канала Атланти. Овај је ланац пресечен кланцем *Термапилским* и опада по висини идући истоку.

Преко овог пл. ланца воде ови добри путеви: Ламија — Итеа и Атланти — Ливадија и железничка пруга Ламија — Тива. У равницама Јеладе има више добрих путева.

Овај планински ланац са гребеном Пинда и усамљеним групама на Атичком полуострву *Парнас* (1415 м), *Пајџера* (1092 м.) и *Геранија* — испуњава област *Јеладу*, коју између ових планинских група и ланца чине и неколике простране, плодне, добро насељене и богате равнице, као што су: долина р. Сперхејоса, долина р. Мавропотамоса и Тивљанска равница.

б) *На запад.* — Цео западни део Грчке — област Епир, — од главног гребена Пинда пл. па до обале Јонског мора испуњен је планинама, огранцима Пинда.

Највећим делом ово грађање изражено је у виду дугачких планинских ланца правцем сев. зап.-југо исток или сев.-југ, те тако постављени чине вододелнице река у Епиру и згодне одбранбене одсеке паралелне обали морској, против наступања са те стране у унутрашњост Грчке. Међу овим планинама најзначајније су оне, које се дижу као вододелница између р. Аргирокастропа и Арте (*Чумерка*) и Арте и осталих река при-

тока Јонскога мора. Ове су планине кречњачког састава а појава краса је прилично честа, што још више отежава и тако слабу пролазност ових планина.

Међу упоредним планинским ланцима има неколико долина, међу којима су најзначајније оне око Јањине, на ушћу реке Арте и око Мисолунге.

Цела ова област сиромашна је у комуникацијама, а нарочито нема добрих путева који би са обале морске преко гребена водили у унутрашњост. Од ових једини је добар пут онај, што из Санти-Каранти, из Арбаније, преко Делвина води у Јањину и стаза која са Зигоса силази у долину р. Аспропотамоса и даље у долину р. Арте. Бољих путева има само долинама р. Луроса и Војуше — који води из Мисолунге — преко Арте—Јањине — даље у Арбанију.

Пресечен Патраским и Коринтским заливом, Пиндов систем се завршава у Грчкој на полуострву *Пелопонезу* (Мореји).

Пелопонез је потпуно планинска земља. Средином полуострва заузима *Аркадијска висораван*, гола и кршна, са честом појавом краса, слабо насељена, тешко пролазна и слабо комуникативна.

Од ове висоравни, као од планинскога чвора, одвајају се поједини планински ланци на све стране.

На северо-запад одваја се планина *Олонос* (2224 м.); северо-источно уздиже се *Зирија* (2577 м.) а ка југу одвајају се планине *Парнон* (Малевон) (1987 м.), која испуњава Лаконско полуострво и *Тајет* (2409 м.), која испуњава западно Лаконско полуострво, завршавајући се на југу истога ртом *Мајпаном*, на најјужнијој тачки Балканског Полуострва.

Крај оваквога створа овога полуострва, од нарочите су важности равнице и проширења, од којих су вредни помена: приморска равница у сев.-запад. делу Мореје, који је део на Пелопонезу у опште најнижи и испуњен испресецаним, брдовитим и брежуљкастим земљиштем; око Аргоса, у врху Науплиског залива; Лаконија, око реке Евротаса; око Месине и у унутрашњости полуострва око Триполиса.

2. Планине Родопског система.

Од бразде: Преспанско језеро — Костурска котлина — горњи ток реке Бистрице — Тесалија — Волоски залив па на исток кроз Грчку Македонију и Тракију до северне и источне границе Грчке, простиру се планине Родопског система.

Главна била ових планина налазе се на граници Грчке са суседним државама или су и ван граница Грчке.

Неколико уочљивих бразда разделиле су ове планине на неколико група, које су међусобно оивичиле већином пространа поља и котлине, међу којима је доста тешка веза, јер су све те планинске групе тешко проходне и слабо комуникативне. Тако:

1. — Између напред поменуте граничне бразде међу Пиндовим и Родопским системом са западне стране и бразде: Пелагонија — Сарићол — Кајалар — Егри буџак са источне стране, пружа се *Неречка планина*, средње висине око 1600 м., са највишим врхом *Вич* (2065 м.). Ова је планина продужење онога дугачкога и високога планинског ланца који се од Шар планине пружа на југ и на *Баби планини*, у нашој земљи, у вису Перистеру достиже висину од 2539 м. Ова је планина јако развијена и пошумљена. Од главнога гребена се, одмах од границе, одваја један кратак огранак, који прати југо-источну обалу Преспанског језера и код Биклишта се сучељава са пиндовим планинама. Од виса *Вича* одваја на исток један огранак, *Мала Река*, који код седла код Горничева стоји у вези са планином *Малка Ница*,

Падине су јој прилично насељене. У комуникацијама оскудева. Преко гребена води само један бољи пут: Лерин — Писоцерско седло — Костур, од кога се одваја крак и за везу преко Биклишта са Корчом и једна боља стаза за везу Кајаларске и Сарићолске котлине преко седла код Влахоклисуре са Костурском котлином.

Даље на југ од Влахоклисурског седла настављају се планине: *Сничник* (2068 м.) и *Вуронон* (1848 м.), планине раздробљене и пошумљене, тешко проходне и без добрих комуникација. Једини добар пут преко гребена води из Кожапа за Сјатиште преко *Дромованског седла*.

2 — Од главнога гребена Мориховско — Могленских планина, које су нам као граничне планине од раније познате, одвајају се на југ, готово паралелно Неречкој планини, ограђујући благим падинама са истока напред поменуте котлине, *Његушке планине*, које се својим источним падинама стрмосвршавају у Моглени и Солунској кампањи, а јужним допире до реке Бистрице. Планина је покривена густим шумама и dobrим пашњацима. Местимице је кршевита. Средња висина је преко 1500 м. Тешко проходна и без добрих путева. Једини добар пут води јужним падинама од Верије (Бера) за Кожане.

Као продужење главнога гребена Мориховско - Могленских планина у Грчкој јесте планина *Пајук* која је нижа од главнога гребена и шумом обрасла. На запад ка Моглени, на југ ка Солунској кампањи и на исток ка Вардару пружају се дугачки огранци, шумом покривени. Огранци јужно од Ђевђелије завршавају се стрмо на Вардару, образујући западну страну кратке *Циганске клисуре*.

Планина је тешко пролазна и без добрих комуникација. Подножјем њеним кроз Моглену, Солунску кампању и долином Вардара воде добри путеви.

3. — На простору између Вардара и Струме и на Халкидичком полуострву издижу се планине, које се одвајају од пл. *Беласице*, која нам је, као гранична планина, раније позната.

Цео простор између Дојранског језера и Вардара испуњавају југо-западни огранци Беласице, који јужно од Ђевђелије на Вардару чине источну страну кратке *Циганске клисуре*.

Источно од Дојранског језера преко превоја *Дова шепе* одваја се *Круша пл.* средње висине, која се дугим, благим огранцима пружа ка Солуну и *Лугадинској долини* око Ајвасилског језера. Ова је планина већим делом пошумљена и прилично проходна. Преко гребена воде ове комуникације:

Железничка пруга и пут из Солунске кампање преко превоја Дова тепе за Демир Хисар и пут Серез — Солун.

Јужно од Тахинског језера уздиже се *Бешик планина*, која се благим огранцима пружа ка Сереском пољу и *Лугадинској долини* око Бешик језера. И ако је планина средње висине, сиромашна је у комуникацијама.

Халкидичко полуострво је испуњено планинама средње висине, од којих је највиша *Корџач пл.* (1208 м.) над самим Солуном. Од централне висије полуострва пружају се огранци који испуњавају сва три ртаста полуострва, свршавајући се стрмо у море. Северни огранци стрмо се свршавају у *Лугадинској котлини*.

4. — Између Струме и Месте простире се *Пирин планина*, која се од Рило планине одваја још у Бугарској. И према Мести и према Струми стрмо се спушта. Планина је доста кршна, тешко пролазна и слабо комуникативна. Одмах од границе одвајају се два напоредна огранка: *Алибујуш* (1800 м.), која са источне стране допире до реке Струме на којој, са источним огранцима Беласице, прави *Рупелски шеснац*, којим

се затвара долина Струме у Грчкој пред њен улазак у пространо сереско поље и *Чениелска планина*.

На главни гребен наставља се *Шарлија пл.*, гола, каменита и слабо пролазна.

Од ње се одваја на исток *Боздаг планина* (1852 м.), гола, безводна и местимице кршна планина. Према р. Мести се стрмо спушта и прати је дуж десне обале све до Саришабанског поља. Ка југу се блажије спушта.

Преко ове планине води добар пут из Неврокопа у Драму и железничка пруга из Дrame у долину р. Месте.

На левој обали р. Ангиста, притоке Тахинског језера, уздиже се самостална *Кушница* планина (Бунар даг 1872 м.), која се пружа упоредно са морском обалом, те тако са јужне стране ограђује са суседним планинама Драмско и Сереско поље.

Велика вредност ове вододелнице је у томе, што затвара све правце који из Бугарске долином Струме или Месте или из источне Тракије воде ка Драми и Срезу и даље ка Солуну и пространој Солунској котлини.

Источни део Тракије испуњен је у северном делу ограницима Јужне Родопе, која се, као што знамо, пружа дуж грчко бугарске границе. Њени јужни ограници у Тракији су кратки и стрми, свршавају се далеко од обале морске, где се шири пространа Беломорска равница, а само западно од Дедеагача се протеже један огранак, који допире до обале морске, над којом се свршава са средњом висином око 600 метара.

Сви ови јужни ограници Јужне Родопе у Тракији од великог су војничког значаја за Грчку, пошто могу веома zgodно послужити као узастопни бранични одсеци против наступања са истока, ускога фронта и чији су бокови добро осигурани морем, на коме је за сада Грчка јача од свог источног суседа и гребеном Родопе, али под претпоставком да у томе працу не буде узнемиравана од Бугарске.

Главни гребен Јужне Родопе у источном делу ка Марици развија се у многе благе и дугачке огранке, који допиру готово до саме Марице.

Равнице, поља и котлине.

Испуњена планинама у свим својим деловима, Грчка има неколико пространијих поља и котлика разбацаних по целој држави, која су раздвојена многим планинским ланцима и зато у тешкој међусобној вези. Сво то равничасто земљиште (поља

и котлине) густо је насељено, добро обрађено и богато, али ипак недовољно да Грчку исхрани. Овде долазе:

1.) *Беломорска равница*, јужно од Ксанти и Ђумурџине па до обале морске. Чувена са доброг дувана, нарочито око Ђумурџине и Карасу Јенице.

2. — *Драмска коџлина* — врло богата, у јужноме делу и подводна.

3. — *Сереска коџлина* — врло плодна, у којој се гаји пиринач, памук и дуван. Велика је око 1258 км²; делом мочарна.

4. — *Солунска кампања* — са обе стране доњег Вардара. Отворена је само према мору, иначе је ограђена планинама са других страна. Око језера Јенице и доњег дела реке Вардара јако је мочарна и тешко пролазна. Врло је плодна и на њој успева пиринач, а у западном делу: памук, смоква, маслина и дуван.

Необично велики значај има за Грчку као и за северне суседе њене, а највише за нашу државу, пошто се у њој налази важно пристаниште у врху Солунскога залива, као природан излаз на светске прекоморске комуникације Моравско-Вардарске бразде, која је највећим делом у нашој држави.

Као продужење ове равнице у сев.-запад. страну је

5. — *Моглена* — котлина око реке Могленице, која је добро обрађена.

6. — *Леринско поље* — које је наставак наше Пелагоније. Ниским седлом код Горничева одвојено је ово поље од *Осијрвске коџлине*, на коју се даље настављају котлине *Кајаларска* и *Егрибуџак*. Овако постављени Леринско поље и поменуте котлине, а у тесној вези са нашом Пелагонијом, престављају важан правац за упућивање снага како за једну тако и другу страну, у толико угоднији, што је кроз тај низ поља и котлина спроведен добар пут: Битољ — Лерин — Кајалар — Кожани — Србица, или од Кожана на запад за Сјатиште или на исток за Верију.

У вези са операцијама у доњем повардарју, овим правцем Грци би тежили ка средњем повардарју, и обратно, у вези са операцијама ка Солуну, овим правцем упућене наше операције тежиле би Тесалији.

7. — *Тесалијска равница* — густо насељена, богата и добро обрађена, она је житница Грчке. Као што је раније изнето, ограђена је са свих страна планинама тешко пролазним и слабо комуникативним, те отуда добро брањена.

Поред ових пространих поља и котлина од значаја су поједина речна проширења и поља као што су: проширења долина река Марице, Војуше, Аргирокастропа, Арте, која се шири у Артскоме заливу, Сперхејоса, која је поред морске обале блатњава, Мавропотамоса са равницом некадањег Копајског језера, сада исушеног; котлине и поља око: Јањине, која је у вези са долинама река Војуше, Аргирокастропа, Луроса и Арте; у Јелади има неколико пространих и плодних равница, као што је она око Тиве.

III. Хидрографија.

Реке у Грчкој припадају сливовима: Белог, Критског, Средоземног и Јонског мора.

Најразвијенији је слив Белог (Егејског) мора и у њему су највеће реке Грчке, а затим долази слив Јонског мора. Реке слива Критског и Средоземног мора од мање су важности, те их овде нећемо ни спомињати.

А. — Реке слива Белог Мора.

1. — *Марица*. — Ова нам је река позната из Бугарске. Грчкој припада само као гранична река. У овоме делу, своје доњем току, представља већу препреку а нарочито од ушћа њене леве притоке *Ергене*, како ширином (око 200 м.) тако и дубином. Десна обала доминира левом. Њена долина као операцијски правац неугодна је, пошто је гранична река, а поред тога у зависности је од држања Турске.

У економском погледу од велике је важности како услед богатства долине њене, тако и услед тога, што њеном долином води и железничка пруга Једрене — Деде Агач, која је железничком пругом долином њене леве притоке *Ергене*, у вези са Цариградом.

2. — *Месија*. — (220 км.) извире на пл. Рили у Бугарској. Тече између планина Родопе и Пирина, које јој долину јако стешњавају и чине је неугодном за извођење операција из Грчке у Бугарску, док би за Бугаре могла послужити као операцијски правац помоћан онима у долини Струме и Вардара. У вези са планинским обалама и мочарима које је прате при ушћу, добар је бранични отсек како у правцу и. - з. тако и обратно.

3. — *Сџирума*. — (200 км.) Највећим делом припада Бугарској. Чим уђе у Грчку, пробија се кроз Рупелски теснац, из

кога улази у пространо Сереско поље, у коме утиче у Тахинско језеро, из кога истиче недалеко од свог ушћа у Орфански залив. Када надође нигде на грчкој територији није газна. У доњем току је пловна, али није искоришћена као водени пут.

Може послужити као згодан бранични одсек са околним планинским земљиштем, а и као операцијски правац за операције како са севера на југ, тако и обратно.

4. — *Вардар* — (370 км.) Највећим делом припада нашој Краљевини. Чим пређе границу, пробија се кроз кратку Циганску клисуру из које улази у пространу Солунску кампању, као река широка око 400 м. и обалама мочарним у доњем делу.

Значај његове долине познат је из раније. У овоме његовом делу од нарочитога је значаја Солун као морско пристаниште и железничка раскрсница, те би његова долина послужила као важан операциски правац како онемо ко би тежио Солуну, тако и онемо, ко би га бранио или тежио средњем повардарју, ослањајући своје операције на доњем повардарју.

У економском погледу Вардар је од првокласне и животне вредности за све области у целој његовој заплави, па чак и у поморављу, пошто железничка пруга његовом долином најкраћим путем изводи све те области на море.

5. — *Бисџирица*. — извире из источних огранака Грамоса. У горњем току протиче кроз Костурску котлину, из које се завлачи међу планине с једне и с друге стране њене, те тако стешњеном долином тече све до према Верији, где улази у Солунску кампању.

Њена притешњена долина незгодна је да се користи као какав операциски правац. У вези са планинским ланцима нарочито на десној обали, корисно би послужила као јак бранични одсек против операција упућених са севера из Пелагоније правцем: Леринско поље — Кајалар Србица ка Тесалији, наслоњен и заштићен морем и билом пл. Пинда.

6. *Саламбрија* — извире испод Зигоса. Долина јој се шири у Тесалијској равници, из које када изиђе пробија се кроз кланац *Темпе* и улива у Солунски залив. Њеном долином донекле води пут а делом и железничка пруга: Солун — Лариса — Атина.

7. *Спёрхејос* — извире испод виса Велухи. Има дубоко усечено корито са тешко приступачним обалама. У доњем току

при ушћу у Ламиски залив околина му је мочарна на знатној просторији.

8. *Мавропошамос* је већим делом године газна река. Важна је што у долину своју прихвата комуникације из Ламије и спроводи их преко Ливадије и Тиве у Атину.

Б. Реке слива Јонског мора

1.) *Руфија* — на Пелопонезу.

2.) *Аспропошамос* — извире испод Зигоса а улива се у Патраски залив. Важност му је у томе, што служи као један од излаза Епира на море.

3. *Ариша* — извире испод Зигоса а улива се у море у Артском заливу. Важна је што везује Епир са морем,

4. *Лурос* — мања река, али важна пошто њеном долином води добар пут за везу Јањине са Артским заливом.

Језера

Грчка је богата језерима. Најзнатнија су:

Преспанско језеро — Познато нам је од раније. Грчкој припада југо-источни део његов са *Малим језером*, које је од Преспанског одвојено уском превлаком.

Косџурско — у истоименој котлини; —

Осџровско — у истоименој котлини, о чијој важности је раније говорено;

Пазарско (Јенице) — у Сслунској кампањи. У њега се улива Могленица, а оно отиче реком Кара-Азмак у Вардар;

Ајвасилско и

Бешичко — на простору од Солуна до Орфанског залива. Са севера онвичавају Халкидичко полуострво. Важна су са простране и питоме њихове долине, зване *Луадинска кошлина*.

Тахинско — у богатој Сереској равници;

Дојранско — које делом припада Грчкој; отиче преко мањих језера *Ржанског* и *Амашовског*;

Карла — у Тесалији;

Агринион (Трихонис) — у запад. делу Јеладе и

Фонија — на Пелопонезу.

Значај ових језера је поглавито у томе, што се крај њих махом налазе плодне равнице, у којима се могу наћи животна средства за издржавање и повољне прилике за смештај трупа.

Мора.

Грчка изилази на Бело (Егејско), Критско, Средоземно и Јонско море.

Егејско море има највећим делом високе и веома разуђене обале, Ниске су обале само у неким заливима као што су: Кара-Агачки, Орфански, Солунски, делом Волоски и Ламиски. Због довољне дубине мора поред обала, могуће је искрцавање — десант трупа дуж целе обале. Бољи заливи су: *Дедеагачки, Кара-Агачки, Кавалски, Орфански, Солунски, Волоски, Ламиски Егински* — из кога је најкраћа веза Белага са Јонским морем кроз Коринтски канал и залив и *Науплиски* на Пелопонезу.

Добра пристаништа су, угодна за укрцавање и искрцавање: у *Солуну, Волосу, и Пиреју.*

Средоземно море додирује само најјужнији део Грчке у Пелопонезу. Обале су овде високе и стрме, сем у врховима Лаконског и Месинског залива.

Јонско море има недовољно развијену обалу. Највећим делом је висока. Ниска је само у Артском и Мисолуншком заливу, као и у сев. запад. делу Пелопонеза. На њој су свега три већа залива:

Аркадијски — на Пелопонезу,

Пајраски — између Пелопонеза и трупа Грчке, који је у вези са *Коринтским заливом* и

Артски — који је од локалног значаја.

Пред Патраским заливом згодно су постављена острва Зант, Кефалонија, Итака и Левкас, која бране улаз у залив.

Острва.

Грчкој припадају многа острва у Белом, Критском и Јонском мору.

Острва у Белом мору распоређена су у неколико група:

На северу поред тракиске обале су: *Тасос, Самоџраки, Имброс* и *Лемнос.*

Источно од Волоског Залива је група острва звана *Северни Споради*, међу којима је највеће острво Скирос.

Поред Атичког полуострва пружило се дугачко острво *Еубеја*, које је од копна одвојено каналима: Трикери, Аталанти и Егрипос.

У продужењу Атичког полуострва и острва Еубеје распоређена је група острва звана *Киклади*, међу којима су највећа Андрос, Наксос, Тинос и др.

У продужењу ових острва, а крај обале Мале Азије пружају се *Јужни Споради* (звани Додеканез), међу којима су значајнија острва: *Самос*, *Кос*, *Родос* и др. (ова острва данас припадају Италији).

Западно и сев.-запад. од Смирне леже острва: *Хиос* и *Миџилена*.

На југу је Критско море, које је од Средоземног одвојено једним низом острва, почев од обала Полопонеза па до обала Мале Азије, као што су: *Киџера*, *Анџи-Киџера*, *Криџ*, *Касос*, *Карпаџос* и *Родос*. Међу њима је највеће Крит, острво планинско, на коме се диже један планински гребен, висок око 2500 м., од запада на исток. Сва ова острва су планинска.

У Јонском мору има две групе острва:

Јужна: *Занџе*, *Кефалонија*, *Иџака* и *Левкас* и

Северна: *Крф* и друга мања дуж епирске обале.

И ова су острва готово сва планинска.

Сва ова острва у војном погледу од значаја су што служе:

а) као истакнуте тачке за одбрану обала;

б) као ослонци за напад на обале и

в) као база за одмор и снабдевање ратних и трговачких бродова.

IV. Клима

На климу у грчкој има утицаја: географски положај и високи облик њен, као и распоред и пружање високих планинских маса.

У приморју, на острвима и у ниским областима Грчке влада средоземна клима. Идући у унутрашњост, која се све више диже, климатске се прилике знатно мењају, јер у тим областима влада средње европска клима, па, негде, чак и Алпска.

У тракиско-македонском приморју влада строжија средоземна клима. Зими су мразеви чести, пошто јаки и хладни ветрови дувају са севера (најпознатији је хладни вардарац). Лети има довољно киша.

У егејском приморју средње и јужне Грчке влада права средоземна клима. Лета су сува, температура врло висока, зима блага.

Јонско приморје има праву средоземну климу, са више воденога талога.

Здравствене прилике су много повољније у високој и планинској унутрашњости, него у приморју и ниским деловима, по-

што у овима често има бара и блатњавога земљишта, у коме владају разне болести као: маларија, тифус, плућне и стомачне болести и т. д.

V. Становништво.

а) *број, густина и порекло.* — Грчка има око 6,200.000 становника*, што чини, обзиром на њену величину, просечно 47. становника на 1 км.² Густина насељења није по целој држави једнака, већ је она местимична, т. ј. зависно од повољнијих услова за живот и развиће, и становништво се гушће населило. Најнасељеније је острво Крф (130 ст. на 1 км.²) и острво Занте (104 ст. на 1 км.) а најређе Пелопонез (25 ст. на 1 км.²).

У ретко насељеним областима Грчке Македоније Грци су населили велики број својих избеглица из Мале Азије, решивши питање њиховога насељавања на штету нашега живља, које је у знатном броју у тим крајевима.

Становници Грчке су највећим делом Грци, који у маси нису искључиво потомци старих Јелна (а којих има мало само на неким Јегејским острвима), већ су потомци смеше свих народа, који су некада живели у крајевима садашње Грчке.

Нарочито је велика мешавина била са Словенима и народима Азијског порекла.

Упућени од природе највећим делом на трговину, у знатној су се мери Грци развили из своје домовине, образујући велике и знатно бројне колоније дуж готово свих обала околних мора.

У Грчкој сем Грка има у мањини и других народа као:

Срба — Око 300.000 махом према нашој јужној граници. Стање њихово је врло тешко, јер је циљ Грка да их асимилирају и у томе не бирају средстава. Једна од тих мера је и насељавање њихових избеглица после рата у Малој Азији међу наш живаљ и доста грубо решење овога питања на рачун нашега живља.

Бугара има на оградима Родопе.

У Грчкој живе још: Турци (490.000), Арбанаси (33.000), Аромунци (20.000) и Јевреји (100.000).

б) *вера, просвета и особине.* — По вери су Грци, Срби, Бугари, Аромунци и Арбанаси источно-православни, која је вера државна (5,520.000). Поред ове има и других вероисповести које слободно исповедају поменуте мањине.

* Ова цифра добивена пописом 1920 год. није тачна из разних узрока.

Просвета је на вишем ступњу по варошима, док је село, маса народа, у овоме знатно заостала. Становништво у областима недавно добивеним од Турака нарочито је заостало.

Просечно писменост стоји овако:

писмених — — — — — 60%

неписмених — — — — — 40%.

У новим крајевима има неписмених 61%.

Грци воле просвету и има велики број школа које се издржавају завештањима. У Атини имају Универзитет и више других стручних школа.

Умирање становништва (нема тачних података) је релативно велико према другим народима, али у становништву има прираштаја, јер је рађање јаче од умирања.

Грчки сељак је сиромашан и скроман; варошани су већином трговци и то врло вешти и лукави. Људи су издржљиви, са добрим маршевским способинама, послушни су, са малим задовољни; под добром организацијом и добрим вођама могу бити доста добри војници.

У досадањим ратовима не само да нису испољили високе особине војничке и ратничке, већ су јасно показали, да су им трговачки интереси и лична угодност увек испред патриотизма, пожртвовања и на се примљених обавеза. Као савезници су лукави, неискрени и вероломни.

Нашу војску високо цене и желе савез са нашом државом.

VI. Насељена места.

У данашњој Грчкој налазе се старе вароши и градови, који су остади старе Јелинске, Римске и Византиске културе (Атина са Пирејом, Солун, Патрас и др.).

Атина, а нарочито Солун, због свога веома важног географског положаја имали су кроз векове врло велики утицај и значај као трговачка места.

Све веће вароши леже на обали морској или недалеко од ње.

Културни и политички центар Грчке је *Аџина* (300.000), савремен град, са лепим здањима. Има Универзитет, Академију Наука, музеј, библиотеку и др. Индустрија у њему све више напредује.

Њено је пристаниште *Пиреј* (130.000), једно од најважнијих пристаништа на Средоземном мору. Ово је главна индустријска варош у Грчкој. Има много фабрика за прераду памука, шпиритуса и шпиритузних пића и индустрију твожђа. Врло важна

трговачка варош, у којој знатно напредује и индустрија и центар грчке Македоније је Солун (170.000), који, благодарећи свом нарочитом положају, у последње време одиграва нарочиту улогу и у политичком животу Грчке.

Све су остале вароши мање: *Паџрас* (40.000), *Крџ* и *Кандија* (по 25.000), *Волос*, *Лариса*, *Кавала*, *Серез* (по 20.000), друге вароши су још мање, као *Јањина*, *Лерин*, *Верџа*, *Драма*, *Ђурџина* и др.

Села су у нижим деловима прикупљена и груписана, по висинама су растурена.

VII. Народна привреда.

1) *Земљорадња*. — У Грчкој има мало земље погодне за земљорадњу. Обрађене и способне за обрађивање земље има 60% а необрађене и неспособне за обрађивање земље има 40%. Од овога на велика добра и чифлуке долази 55%—60% а остало тек на мала добра. Аграрна реформа није извођена. Поља и котлине која смо до сада поменули, способни су једва да исхране сопствено становништво. За исхрану осталог становништва храна се мора са стране увозити. Народ није наклоњен ка земљорадњи и не стара се да је усаврши.

Земљораднички производи су услед различитих висинских облика и климатских прилика веома различити.

У равницама северних области (Солунској кампањи, Тракији, Моглени и Тесалији) обделава се пшеница и кукуруз, а поред ових још памук, дуван и пиринач.

Воћарство. — Што даље на југ, све се више гаји јужно воће и у великим количинама винова лоза (нарочито на Пелопонезу и Јонским острвима). Овде успева маслина, смоква, лимун и поморанџа.

Шумарство. — У шумама Грчка је сиромашна. Оно што их има, налазе се у Родопи и у Тракији.

2) *Стоочарство* — није довољно развијено. Теренске прилике омогућавају да се највише гаји ситна стока. Ње и има (оваце и коза). Чувени су сточари Аромони, који имају многобројна стада, са којима лети, ради исхране, одлазе у про стране планинске пашњаке, а зими се спуштају у равнице.

Крупна стока: коњи и говеда гаје се у мањем броју. За снабдевање војске вучном и товарном стоком Грчка се мора обратити и на туђе пијаци

По последњем попису у Грчкој је било:

оваца	5811418
коза	3418002
свиња	416000
волова	360000
крава	300000
коња	217000
мазги	130000

Риболов — је у Грчкој врло добро развијен, нарочито у морима, јер у знатној мери риба служи за исхрану становништва. Развој рибарства помажу разуђене обале и пријатна клима.

3) *Рударство*. — Руднога блага има у довољним количинама, само што сви рудници нису довољно разрађени.

У угљу се осећа недостатак. Њега има у неколико рудника на острву Еубеји и у западном делу грчке Македоније. Данашња производња угља је само 24% од целокупне потребе и тај је слабијег квалитета. Угаљ се највише увози из Енглеске.

Недостатак угља могао би се надокнадити воденом снагом, само што се и ова слабо искоришћава (код Водене и Верије).

Гвожђа има у већим рудницима на острву Еубеји и на јужном делу Атичког полуострва.

Поред тога има рудника бакра, олова, сребра, цинка, и т. д.

Со се добија на Крфу, Еубеји и на Кикладским острвима. Од 1922. год. производња соли знатно је унапређена. Годишње се производи око 75000 тона соли, од чега се у земљи потроши око 35000 тона а за извоз остаје око 40000 тона годишње.

Добар мрамор се добија на острву Паросу, Атичком полуострву и др.

4) *Индустрија*. — Од 1922. године грчка индустрија показује знатан напредак. Услови за успешно развиће индустрије:

- а) тражња индустријских продуката,
- б) довољна количина сировина и
- в) довољна количина капитала — у Грчкој има.

Не само да би њених 6 милиона становника били сигурни потрошачи њених производа, јер више од половине грчкога увоза представљају индустријски производи, већ њена индустрија има да рачуна са 50 милиона потрошача басена Средоземног мора, који су без икакве индустрије, а конкуренције се не би требало бојати, јер су цене грчкога транспорта незнатне.

И други услов за развој индустрије Грчка може задовољити, јер $\frac{9}{10}$ њенога извоза престављају сировине потребне индустрији. Грчка има знатне слојеве лигнита, богаство у воденој снази нарочито би дозволило успешан развој индустрије, а сировина има у изобиљу, много више но земље које већ сматрамо индустријским.

Капитала у земљи има, не би било потребе за страним капиталима.

Стање индустрије данас је овакво:

Металургија — Ма да је грчка богата рудама, ипак ова индустрија не показује нарочити напредак.

Механичка индустрија — бави се у главном више оправкама разних машина него конструкцијом. Ипак показује извесан напредак, јер се престало са увозом разних машина из иностранства.

Грађевинска индустрија — нагло се развија. Заслужују пажњу фабрике цемента, које подмирују сву потрошњу у земљи и претиче за извоз (вредност производње 130.000.000 драхми у злату).

Индустрија живежних намирница. — По броју инсталација и вредности производње, преставља најглавнију категорију грчке индустрије.

Производња брашна има више од 700 млинова, већих и мањих. Брашно се у земљи производи 90% а само се 10% увози.

Производња зејтина достиже годишњи око 100.000.000 кгр. од кога се 90% потроши у земљи (има 280 инсталација).

Винарска индустрија налази се у пуном развиту. Годишња производња је око 250.000.000 кгр., од чега се извезе око 37 милиона кгр.

Производња осталих спиритуозних пића добро је развијена.

Израда разних конзерви, ма да има доста сировина, још преставља више занатску производњу него ли фабричку (вредност производње годишње 2 милијарде зл. драхми).

Текстилна индустрија — Индустрија платна и тканина је једна од најважнијих. Она броји више од 75 великих и средњих инсталација, које апсорбују сву производњу памука у земљи.

Индустрију вуне престављају 31 инсталација. Једна недавно подигнута фабрика у Волосу почела је озбиљно да конкурише фабрикатима из Енглеске.

Хемијска индустрија — Млада је али се развија снажним полетом. Индустрија стакла је врло усавршена (немачки спе-

цијалисти). Израђује се: вештачко ђубре, анилинске боје, сапуни итд.

Индустрија коже — је стара;

Индустрија хартије (6 фабрика) више производи картон и хартију за паковање:

Индустрија дувна — показује знатан напредак.

Индустрија одела и обуће развија се споро.

Грчка индустрија је готово цела у рукама Грка; изузетак чине само нека хемијска предузећа, која су у рукама Немаца.

Једна група Енглеза заинтересована је концесијом експлоатације петролеума у Македонији, а Француски капиталисти експлоатацијом петролеума у Епиру.

5. *Трговина* — Грци су чувени као добри трговци, који на својим једрењачама воде живу трговину. Грчких трговачких колонија има не само дуж приморја Јејејског мора, него и на Црном и Средоземном мору.

Унутрашња трговина је добро развијена, пошто исту потпомаже разноликост производње у појединим крајевима Грчке и јевтин пут морем.

Спољашња трговина је тако исто добро развијена, јер је потпомажу: згодне поморске комуникације, недостатак многих потреба за живот и развој народа и изобиље у извесним специјалним производима, као што је јужно воће, грожђе, риба итд.

Производи који би долазили у обзир за извоз су следећи:

Сир, вуна, свилене чауре, сирове коже, крзно, сушене рибе, сунђер, суво грожђе, дуван, воће, памук, маслинов зејтин, разне руде и т. д.

Прво место у извозу из Грчке заузима Енглеска ($\frac{1}{3}$ целокупног извоза), затим: Немачка, Италија, Америка, па наша држава на 10. месту (зејтин и тканине).

Главни увозни артикли би били: брашно (из Америке) угаљ и текстилна роба (из Енглеске). Прво место у увозу у Грчку заузима Америка, затим Енглеска, Немачка, Италија и Француска. Наша је држава на 8. месту. Најважнија тржишта у Грчкој су: Солун, Волос, Пиреј Патрас, Занте, Крф и Дедеагач, од којих су Солун, Пиреј и Патрас светскога значаја.

Спољна трговина Грчка је пасивна, чему су узрок: тешки порези ударени на трговину, нагао пораст страног новца а највише недољубно уређене политичке прилике, недовољно обезбеђен мир у земљи и сигурност споља, услед чега је трговина принуђена на највећу опрезност и обазривост.

6. *Финансије.* — Финансијско стање Грчке је добро. Те мељ богатства Грчке почиње у Светском рату, када су Савезници ојачали грчке финансије за око 1 милијарду драхми.

Целокупно дуговање Грчке данас износи: 3.050 милиона златних драхми, што значи, на једнога становника 500 златних франака или 100 долара.

VIII. Комуникације.

а.) *Железнице.* — У Грчкој је слабо развијена железничка мрежа. Већи део пруга је ускога колосека, а све су у опште слабе транспортне моћи. Целокупна дужина железничких пруга износи 2700 км., са центром у Атини.

Норгалног колосека су ове пруге:

1. — Солун—Бевђелија.
2. — Солун—Дојран—Серез—Драма—Ксанти—Бумурчина—Дедеагач—Димотика и даље за Цариград.
3. — Димотика — ка Једрену.
4. — Солун—Верија—Волен—Битољ.
5. — Солун—Катерини—Лариса—Ламија—Тива—Атина—Пиреј. (Атина—Пиреј дуцлог колосека).

Уског колосека су пруге:

1. — Лариса—Волос.
2. — Волос—Трикала — обе у Тесалији.
3. — Атина — Коринт — Патрас — Пиргос — Аркадија—Месина.
4. — Коринт—Науплија—Триполис—Месина — обе на Пелопонезу.
5. — Мисолунга—Агринис — у Епиру.

б.) *Водени пушеви.* — Благодарећи географском положају, јакој разуђености обала и великом броју острва добро насељених и богатих, саобраћај морем је веома јако развијен. У многоме надокнађује слабо развијени копнени саобраћај.

Најзначајнија су пристаништа, а у исто време и станице великих паробродских линија: Крф, Занте, Патрас, Кандија, Пиреј, Волос и Солун.

Велику улогу у поморском саобраћају Грчке игра Коринтски канал, дугачак 6243 м., дубок 8 мет., широк 25 мет.

Грчка трговачка флота броји 440 пароброда и много једрењача.

в.) *Пушеви.* — Путна мрежа је слабо развијена, што се може објаснити околношћу, да је планинска унутрашњост земље

врло неподесна за саобраћај, и што између појединих области прилеглих мору већ постоји веза морем.

Са војничке тачке гледишта важни су ови путеви, који везују Грчку са суседним државама:

Из Бугарске — неугодни путеви преко Родопе из Крцали за Бумурцину и из Пашмакли за Ксанти; добри путеви из Неврокопа за Драму и Кавалу и долином Струме и Петрича за Демирхисар и Серез, од кога се одвојају путеви из Демирхисара преко превоја Дова-тепе и од Сереза за Солун.

Из Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца сноп путева долином Вардара за Солун и Верију, одакле даље воде ка Тесалији, у којој се сусрећу са путевима који из Пелагоније и језерске области изводе у Тесалију. Овде су путеви; Битољ—Кајалар—Кожани—Србица—Еласон—Лариса и Ресан—Биклиште—Костур—Сјатиште—Кожани.

Из Арбаније — пут Корча—Биклиште на пут Лерин—Костур; долином Војуше из Корче и Клисуре; долином Аргирокастрона из Аргирокастра и из Санти-Каранти преко Делвина. Сви ови путеви изводе ка Јањини, одакле даље на југ ка Артанском и Мисолуншком заливу. Одвојени билом Пинда од снопова напред поменутих, имају значаја за Грке у области Епира.

Трансверзалне везе ових путева су недовољне и тешке. У Македонији и Тракији вреди поменути путеве: Дојран—Демир-Хисар и Солун—Серез—Драма, Кавала—Ксанти—Бумурцина, Солун—Јенице Вардар—Воден—Острово—Бањица, Солун—Верија—Кожани.

Из Тесалије сви ови путеви тегле даље преко Ламије, Ливадије и Тиве ка Атини.

Пошта, Телеграф и телефон.

Овај саобраћај у Грчкој, као и између Грчке и иностранства добро је развијен.

Поштанских станица има довољно.

Дужина телеграфских линија износи око 22.500 км.

Телефонска мрежа је још боље развијена (дужина линија износи око 100.000 км.).

Од значаја су за Грчку подморске електричне везе — каблови, како за унутрашњи, тако и светски саобраћај. Најважније су станице кабловске везе: Пиреј, Патрас, Солун, Хермуполис, на Криту, Зангу и у Крфу.

IX. Државно уређење.

Данашња је Грчка од 25. марта 1924. год. Република.

Устав је још стари, који је примљен 1843. године, допуњен 1864. год. и 1911. године; нови је у току израде.

На челу државе стоји Председник Републике (сада га још нема; привремено је адмирал Кондуриотис, до избора новог по новом уставу),

Садањи Председник Републике у главном има по уставу права Краљева. Он назначује министре, сазива и распушта скупштину и санкционише законе.

Законодавну власт има народна скупштина, коју чине 369 посланика, изабраних на 4 године, непосредним и тајним гласањем.

Право гласања има сваки грађанин старији од 20 година, а од 25 година може бити биран за посланика.

Државни чиновници, официри и војници имају право гласа.

Официри посланици на располагању су, па и даље задржавају свој ранг и напредују са својим друговима у војсци.

Управну власт врши влада, коју састављају 12 министара са Министром председником.

Судску власт врше судови. Судство је у Грчкој независно. У сваком округу постоји окружни суд, а поред ових има апелационих судова и један касациони суд.

У административном погледу земља је подељена на 33 округа.

На челу православне цркве је Атински Митрополит, под којим је Св. Синод. Остале вероисповести имају своје црквене власти.

X. Политика.

а) *Унутрашња* — Унутрашње политичко стање је у Грчкој несређено.

По паду Монархије и увођењу републиканског система, страсти су узеле маха. Социјалне, верске и националне разлике нису узрок унутрашњем врењу. Из тежње за влашћу појединци и њихове мање групе, поглавито преко официра и војске, револуционарним путем изводе преврате и на власт долазе.

Иницијатори свих ових преврата су официри, а њихова је моћ у војсци, која је, изгледа, у томе и нашла сав смисао свога постојања.

Ма да се сви ти преокрети и промене личности на власти дешавају често, као по извесноме програму и без икаквог корена у народу и без народнога учашћа, — те не производе какве јаке потресе ни у културном ни у економском животу народа, ипак су по Грчку врло опасни из разлога, што у свим тим покретима и превратима најјаче узима учешћа војска.

Резултат свега овога може бити само: непојимање свега светогa и високога задатка пред Државом и народом, непоузданост војске и старешинског кадра у најкритичнијим данима Државнога живота, непокорност и непослушност. Све ово неће створити војску способну за решење, кад устреба, свих крупних проблема спољне политике, а које јој намеће њен веома деликатан географски положај.

б) *Спољна политика* — Према нама су Грци у последње време водили врло непостојану и колебљиву политику.

1912. године, у Турскоме рату, Грци су били у савезу са нама и Бугарима и најмањи део терета понелу су на себи.

1913. год. у бугарскоме рату, били су са нама против Бугара и доста су се користили нашим победама.

1915. године и ако наши савезници, Грци су нас изневерили у часу када је Бугарска припремала и извршила свој мучки напад на нас. Заузели су став неутралности, али су отворено били наклоњени Централним силама.

Крајем 1918. године, после великих унутрашњих трзавица, и притиска наших савезника, Грци прилазе силама Споразума и знатно се користе успесима Савезника.

Понесени јевтино добивеним и незаслуженим успехом, почели су да рефлектирају на Малу Азију и Цариград.

Ово их је довело до новогa рата са Турском, у коме су претрпели велики пораз. Овај пораз их је мало освестио и изазвао основне промене како у самој државној управи (пад монархије) тако и у спољној политици и у њиховим аспирацијама.

Овакво држање Грчке у последњим ратовима, као и неискреност њена у решавању многих међусобних питања садашњице, код нас је створило утисак, да су Грци несигурни савезници.

Према Бугарској су у непријатељским односима због необузданих аспирација ових у Тракији и Македонији.

Са Италијом су у затегнутим односима због многих укрштених интереса у Додеканезу и Јонском мору.

Са Турцима су у непријатељским односима због претрпљеног пораза у Малој Азији, што су им Турци уништили колоније у Малој Азији и због Тракије.

IX. Војска

А. Организација*)

Цела Грчка територија подељена је на 5 корпусних области, ове на по 2 дивизијске, а у погледу регрутовања подељена је на 38 рекрутних бироа, а сваком овом рекрутном бироу одговара по један пешад. пук.

У Грчкој је општа војна обавеза; рок службе је у сувоzemној војсци 1¹/₂ година.

Попуна подофицирима врши се (за сада) из трупе, по испуњеним условима законским. (Имали су у Атини подофицирску школу, која је сада укинута),

Попуна официрима се врши из војних школа, и то: пешадијских, артилеријских, коњичких и инжињерских из војне школе *Евелтида* (Атина).

За добијање официра струка постоје школе: *Санитетска* (Атина) *Авијатичка* (Атина) *Рајна школа* (2 године) за добијање ђенералштабних официра.

За више образовање официра родова војске постоји Центар више војне наставе.

За добијање резервних официра свих родова војске (сем авијатике) постоје две школе резервних официра (Атина и Солун).

За усавршавање официра постоје апликационе школе за: пешадију, артилерију, коњицу, инжињерију, ваздухопловство, за транспортну службу, санитет и интендантска апликациона школа.

Све апликационе школе потпадају под Инспекције. Све школе су под Начелником Главног Генералштаба.

Б. Формација.

Грчка војска у миру подељена је на:

5 корпуса од по 2 дивизије,

2 самосталне дивизије

*) Грчка војска се налази сада у реорганизацији.

Архипелашку бригаду

2 коњичке дивизије.

Корпуси носе називе А, В, Г, Д, Е, са седиштима: у Атини, Лариси, Солуну, Кавали и Коринту (истим редом).

Сви корпуси нису истога састава. Тако:

корпуси А., В. и Г. имају по:

2 пешадиске дивизије,

пук пољске артилерије,

пук тешке артилерије,

пук пионира

дивизион против аеропланске артилерије.

Корпус А. (у Атини) има још и пук коњице.

Корпуси Д. и Е. имају по:

2 пешадиске дивизије,

пук пољске артилерије и

коњички пук.

Самосталне дивизије су 5. и 8. са седиштима у Канеји и Јањини.

Архипелашка бригада је са седиштем у Митиленама.

I. коњичка дивизија — седиште у Трикали а

II. коњичка дивизија — седиште у Солуну.

Свака пешадиска дивизија има:

3 пешадиска пука од по 2 батаљона, ови од по 3 пешадиске и 1 митраљеске чете.

1 брдски артилериски пук (од по 2 дивиз. од по 2 батерије).

Архипелашка бригада има два пешадиска пука.

Коњичка дивизија има:

2 коњичка пука,

дивизион лаке брдске артилерије,

ескадрон пионира,

Авијатичка команда има:

3 пука аероплана (А, В, Г.)

Солунска тврђава има:

градски артилериски пук,

" митраљески батаљон и

" пионирски пук.

Укупно има:

Пешадије — 38 пукова.

Артилерије — 1 градски артилериски пук,

3 пука тешке артилерије,

5 пукова пољске артилерије,

10 пукова брдске артилерије,
5 дивизиона против аеропл. артилерије и
2 дивизиона лаке брдске артилерије.

Коњице — 7 пукова

Инжињерије — 4 пионирска пука,
1 телеграфски пук,
1 пук понтонира,
1 пук железничара.

Авијације — 3 пука аероплана.

Познавајући особине Грчкога народа, не можемо рећи, да се исте много мењају у времену његовога бављења у касарни. Досадања ратна искуства, у којима смо имали прилике да видимо грчкога војника, не говоре много у прилог његових каквих високих ратничких особина.

Поред осталог, овоме би требало тражити узрока и у официрскоме кору, који, користећи се правима да учествује у политичком животу и раду, налази, да ће својим дужностима одговорити пре путем живог учешћа у политици, него када се посвети својим високим дужностима у касарни.

Бугарска

I Географски положај, облик, величина и границе

а) *Положај*. — Бугарска заузима сев-источни део Балканског Полуострва; приближно има 5°42' источне дужине (461 км.) и око 3° сев. ширине (322 км.).

На истоку изилази на Црно море, те је преко њега у могућности да изиђе на пространо прекоморске комуникације. Коришћење ових комуникација у зависности је од држања господара Дарданела и Босфора.

На северу се наслања знатним делом на Дунав, важну водену комуникацију из Средње Европе за Црно Море.

Преко ње пролази међународни пут из Цариграда за Средњу и Западну Европу — маричка долина, која је преко нишавске долине природно продужење моравске долине.

б) *Облик* — Бугарске је прикупљен и прилично згодан. Гребен Балкана разделио ју је на Северну и Јужну Бугарску. Благодарећи његовој доброј комуникативности, веза је између ова два дела Бугарске поуздана, те ни у колико не погоршава згодне стране оваквог облика.

в) *Величина* — Бугарска заузима површину од 103.146 км²;

г) *Границе* — Бугарску окружавају: Краљевина Румунија, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Република Грчка, Република Турска и Црно море.

1. — *Црноморска граница* — (311 км.) Црно море чини источну границу Бугарске и простира се од ушћа реке Резваје до Екрена. Ово је најприроднија граница Бугарске, врло важна за економско благостање њено, пошто на истом Бугарска држи два најбоља залива на западним обалама Црнога мора: Варнански и Бургаски, у којима су важна пристаништа

Варна и Бургас. Море се никада не леди. Обале су му високе, стрме, неразуђене; море често узбуркано и ђудљиво, то је ова граница за Бугарску врло подесна. Згодне тачке за искрцавање јесу пристаништа Варна и Бургас, одакле у унутрашњост воде добре комуникације железничке и обичне, и то од Варне кроз северну Бугарску до западне њене границе, а од Бургаса ка Софији било подбалканским котлинама, било долином Марице.

2. — *Бугарско-румунска граница* — се дели на два различита дела: сувоземни и дунавски.

Сувоземни део ове границе (205 км.) почиње на Дунаву (17 км. узводно од Тутракана) и у готово правој линији југоисточног правца допире до Црног мора код Екрена (18 км. сев. од Варне).

На ојоме делу граница је отворена, те омугућава лак упад и са једне и са друге стране. Испресецана Дели — Орманска висија ипак нуди добре браничке одсеке на граници за обе стране, чији су бокови наслоњени на Дунав и Црно море. Овај је правац важан за надирање са севера ка Цариграду.

Дунав је граница од ушћа реке Тимока до западно од Тутракана (400 км). Дунав је природна и етнографски правилно повучена граница. Велика количина воде, дубина реке, висока десна обала, а ниска и мочарна лева обала његова чине је јаком и повољнијом за Бугарску.

3. — Према *Краљевини С. Х. С.* — (523 км.) — граница нам је из раније позната.

Високи гребен Балкана на делу Миџорске групе Западног Балкана поделио је овај гранични фронт на два отсека: онај од тромеђе са Румунијом па закључно са планинском Миџорском групом и онај јужно од ове групе, све до тромеђе са Грчком. Одсеци се међу собом створом граничног фронта мало разликују, пошто и један и други води планинским земљиштем са разликом, да ли се више или мање на ком од ових одсека држи вододелнице, или је ова остала нама или Бугарима.

Важност њихова произилази из важности објеката (субјеката) који се према њима налазе. Обзиром на ово, много је важнији јужни отсек, јер се преко њега пребацује важна бразда светскога значаја из долине Мораве, долином Нишаве, преко Софијског поља у долину Марице. Према њему је, с једне стране, Софија, културни и политички центар Бугарске и важно раскршће комуникација, а с друге стране састав долина Јужне Западне и Велике Мораве — наше поморавље, а јужније, по-

зади вододелнице Струме и Вардара налази се Скопје, важан центар наших јужних области и важна раскрсница комуникација.

Овим отсецима одговарају и посебни операцијски правци, међу којима би онај преко јужнога отсека имао више зона, од којих је најважнија она, која би из Нишавске долине, преко Софијскога поља водила у басен Марице. Њој помоћна је она, која би са Кумановске висоравни (од Скопља), водила преко Ђустендилске котлине и др. у басен Марице.

Операцијски правац преко сев. отсека био би другостепене важности, помоћан ономе преко јужног отсека.

4. — *Граница према Грчкој*, (485 км.) Са тремеће на Беласици силази граница и пресеца реку Струму низводно од Петрича тако, да теснац Рупел остане у Грчкој. Одавде се пење преко Сенгеловске планине, Алибутуша и др. огранака на Пирин планину, са које силази у долину реке Месте, коју пресеца низводно од Неврокопа; пење се на Родопу и изилази на вододелницу ове планине код виса Каинчал; одавде се пружа у ј.-и. правцу билом Јужне Родопе до виса Каргал (1900 м.) на пл. Карлк. Одавде мења правац у с.-и. страну, пресеца реку Арду источно од вароши Орта-Кјој; одавде прави полу-круг према Једрену и пресеца реку Марицу нешто низводно од места Свиленград (Мустафа паша), где је и тремећа са Турском.

Грчко-бугарска граница је природна и јака, али у сваком случају повољнија за Грчку, пошто она на Родопи држи све доминирајуће висове.

Обзиром на природне излазе Јужне Бугарске на Бело Море долинама река Марице, Струме и Месте природнија би граница била она, која би сишла на обалу овога мора.

Природни отвори на овој граници су долином река Марице, Струме, овај као најважнији, и долином реке Месте, као најнеугоднији.

5. — *Граница према Турској*. (234 км.) Почиње од тремеће на реци Марици, са с.-и. стране обилази Једрене, пресеца реку Тунцу, прелази преко Дервентских висова, пресеца било Странце планине јужно од вароши Мало Трново, спушта се у долину реке Резваје, којом води до њенога ушћа у Црно Море. Ова је граница у главноме правилно повучена. Отворена је, али од подједнаке важности за обадве стране.

Најважнији је отвор долином реке Марице, који је од старина затворен тврђавом Једрене.

II. Орографија.

Бугарску испуњавају планине Балканског и Родопског система. Природна граница међу њима је бразда: Трнска котлина (Знепоље) — Софијска котлина — Подбалканске котлине. Северно од ове бразде су планине Балканског система а јужно планине Родопског система.

Планине ових система изобразале су Бугарску на ове области :

Северну Бугарску

Јужну Бугарску и

Југо - западну Бугарску.

Југо - западна Бугарска је један засебан планински котао, испуњен планинама обадва система и пространим котлинама међу планинским масама, те представља засебну географску целину. У њему извиру најважније бугарске реке, чијим долинама воде комуникације и то: долином реке Нишаве и преко превоја Девебајир, у нашу земљу; долином реке Искра у Бугарско подунавље; кроз подбалканске котлине у Бургас; преко Вакарелског превоја и долином реке Марице у Једрене и долином реке Струме у Грчку ка Серезу. Као важно раскршће комуникација, овај котао је од нарочитога значаја за наше операције према Бугарској, пошто је у непосредном нашем суседству.

1. Балкански систем.

Овај систем оличен је у једној планинској маси, која се општим именом зове *Балкан планина*.

Ово је најдужа планина у Бугарској и готово је сва у Бугарској. Протеже се од долине реке Тимока прво у југоисточном правцу до Араб - конашког превоја, а одавде мења правац право на исток — до Црнога мора. Дугачка је око 600 км., широка, средње, 30 км. и није много висока. Највиши врх је *Јумрукчал* 2373 м.

Састављају је паралелни планински ланци, којих на извесним деловима, има и неколико (3—7 главних).

Врхови су јој највећим делом заобљено - купасти и покривени травом. Падине су јој испресецане бујним планинским потоцима и покривене, нарочито оне северне, пространим шумама.

Преко гребена воде многобројни бољи и тежи путеви, који се многим речним долинама дижу до главнога била, преко кога се пребацују угодним превојима (ових има око 15) или преко

ниских места на билу. На два места је просечена рекама (Искар и Луда Камчија).

Важна је у хидрографском смислу, јер се већим делом била пружа вододелница између Белог и Црног мора.

Важна је као климатска граница, јер заштићује Јужну Бугарску од северних хладних ветрова.

У економском погледу, својим разноврсним богатством Балкан је за Бугарску од огромне важности. Његове реке, пашњаци, шуме, окна, омогућили су те се снажно развила домаћа индустрија, као што су: ваљаре, стругаре, кожарство, абаџијство, дрводељство, грнчарија и т. д. У њој је и будућност фабричке индустрије у Бугарској, у великој воденој снази њених река, у шумама, рудном благу и тр.

Према северу се спушта благо дугим и паралелним ограницима, који, што више допиру на север, све су нижи. Последњи крајњи планински ланци, који су одвојени од главнога била широким долинама или котлинама, изгледају као самосталне планине, које се општим именом називају *Мали Балкан*. Планине које га чине средње су висине око 500 м. и раздвојене су речним долинама. Према југу се спушта стрмо, на извесним деловима готово одсечно.

Балкан се може поделити на три дела:

1) *Западни Балкан* — који се простире у виду лука са отвором према Дунаву, у југо-источном правцу, између реке Тимока и Араб-конашког превоја. У почетку је ниска и уска планина, и што даље на ј. - и. све је виши и шири (између Куле и Зајечара широка је 15 км. а на Берковачкој пл. 50 км.).

Састављају га многе мање планине, које се по висинском облику могу раздвојити у ове три групе:

а) *Кадибогаска* — до превоја Кадибогаза и реке Лома. Покривена је шумом. Ма да је ниска тешко је пролазна.

Прелази су:

Вршка чука — добар пут (шосе) Кула — Зајечар и

Кадибогаз — колски пут (још из римског доба) Белоградчик — Књажевац.

б.) *Миџорска група* — много дужа, шири и виша од оне прве. Простире се до пролома р. Искра. Између прелаза Св. Никола и р. Огоста највиши је део ове групе (Чипровска пл.) са највећим висом *Миџор* (2186 м.).

Планине ове групе ка југу се благо спуштају. Предпланине им се пружају до Софијскога поља и р. Нишаве. Ови ог-

ранци су сурови, често гола, кршна брда, испуњена пештерама, вртачама и др. Овде су најкарактеристичније појаве краса у Бугарској; на њему има река понорница (Гиначка река). Овде су: *Видлич* планина, која се између Височке реке и Пиротског поља налази у нашој држави; планина *Чепан* и *Три уши* и даље на исток *Мала (Софијска) планина*. По негде има и кршних блата као што су: *Драгоманско* блато и слично њему, испод в. Три уши *Алдомировско* блато.

Слична овим планинама је и *Врачанска* пл. (1492), око вароши Враце, која има широко, кршно и безводно било, покривено пашњацима.

Прелази су:

Св. Никола (1374 м. — шосе Белоградчик — Ниш;

Преко Чипровске планине има само тешких пешачких и коњских стаза Чипрово — Пирот и

Берковица — Комштица (преко Кома).

Пејрохански (Гиначки) — шосе Берковица — Софија и

Искарски пролом — дуг 63 км., са странама на неким местима стрмим као зид. Проширења има само на ушћу поединих река. Кроз овај пролом води централна железница, која везује Софијско поље и Подунавље.

в) *Мургашка (Софијска)* група — између искарског пролома и Арабконашког превоја. Чини је неколико планинских ланаца, који су ка југо-истоку све виши; највиши је вис *Мургаш* (1687 м.). На истоку се свршава у Арабконашкој преседлини, која је и једина у овој групи са шосеом: Софиско поље — Орханијско поље.

2. *Средњи Балкан* — који се простире од Арабконашког превоја па на исток до превоја Железна врата (над Сливеном). У западном делу висок је од 1400-2000 м.; ту се врхови уздижу једва 200-300 метара над билом и прелази су високи. У источном делу је нижи. Јужне падине су му много стрме и голе; северне су дуге и пошумљене, раздељене речним долинама на многе ридове, доста добро насељен колибарима.

Ова је планина један непрекидан ланац, и према околним насељеним местима има много разних назива (Етропољска, Златишка, Тројанска, Калоферска, Шипчанска, Тревненска и Еленска планина или се зову и Балкани). Највећи вис Балкана је на делу ове планине званом Калоферска планина (Јумрукчал или Фердинандов врх — 2373 м.).

Прелази су:

Еџрополски — шосе Етропол — Златица (тесном долином Малог Искра).

Златички — колски пут Тетевен — Златица;

Рибарски (1916) — коњски пут Тетевен — Карловско поље.

Тројански (1648) — коњски пут Тројан — Карлово. Овај је пут још од Римљана коришћен као најкраћи за везу Пловдива са Дунавом.

Русалски (1930) — коњски пут Ново село — Калофер;

Шипчански — шосе Габрово — Шипка.

Тревненски — коњски пут Тревна — Мглиш. У близини овога превоја (преко Дубовског превоја) пролази и железничка пруга Стара Загора — Трјавна.

Тердички (Еленски) — шосе Елена — Тврдица.

Железна врата — коњски пут с. Беброво — Сливен.

3. *Источни Балкан* — потпуно се разликује од досадања два. Знатно је нижи; јер тек у западноме делу достиже висину до 1000 м. а у источном делу је испод 500 м. Ширина му је око 60 км. Чине га три самостална планинска ланца, са разним правцима протезања и јако усеченим долинама река које их на тај начин још више раздвајају:

Сакар Балкан — који се од Железних врата пружа у с.-и. правцу као вододелница р. Јантре и Камчије, а своје огранке пружа све до Црнога мора (Преславска пл.), на које избија као *Камчијска планина* (испод 200 м). Пресеца га река Голема Камчија.

Коџа Балкан — пружа се од превоја Железна врата на исток до рта Емине на Црном мору. Пресеца га река Луда Камчија својим узаним и тешко пролазним проломом. Источни део Коџа Балкана је низак (до 500 м.) и што ближе Црном мору све је нижи, тако да се као Еминска планина на рту Емина свршава басамаком високим 70 м.

Чаџал Балкан — пружа се готово паралелно са Коџа Балканом, од кога га дели најпре река Луда Камчија а затим Хаџијска река. На западу је висок до 1000 м. а на истоку се постепено спушта док не пређе у брдовито земљиште до Анхиалског поља.

Преко ових посебних гребена источнога Балкана има мало превоја преко којих воде добри путеви. Тако:

Шосе: Варна—Провадија — Ново село — Ајтош — Бургас, прелази сва три гребена и важан је у одбрани прибрежја од Варне до Бургаса.

Шосе: Шумен — Преславски превој — Врбички превој — Мокренски превој — Јамбол и

Шосе: Ески Џумаја — Котленски превој — Сливен.

У војном погледу планина Балкан представља врло добар бранични одсек, како против продирања са запада у Сев. Бугарску, — Бугарско подунавље, тако и са севера, из Бугарског подунавља у Јужну Бугарску, и то у свом западном делу висином, тешком проходношћу и слабом комуникативношћу, у средњем делу висином, великом ширином коју има у вези са предпланинама (Малим Балканом), веома погодним за упорну одбрану, и Средњом Гором која се пружа на југу паралелно главноме билу а у источном делу разгранатошћу главнога била у три посебна, који сваки за себе представља засебан јак одсек.

Као преграда делно би снаге нападача са запада, које би оперисале у подунављу од оних у, софијском пољу и маричком басену, што би ипак било довољно ублажено великим бројем превоја и путева преко истих.

II. Родопски систем.

Долинама река Марице, Искра и Струме планине овога система у Бугарској раздељене су на три засебна дела: Средњу Гору са Тунџанским масивом — између Марице, Искра, Подбалканских котлина и Црнога Мора; Рилу са Родопом — између Марице, Струме и Белога мора (до државне границе) и планине југо-западне Бугарске, — на запад од Струме и Искра па до државне границе.

1.) *Средња Гора.* — Заузима простор од р. Искра на исток до завоја р. Тунџе, на северу до подбалканских котлина а на југу својим огранцима се спушта у Маричку долину.

Представља дугачак планински ланац, средње висине око 1000 м. који се¹ према северу у подбалканске котлине стрмо спушта, а ка југу преко дугачких и благих огранака прелази у маричку низију.

Реке Тополница и Стрјема разделиле су га на три групе:

а) *Ихтиоманску планину* — која је западно од р. Тополнице и Златичке котлине, на простору до Софиског поља и Самоковске котлине. Ова је планина геолошка и орографска веза Родопског Масива (Рила) и Балкана. Представља простран масив, висок око 1000 м., заобљених облика; покривена је шумама и пашњацима. У средини њеној налази се високо Ихти-

манско поље (око 650 м.), хладно и влажно, које је ову планину поделило на два ланца, од којих је виши западни, који од Рила, са којим је у вези преко Шипочанског брда, преко Вакарелског превоја, даље на север хвата везу са Балканом, преносећи својим гребеном главну вододелницу Белог и Црног мора са Риле на Балкан.

На запад од овога била, дуж десне обале Искра све до Софискога поља одваја се *Лозенска планина*.

Прелази су:

Момина клисура — њоме иде веза из Маричке низије у Самоковско поље;

Сулу - Дервени — дуж леве притоке Маричине, којом клисуром води из Момине клисуре железничка пруга од Татар Пазарлика за Ихтиман.

Вакарелски превој -- шосе и пруга Ихтиман — Софија;

Комарци превој — шосе од Софије за Златицу или преко Арабконашког превоја за Орханију.

б) *Средња гора* — на простору између пролома река Тополнице и Стрјеме. На северу се ова планина спушта стрмо у Златичко и Карловско поље. На југу се благо спушта у Пловдивско поље. Највећа јој је висина 1573 метра (вис Велики Богдан). Има заобљене облике; стране су јој покривене пространом буковом шумом, а било богатим пашњацима, који су лети пуни стада. Бујни потоци се спуштају и на север и на југ. Превоја нема, али и поред тога, преко била, и ако је високо 1100 мет. воде добре стазе па чак и два добра пута: Панађуриште—Пирдоп (у продужењу онога преко Етрополског превоја на Балкану) и Красново—Копривштица. Најбољи је пролаз долином р. Стрјеме са шосеом Карлово—Пловдив.

Источна Средња гора или *Срнена Гора* — Простире се од пролома р. Стрјеме па на исток до завоја р. Тунџе према Јамболу.

Према северу се стрмо спушта а према југу благо. Западни јој је део широк, масиван, висок, шумовит. У вези је са пл. Балкан. Источни део је нижи, узак, покривен пашњацима нивама и ретком гором.

Ова је планина лако проходна. Прелазе је пет добрих путева (шосеа). Најглавнији је прелаз *Дервенски*, преко кога води друга прекобалканска железничка пруга.

Целом својом дужином тесно прислоњена уз Средњи Балкан Средња Гора затвара све оне путеве који се преко његових

превоја пребацују у подбалканске котлине и теже преко гребена Средње горе Маричкој низији, а уз то још и повећава ширину Средњег Балкана и чину јачу препреку нападачу са севера.

Нападачу, који би из Софиског поља, пошао на исток, дели снаге: правцем подбалканских котлина и долином р. Марице, пошто би овај најпре имао да савлада отпор на Ихтиманској планини, која јако брани улаз било у подбалканске котлине, било у басен Марице.

У овоме је војнички значај ове планине.

г.) *Тунџански масив*. — Са једне и са друге стране реке Тунџе (када она већ поврне на југ), између р. Сазли-дере, леве притоке р. Марице, Црнога мора и поља: Карнобашког, Ајтошког и Анхиалског (на обали Црног мора), у виду ниских планина и брда, простире се овај масив, заобљен, са много врхова и испресецају рекама. Овде спадају:

а) *Сакар планина* — у углу р. Марице и Тунџе. Било јој је покривено пашњацима; према северу и југу стрмо се спушта. Од Родопе и Странџе пл. одвојена је долинама р. Марице и Тунџе, којима воде важне комуникације из Бугарске ка Једрену.

На северу од Сакар планине између Сазлидере и Тунџе простире се ниско, брдовито земљиште звано *Свештолински висови*.

б) *Странџа планина* — је највећа и највиша планина у Тунџанском масиву. Захвата сво приморје Црнога мора од Бургаса па готово до Цариграда. Вододелница Белог и Црног мора је готово паралелна обали морској, а негде јој се примиче и на 15 километара.

Према Црном мору спушта кратке и стрме огранке, а према Једренском пољу дугачке косе. Многобројне речице са обе стране била избраздиле су ову планину својим дубоким долинама.

Покривена је пространим шумама.

Већи део ове планине је у Турској; Бугарској припада само северни нижи део.

Богата је бакром.

Једним њеним западним огранком (звани *Дервенски висови*) води бугарско - турска граница. Овај огранак је тешко приступачан.

II. Родопски масив.

На простору између реке Струме, Марице и обала Белога Мора простире се овај најмоћнији масив на Балканском полуострву.

У многобројним вековним природним појавама и променама овај масив није могао задржати једну једноставну целину масе, већ се разбио у више масива, који су, ипак, у тесној међусобној вези.

Најочљивији масиви на које је ова маса раздељена јесу:

Рила планина,
Родопа планина и
Пирин планина.

б) *Рила планина* — Ово је највиша планина у Бугарској и на Балканском Полуострву. Као горостас се уздиже између поља: Самоковског, Дупничког, Цумајског и Разлошког, у изворним деловима р. Марице, Искра, Струме и Месте. Ниским преселинама је у тесној вези са свима околним планинама.

Рекама Искром, Рилском и њиховим притокама ова је планина раздељена на четири главна дела, који су у међусобној вези, и међу којима је највиши Мусаленски део, на коме је и највиши вис — *Мусала* (2924 м.).

Ова планина у многеме личи на Алписке планине.

Највиши врхови на Рили су голе, оштре чуке, разрушене многим атмосферским утицајима.

Испод каменитих врхова, а на висини од 2000 метара настају пашњаци и појас многих језера. Има широка била, покривена пространим алписким пашњацима.

Најлепши украс Риле јесу њена алписка језера, која су на висини од 2100 до 2400 метара. Има их 145, дубине до 1—30 м.

Испод 2000 метара настаје појас пространих и прастарих шума на Рили.

Стрмо се спушта у све стране, само према Самокову пружа један дугачак огранак, који у висини све више опада што ближе Самоковском пољу.

Тешко је пролазна; слабо комуникативна и недовољно испитана планина. Једини добар пут је долином Рилске реке: Дупница—Рилски манастир. Друго су све стазе које из околних речних долина изводе на масив Риле.

Врло је важан хидрографски центар, јер у њој извиру многе велике реке Балканског Полуострва, као што су сва три почетна крака р. Искра, Марица, Места, Рилска река и др.

б) *Родопска планина* — Простире се од Риле у југо-источну страну, као огромна планина између р. Месте, Марице и Беломорске низије, у коме простору се налази читав лавиринат многобројних моћних огранака ове планине, који достижу висину и преко 1500 м., често вишу и од главнога била.

Зато, што је овако широка и развијена, Родопска чини озбиљну сметњу за везу бугарске Тракије са Белим морем.

Главно било као и било огранака покривени су пашњацима, падине су пошумљене.

У западном, вишем делу је ретко насељена по малим котлинама, а што даље на исток, све је нижа и гушће насељена.

Главно било на делу између Марице и Месте пружа се у југо-источном правцу као једноставно све до виса Перелика (2173) — над изворним делом р. Арде, одакле се даље пружа у два била: северно — између Марице и Арде, које допире до Једрена и јужно — између Арде и Беломорске низије, до вароши Дедеагача. Према овоме, Родопска се дели на: сев.-западну, средњу, источну и јужну.

Северо-западна Родопска — простире се од Риле до виса Перелика и до Кричинске реке (десне притоке Марице, западно од Пловдива). У северном делу има карактер Риле; има голих висова, алпских језера и пашњака, а што даље ка ј. и. те особине губи. Било је широко а нарочито у ј.-и. делу, који се зове *Доспатска планина*.

Од главнога била одвајају се ка Мести кратки и оголели огранци, који се у долину ове реке стрмо спуштају, а ка Пловдивском пољу се пружају моћни огранци, по негде виши и од главног била, и покривени пространим горама.

Тешко је проходна и комуникативна. Теже стазе воде из маричке низије: долином р. Ели дере преко с. Лежена и Бање у долину р. Месте ка Мехомији (овуда Бугари намеравају да проведи и железничку пругу у долину Месте до Неврокопа) и преко Доспат планине из Татар Пазарџика, преко Батака за Неврокоп.

Од изворног дела р. Арде па на исток до Једрена, између р. Марице и Арде пружа се један огранак овога била под именом *Источна Родопска*, која се по своме ортографском створу дели на *Средњу* и *Источну Родопску*.

Средња Родопска — представља једно моћно и широко било, високо око 1800 м., које се према Арди спушта кратким и стрмим огранцима, а према Марици пружа дугачке и пошумљене огранке,

који међу собом затварају многе котлине. Најважнији је огранак у ову страну *Кара-Балкан*, који се пружа право на север ка Пловдивском пољу.

Тешко је проходна и слабо комуникативна планина. Једини добар пут води преко гребена долином р. Чаје из Пловдива преко Чепеларског превоја у Пашмакли и даље на југ преко Јужне Родопе у Ксанти (у Грчкој.) и стаза која из Пловдива води преко Тополовског превоја у долину р. Арде.

Источна Родопа — се протеже од Тополовског превоја до р. Марице према Једрену. У западноме делу је висока до 1000 м., а даље на исток ка Марици развија се у многе огранке, високе до 600 м., преко којих се губи у Једренском пољу.

Пошто је ниска, добро је насељена до самих врхова, а шуме су јој доста опустошене.

Пролазна је и богата многим стазама и слабијим путевима. Један добар пут води из Хаскова за Крцали (па даље преко гребена Јужне Родопе за Бумурцину).

Јужна Родопа — се простире између Арде и Беломорске низије, одвајајући се од планинског чвора Перелик најпре у ј.-и. правцу, примичући било р. Мести, као висока планина са многим пашњацима, до виса Кушлар (2177 м.). Одавде било поврће у источну страну, удаљајући се од р. Месте, и допире до р. Марице, а један њен огранак допире до самог Белог мора (западно од Деде Агача) и са истока ограђује Беломорску низију. На север ка долини р. Арде одвајају се дугачки огранци, који на реци Арди ограђују неколико котлина. На југ ка Беломорској низији одвајају се кратки и стрми огранци, испресецани дубоким речним долинама и обрасли богатим прорашћем.

Тешко је пролазна планина на целој дужини, а пролазе је само два добра пута: Пашмакли—Ксанти и Крцали—Бумурцина.

У војничком погледу Родопа представља високу планинску просторију, широку и дугачку, са многобројним планинама и њиховим високим огранцима, испреплетаним у све стране, испресецану многим клисурастим и непроходним речним долинама, врло тешко проходну и са мало тешких стаза и свега три боља пута, те према томе веома незгодну за извођење операција већим снагама. Али и оваква каква је, повољнија је за Бугаре, пошто гранични фронт води јужним падинама западне Родопе и билом јужне Родопе, што ће рећи, да су већ над Беломорском равницом, од које их одваја уска зона јужних огранака Родопе, док Грцима остаје да савладају једно за

другим више вододелница, било главним билом планине, било њиховим огранцима, па да доспу до Маричког басена.

в.) *Пирин планина* — се одваја од Рила пл. код превоја Предел, и пружа се у југо-источну страну као једноставан ланац између реке Струме и реке Месте. Ово је после Рила пл. највиша планина у Бугарској. Својим изгледом потпуно личи на Рилу: има висок, оштар и стеновит гребен са огромним врховима, међу којима је највиши *Елин врх* (2681 м.) или Ел-тепе. На њој су многа глечерска алпска језера (око 100), међу којима је највеће Попово језеро. Из ових језера истичу многобројне реке и речице, које се као бујице спуштају стрмим странама планине ка Мести и Струми. Високо било Пирин пл. и његових огранака покривени су пространим пашњацима, а стрме стране су пошумљене. На југо-исток Пирин пл. се свршава висом *Пирин* испод кога пролази шосе из Неврокопа за Мелник. Јужно од овога прелаза планина мења карактер: нижа је; дели се у многе ниже планине, које имају била широка, заобљена и равна; слабо су развијене, али су им стране стрме. Од ових огранака је највиши *Али-буџуш* (око 1800 м.) а најпространији је *Боз-даг* (у Грчкој).

Тешко је пролазна планина и слабо комуникативна. Преко гребена прелази једна боља стаза Мехомија — Џумаја и добар пут Неврокоп — Мелник. Долином Струме, дуж планине, води добар пут и железничка пруга за Петрич, а долином Месте Бугари намеравају да саграде железничку пругу за Неврокоп.

Са Рилом и Родопом чини пространу планинску област веома незгодну за извођање операција већим снагама.

Планине у Југозападној Бугарској.

Југозападна Бугарска, област између запад. Балкана, Ихтиманске Средње Горе, Рила, Осоговске пл. и планина које чине вододелницу Јужне Мораве и Струме — испуњена је планинама, чија је средња висина 500—900 м. Изражене су у виду планинских маса, које су међусобно одвојене високим пољима. Овде су ове планине:

Виџиш — који се диже у средини Ј. З. Бугарске као висока издужена купа, чије се стране стрмо спуштају ка северу и западу, а благо ка југу и истоку. Опкољен је пољима (Софијским, Пернишким, Радомирским и Самоковским) и ниским планинама. Било му је широко, изнад кога се дижу поједини врхови као голе, раздробљене стене. Највиши му је врх *Црни врх*

(2287 м.), а средња висина била је 1800 м. Било му је покривено пашњацима а стране су му голе.

Тешко је проходна планина и слабо комуникативна.

Од ове се планине као од орографскога центра у све стране разграђавају ниске планине Ј. — З. Бугарске.

На истоку река Искар одваја Витош планину од *Лозенске планине*.

На југу преко превоја Преслапа, Витош је у вези са пл. *Ворилом*, која га доводи у везу са Рилом пл. и која раздваја Самоковско од Дупничког поља. То је један висок, неразвијен, и го планински гребен, преко кога воде путеви: Самоков — Дупница (преко Клисурског превоја) и Самоков — Радомир (преко превоја Преслоп).

На западу Ворила пл. је у вези са *Коњавском планином*, која се у вилу лука пружа до пролома реке Струме, а између Ђустендилског и Радомирског поља

На западу према Струми свршава се стрмо; на истоку прелази у брдовито земљиште испресецамо рекама (ту је рудник каменог угља Бобов-дол). Ка југу развија дугачке огранке, који са огранцима Осогове пл., са истока ограђују Ђустендилско поље.

Преко планине воде ови добри путеви:

Ђустендил — Радомир (преко коњавског превоја);

Дупница — Радомир (и железница) и

Ђустендил — Дупница

На западу од Витоша пружа се *Голо брдо*; река Струма га је оделила од Витоша и са три стране га обухватила. То је гола, неразвијена планина, која се завукла између Радомирске и Пернишке котлине. На западу допире до реке Струме. На десној обали Струме у правцу с.-з. пружа се у продужењу Голога брда једна планина под разним именима, на којој је највећи вис *Љубаџ* (1404 м.) поред саме Трнске реке.

На западу од Трнске реке диже се усамљени конусни масив *Руј планина* (1707 м.) са голим врхом. Крај Руја води колски пут који преко Дешчаног кладенца силази у Трн.

У сев.-зап. правцу Витош се свршава стрмо у клисури Владајске реке (*Владајски прелаз*), кроз који пролази пут и железничка пруга Софија — Радомир.

Од овога пролаза па у правцу сев.-запада пружа се *Љуљин планина*, која је у почетку доста широка и висока, а даље све нижа и ужа; ка северу се стрмије спушта него према југу. Покривена је пашњацима, шумама и ливадама.

Као продужнице Љуљин пл. на с.-з. простире се било под разним именима: *Вискар*, *Завалска планина*, позади којих се диже *Гребен пл.* са оштро на зубљеним билом. Она се стрмо свршава у ждрелу Трнске реке према *Влашкој планини*. Дуж сев. стране целог овога била протежу се *Сливничка* и *Драгоманска висораван*, које се свршавају на реци Нишави и чине јужну страну Драгоманскога прелаза.

На западу од реке Струме у Бугарској и нашој Држави, дуж граничнога фронта, као вододелница Струме с једне стране и Мораве и Вардара с друге стране, пружа се читав низ планина, међу којима је најважнија *Осојова пл.* Ове су нам планине из раније познате (види Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца).

Међу овим планинским групама ј. з. Бугарске простиру се простране и богате котлине: Самоковска, Радомирска, Софијска, Ђустендилска, Брезничка и Душничка, које су повезане dobrим путевима преко седала на овим планинама а преко ивичних планина овога планинског котла су у вези како са сев. и јужном Бугарском, тако и са суседним државама (Грчком и нашом државом), те отуда цео овај планински котао ј. з. Бугарске и има нарочити значај, како у случају операција суседа у унутрашњост Бугарске, тако исто и у случају операција Бугара ка западу и југу.

Равнице, поља и котлине.

Бугарско Подунавље или Бугарска шабла. — На северу од Балкана до Дунава и на исток до Црнога мора простире се Бугарско подунавље или Бугарска табла.

У западном делу је доста уска (око 30 км.), у средини је шири (60 км.) а у источном делу је знатно шири (100 км.); од Тимока до Црнога мора дугачка је око 400 км.

Испуњена многим крајњим огранцима Балканских предпланина, цела ова веома плодна просторија има брдовит изглед. Благо је нагнута ка северу. Долине многих река које се сливају са Балкана испресецале су је на многе ридове, платое, равнице и долине, али око Дунава се знатно спушта и добија карактер равнице.

Долина р. Јантре поделила је Бугарско подунавље на два дела: западни и источни.

Западни део је мањи и нижи (средња висина до 200 м.). Испресецан је многим меридионалним процепима, којима теку

реке, десне притоке Дунава, чија су корита у горњем току дубоко усечена, док се у доњим токовима знатно шире и чине саставни део подунавља. Десне обале река су више од левих.

Цела просторија има изглед монотон, степски карактер, безводна је и гола, а нарочито крај Дунава.

Источни део је виши (средња висина око 300 м.). Нагнут је ка северу, истоку и западу.

У источном делу његовом око Шумена, р. Провадије и Камчије преовлађују пространи платои, као што су: Шуменски, Провадиски и др., док на северу од линије р. Провадија — р. Бели Лом преовлађује брдовита област звана *Дели-Орман*. Највиши део ове брдовите висије је северно од Шумена, где је и хидрографски центар свих околних река, притока Дунава, Лома и Провадије. Од овога орографскога центра разилазе се поједине терасе у главноме ка с.-зап., дуж р. Белога Лома и ј.-и., дуж р. Провадије ка Варни.

На север од главних тераса све до Дунава простире се брдовито земљиште.

Дели-Орман нема река; горњи слој пропушта воду, те је безводан. Бунари су ретки и дубоки до 120 м. Појављују се цистерне за хватање атмосферске воде. Ретко је насељен.

Бугарско подунавље је густо насељено, богато и добро обрађено. Оно је житница Бугарске. Сеје се пшеница а затим и кукуруз.

Испресецано је многим добрим путевима, чија је мрежа гушћа у правцу север-југ долинама многих река притока Дунава, него у правцу запад-исток (о којима ћемо доцније више говорити).

Подбалкански коридор (Подбалканске котлине). — Између Балкана са севера и Средње горе с југа, у правцу запад-исток, наређао се низ пространих котлина под именима: *Злајичка*, *Карловска*, *Казанличка*, *Тврдичка* и *Сливенска*. Међусобно су раздвојене ниским пресединама. Све су ограђене са севера високим (до 1000 м.), голим, стеновитим и веома стрмим јужним огранцима Балкана, а са југа ниским и по мало стрмим, али пошумљеним огранцима Средње горе. Велике површине ових котлина засипају песком реке које стичу са Балкана и чине их местимично неплодним.

Све су котлине веома плодне, заштићене су од северних хладних ветрова, а отворене су према југу и изложене утицају средоземне климе кроз проломе Средње горе.

Најплодније је Казанличко поље, звано и «долина ружа» — због многобројних и пространих ружичњака, у којима се гаје руже, од којих се добија ружино уље, врло важан извозни производ Бугарске.

Све су котлине међусобно повезане добрим путем, који од Софије улази у овај коридар, а из њега изилази преко Карнобатске и Ајтошке котлине у важно пристаниште Бургас.

Тракијска низија (Басен Марице) — Ова низија захвата већи део Маричког басена, између: Средње горе, Родопе, Тунџанског масива и Белог мора.

Тракијска низија је најпространија и најбогатија низија на Балканском Полуострву. Топлија је од бугарског подунавља, јер је добро заклоњена са севера и изложена утицају средоземне климе.

Сакар планина и огранци Источне Родопе разделили су је на горњу Тракијску низију, у средњом току Марице и доњу Тракијску низију (Једренско поље) у доњем току ове реке.

Горња Тракијска низија, која је у Бугарској, брдовитим земљиштем око вароши Чирпана подељена је на два поља:

Пловдивско — високо 100-200 м., већим делом на северу од Марице, према којој је нагнуто. Равно је; реке по њему стрмо теку и често га плаве, чине блатњаве површине погодне за гајење пиринча. Наводњавају га многе притоке р. Марице које при утоку имају многе рукаве или вештачке канале. Изванредно је плодно, добро обрађено и густо насељено. Гаји се винова лоза и ружа по сев. и јужним ивицама, а по средини поља пиринач, дуван, баштенско поврће, бостан, пшеница, анансон и друго.

Сџаро — *Загорско* — које је тако исто пространо и ограђено Средњом Гором, Тунџанским масивом и најсев. деловима источне Родопе. Ниже је од Пловдивског поља (160 м.) али није тако равно. Местимично је мочарно. Изванредно је плодно и с правом се зове „Житница Бугарске“. У њему се добија најбоља пшеница „загарија“, а сем тога гаји се: лоза, дуван, воће. Густо је насељено.

У Ј. З. Бугарској има велики број поља, чија плодност и богатство зависи од састава земље и висине поља, а сва су у опште висока. Међусобно су повезана проломима и долинама река, које извиру у ј.-з. Бугарској и теку у три разна правца: Искар, Нишава и Струма.

Овде долазе:

Самоковско поље — окружено околним плазинама, ово је највише поље у Бугарској и има хладну климу. Слабо је плодно и ретко насељено. У доброј је вези са околним пољима: Софијским, Дупничким, Радомирским и Пловдивским.

Софијско поље — (ср. в. 500 м.) је највеће поље у Ј. З. Бугарској, дуго од с.-з. ка ј.-и. 75 км. а широко око 20 км. Добро је наводњено, доста је плодно, насељено је доста густо.

Река Искар протичући кроз ово поље дели се на рукаве, често га плави и образује мочваре и блата. У овоме пољу Искар прима многе своје притоке и из њега се онда завлачи у свој пролом кроз Балкан планину.

По своме положају је врло важно, јер је у њему културни и политички центар Бугарске — Софија; налази се на важном путу светскога значаја — хвата везу са Маричком браздом из Моравско-Нишавске; из њега се долином Искра иде у Бугарско подунавље, подбалканским коридором ка обали Црнога мора и долином Струме ка обалама Белога Мора и Солуну. У случају операција са запада, служило би као најважнији објекат, као важно раскршће даљих операција.

Брезничко поље. — Голо, монотono и сиромашно; са Перничком котлином чини целину — Грахово.

Знепољска долина — на реци Јерми око Трна. То је висока долина (750 м.), хладна је, али плодна, добро натопљена и добро обрађена. Везана је путем са Брезничким пољем, а из наше државе у ову долину се улази преко Дешчаног кладенца, или са Власине долином Јерме или из Цариброда, који пут донекле води долином реке Лукавице.

Радомирско поље — високо око 640 м., богато угљеном, али је и плодно и погодно за земљорадничку културу. На више места је мочарно.

Ђустендилско поље — високо око 470 м., има благу климу, нарочито око реке Струме, и плодну површину. Има добру лозу, баштенско поврће, а нарочито је чувена са свога воћа. Река Струма га сече по средини и у њему прима многе притоке.

Налазећи се на важном правцу из Јужне Србије: Куманово — Крива Паланка — Деве бајир — Ђустендил, а преко суседних поља у вези са Софијским пољем и Самоковском котлином, представља врло важно поље како за нападача са запада, као важно раскршће праваца у срце Бугарске, тако и

за Бугаре, пошто је на најважнијем правцу који води у срце Јужне Србије.

Дупничко поље — плодно у ком се нарочито гаји дуван, воће, мак и лоза.

Кочариновска коџлина — је мала котлина на Рилској реци, али је најплоднија у целој ј.-з. Бугарској. Висока је свега око 370 м. Има топлу климу. Цело је обрађено. У њему се поред осталог гаји пиринач и памук.

Горњо Цумајска коџлина — ниска, топла и плодна котлина, те је права житница за околне планинске крајеве. Има добру лозу, а производи се дуван, мак и по мало памук.

Даље низ Струму шире се око Мелника и Петрича *Мелничко и Пејричко поље*.

На реци Мести има мањих проширења, која у овој клисурастој долини имају нарочити економски и војнички значај. Та су проширења: *Разлошка коџлина* и *Неврокопско поље* — које је доста плодно, јер се у њему гаји сем пшенице и лоза, дуван па чак и пиринач.

III. Хидрографија.

Бугарска има море, језера и реке.

Реке јој припадају сливовима Црнога и Белога мора.

Вододелница између ова два слива води са Орбелуса преко пл. Руја, Витоша, Ихтиманске планине на Балкан планину, са кога прелази на Странцу планину.

Реке

А. Слив Црнога мора

Овове сливу припадају реке: Дунав, Провадија, Камчија и Нишава (изворним делом)

а) *Дунав* — чини границу између Бугарске и Румуније на делу од ушћа Тимока па узводно од Тутракана. Ширина му је 750—1000 м., а дубина 4—20 м., те је већ по самој количини воде озбиљна препона. У јесен и пролеће надолazi и плави долину, нарочито на левој обали, те је Дунав тада још већа препрека.

У западноме делу долина му је сува, пролазна и око 4 км. широка. Од Видина до ушћа долина му се шири, местице достиже до 20 км., постаје мочарна, покривена рукавима и барама, нарочито лева обала, пошто је десна виша. Високи,

глиновити степен Бугарског Подунавља завршава се у непосредној близини Дунава.

Мостова преко Дунава нема нигде у Бугарској. Згоднија места за прелаз преко Дунава јесу код: Видина, Рахова, Никопоља, Свиштова и Рушчука, до којих места са обе стране постоје добре комуникације.

Изrada мостова преко Дунава отежана је великим таласима, те је потребно имати тешки мостови материјал.

Према свему, Дунав је озбиљна препрека, коју је тешко прећи, првокласна комуникацијска линија, пошто је плован на целој дужини кроз Бугарску; добар је бранични одсек, погодан нарочито за јужну страну због бољих положаја на вишој, десној обали.

У економском животу Бугарске има првокласан значај као међународна, пловна река, са великим бројем добрих пристаништа, јер протиче поред врло богате и простране Бугарске житнице — Бугарске табле (подунавља), чије богатство развози како пут Средње Европе, тако и ка Црном Мору.

Пришоче Дунава — У Бугарској Дунав прима многе своје десне притоке, које извиру са Балкан планине или њених предпланина. Како се вододелница овде знатно приближила Дунаву, то су му и притоке већим делом кратке, сем Искра, који једини пробија било Балкана. У горњим токовима теку управно на било Балкан планине дубоко усеченим коритима као бујни потоци, на којима су многе стругаре, ваљавице и фабрике, те зато имају велики економски значај. У равници реке губе своју бујност, теку дубоким долинама у сев. - ист. правцу. Све поткопавају своје десне обале, услед чега су ове високе и стрме, док су им леве обале ниске и благе. У долини праве многе завоје, разливају се и праве блата и острва. Нису богате водом, у пролеће надлазе и плаве околину, лети су мале и плитке, а оне које стичу са предпланина и пресушују.

Пресецајући Бугарско Подунавље у правцу југ-север, пресецају и све комуникације које са север. дела западног граничног фронта воде ка истоку и свака собом и својим високим десним обалама чини добар бранични одсек, добро наслонен на Дунав и Балкан планину.

Долинама њиховим, нарочито у горњим токовима, воде путеви који преко ниских седала на билу Балкана везују Бугарско Подунавље са Тракијском низијом.

Главне притоке су.

Тополовица — Стиче са Вршке чуке и код Видина се улива у Дунав. Важна је што се појављује као први бранични одсек по прелазу граничнога фронта.

Вишбол и *Арчарица* кратке али бујне реке, нарочито Арчарица; важне и као згодни банични одсеци.

Лом — образују га три бујна потока око св. Николског превоја; улива се код Лома. Важан је што његовом долином води добар пут са св. Николског превоја у Лом.

Огоси — Састављају га многи потоци са Чипровске планине. До Фердинандова тече уском долином, која му се од овога места шири у плодно поље и код Орахова се улива у Дунав као велика река. Има широку заправу. У његовом горњем сливу стичу се путеви који преко Западног Балкана прелазе било из наше Државе, било из Софијског поља (преко Гиначког—Петроханског превоја). Његовом заправом пролази и пут који у вишем делу предпланина води паралелно главном билу Балкана.

Искар — је најдужа река у сев. Бугарској (око 400 км.). Извире на пл. Рили у три крака: *Бели*, *Леви* и *Црни Искар*; сва су три планинске реке и састају се више Самокова.

Долина му се шири у Самоковском пољу; пробија се кроз клисуру између овога и Софијског поља, звану *Пасарелска клисура*; протиче кроз пространо Софијско поље, у коме се дели на рукаве; из овога поља увлачи се у дугачку своју клисуру кроз Балкан пл. из које излази и улази у Подунавље код с. Чомаковци. Од овога места Искар је већ доста богат водом, широк (75 м.), дубок (до 2 м) и готово непребродим. Ток му је брз.

Његове су притоке мање реке и важне због путева који њиховим тесним долинама везују суседна поља. Ове су:

Палакарија — чијом долином води пут из Самоковског у Радомирско и Дупничко поље преко пл. Вориле.

Владајска река — чијом долином води пут и железничка пруга кроз Владајски теснац из Софије у Радомир.

Мали Искар — који стиче са Етрополске планине и прима у своју долину пут који преко Етропољског превоја води из Златичке котлине у долину Искра — Бугарско Подунавље.

Важност реке Искра је у томе, што пробија масив Балкана, те је кроз његову клисуру спроведена железничка пруга за везу Софијскога поља са подунављем; што његовом долином и долинама његових притока воде путеви који везују многа

околна поља и што се у доњем току, од Балкана до Дунава истиче као озбиљна препрека и бранични одсек.

Вид — кога чине Бели и Црни Вид, који се састају код Тетевена. Тече широком долином поред Плевне и улива се у Дунав код Самовита. Често плави долину своју. Важан је због тога, што његови краци у горњем току прихватају путеве који преко Златичког и Рибарског превоја прелазе гребен Балкана и што долином Белог Вида води пут Тетевен — Трајан. Од Плевне води његовом долином железничка пруга за Самовит.

Осма — Чине је Бела и Црна Осма, које извиру испод Тројанске планине и састају се код Тројана. Одавде Осма тече клисуром све до Ловеча где улази у подунавље. Широки луком са источне стране обилази плевнанске висове и улива се у Дунав код Никопоља.

Важна је што у горњем току прихвата путеве који се преко Тројанског превоја пребацују из Карловског поља у подунавље.

Јанџира — која је после Искра највећа притока Дунава у Бугарској. Има широку заправу, од Јумрукчала до Железних врата и Сакар Балкана. Долина јој је у доњем току широка и плавлена, док у горњем и средњем току тече кроз стешњену долину.

Важна је што њене многе притоке привахтају путеве који се пребацују преко Балкана, међу којима је најважнија железничка пруга долином њене притоке Дреновске реке — Стара Загора — Трново.

Русенски Лом — чине га Бели и Црни Лом, који извиру из предпланина Источног Балкана, и теку кроз дубоке долине које су негде стешњене стеновитим клисурама. Сједињени Лом тече тесном клисуром, чије су стеновите стране високе до 100 м. Улива се у Дунав код Рушчука (Русе). Важан је што долином Белог Лома води пут Шумен — Разград — Рушчук.

Непосредно у Црно море уливају се :

б) *Провадијска река* — Чине је неколико потока; тече тесном долином коју често плави; протиче кроз три језера, међу којима је највеће Гебеценско језеро, дубоко до 20 метара (дубље од Варнанског залива), дуго 15 км, а широко 2,5 км. Са Варнанским заливом спојено је каналом, којим могу пловити мали бродови.

в) *Камчија* — коју чине Велика и Луда Камчија. Велика Камчија извиру са Сакар Балкана и пробијајући Преславску планину (Сакар Балкан), протиче кроз Преславско поље.

из кога даље тече уском долином док се не састане са Лудом Камчијом.

Луда Камчија је нешто дужа од Велике Камчије, али има мању заправу. Пробија се тесном долином између Коџа Балкана и Чатал Балкана, просеца уским и стеновитим проломом Коџа Балкан.

Сједињена Камчија, као велика река, протиче блатњавом долином, покривеном пространим шумама. Има лагани ток, обале су јој ниске и често околину плави. Ушће јој је притешњено пешчаним насипом и улива се једним каналом широких једва 5—6 метара.

г) *Хаџијска река*, — Стиче са огранака Источног Балкана, тече плодном долином, која је крај мора блатњава.

Војнички значај ових река је у томе, што количином своје воде и створом околнога земљишта могу послужити као добри бранички отсеци противу наступања с.-ј. и обратно, а долина р. Провадије још и као добар операциски правац из Варнанског залива у Сев. Бугарску, чијом долином води и железничка пруга: Варна — Шумен или ка Рушчуку.

У ј. з. Бугарској сливу Црнога мора припада.

Нишава — која извире са Берковачке планине испод виса Кома. Протиче кроз кршну област и улази у малу Царибродску котлину. Важне су јој притоке *Јежовица*, која долази са Драгоманског прелаза, и *Јерма*, која стиче са Власине и протиче кроз Знепољско поље, а од Трна улази кањонску клисуру (у нашој Држави).

Б Слив Белога мора.

а) *Марица* — најдужа река на Балканском полуострву (530 км.), са пространим басеном, који захвата готово целу Тракију. Извире на Рили, са које истиче из њених језера; стиче са Риле као бујна река у доње-бањско поље, у коме се умирује; протиче кроз *Момину клисуру* узаним и каменитим коритом. Из ове клисуре улази у Тракијску низију — Пловдивско поље као низијска река, прави многе окуке, у широком, песковитом кориту прави многа острва. Овде је широка око 300 м., дубока 1'5 м. (кад надође, 4 м.), те није газна. Кад надође, преко ниских обала плави широку просторију. Низводно даље долина јој се знатно сужава, обале су јој високе. Код Сејмена поврће на југ, пробија се кроз широки пролом између Источне Родопе и Сакар пл. и улази у Једренско поље. Од

Једрена долина јој се знатно шири, и ту прима многе притоке. Око ушћа реке Еркене долина јој постаје блатњава и дели се на многе рукаве и делтом, која се све више повећава, улива се у Бело море код Еноса. У доњем, па чак и у средњем току могла би се уредити за пловидбу.

Притоке реке Марице — Лево притоке Маричине стичу са Балкан планине и са Средње Горе. Оне што стичу са стрмих и голих јужних падина пл. Балкана имају велики пад, у времену топљења снега и киша надлазе, носе велике количине наноса, који таложе у подбалканским котлинама. Лети јако пресушују.

Притоке које долазе са Средње Горе краће су и са мање воде. Све ове притоке кроз Тракијску низију теку у ј. - и. правцу, наносима уздижу дно свога корита, те се често изливају. Лети губе много воде, а неке чак и пресуше.

Главне су лево притоке:

Тополница — извире са северних падина Средње Горе, прима воде из Златичког поља, али кроз њега не протиче, поврће на југ, пробија Средњу Гору и протиче кроз Пловдивско поље лаганим током, дели се на рукаве по многим пиринчанама. Код Татар Пазарџика улива се у Марицу.

И ако пробија било Средње Горе, њеном долином не води никакав пут.

Луда Јана — Стиче са Средње Горе, у Пловдивском пољу се дели на рукаве, често га плави и пустоши.

Њеном долином води пут: Пирдоп — Панађуриште — Татар Пазарџик.

Сџрјема (Бопса) — Извире на јужним падинама Балкана, и пробија Средњу Гору. Њеном клисуром води добар пут: Калофер (или од Карлова) — Пловдив.

Сазлијка — Извире на јужним падинама Средње Горе, дубоко се завлачи међу њене јужне огранке широм својом заплавом. Има широк басен који обухвата цело Старо — Загорско поље. Често се излива и прави блатњаве просторије. Њеном долином води железничка пруга ка Јамболу.

Тунџа — извире на Балкану пл. источно од Јумрукчала. Протиче кроз Казанличко и Сливенско поље. Овде нагло мења правац на југ, тече широком долином, у којој се разлива, док се не завуче између Дервенских висова и Сакар планине, где јој се долина знатно сужава.

Знатна јој је лева притока *Азмак*.

Река Тунџа прима у своју широку долину, посредством својих притока, све оне путеве који преко превоја Источног Балкана воде са севера и својом долином упућује их ка Једрену.

Долином њене притоке Азмака води пут и железничка пруга преко Карнобата и Ајтоша за Бургас.

Десне пришоке — стичу са северних огранака Родопе дубоким, каменитим и шумовитим клисурама и богате водом, али као бујне плањинске реке, силазе у Тракијску низију, кроз коју дуго не теку, јер се одмах уливају у Марицу.

Важне су притоке:

Ели дере — важна што њеном долином води пут: Татар Пазарџик — Лежен — Мехомија (овуда треба да прође и железничка пруга за долину Месте).

Кричимска река — дуга, богата водом; на њој се граде многи построји за електричне инсталације.

Чепеларска река — важна што њеном долином води добар пут. Станимака — прелаз Чепелар — Пашмакли.

Арда — је највећа десна притока Маричина. То је планинска река. Протиче између Источне и Јужне Родопе. Долина јој је клисураста. У Једренском пољу је велика река.

За Бугарску р. Марица има велики економски и војнички значај.

Пространи њен басен — Јужна Бугарска (Тракија), са којом чине једну целину и поља у Подбалканском коридору, преставља најплоднији крај на Балканскоме Полуострву, у коме све успева: од најбоље пшенице (загарије) до пиринча, винове лозе, дувана, памука, кестења, ружа и др. Околне планине, богате пространим пашњацима, препуне су ситном стоком. Притоке Маричине, које су дубоко зашле у планинске масиве, омогућиле су коришћење свега њиховога ботаства. Све то огромно богатство Јужне Бугарске долином р. Марице и њених притока избија на морска пристаништа Бургас, Деде Агач и Цариград, а одавде на простране прекоморске путеве.

Долином њеном води железничка пруга светскога значаја, која је продужење онога светскога пута који се од Ниша из долине Мораве, преко долине Нишаве и Софијског поља наставља, ево овуда, и даље ка Цариграду.

б) *Месџа* — стиче са јужних падина Рило пл. из њених језера и слива се у котлину код Разлога. Ту прима многе мале притоке. Увећана, р. Места даље протиче кроз лепу, али тесну

и тешко пролазну *Момину клисуру* (дугу 30 км.) између Родопе и Пирин пл. Из ове клисуре улази у Неврокопско поље, из кога наново улази (у Грчкој) у дугу, камениту и тешко пролазну клисуру, коју чине планине Боздаг и Родопа. Када изиђе из ове клисуре, Места тече на југ, у блатњавом Саришабанском пољу улива се делтом у Бело Море, према острву Тасосу.

Места је дубока, богата водом и брза река.

Услед јако степњене, камените и тешко проходне долине која уз то нема ни комуникација, р. Места нема никакав већи значај. У случају операција овуда би биле упућене некакве снаге са помоћном улогом. Ако Бугари успу да саграде намеравану железничку пругу, те тако да боље вежу долину њену са долином р. Марице, и она ће добити већи војнички значај.

б.) *Сџрума* — стиче са пл. Витоша. Пошто се пробије кроз клисуру између Голог брда и Љуљин пл. протиче кроз високо Перничко поље. Ту прима своју десну притоку *Коњску реку*, која долази из Брезничког поља, а затим протиче кроз Радомирско поље. Из овога поља поново улази у лепу клисуру између Коњавске паланине и планина у Крајишту (на нашој граници). Овом клисуром води и железничка пруга Радомир—Ћустендил. Из ове клисуре улази у Ћустендиско поље. Овде прима многе притоке, међу којима је најважнија *Драговишица* река, која извире у нашој држави. Из овога поља Струма наново улази у теснац којим тече све до Кочариновског поља. Овде прима своју леву притоку *Рилску реку*, важну због доброга пуга из долине Струме на Рило пл. (Рилски Манастир). Пошто прође и кроз Горњо Цумајско поље протиче кроз дугу и тесну клисуру *Кресна* (25 км.) из које улази у Мелничко поље. Овде прима с десне стране своју највећу притоку р. *Сџрумицу* (извире у нашој држави) која, кад се пробије кроз Кључку клисуру, протиче кроз Петричко поље, пробија се кроз теснац између Петричког и Мелничког поља и улива се у р. Струму,

Струма, сада већ као велика река, пробија се у (Грчкој) кроз *Рупелски теснац* (између Беласице и огранка Пирин пл.), чије су стеновите стране високе и стрме, протиче кроз Сереско поље, улива се у Тахинско језеро, које се кратким отоком излива у Орфански залив.

Струма је од великог економског и војничког значаја,

Као дугачка река (око 400 км.) протиче кроз већи део поља Ј. З. Бугарске, а преко својих притока у вези је и са

осталим околним пољима. Многа од њих чини богатим и плодним, пошто се уз њену долину дубоко у Бугарској осећа и утицај средоземне климе.

Њеном долином, од Петрича до Бобошева, а даље преко Коњавске пл, до Радомира иде и железничка пруга уског колосека.

Војнички јој је значај у томе, што њена долина представља најугоднији операциски правац између Грчке и Бугарске; што из њене долине води неколико путева у нашу државу и што, у вези са долином р. Искра, представља једну важну, доста кратку бразду која из Бугарског Подунавља води ка Беломе Мору — Орфанском или Солунском заливу.

Језера.

Језера у Бугарској има, али су од малог значаја. Има их дуж Дунава, у приморју (код Варне и Бургаса) и на планинама (Драгоманско блато и алпска језера на Рили; Родопи и Пирин планини).

Мора.

Бугарској припада један део западне обале Црнога Мора (311 км.). Обале су му већином стрме и високе те зато тешко приступачне. Ниска је обала само при ушћу Камчије, али је овде мочарна, код Варне и Бургаса.

Било да је обала висока или ниска, линија дубине мора по којој могу пловити већи морски бродови далеко је од обале. Због овога, као и због тога што је обала на целој дужини добро брањена, искрцавање трупа (десант) и продирање у унутрашњост било би тешко.

Једина добра пристаништа су Варна и Бургас, која су од велике економске важности за Бугарску, пошто су железничким пругама везана са унутрашњошћу Бугарске, и то Варна са сев. Бугарском а Бургас са јуж. Бугарском.

Пловидба на Црном море отежана је јаким ветровима и честим бурама, а уз то се сматра као затворено море, те би у случају рата, коришћење истим зависило од држања Турске према Бугарској.

IV. Клима.

Ма да је Бугарска мала, ипак јој је клима веома разноврсна. Разликују се 4 климатске области:

1. — *Подунавље* има континенталну климу коју има и Средња и Источна Европа. Нагнута ка северу и отворена према северу и сев.-истоку, изложена је с.-и. ветровима.

2. — *Црноморска област* — тесан појас земље покрај Црнога мора, који се одликује овим појавама: зиме су топле, снег се брзо отопи; лета нису жарка; мало има воденога талога а највише га има лети и зими.

3. — *Планинска област* која обухвата планине и поља у ј.-з. Бугарској и суседне високе планине. Овде је температура ниска, зиме су студене, а и лета су хладна. Хладноћа је већа у пољима која су ограђена планинама са свих страна (као што су Софијско, Самоковско, Ихтиманско) него у пољима која имају отвора, нарочито долином р. Струме (као што су Тустендилско, Радомирско и Дупничко). У неким пољима у долини р. Струме осећа се и утицај топлих струја с југа (као што је Кочариновско поље). У целој области има много воденога талога.

4. — *Тракијска и Македонска област* — обухвата Јужну Бугарску (горњу Тракију) и Македонију. И по температури и по воденом талогу овде је прелазна област од континенталне ка средоземној клими. Затворена са севера високом вододелницом, грбеном Балкана, заштићена је од утицаја сев. хладних ветрова, али је тако исто ограђена и са југа високим билом Риле и Родопе, кроз чије се проломе, долином Марице и Струме ипак осећа утицај топле средоземне климе.

Сличну климу имају и поља у Подбалканском коридору

Клима у Бугарској је здрава; изузетак праве блатни места покрај Дунава, р. Марице а нарочито поред Црнога мора око Бургаса. где влада маларија.

V. Становништво.

Број и густина — Бугарска има 4,861.839 становника.

Густина насељења је 47 становника на 1 км². Густина није у свим областима једнака. Најгушће је насељена од Видина до Варне у Тракији од Татар-Пазарџика до Хаскова. Густо су насељена и нека поља на сев. падинама Балкана (Габровско, Дреновско) и у ј.-з. Бугарској (Софијско, Тустендилско и др.).

Прираштај становништва је добар.

Народности — у Бугарској је становништво доста разноврсно у националном смислу, али је велика већина Бугара.

Сем њих, у Бугарској има Турака (око 580.000) који живе у маси на Дели-Орману, крај обала Црнога мора, у источној Тракији, и долини Арде.

Татара, Цигана, Влаха, Грка (поглавито у приморју), Јермена, Јевреја има у мањем броју.

Бугари су мешавина Словена, који су у IV веку населили источни део Балканског Полуострва и више других народа туранског порекла, као: Бугара, Печењеге, Кумана и Турака. Од Словена су наследили језик, а дали им многе своје рђаве особине, којима се и данас, у главноме одликује Бугарски народ.

Особине. — Бугари су здрави, вредни и штедљиви; лукави су, тврдоглави, себични, подмукли и неверљиви; као војници су добро дисциплиновани и храбри, али недовољно индивидуално развијени и без иницијативе.

Физичким особинама, карактером, језиком и обичајима се знатно разликују т. зв. *Шопови*, насељење дуж границе према нашој Држави (у пољима Софиском, Радомирском, Брезничком и др.), које чини прелаз између нас и Бугара. Они су упорни, конзервативни, живе задружним животом и чувају наше старе обичаје.

Вера. — По вери је насељење у Бугарског подељено на Хришћане (православне, католике, протестанте и јермено-грегоријанце), Мухамеданце и Израиле.

Најбројнији су источно-православни (Бугари, Грци и др.) свега 84%.

Мухамеданци су Турци, Татари, Цигани и др. 14%

Бројно долазе после ових вероисповести: католици и осгали.

Просвета. — Ма да је основна настава обавезна и бесплатна, велики је број бугарских поданика неписмен. Писмених има око 34%. Писменост је заостала у селу и код великог броја становништва других народности (Турци, Цигани и др). Писменост добро напредује; међу рекрутима у 1920. год. око 82% било је писмених.

Школа има:

основних — у довољном броју

средњих — нижих у свакој вароши а виших у свакој већој вароши;

стручних, војних, духовних, учитељских, привредних и трговачких.

VI. Насељена места.

Подизање и развиће насељених места зависи од надморске висине, географске развијености, хидрографских, економских и других културних услова.

Насеља се деле на три групе :

колебе — у високим планинским деловима где је могуће махом сточарство ;

села — у долинама, котлинама и пољима, где је могућа земљорадња и

градови — насеља подигнута из потребе занатских и фабричких производа и размене добара.

Северна Бугарска — плодна, добро обрађена, богата земљорадничким и сточарским производима; са пространим шумама на падинама Балкана; богата воденом снагом и рудним благом у планинама; најзад, крај важних пловних комуникација Дунава и Црнога мора, омогућила је да се развију многа насељена места, међу којима су најважнији градови: на падинама Балкана: Белоградчик, Враца, Орханија. Тројан, Габрово, Дреново и Елена; у Подунављу, на обали Дунава важни су као пристаништа за извоз: Видин, Лом, Никопољ. Самовит, Свиштов и Русчук, као најважније дунавско пристаниште (14'000) ст. У унутрашњости Сев. Бугарске су: Плевна (27.000), Трново (12.000), Разград (14.000). У источноме делу су: Шумен (23.000) Варна (50.000) — ово важно, модерно пристаниште на Црном мореу.

Јужна Бугарска — Још повољнији услови климатски, географски и културни него што су у Сев. Бугарској, омогућили су развиће многих, богатих и великих насељених места, као што су: у подбалканској области: Сливен (28.000), Казанлик, Калофер, Карлово и др.; у родопској области: Станимака; у долини Марице: Татар Пазарџик (19.000), Пловдив (63.000) (важан индустријски град), Хасково (19.000), Стара Загора (26.000) Јамбол (19.000); у тракијском приморју: Бургас (22.000) важно пристаниште, врата Јужне Бугарске на Црном мореу.

У *Ј. З. Бугарској*. — По пољима њеним, зависно од величине и богатства, развиле су се мање или веће вароши. Овде су: *Софија* (150.000), престоница, културни и политички центар Бугарске. У индустријском погледу добија све већи значај; Радомир, Три, Дупница, Самоков, Тустентил (15.000), Неврокоп све у истоименим пољима.

VII Народна привреда.

1. Земљорадња.

Бугарска је претежно земљорадничка. 75% целокупног становништва бави се земљорадњом и сточарством.

У Бугарској постоје мали сопственици земље, т. ј. земља је у рукама оних који је и раде.

Обрађене површине и жетвени приноси после рата умањили су се.

Начин обраде земље је још примитиван, те је и принос недовољан према природној погодности и плодности земље.

Гаји се :

а) *Зрнаста храна*. — (која заузима $\frac{3}{4}$ обрађене земље). Средњи годишњи принос је око 2 милиона тона хране и 3 милиона тона сламе; око 30% жетвеног приноса се извози. Сеју се :

пшеница — највише и то у источном и средњем делу подунавља и у Тракијској низији;

кукуруз — производи се после пшенице највише;

раж — гаји се на високим површинама Балкана и Родопе, пошто подноси већу хладноћу и мршавију земљу;

јечам — производи се одмах после кукуруза највише и то поглавито у подунављу;

пиринач — сеје се у околини Татар Пазарџика и Пловдива, а по мало и у још неким мањим пољима (Кочариновско, Мелнишко и Петричко поље.)

б) *индустријско биље* — које заузима све већу површину, даје приходе веће него зрнаста храна а и услед развоја индустрије све је већа тражња. Гаји се :

дуван — као главна индустријска биљка. Најбољи је у Хаскову, Дупничком, Неврокопском и Г. Цумајском пољу. Производња му јако расте. Извози се;

мак — служи за добијање афиона, семена и масла;

памук — добија се мало;

лан — производи се мало и не подмирује потребе;

конопља — гаји се више од лана;

шећерна репа — гаји се по целој Бугарској; задовољава потребе 5 фабрика шећера, колико их има у Бугарској;

ружа — гаји се у Јужној Бугарској; из ње се добија ружино уље.

в) *Виноградарство* — после цереалија и дувана доноси највеће приходе земљорадницима; велики део варошког становништва живи од виноградарства (вароши у којима је изумрла занатска индустрија). Највише се гаји у ова 4 појаса: Бугарско Подунавље, јужне падине Балкана и Средња Гора, сев. падине Родопе и у Македонији (Мелник и Петрич).

г.) *Башиенско поврће* — Бугари су добри градинари. Као такви иду и у друге државе (Румунију, Русију, Аустрију, Мацарску и др.). Чувено је градинарство у околини Вилна, Трнова, Лома и др. Гаји се: пасуљ, који се много извози; кромпир, који се све више користи за храну и добијање шпиритуса; лук и др.

д.) *Воћарство* — добро је развијено, највише у Ђустендилском пољу и на сев. падинама Балкана. Највише се гаји шљива, а затим и остало воће оба климатска појаса: крушка, јабука, ораси, кестен, мушмуле, бадем и др.

ђ.) *Шумарство* — Бугарска је богата шумама; 25% целокупне површине је под шумама. Многе су од раније посечене; које су остале, далеко су од путева и насељених места. Њима су покривене све планине у Бугарској (Балкан, Рила и Родоп). најраспрострањеније су букове шуме и то на Балкану, средњем делу Средње горе, на Странци; храста има највише на Дели Орману; бор, јела и смрека расту на Рили, Родопи и Пирин планини,

Равнице су без шума. Бугарско Подунавље се снабдева дрветом из Румуније и Аустрије.

Мало се извози, највише у Турску.

2.) *Стоочарство*. — После земљорадње сточарство је главно занимање бугарског становништва. Стоочарство није на висини на којој би могло да буде.

Гаје се:

Коњ — којих има око 400.000. Становништво више воле волове. Најбољи су коњи међу Турцима у Дели Орману, но и ту се, та добра раса, губи.

Говеда (краве и волови) — има их 1,800.000. Немају добру расу. За бугарску војску су од великога значаја, јер је у њима главна вучна снага за све возове, као што је било и у прошлим ратовима (од 1912—1919. год.).

Биволи — 418.000 — који се највише гаје на Дели Орману и око реке Камчије.

Мазге — има их мало на Родопи. Од ситне стоке гаје се:
 Овце — (око 9 милиона), за које има повољних услова.
 Највише их има око Бургаса, око Софије и на Родопи;
 Козе — (око 1'5 милион) — број им опада.
 Свиње — (око 1 милиона) — број им расте.
 Живинарство — (око 7 милиона), напредно је; важан извозни артикал; .

Пчеларство — брзо се развија и усавршава.

Свиларство — се добро развија (1921. год. произведено је 1'6 милиона кгр. чаура).

Рибарство — је поглавито развијено у Црном -мору и на Дунаву.

3. *Рударство* — Рудним благом Бугарска је богата, али га не користи у довољној мери услед недостатка капитала, специјалиста, и лаких, јевтиних превозних средстава.

Од руда има:

Угљена — каменог и лигнита.

Каменог угља има мало. Копа се по мало у Тревненској планини и Балкану (око Белоградчика, Габрава, с. з. од Сливена).

Лигнита има много више. Има га у базену владајско — пернишком, где је најважнији државни рудник у *Пернику* (око 1 милион тона годишње), који се употребљава за фабрике и железнице. Много га има око Хаскова, затим у Софијском и Радомирском пољу и т. д.

Колико се сада добива угља — недовољно је.

Гвожђа — нема у довољним количинама. Највише га има око Самокова, а има га и у Рили и Родопи.

Бакра — има на много места. Важна су рудишта у Врачанској планини, а прерађује се у долини Искра (станица Елисајна).

Има још сребра, које се сада не вади, злата у рекама, олова, мрамора, литографског камена, гранита и гнајса. Сланих извора има око вароши Провадије, где се со добија испаравањем. Морска се со добија највише на јужном делу црноморског приморја. Укупно се годишње добија морске соли око 30 милиона кгр.

4. *Индустрија*. — Домаћа индустрија је сведена на израду домаћих потреба и то највише на израду платна, шајка, ћилимова и др.

Занатска индустрија је јако опала и стално опада, јер је потискује јака и јевтина конкуренција фабричке индустрије.

Фабричка индустрија се почела развијати интензивније тек од 1897. године, но и она се у своме развоју има да бори са великим сметњама, као што је: недостатак капитала, недостатак каменог угља, недостатак у добрим сировинама, недостатак у спремном персоналу, јефтином и брзом подвозу и несређено политичко стање земље. Ну и поред свега овога, индустрија се брзо развија (1922. год. било је 1541 фабричко предузеће са капиталом од 4 милијарде и 56000 запослених радника).

Карактеристично је за бугарску индустрију да она производи, у главном, само за унутрашњу пијацу и да се, у томе правцу, све више развија. Сем шећера и дувана њени производи нису предмет великог извоза. На њу је од великог утицаја страни капитал. У појединим гранама (дуван, бакар, шећер), страни капитал има скоро одлучну реч.

Производња електричне снаге и поред повољних услова (планински карактер водом богатих река) је мало развијена: у Софији Варни, Рушчуку, Лому, Габрову (свега 14 предузећа).

Гради се велика електрична инсталација на Кричимској реци, (која је од великог значаја за целу Тракију).

За сада је у Бугарској најразвијенија индустрија за прераду пољопривредних продуката као: млинарство — које представља најважнију индустријску грану (ангажовано је 826 милиона лева).

Израда теста (макарона, фиде, гриса и др.) — развијена је напоредо са млинарством;

Пиваре — које задовољавају домаћу потрошњу (15 пивара);

Фабрика шећера — има 5 које задовољавају домаћу потребу. (Сви су изгледу да ће се ова индустрија јако развити).

Фабрике шпиритуса и шпиритуозних пића;

прерада дувана — је врло добро развијена; има 47 већих фабрика које прерађују $4\frac{1}{2}$ милиона кгр. дувана; (од 40 милиона кгр. колико се годишње производи).

Од осталих индустријских грана развијена је текстилна индустрија (има 38 фабрика за израду вунених тканина) Центри ове индустрије су Габрово и Сливен; кожарска индустрија — добро је развијена, али не може да преради сву кожу, која се непрерађена извози.

Металургиска индустрија је слабо развијена и сведена само на израду пољопривредног алата и осталих ситнијих потреба.

Млечна индустрија — се развија.

Керамичка индустрија — добро је развијена.

Ружино уље — важан производ хемиске индустрије добија се још већим делом на примитиван начин; постоји и савременији начин прераде.

5. *Трговина*. — *Унуџрашња* — добро је развијена и изражена је у међусобној размени добара, чију интезивност све више потпомажу добре комуникације и брз саобраћај.

Спољашња — је колебљива, јер много зависи од жетве, т. ј. како је плодна година била, пошто су артикли бугарске извозне трговине готово искључиво земљораднички производи.

Извоз — постепено расте (у 1924. год. 4⁹ милијарди лева). Извози: дуван, зрнасту храну, варива и њихове производе, живе животиње, заклану стоку, коже, ружино уље и др.

Увоз — је велики, пошто је Бугарска заостала у индустријском погледу. Увозе се, махом, индустријски производи (80%), колонијални, тропски и полутропски производи и плодови.

Највише се увозе текстилни производи; затим метални и њихове прерађевине (машине и друге фабричке прерађевине). Трговачких веза има са Аустријом, Чехословачком, Немачком, (са којом је у најјачим трговачким везама, јер је трговина с њом у 1924. год. била на I. месту), Енглеском, Италијом (која долази одмах после Немачке), Француском, Белгијом. После рата развијају се везе са Сједињеним Државама Америчким и т. д.

Трговина са нашом државом је слаба, пошто ми производимо оно исто што и Бугарска. Већи је извоз из наше државе (коношља, камени угаљ, свиње, свињско месо и т. д.)

6. *Финансије* — Финансије у Бугарској нису здраве. узроци овоме су:

1. — Велики државни дуг, повећан нарочито издацима за време светскога рата, као и делом турскога дуга, који припада на територију, добивену од Турске 1913. год.

2. — Ратна штета од 2^{1/2} милијаде златних франака, коју је Бугарска осуђена да плати са интересом 5% за 35 година, по уговору о миру, као побеђена држава у светскоме рату.

3. — Оштета у природи т. ј. у стоци и угљу, коју је дужна била накнадити нашој држави, Румунији и Грчкој.

4. — Дефицити у буџету услед већих расхода него што су приходи;

5. — Пасивна трговина ;
6. — Несређене унутрашње политичке прилике у земљи;
7. — Недавно одобрени и у неколико већ примљени т. зв. избеглички зајам добивен од Друштва Народа за збрињавање избеглица, које су у Бугарску добили највећим делом из Грчке.

И ако су јој финансије оволико оптерећене, валута јој добро стоји, а само зато, што Бугарска располаже са доста природног богатства.

VIII. Комуникације.

1. Железнице.

Све су железнице у државним рукама.

Постоје ове железничке пруге :

а) Централна линија:

Варна — Каспичан — Г. Ореховица — Плевна — Мездра — Искарски пролом — Софија. —

која спаја Ј. З. Бугарску са Црним морем и уздуж пролази кроз већи део Бугарског Подунавља. Има волики економски и војнички значај, јер изводи Северну Бугарску на најважнији правац — Нишавско — Марички непосредно у самом почетку његовом у Бугарској, а према северном фронту је рокадна пруга са многим крацима који изводе на сам гранични фронт, као што су :

Рушчук — Горња Ореховица, Свиштов — Левски, Самовит— Плевна, Червен брег — Бела Слатина за Орахово (уски колосек), Мездра — Враца — Видин, од ове се одвајају краци ка Лому и ка Буковици. Пошто се сви ови краци завршавају на добрим Дунавским пристаништима, имају и велики економски значај.

Линија Рушчук—Г. Ореховица продужава се на југ као прекобалканска линија, пробија се испод гребена Балкана тунелом, спушта се у Казанличко поље и кроз Дервентску клисуру у Средњој Гори изилази у Тракијску низију и сједињава се са јужно-бугарском железницом у Ст. Загори. Има велики економски и војнички значај, а много ће добити ако се код Свиштова мостом преко Дунава веже са румунским железницама.

б.) Цариградска линија — која је део линије светскога значаја Берлин—Багдад, и која спаја З. и С. Европу са Цариградом, Малом Азијом и Месопотамијом. Улази у Бугарску источно од Цариброда па преко

Драгомана—Софије—Ихтимана—Татар Пазарцика—Пловдива—Свилена (Мустафа-паша)

води ка Једрену и даље ка Цариграду. Од великог је економског значаја, јер доводи Бугарску у везу са Ср. и З. Европом и Цариградом, а у војничком погледу је важна пошто води најважнијим правцем са западног граничног фронта у животни центар Бугарске — Марички басен. — Према јужноме фронту је важна рокадна линија.

в.) Линија: Софија—Перник—Радомир—Ћустендил—Ђујешево продужење је централне линије. Важна је у економском погледу јер отвара целу ј.-з. Бугарску, а у војничком погледу важна је што изводи ка нашем граничном фронту, на правац најважнији према Јужној Србији.

Од ње се одваја пруга уског колосека : Радомир—Дупница—Петрич.

г.) Од Цариградске пруге се одвајају линије :

Пловдив—Чирпан—Стара Загора—Бургас и

Трново—Сејмен—Стара Загора. Ове линије везују Ј. Бугарску са главним пристаништем Бургасом.

д.) Пруга Варна—Рушчук.

Граде се још неке линије од којих су значајније:

Шумен—Карнобат,

Сарамбеј—Неврокоп и др.

Целокупна дужина свих железница износи 2700 км., од којих 350 км. уског колосека.

Како су постављене железничке пруге према нашем граничном фронту, може се искомбиновати важна рокадна линија, већим делом нормалног колосека :

Видин—Враца—Софија—Ћустендил, чије је продужење пруга уског колосека

Радомир—Дупница—Петрич.

На ову управно изводе: она у С. Бугарској, која почиње у Варни и она у Јужној Бугарској, која почиње у Бургасу.

Ове су пруге спојене попречном пругом

Трново—Ст. Загора.

Све су пруге простога колосека; имају велике успоне и станична одстојања, те њихова транспортна моћ није велика. Мрежа није густа, а нарочито је без пруга област Родопских планина, према јужноме фронту.

2. Пушеви.

Главни путеви (који нису свуда успособљени за тежак саобраћај — нису шосирани) могу се комбиновати у три групе: четири пута која уздуж просецају Бугарску,

путеви који су управни на ове и спајају их на целој дужини и

путеви у Македонији — у области Риле, Родопе и Пирин планине.

У првој групи су :

а) пут крај Дунава који води од Видина до Рушчука (и даље); више је у употреби зими, када престане саобраћај Дунавом ;

б) северни подбалкански пут, који води северним предпланинама Балкана од Видина до Варне :

Белоградчик—Берковица—Враца—Орханија—Ловеч—Селвијево—Трново—Осман Пазар—Шумен.

в) Јужни подбалкански пут, који води кроз подбалкански коридор :

Софија—Златица—Карлово—Казанлик — Сливен—Карнобат—Бургас.

г) Цариградски пут, стари римски међународни пут, кроз Бугарску води од Драгомана преко Софије—Ихтиманског превоја—Татар Пазарџика—Пловдива—Хаскова за Једрене. На овај пут изилази и онај, који силази са превоја Деве-бајира, те са нашег граничног фронта преко

Тустендила—Дупнице—Самокова—Момином клисуром — долази до Татар Пазарџика.

У другу групу долазе ови путеви :

Видин—Кула—Вршка Чука—Зајечар

Видин (и Лом) — Белоградчик — превој Св. Никола—Ниш

Лом—Петрохански (Гиначки) превој — Софија

Софија — Арабконашки превој — Орханија — Плевна (са огранком за Рахово);

Никопољ—Плевна—Ловеч—Тројан—Тројански прелаз — Карлово—Пловдив ;

Свиштов (и Рушчук)—Трново—Дреново—Габрово—прелаз Шипка—Казанлик—Калофер (или преко Ст. Загоре) — Пловдив.

Од Трнова се одваја пут :

Елена—Тврдички превој—Нова Загора—Ст. Загора—Чирпан—Пловдив.

Рушчук—Разград—Ески Џумаја—Осман Пазар—Котленски
 превој—Котел—Јамбол—Кавакли—Једрене;

Шумен—Преслав—Врбички превој—Јамбол;

Варна—Провадија—Лапушински превој—Бургас.

У трећој групи су ови путеви:

Долином Струме: Софија — Дупница—Кочариново—
 Кресна—Рупелски теснац—Серез;

Долином Месте: Драма (у Грчкој)—Неврокоп—Разлог
 (Мехомија)—Аврамовски превој—Чепино—Татар Пазарцик;

Од Неврокопа се одваја пут преко Довлена за Пловдив и
 преко Пирин пл., за Мелник—Петрич—Струмицу;

Махомија—Џумаја.

Пловдив—Чепеларски прелаз—Ксанти и

Хасково—Крџали—Ћумурџина.

Као рокадни пут према нашем граничном фронту могао
 би бити онај, који води из Видина — преко Фердинандова —
 Петроханског (Гиначког) превоја — Софије—Радомира (Дупнице)
 Џумаје—ка Петричу. На њега изилазе сви они путеви који
 прелазе наш гранични фронт (који су нам од раније познати),
 а од њега даље у унутрашњост воде раније поменути путеви
 кроз С. и Ј. Бугарску.

3. Водени путјеви.

Ниједна унутрашња река у Бугарској није пловна. Једини
 водени путеви су Дунав и Црно Море.

Дунав је водени пут који везује Бугарску са Сред-
 њом Европом, са живо развијеном трговином, нарочито жи-
 том. Када је Варна везана железницом са унутрашњошћу
 Бугарске, важност Дунава, као воденога пута, много је опала,
 јер је, сада, највећи део трговине прешао на други водени
 пут — Црно море. Његову вредност, као воденога пута, пове-
 ћава добра веза његових пристаништа са унутрашњошћу. Нај-
 важније је трговачко пристаниште на Дунаву, поред више њих,
 Рушчук.

Извесно време зими, за време кретања леда, саобраћај се
 на Дунаву обуставља.

Црно море Бугарској осигурава економску независност.
 Значај овога пута се све више подиже. Најважније је трго-
 вачко пристаниште Варна (55% целокупне трговине на Црном
 мору), а затим Бургас (40%).

Бугарска трговачка флота на Црном мору је мала (6300 тона) и одржава трговачке везе са Цариградом, Беломорским острвима, Грчком и Египтом.

д.) *Пошта, телеграф и телефон.*

Телеграфских линија има 8400 км. и везује све вароши и већа села. У Видину и Рушчуку има телеграфску везу са Румунијом.

У Варни, Софији, Шумли и Ћустендилу постоје бежичне станце.

Телефонских линија има око 1100 км.

У Рушчуку је веза са телефонским линијама у Румунији.

IX. Државно уређење и управа.

Бугарска је уставна, парламентарна и наследна Краљевина. Законодавну власт дели Краљ са Народном Скупштином (Собрањем).

Народна Скупштина је обична и велика. Велика Народна Скупштина решава питања од већег значаја (ревизију Устава и т. д.), а редовно се састаје обична Скупштина, за коју се посланици бирају на 4 године.

Право гласа имају сви грађани старији од 21 године (активно), а пасивно право имају лица почев од 30 година.

Управну власт дели краљ са владом, која има 10 милистара са председником владе на челу.

Земља је у административном погледу подељена на округе, а ови на срезове.

Судска власт је независна. Највиши суд је Касациони, а затим Апелациони, окружни и срески.

X. Политика.

Унутрашња. — Унутрашњи живот у Бугарској је веома жив и готово редовно крвав, и у себи јасно носи огромну разлику начела у погледу оријентације спољне политике њене. Политичке партије су груписане у главном у два блока, који међусобно воде борбу до истребљења. Бојазан од кржаве освете тлачених политичких противника, садањи режим грозничаво држи на власти, који у тој крвавој борби не бира средства.

Спољашња. — Спољашња политика Бугарске прожета је идејама реванша и хегемоније на Балканском полуострву. Ту-чена у ратовима 1913. г. и у Светскоме рату 1914.—18. го-

дине, имала је да поднесе све тешкоће уговора о миру. Те исте идеје које су јој донеле поразе — не остављају је ни данас. Велика идеја Словенске солидарности и пријатељства са осталим државама Балканског Полуострва налазе одзива код малог броја присталица, који се од данашњег режима баш због тога прогањају као издајници праве народне идеје и жеља.

Према свим својим суседима: нама, Румунима, Грцима и Турцима не гаји никакве пријатељске осећаје, и једина јој је идеја осветити своје поразе у поменутих ратовима са тим државама, а границе своје проширити донде, докле је она произвољно изабрала или докле су разбојничке банде њене мучки просуле крв становника њених суседа. У тој намери, она сада тражи пријатељство оних сила, које би је, сличним својим намерама, потпомогле.

Обзиром на све, ми у Бугарима имамо да видимо непријатеља, који ће хитно, међу првима поћи против нас.

XI. Војска.

A. Организација војске.

1. Закон о устројству војске.

Организација војске изведена је на на основи Закона о устројству војске од 1921. год., који је састављен по одредбама Нејскога уговора о миру.

2. Војно територијална подела земље.

Земља је подељена на три војне (армиске) области. Седишта ових су:

- I — у Софији
- II — у Пловдиву и
- III — у Шумену

Свака ова област подељена је на пуковске војне округе, којих има онолико, колико има пешадиских пукова у своме саставу (у ствари дивизијске области)

Они су подељени на батаљонске области (у ствари пуковске). Свака од ових областу (има их 24) врши упис, преглед и пријем пријављених добровољаца.

3. Вид и јачина војске.

Бугарска је војска најамничка, јер по одредбама Нејскога уговора, Бугарској је забрањено да има војску попуњену системом опште обавезе служења.

Поменути уговором о миру утврђено је, да укупно бројно стање официра, подофицира и војника не сме прелазити 33000 људи¹⁾. Овим се хтело да Бугарска нема могућности да ствара јачи кадар резервне војске. Али она ту одредбу изиграва разним начинима, међу којима је најочивљивији: *апишћа обавеза рада*, која је заменила општу војну обавезу. Под изговором да јој је потребна радна снага за јавне послове, Бугарска је увела редовну обавезу рада, којој подлежу сви мушкарци са навршеном 20. годином. Она траје 8 месеци. Ово се време користи да се људство и војнички обучи. Сем редовне обавезе, постоји и ванредна, која траје 10 дана годишње. Годишњи контингент овако извежбаних младића варира од 32 — 35 хиљада.

4. Попуна војске.

а) Рок добровољне службе и рекрутовање :

Попуна војске врши се врбовањем. Сваки подофицир и војник склапа са државом уговор. Обавезан рок за војнике је 12 година²⁾ непрекидне службе, коју може напустити само када за службу постане неспособан.

Упис добровољаца се врши код „бироа за попуна армије добровољцима,“ којих има 24 (колико има свега сада батаљона).

б) Подофицирима.

Подофицирски чин може добити сваки војник после дво-годишње редовске службе и који сврши подофицирски курс у својој команди, ако буде било празнога места и ако га предложе претпостављени.

Подофицир може служити до 45 година живота.

в) Официрима.

Официри се добијају само из Војне Академије, и то за све родове војске и жандармерију постоји само, једва Војна Академија, чији курс траје 3 године. У Академију се примају само ђаци са потпуним гимназиским образовањем (положеним испитом зрелости).

г.) *Силоком и комором* — Војска се попуњава стоком и комором на основи закона у самој држави.

Садања се комора састоји од кола са запрегом и товарних коња.

¹⁾ 20.000 људи у армији: 3000 — у пограничној стражи и 10.000 у жандармерији.

²⁾ За оне у жандармерији и граничној стражи — 6 година.

д) *Оружјем, оружном и материјалном спремом.*

Нејским уговором о миру Бугарској је забрањена израда оружја и муниције за више од 33 хиљаде људи. Вишак наоружања уништен је, али не све, јер оружја у народу има још много скривенога.

Бугарској је дозвољено да може имати само 1, и то државну, фабрику оружја.

Б. Формација војске у миру.

Врховни командант је Краљ.

На челу је Министар војни.

Министарство војно има 10 одељења и географски институт.

Свака од напред поменутих (три) војних области (армијских) има у своме саставу:

2—3 пешад пука *)

2—3 дивизиона пољске артилерије;

1 коњички пук;

1 инжињерски батаљон;

артилеријске групе по утврђеним местима на тој области;

1 муницијско слагалиште;

1 санитетско слагалиште,

1 војни суд.

Ван састава ових армијских команди су:

8 жандармериских коњичких пукова;

обалска артилерија;

2 железничка батаљона;

16 жандармериских пешад. батаљона;

8 сектара граничне страже.

Формација појединих родова војске и струка овако је изведена:

а) *Пешадија*

Највећа јединица је пук, који има 3 батаљона, од по 3 пешад. и 1 митраљеске чете.

Сваки пук има још и по 1 допунски батаљон (1—8).

Сваки пук носи назив старе дивизије из које је он постао.

Сваки батаљон носи назив старог пука; има своју заставу и музику.

Сваки командант пука има свога помоћника.

Свега има пешадије:

*) III Арм. Област има 2 пешад. пука.

8 пукова — 24 батаљона и
8 допунских батаљона.

б) *Артиљерија*

Артиљерија се дели на: пољску и тврђавску.

Пољска артиљерија је формирана у 8 дивизиона (највећа артил. команда); сваки дивизион има по 3 батерије.

Тврђавска артиљерија је формирана по групама, а све су распоређене по утврђеним местима (Софија, Видин, Шумен, Варна и Бургас).

в) *Коњица,*

Свих 11 старих коњичких пукова су задржани, само под разним видовима.

Сада има 3 коњичка пука (1 гардијски и 2 армијска), од по 2 дивизиона, ови од по 2 ескадрана. (Остали су претворени у жандармериске коњичке пукове).

г) *Инжињерија.*

3 инжињерска батаљона, са по 2 пионирске чете, 1 рефлекторским одељењем и једним понтонирским одељењем.

1 железнички батаљон, и

1 технички батаљон.

д) *Жандармерија.*

Жандармерија се дели на пешадију и коњицу.

Пешадија.

Највећа јединица је — батаљон. Сваки батаљон има 2—4 чете. Батаљони су придодати административним окрузима.

Свега има 16 батаљона.

Коњица.

Има 8 коњичких пукова, од по 4 ескадрона (место пуковима, назвали су их групама).

Авијација.

Поменути уговором о миру Бугарској је забрањено да има војну авијатику.

Морнарица.

На Црном мору и Дунаву Бугарска има незнатне снаге, које, овакве какве су, могу да послуже за осигурање обале само у финансијском погледу.

Румунија

---

1. Положај, облик, величина и границе.

Положај. — Румунија се налази у ј.-и. делу Европе, наслоњена својом источном границом на обале Црнога Мора, а јужном на Дунав, који је знатним делом свога доњег тока у Румунији.

Према овоме, она има користи од ових светских комуникација, и ако не у довољној мери, пошто је обала приморска дуга свега око 400 км., те се пре може рећи да је континентална него приморска држава у толико пре, што на тој својој обали има само једно боље пристаниште — Констанцу (поред Акермана и Сулине).

Положај Румуније је доста важан како због Дунава, чије ушће она држи у својој власти, те тако затвара овај важан пут из Средње Европе даље за Исток, тако и због тога што се налази на правцима, који су вековима интересовали Русију у њеним аспирацијама ка Цариграду и слободном Средоземном мору.

Облик. — Румунија има облик елипсе са дужом осом исток-запад. Облик јој је прилично прикупљен, пошто и краћа оса, правцем с.-ј. није за много краћа од дуге осе. Ма да су поједини њени делови предвојени високим планинама, ипак је веза између њих добра, јер има приличан број комуникација, које воде преко ових планина.

Величина — Румуније износи 294.967 км.²

Границе. — Румунија се граничи: Црним морем, Русијом, Пољском, Чехословачком, Маџарском, нашом Краљевином и Бугарском.

а) *Граница према Маџарској* — води од тремеђе са Чехословачком на све у ј.-з. правцу, пресецајући реке Самош и

Марош на неколико километара западно од: Сатмар Немети, Нађварад, Нађсеренд и западно од Нађлака долази до Тамиша, којим води источно од Макоа, где прелази на јут и ј. - з. од Мако-а долази на тромеђу са нашом Краљевином.

Дужина ове границе је око 336 км.

Топографски је отворена и слаба, јер је повучена равницом, остављајући Румунима западне граничне планине Ердеља, као и све улазе у стешњене долине притока реке Тисе и превоје ових планина, преко којих воде путеви из Маџарске низије у унутрашњост Ердеља. Будимпешта је са ове стране готово незаштићена, док је Букурешт тако добро заштићен како простором, тако и погодним земљиштем.

Етнографски није правилно повучена, пошто велики број Маџара остаје у Румунији.

б) Граница према *Краљевини Срба, Хрватима и Словенаца* позната нам је из раније.

Високи гребен Карпата, са чијим ћемо се особинама доцније упознати, допирући до самога Дунава на простору од Голушца до Оршаве, поделио је гранични фронт на два потпуно различита одсека, који се међу собом разликују како створом границе, т. ј. куда је иста постављена, тако и обликом својим и створом унутрашњости војишта. Ти су одсеци: онај у Банату, од тромеђе са Маџарском па до дунавске клисуре (Карпата) и онај дуж Дунава, до тромеђе са Бугарском. Јачи је и природнији овај други, дуж Дунава.

Овим одсечима одговарају и посебни операцијски правци, који би у разним периодима операција имали различите улоге.

Београд, као политички, културни, и економски центар државе и важна раскрсница путева — изложенији је него Букурешт, центар Румуније, те би зато у офанзивним операцијама румунским банатски (дунавски) посебни операц. правац био важнији.

в) Граница према *Бугарској* позната нам је из раније. Дужина ове границе је 560 километара.

Део границе Дунавом је природан и јак, у толико повољнији што му је лева обала већим делом мочарна и блатњава, под многобројним језерима, кроз које постоје јасно уочљиви и одређени приступи ка Дунаву са ове стране, где су једино могући прелази нападача са југа. Ти су прилази на простору од ушћа Тимока до Калафата, према Орахову, код Корабије, Турну

Магуреле, Зимнице и Ђурђева. Дунав на овом делу преставља велику и моћну препреку, како својом ширином, тако и дубином.

Сува међа између Дунава и Црнога мора преставља отворену границу, подједнако слабу за обе стране, али ипак повољнију за Румуне, пошто се у Добруци, са доста уским фронтом, наслоњеним на Дунав и Црно море, да лако запречити непријатељу наступање кроз исту. Па и када овлада Добруцом, нападач са југа имао би да савлађује Дунав, на коме су, као и раније, унапред одређена места на којима је могуће покушати прелаз, као што је код Олтенице, Калараша, Черне воде, Хиршова и Исакче.

г) *Источну границу* — чини делом Црно море (400 км.) од Екрене па до ушћа Дњестра, којим сада води граница према Русији, која, делом, и са северне стране обухвата Румунију све до ушћа р. Збруча, где је тромеђа са Пољском. Ова граница према Русији је природна и јака, јер је Дњестар озбиљна препрека, али етнографски није правилно повучена, јер је велики део Руса остао у Румунији. Дужина ове границе је 750 километара.

д) *Северна граница* — даље на запад од р. Збруца води према:

Пољској — реком Дњестром до западно од Залешчика, где скреће на југ и западно од Сњатина пресеца р. Прут; даље у ј.-з. правцу, долином леве притоке р. Прута — Черемоша, његове притоке Бели Черемош, изводи на гребен Шумских Карпата, чијим гребеном води у с.-з. правцу до виса Коверле, на тромеђи са Чехословачком. Цео изворни део Прута остаје у Пољској.

Граница је дуга 254 км., природно је јака колико води Дњестром и кроз огранке Шумских Карпата. Отворена је на простору од Дњестра до изворног дела р. Серета, на коме се делу, са обадве стране, налазе и многобројне добре комуникације.

Чехославачкој — од виса Коверле спушта се на југ до р. Тисе, којом води све до западно од Марамарош — Сигета, одакле се пење на гребен који прати леву обалу ове реке, а са њега се спушта у равницу код Магошлигета, где је тромеђа са Маџарском.

Граница је природна и јака све док не сиђе у долину Тисе.

II Орографија

Половина Румуније испуњена је планинама.

Кроз Румунију се протеже главно било Карпата, у виду великога лука са отвором према с.-з. Од овога била се одвајају дуги огранци према југу и истоку, који се постепено спуштају, док не пређу у простране низије које се налазе на југу и истоку од Карпата. Северни и западни огранци су кратки, нарочито јужног и средњег дела Карпата, и стрмо се спуштају у уске долине река или поља са тих страна.

И ако су постављени готово по сред Румуније и разделили Ердељ од осталих делова државе, ипак нису испољили неповољан утицај, јер је веза тих области преко Карпата и могућа и већ постављена, како долинама река које га пробијају са сев. на југ, тако и преко великога броја превоја на разним висинама. Оваквим положајем, као огроман извор разноврсног природног богатства, тако потребнога држави за њено развиће и спрему у сваком правцу, добро су заштићени и експлоатација тога богатства је огарантована и у току самога рата.

Планинска област Румуније налази се у њеном северном и сев. - запад. делу, а цела је са истока и југа јасно оивичена моћним билом Карпата.

Према овоме, Румунији припадају :

- А) Главни гребен Карпата,
- Б) Северни Ердељски Карпати и
-) Западне планине ердељске висоравни.

А. Главни гребен Карпата.

Од виса Коверле, на тромеђи са Пољском и Чехословачком, овај гребен улази у Румунију, најпре као гранична планина, пошто његовим гребеном у с. - з. делу води граница између Румуније и Пољске, а нешто с. - з. од прелаза Кирилибаба улази потпуно у Румунију. У ј. - и. правцу протеже се до виса Лакоца (1778 м.), а од овога повија ка западу и на Дунаву се свршава у Румунији, а преко Дунава, у с. - и. Србији се наставља, где чини планине сев. - ист. Србије.

Овај гребен карпатски подељен је на :

- 1) Шумске Карпате,
- 2) Источне Карпате и
- 3) Трансилванске Алпе.

1) *Шумски Карпаџи*. — Простиру се од виса Коверле до превоја Кирлибабе, те Румунији припадају само јужним делом. На запад падају стрмо у долину реке Тисе и њене притоке Виса. Ка истоку се протежу паралелно главном гребену многи нижи гребени, које чине планинску област све нижих планина до линије Кути — Гура Хумора, а од те линије на исток прелазе у брдовито и брежуљкасто земљиште Буковине и Молдавије. Највећу висину (2000 м.) достижу у пл. Црна Гора, на изворном делу Тисе.

Шумом су обрасли и слабо насељени. Поједини су виси под пашњацима. Тешко су проходни и слабо комуникативни. Богати су угљеном, петролеумом и сољу.

2) *Источни Карпаџи*. — Простиру се од прелаза Кирлибаба до виса Лакоца, као непрекидан планински ланац дуг око 200 км. а широк око 100 км. Састављен је од више планинских гребена, паралелних главном, који су развијени и многим усеченим речним долинама разривени, те је чине дивљом, и тешко проходном планином. Област планине на истоку се простире до линије Гура Хумора — Пјатра — Фокшана; на Серету се већим делом стрмо свршава. Западни су му огранци кратки и стрмо се спуштају у долине река Олте и Мароша.

Чине га планине: *Келемен, Ђерђе, Чик и Берек.*

Паралелно гребену Источних Карпата, западно од истог, у изворном делу реке Мароша и Олте, пружа се планински гребен, средње висин 1600 м., сиромашан, ретко насељен, тешко проходан и са мало комуникација, под именима: *Ђерђењи пл., Харшија и Баројер пл.* Прибивен уз Марош и Олту, стрмо се спушта ка овим рекама, притешњавајући им долине са западне стране.

Падине су им ретко насељене, сиромашне и тешко проходне. Цео овај део Карпата преставља просторију неугодну за операције, а добро бране Ердељ са истока.

Много речне долине, нарочито десних притока реке Серета омогућиле су да се преко превоја на гребену ових Карпата преведу добре комуникације.

Главни прелази преко Источних Карпата јесу:

Кирлибаба — преко кога прелази пут и железничка пруга Кимполунг — долином реке Виса ка Марамарош Сигету, или пут преко Родне у долину Самоша.

Борго — са железничком пругом и путем Кимполунг — Дорна Ватра — Борго — Бистрица, у долину реке Самоша.

Телђеиш — са путем из долине Серета у изворни део Мароша (котлина Ђерђе) — Пјатра — Ђерђе — Ст. Миклош.

Ђимеш — са железничком пругом и путем из долине Серета у долину реке Олте — Окна — Чик Серета.

Ајшош — са путем из долине Серета у долину Олте (поље Харомсек) — Окна — Кездивашархељ.

3. Трансилвански Алпи.

Простиру се од виса Лакоца до Дунава, у дужини од 370 км, са ширином око 50 км.

Овај део Карпата у Румунији је најужи, али највиши и најдивљији. Средња је висина гребена 1500—1600 метара, са појединим врховима и преко 2500 м. (на Фогарашкој планини). Северни огранци му се стрмо свршавају у Ердељу, а јужни постепено, преко средњих планина на линији: Валени — Кампулунг — Римник — Валчеа — Таргу Жиу прелазе у брдовито и брежуљкасто земљиште, док се стрмо не сврше у Влашкој равници.

Богат је рудним благом. Чине га;

Бодзар планина — од виса Лакоца до Темешког прелаза.

Ова је планина висока (*Чукаш* 1958) и просечена стеновитом долином р. Бужеу.

Прелази су на овој планини:

Бодза — пут Бужеу — Брашово или за жупу Харомсек:

Западно од Чукаша, пут Плоешти — Валени — Брашово;

Сџари Шанац — пут из долине Прахова за Брашово.

Вурценска планина — простире се од Темешког прелаза, којим води пут и железничка пруга: Плоеште — Брашово, па на запад до Терцбуршког превоја. Планина је знатне висине (*Бучеш* 2508).

Фогарашка планина — простире се од Терцбуршког превоја до пролома р. Олте (Ротентурм). Висока је (*Негој* 2536), сурова (најсуровија планина у Карпатима) и врло тешко пролазна. Дуга је око 70 км. Према северу се стрмо спушта у Фогарашко поље, према југу тако исто. Преко ње воде само стазе.

Гребен ове планине пробила је река Олта својом лугом (30 км.) и ниским (352 м.) клисуром, чије су стране стеновите и више стотина метара високе.

Овом долином — прелаз *Рошенијурм* — пролази и пут железничка пруга од Слатине за Фогараш или Сибињ.

Од ове планине на с.—и., у колено р. Олте, пружају се *Персанска планина* и *Гајсџерска шума*, које планине одвајају Брашовско поље (Бурценланд) од Фогарашког поља.

Преко гребена ових планина прелази железничка пруга и пут који долазе још из горњег тока р. Олте, (Брашово — Фогараш).

Између пробоја р. Олте и, западно, пробоја р. Шила (превој Сурдук) простиру се *Сибињска планина* и *Паренгу планина* са највишим врхом *Мунџре Манда* (2520 м.).

Гребен је без добрих превоја и комуникација.

Северно од овога гребена простире се *Себешхелерска пл.* која ка Марошу пружа благе огранке. Теме јој је широко а стране избраздане дубоким и усеченим долинама многих притока реке Стреле, Мароша и Олте.

Западно од пробоја р. Шила — превој Сурдук — којим води пут из Таргу Жиу у долину р. Стреле, па на запад до р. Черне простире се *Вулкан планина*, средње висине око 1300 м. Преко ове планине постоји једини превој *Вулкан* (1624 м.), преко кога води пут из долине р. Шила у долину р. Стреле.

На север од ове планине простире се *Хаџегерска планина*, висока око 1700—2000 м., стеновита и густо пошумљена са највећим врхом *Реџица* (2471 м.).

Даље на север, ова је планина, преко превоја *Гвоздена капија* у тесној вези са *Рушком планином*, са висом *Рушка* (1359), која према р. Стрели и Марошу пружа своје дуге и благе огранке, док се према р. Тамишу и Бегеју стрмо спушта.

Од виса Ретице, на Хаџегерској планини, као од орографског чвора, у ј.-з. правцу, дуж доњег тока реке Черне све до Дунава пружа се *Црна гора* са највишим врхом *Годеану* (2229). На бразди: долина реке Тамиша — долина реке Черне (Карансебеш — Оршава) Рушка пл. и Црна гора сучељавају се са Банатским планинама.

Преко гребена ове планине нема ни једнога бољег пута. Северно, преко превоја *Гвоздена капија* води железничка пруга и пут за везу долина реке Тамиша и Стреле и код Оршаве, *Дунавско ждрело*, којим води железничка пруга и пут: Карансебеш — Оршава — Турн Северин — Крајова.

Ово је ждрело од нарочите вредности по Румуне, јер туда води најкраћа веза Влашког и Банатског војишта, а која, међутим, није у безопасности.

Б. Северни Ердељски Карпати

Ове планине се одвајају од главнога гребена Карпата око изворног дела реке Бистрице и, пружајући се на запад, испуњавају простор између река: Виса, Тисе, Самоша а Великог Самоша, оивичавајући Ердељ са северне стране.

Главни гребен ових Карпата под именом *Родна планина* пружа се као дугачак, једноставан планински ланац дуж левих обала река Висо и Тисе све до места Хуста на Тиси. То је планина алпскога карактера, сурова и ненасељена, која у источноме делу има средњу висину 1500—1800 м. са висовима и до 2300 м. (вис *Пијешрошу* 2305). Огранци су му кратки и стрмо се спуштају у долине околних река, а нарочито у долину реке Лапоша.

Преко гребена води мали број комуникација, од којих су најважније преко превоја:

Родна — пут из долине В. Самоша у долину Златне Бистрице;

Северно од *Ромули* — пут из долине Самоша ка Марамарош Сигету у долини Тисе;

Северно од *Капник Бање* — пут из изворног дела Лапоша у долину Тисе (Марамарош Сигет).

Преко западнога нижег дела овога гребена има више путева разне вредности, који везују долину Самоша са долином Тисе.

У изворноме делу реке Лапоша од ове се планине одваја *Лапош планина*, која испуњава простор између Лапоша и Великог Самоша и Самоша. Средња јој је висина око 700 м. Стрмо се спушта ка околним рекама а нарочито ка реци Лапошу. Густо је пошумљена. Има више путева преко гребена планине из долине Самоша у долину Лапоша, који, даље на север, тегле сви ка превоју код Капник Бање.

Постављена готово паралелно граничноме фронту према Чехословачкој, са мало комуникација преко гребена ка унутрашњости Ердеља и свршавајући се кратким и високим оградима у Маџарској низији према западној граници, са мало комуникација узаним речним долинама, којима Румуни у потпуности већ владају, преставља згодан бранични одсек недалеко од сев. и запад. границе.

В. Западне планине ердељске висоравни.

Дуж западне границе Румуније простире се планинско земљиште, испуњено ниским планинама, које се брежуљкастим земљиштем свршава у Маџарској низији.

Ове су планине са западне стране затвориле брежуљкасту унутрашњост Ердеља. Већим делом, нарочито северне групе ових планина, слабо су комуникативне. Једине угодне улазе у унутрашњост Ердеља са ове стране нуде долине река Самоша, Кереша и Мароша, чијим долинама воде железничке пруге и добри путеви.

Како су гранични фронтови према Маџарској и нашој држави одмакнути далеко на запад у Маџарску низију и Банат и ове планине у потпуној власти Румуна, то престављају згодне браничне одсеке према поменутим суседним државама.

Долинама река Самоша, Кереша и Мароша ове су планине издељене на неколико група. Тако:

а) Између реке Самоша, Малога Самоша и Брзога Кереша простире се северна група ових планина, која је долинама притока поменутих река подељена на више мањих група под именима: *Бик*, *Меџеш*, *Реџ* и *Красна планина*. То су средње планине, просечне висине око 700 метара, које стешњавају долине околних река, спуштајући се истима, већим делом, у виду кратких и високих огранака. Добри путеви воде долинама речних долина, док су саме планине веома сиромашне у комуникацијама. Најважнији су прелази:

Преко Меџеш, планине северно од Цилаха, преко кога води пут и железничка пруга Дес — у долину реке Цилаха и даље за Нађ Кираљи.

Преко Красне планине, код Бања Хуњади, преко кога води пут и железничка пруга Колошвар — Нађ Барадин.

б) Простор између Брзога Кереша и Малога Самоша са севера и Белог Кереша и Арањоса са југа испуњава *Бихар планина* са својим огранцима. Средња јој је висина око 800 метара, са врховима и преко 1800 метара. Сиромашна је и ретко насељена. На њој извиру многе веће реке, те је и хидрографски центар за Самош, Кереш (Брзи, Црни и Бели), Арањос и др. Према рекама које кроз ову групу или око ње протичу спушта се доста стрмо, те им долине чини клисурастим. У комуникацијама је врло сиромашна. Пuteва и железничких пруга има само у долинама река.

Од ове се планине одвајају два планинска огранка: *Кираљи пл.* северно и *Кодру пл.* јужно од р. Белог Кереша.

в) Између р. Белог Кереша и Арањоса са севера и долине р. Мароша са југа, простире се дугачки гребен, средње

висине око 600 метара, под именом *Сибињске рудне планине*. Планина је јако пошумљена и врло је богата разним племенитим металима, нарочито златом.

Долинама околних река воде добре комуникације обичне и железничке, док преко гребена прелази мали број истих.

Стешњена долина р. Мароша на простору Добра — Липа одвојила је ове планине од Рушке планине.

г) На простору између реке Тамиша, превоја Порта Оријенталис (између горњег тока Самоша и доњег тока Черне), Черне, Дунава са југа и Банатске низије са запада, уздижу се *Банатске планине*, са средњом висином око 800 м., са врховима и преко 1400 м. (*Пејра Семеника*). Планина је пошумљена, многим дубоким речним долинама изривена и тешко пролазна. Јужни огранци ка Дунаву и источни ка Тамишу и Черној стрмо се спуштају, док према западу и северо-западу пушта дугачке огранке, који се преко брдовитог земљиша губе у банатској низији. Југо-западни њени огранци код Вршца и Беле Цркве делом припадају нашој држави.

Реке: Нера, Караш, Брзава и Поганиш, које стичу са ових планина, дубоко су се увукле у исте, спроводећи долинама добре или тешке комуникације ка Решици и Анини, која су места у овој планинској области, као индустријски и рударски центри, важна *раскршћа комуникација*, од којих преко гребена на истоку воде путеви ка Карансебешу и Мехадији. Око планине постоје добри путеви: са запада Темишвар—Дента—Вршац—Базјаш, са сев. долином Тамиша, са истока долином Тамиша и Черне, са југа обалом Дунава. Железничке пруге воде, тако исто, око ове планине, сем кроз клисуру Дунава.

Преставља врло добар бранични одсек против операција запад — исток, као и добар ослонац за офанзивне операције у рејон Београда.

Све ове до сада наведене планине затварају са свих страна област звану *Ердељ*.

Те околне планине, већим делом, ка унутрашњости Ердеља шаљу своје дугачке огранке, који се постепено спуштају и прелазе у брежуљасто земљиште, које, поред некојих мањих проширења речних долина, испуњава сву унутрашњост Ердеља, дајући му карактер висоравни, средње висине око 500 м. Ова је висораван нагнута ка западу, у коју страну теку и све реке које кроз Ердељ протичу, чије долине, којима се пробијају

кроз западне ердељске ивичне планине, престављају најбоље и најпогодније улазе у унутрашњост Ердеља.

Унутрашњост Ердеља је богата, плодна, добро обрађена и богата комуникацијама, које се поглавито пружају уским речним долинама у правцу запад — исток.

Преко превоја на источним Карпатима и Трансилванским Алпима Ердељ је у вези са осталим областима Румуније.

Сем ове планинске области, у Румунији постоје висије, које су карактеристичне нарочито у Молдавији и Добруци.

Молдавска висија — која се простире од подгорја Карпата на до р. Прута, долином р. Серета подељена је на западни и источни део,

Западни део од линије Гура Хумора—Пјатра—Фокшана па до Серета, испуњен је огранцима Источних Карпата, док се дуж леве обале Серета пружа из Буковине један брдовит венац висок — 3—400 м., јако пошумљен и са мало добрих путева. Од овога ланца на исток до Прута простире се висија, која је дубоко усеченим долинама десних притока Прута подељена у многе узане венце, који се стрмо свршавају на Пруту.

Ова је висија лети сиромашна водом; долине речне су често баровите. Северни део нема шума.

Цела висија је испресецана многим али мало добрим путевима. Пролазност је ограничена због стрмих обала речних, а у мокроме времену и због тла (иловачасто).

Молдавска висија је у свом сев. делу врло плодна, а на југу добија карактер степе, која се завршава на Серету, Дунаву и Пруту.

Добруцанска висија — простире се између Црнога мора Дунава и суве међе према Бугарској.

Од бразде Черна вода—Мецидија—Констанца, на коме је простору и најнижи део Добруце, као од једне широке преседине, ка југу земљиште се постепено диже, најпре у виду широких, заобљених куна и благих коса, са широким округлим и сувим долинама међу њима, и што даље на југ, земљиште је све више, облици су све изразитији, док не пређе у Дели Орманску висију. Овај део — Јужна Добруца, без река је и без воде. По селима се копају бунари и до 80 м. Степска је област; нема шума; у пролеће је покривена бујном травом, која преко лета изгори. Земљиште је врло плодно и кад има много кише даје богату жетву.

Од поменуте преседлине и ка северу земљиште се диже, само што на северном делу, нарочито око Мачина и Бабадага, добија сасвим други карактер, од онога што га има Ј. Добруца. Ту се дижу Мачински и Бабадашки висови, чији је састав гранит и гнајс. Ови ниски планински ланци нагнути су од с. з. на ј. и. Покривени су дубовом шумом, воћњацима и лозсм. Водом је богатија; ту извиру многе мање речице, међу којима је највећа река Тајта, која стално има воде у своме кориту.

Равнице и поља.

Румунија има доста пространих равница и поља међу којима се нарочито истичу:

1. — *Влашка равница* — која се простира са севера од подножја Карпата па до Дунава, а на исток до р. Серета.

Реком Олтом подељена је на западни део, звани Олтенија и источни звани Валеш.

Предео источно од линије Бужеу, Букурешт, Олтеница личи на степу, јер има мало река, оскудева у води њ у шумама.

Тло у Олтенији и у западном Валешу је од веома плодне иловаче која отежава кретање ван насутих путева у мокро време; у источном Валешу тло је од песка.

Испресецана је долинама великог броја река, општега тока с. з.—ј. и., међу којима све веће стичу са гребена Карпата, те су је пресекле по целој ширини. међу којима има и таквих, које количином воде чине озбиљне препреке наступању запад-исток и обратно.

Комуникације имају већином правац север-југ, и спроведене су махом долинама већих река, а ретко запад-исток.

Долина Дунава је широка од 5—30 километара, мочварна је, има много језера, бара и отока; често је плављена. Према њој се Влашка низија свршава јединим басемаком високим око 80 метара.

2. — *Бесарабија* — која лежи између Прута, Дњестра, Дунава и Црног мора. На северу је брежуљкasto земљиште, које на југу пролази у равницу, која је крај Дунава и Црнога Мора врло ретко насељена, оскудна у води и са суровом континенталном климом. док је, међутим врло плодна и добро обрађена.

У мокром времену тешко је пролазна због састава тла, а у добрим комуникацијама јако оскудева.

3. — *Банатска равница* — пружа се између Мароша, наше границе, Дунава и Банатске планине. Плодна је; испресецана многим рекама, речним рукавима, каналима и барама.

У сувоме времену могуће је кретање природним колским путевима и мимо путева; у мокроме времену то је немогуће услед природе тла. Оскудева у путевима са чврстом подлогом.

Осећа се недостатак у дрвима и у пијаћој води.

Равница северно од Мароша дуж границе према Мађарској сличних је особина.

У Ердељу дуж појединих река има више речних проширења у виду поља и котлина, који су добро обрађени и густо насељени. Тако :

у долини р. Мораша има

а) *Койлина Берђе* — у изворноме делу ове реке; котлина је висока 700 м., зато слабо плодна; добро је проходна.

б) *Сибињско поље* — Око Сибиња: веома плодно и комуникативно

У долинама реке Олте има :

в) *Горњи и Доњи Чик* — који се састоје из више долина; густо су насељене и пролазне. Из њих води железничка пруга и пут преко Бимешкога превоја у долину Серета.

5.) — *Харомсек* — око Кездивашархеља, са мађарским насељењем и Бурценланд — око Брашова, са немачким насељењем; оба су ова поља пространа, добро култивисана и богата комуникацијама.

У брашовско поље (Бурценланд) силазе путеви са многих превоја преко Трансилванских Алпа.

д) *Фогарашко поље* — сиромашно и испресецано многим речним долинама и торентама.

ђ) *Долина реке Сиреле* око Хацега шири се у поље, добро обрађено.

III. Хидрографија.

Румунија је богата текућим водама. Сва је у сливу Црнога мора. Најважније су реке Дунав и Дњестар, обе граничне реке. Највећи део река у Румунији притоке су реке Дунава.

Реке

1. — *Дунав*. — Ова река чини границу Румуније са нашом државом и Бугарском, а мањим делом је у своме доњем току обема обалама у Румунији (од Тутракана).

Дунав може послужити као моћна препрека, односно преграда и као саобраћајна линија.

Количином воде (ширином и дубином) Дунав на целој дужини преставља озбиљну и врло тешко савладљиву препреку, створом обала појачану местимично тако, да је као препрека несавладљив.

На делу између Базјаша и Турну Северина Дунав пробија Ђердапском клисувом гребен Карпата. Због овога су му на овоме делу обале високе више стотина метара (2—300 м.), стрме, одсечне, већином стеновите, готово неприступачне како са једне, тако и са друге стране. У овако степњеноме кориту брзина воде и дубина реке су велике. Најдивљији део на Дунаву је у делу званом „Казан“ — узводно од Оршаве, где му је ширина до 175 м. а дубина преко 70 метара. Низводно од острва Алакале долина му се нешто шири и тај део се зове Гвоздена Капија, дуга 2 км. и корито је пуно стена, које вире из воде.

На делу од Турну Северина до ушћа изглед Дунава се знатно мења. На томе делу су му обале знатно ниже, али ипак на целој дужини десна је обала виша (сем на делу од Т. Северина до Калафата, где је лева обала виша) а местимично ипак плавџеца (на делу од Рахова до Свиштова).

Лева обала, знатно нижа, често је плављена при надоласку воде на целој дужини низводно од Калафата. На томе делу у долини Дунава налазе се простране мочари, језера и рукави, а нарочито на делу од Олтенице. Све ово чини те је Дунав још озбиљнија препрека и преграда, која износи у ширини 4—10 километара.

Овде је Дунав широк у главном кориту до 1000 метара, а дубина до 16 метара.

Ушће Дунава је делтасто са 3 рукава: Килија, Сулина и Св. Ђорђе; највећа количина воде протиче Килијским рукавом. Цела делта је баровита, испуњена многим рукавима, језерима, барама и трском, слабо насељена и беспутна.

Постоји само неколико места погодних за прилаз Дунаву, на којима би се могао извршити прелаз преко истога. Та су места уочљива и јасно оцртана, ка њима воде и добре комуникације са севера. Али због овога би било теже прелаз извршити на тим местима. Та су места: Калафат (Видин) Корабија, Турну Магуреле (Никопољ), Зимница (Свиштов), Ђурђево (Рушчук), Олтеница (Тутракан), Браила, Галац, Исакча.

Преко Дунава постоји само један мост и то железнички код Черне воде, дуг 3850 метара.

Дунав као саобраћајна линија врло је значајан и увек могућан, сем у Бердану, где је пловидба могућа каналом нарочито удешеним за пловидбу, чија је ширина 60 м. а дубина 3 м.

Од три његова рукава у делти, плован је само средњи — Сулина, који је вештачки, каналима, удешен за пловидбу.

Пловидба Дунавом прекида се обично само 2—3 месеца у години, за време зиме.

Пришоке Дунава — Притоке Дунава стичу са гребена Карпата, па било да исти својим током пробију тесним клисурама, било да извиру на јужним странама планина. Све теку више мање правцем с. - ј. а у доњим токовима поврћу у ј. - и. страну. У горњим токовима корита су им дубоко усечена, долине узане, падови велики. У доњим токовима, кроз Влашку, корита су им усечена и широка, долине простране, токови спорији. Благодарећи правцу, најкраћа веза са Дунавом, јевтином комуникацијом, њиховим долинама су спроведене комуникације, а нарочито у горњим токовима, које оне спроводе ка превојима на гребену испод којих извиру, те се тако поставила веза области с једне и с друге стране Карпата.

Ово им даје војнички значај као и то, што се са положајима на левим обалама њиховим могу искористити као бранични одсеци против наступања з. - и.

Најважније су му притоке:

а) *Шил* — Извиру на сев. падинама Карпатскога гребена, кога пробија између планина Паренгу и Вулкана кроз теснац Сурдук. Код Крајове улази у влашку низију.

Знатна је препрека, јер му је ширина, чим уђе у низију, 150 м., у доњем току и 300 м; а дубина 1⁰⁸ м.

Важан је што његовом долином води обичан добар пут за везу Влашке (Олтеније) низије са Ердељом. Ова је веза од нарочитога значаја за Румуне, јер би била најближа нашем граничном фронту после оне преко Порта Оријенталис, која на простору од Турну Северину до Оршаве не би остала поуздана и непрекинута. Знатним делом долине, недалеко од самога превоја, постављена је и железничка пруга, која би могла лако ухватити везу са пругом на северу од овога пролома, чиме би се добила и железничка веза ових области исте вредности како је речено и. за обичан пут.

Важна је притока Шилова р. *Мојру* због железничке пруге њеном долином која води од Филиаша за Т. Северин и даље за Оршаву.

Олија (*Алуџа*) — Извире у Ердељу, на западној страни гребена Источних Карпата, недалеко од изворног дела р. Мароша. Протиче кроз поља Горњи и доњи Чик, Харомсек (делом), Бурценланд и Фогарашко поље. Гребен Карпата пробија уским теснацем зв. Ротентурм (дуг 47 км.). Код Римника долина јој се шири. Дубља је и шира од Шила, те је с тога и озбиљнија препрека.

Важна је због тога, што њеном долином води железничка пруга дуж целог тока, те омогућава везу Влашке са Ердељом, и то у односу на наш гранични фронт прву могућу у једноме нашем рату са Румунијом.

в) *Аргешу* — извире на јужним падинама Фогарашке пл., у којој јој је заплава широка. Код Питешћа улази у равницу, где и правац мења у ј.-и. страну. Препрека је тек у доњем току.

Притока му је река *Дамбовица*, која извире недалеко од Терцбуршког превоја, протиче кроз Букурешт и код Будешћа улива се у Аргешу.

Важност ових река је у томе, што прихватају путеве који воде од Букурешта и воде ка Терцбуршком превоју за Брашаво.

г) *Јаломица* — извире испод Вурценске планине, западно од Темешког превоја. У доњем делу и ако протиче кроз степски крај Влашке, ток јој је са обе стране праћен језерима а при ушћу мочварама. И ако је дуга тока, бујица је, обично газна и само за време надоласка воде је препрека.

Важна јој је лева притока р. *Прахова*, пошто њеном долином води пут и железничка пруга преко Синаје и Темешког превоја за Брашово.

д) *Серет* — Извире у Буковини, са источних падина Шумских Карпата, недалеко од пољске границе, тече кроз Буковину и Молдавију коју дели на два дела, као већа река, која је препрека већ од Романа у Молдавији. Улива се код Галца Долина му је широка 2—5, км., често плављена.

Серет је од Романа плован за славове, а од Бакау и за лађе. Има више мостова. У доњем току, на линији Фокшани—Галац лева му обала надвишава десну.

Важне су му десне притоке *Сучава*, *Молдава*, *Бисџрица* и *Бужеу*, чија је вредност у томе, што њиховим долинама воде важне комуникације, које преко појединих превоја на Карпа-

тима везују Молдавију и Влашку са Ердељом. Доњи ток р. Бу-
жеу праћен је многим барама и језерима,

Све су ове притоке мање реке и препреке су при надоласку воде.

Серет је од војничке важности у томе, што његовом долином води железничка пруга, која је у односу на гранични фронт Пољске — управна, а у односу на гранични фронт према Русији — рокадна. Са околним брежуљастим земљиштем згодан је бранични одсек противу наступања исток—запад.

Румуни су за одбрану против наступања из Русије још пре светског рата подигли сталне утврђене логоре код Галца, Фокшани и Номоложе.

ђ) *Пруџ* — извире у Пољској из Шумских Карпата. У Румунију улази код Сњатина.

У средњем и доњем току је због количине воде и мочарне долине озбиљна препрека.

Плован је за парне лађе од Стефанешћи.

Долина му је дубоко усечена са стрмим странама у стеновиту подлогу висоравни; при надоласку воде плави целу долину, када је прелаз преко њега врло тежак.

Према Русији може послужити као добра препрека, а како је плован, може се користити и као комуникациона линија.

е) *Тамиш* — извире из Банатске планине. До Карансебеша тече узаном клисурастом долином, која се код Лугоша отвара и стапа са Банатском низијом, кроз коју даље Тамиш тече, док код Модоша пређе границу и уђе у нашу државу. Код Панчева се улива у Дунав. Корито му је регулисано и у рукаве подељено. У доњем току подељен у многе рукаве из којих се, при надоласку, вода излива и плави знатну површину на левој обали Дунава у рејону Београда.

Његовом долином воде важне железничке комуникације за везу Баната са Ердељом посредством Бегеја и Бистре (преко превоја Гвоздена врата — ка Хаџегу) и Влашком посредством Черне, преко превоја Порта Оријенталис.

ж) *Црна река* (Черна) — извире из Трансилванских Алпа, тече на југ кроз узану планинску долину, улива се код Оршаве. Важна је због везе напред поменуте.

з.) *Самош* — Састоји се из Малог Самоша који извире из Бихара пл. и Великог Самоша који извире из Родне пл. јужно од превоја Кирлибабе. Састају се код Деса, одакле тече Самош.

У долинама ових река има проширења. Самош кад изиђе из планина тече кроз Мађарску низију, и западно од Сатмар — Немети оставља Румунију. Код Сатмар Немети Самош је широк око 140 м. а дубок до 5 м., те представља озбиљну препреку.

Важност ових река је у томе, што је долина Самоша један отвор Ердеља кроз западне ивичне планине према Мађарској, што њиховим долинама воде важне обичне и железничке комуникације кроз Ердељ ка превојима Родна и Борго, као и долином Малога Самоша поред Колошвара у долину Мароша.

и.) *Кереш* — Само саставни краци Кереша: *Брзи*, *Црни* и *Бели Кереш* припадају Румунији. Они извиру из Бихар пл. односно из Ердељских рудних планина, теку мањим делом уским а више проширеним долинама и у равницу изилазе на линији Нађ Варад — Вилагош. Као препрека су само у равници. Важни су што њиховим долинама воде комуникације за везу Мађарске са Ердељом, међу којима је најважнија: железничка пруга долином Брзога Кереша Нађ Варад — Колошвар.

ј) *Марош* — је највећа и најважнија река у Ердељу. Извире из Ђерђе пл., северно од извора реке Олте, протиче кроз котлину Ђерђе, при излазу из које улази у дугу клисуру између Келемен и Ђерђењи планине. Код Сас Регена долина му се наново шири у Сибињском пољу, одакле је већ знатан по количини воде. Код Дева поново му се долина сужава на дужини од 100 км. и код Липе улази у пространу банатску равницу. Источно од Мако-а улази у Мађарску.

У доњем току ширина му је око 200 м. а дубина од 2—4 м., те представља озбиљну препреку. Од Мако-а је плован за веће лађе.

Војничка му је важност велика. Пресецајући Ердељ по целој његовој дужини од истока до запада, примајући притоке које су испресецале најбогатији део Ердеља и дубоко зашле у околне планине. омогућио је да се долином његовом и готово свих његових већих притока спроведу угодне комуникације. Све комуникације које из Молдавије и Влашке прелазе преко гребена Каџпата, доспевају у његову долину, којом, у главnome сразмерно уским отвором на простору Карансебеш — Лугош — Липа избијају у банатску низију према нашем граничном фронту и јужном делу Мађарског граничног фронта.

Према овоме, поред пруге Крајова — Оршгава — Карансебеш, комуникације у долини Мароша имају изванредан значај

за концентрацију трупа према поменутим фронтовима, а нарочито нашем, ако не и искључиву вредност, пошто она долином Черне и Тамиша неби остала неузнемиравана.

Реке Самош, Караш и Марош притоке су реке Тисе у Маџарској.

и) *Дњестар* — извире у Пољској из Шумских Карпата. Од Залешчки чини границу према Пољској, а од тремеђе код Хотина (на ушћу реке Збруча) чини границу према Русији; улива се у Акермански Залив.

Знатна је препрека још у Пољској. Ширина му је код Залешчки око 200 м., а дубина 2—3 м.; ток му је брз. Корито му је усечено, обале долинске су високе 130—180 м., стеновите и стрме.

У доњем току је озбиљна препрека и добра међа; ту му је ширина са рукавима до 8 км., а околно земљиште често плављено и мочарно.

Пловна је за пароброде од Жировне; до Могиљева бродови саобраћају редовно. Мостога има мало.

У војном погледу Дњестар може послужити као велика препрека против наступања п. - з. и обрратно; као добра гранична одбранбена линија и најзад као добра комуникациона линија, на којој се пловидба прекида само зими за 2-3 месеца.

Језера.

Румунија има много мањих и већих језера поред Црнога мора, Дунава и у унутрашњости земље поред притока дунавских у Молдавији и Валешу.

Једини им је значај што повећавају дотичну реку као препреку за прелажење, нарочито при надоласку воде и поплаве односно отежавају искрцавање на дотични део обале.

Море.

Црно Море заплускује румунску источну обалу на дужини 400 км. Обала је веома неразвијена; већим делом ниска, песковита, на великоме простору од Дњестровског лимана до Констанце под језерима и мочарима, које су нарочито простране на ушћу Дунава.

Јужно од Констанце па до границе са Бугарском обала је висока и стрма. Дубина мора поред ниских обала је мала, те се морски бродови не могу приближити ближе од 12-20 км., што значи, да је искрцавање — десант трупа на томе великоме

делу обале готово немогућ. Поред високих обала, у јужноме делу море је дубоко, али је и ту могуће искрцавање трупа само у пристаништима, којих има мало.

Обала је сиромашна и у пристаништима. Једино су ова : Сулина¹⁾, Констанца²⁾ (која је железничком пругом везана са Влашком, Молдавијом и јужним делом Добруџе) и Балчик, мање пристаниште за извоз хране и рибе.

IV. Клима.

Својим географским положајем постављена крај Црнога мора и руских равница, те изложена хладним ветровима са с.-и. Румунија има, у главноме праву континенталну климу, која је под утицајем и осталих географских елемената у појединим областима у неколико модифицирана. Тако: у Бесарабији, јужној Молдавији, источној Влашкој и у Добруџи влада готово степска клима. Ту су лета жарка и са мало воденога талога; зиме су хладне са мразевима без снега. Осећа се недостатак у пијаћој води.

У вишим планинским областима влада континентална клима са летима благим, а хладним и снежним зимама.

У Ердељу, пошто је опкољен високим планинама са с.-и. стране, клима је блажија.

Кишни периоди су различити, а највише је има у рано пролеће и јесен. Ова годишња доба су најпријатнија.

Клима је у вишим деловима здрава; у нижим деловима услед многих бара, недостатка воде, наглих промена у температури — није погодна за живот и рад војске. То су области са одликама степске климе.

V. Становништво.

Број и густина — Румунија има 16,780.090 становника, што долази по 56⁰ на 1 км.² Прираштај годишњи је велики.

Густина становништва није подједнака у свима областима. Најгушће је насељена Буковина (77¹⁾, за њом одмах Влашка (64) а најређе је насељена Добруџа (30) и Ердељ (46⁴).

¹⁾ Рибарско место; насељен у маси Грцима. Пристаниште за жито и камени угаљ.

²⁾ Има 50.000 становника и брзо се развија. Има огромне докове за смештај хране и велике резервоаре за петролеум. Пристаниште му је нај-модерније, јер прима бродове са 1.1 милион тона. Везано је подморским каблом са Цариградом:

Народности. — У Румунији живе у знатној бројној надмоћности Румуни. Но поред њих живи и 4,250.000 становника других народности. Међу овима има: Руса, Рутена и Украјинаца 580.000, Маџара 1,500.000, Немаца 650.000, Бугара 285.000, Јевреја 760.000, Срба око 90.000 и других народности у мањем броју.

Од целокупног становништво 80% живи на селу, а само 20% по варошима.

Румуни су романизирани Дачани; језик им је постао у главном од прстонародног латинског језика, који су донели римски легионари у Дакију за време Трајана. Међу њима тако исто има и много романизираних Словена и Маџара. Отуда се код њих и истичу два различита типа. Власи су слични Бугарима, а Молдавци Русима.

Особине — Румуни су здрав народ и са те стране добар војнички елемент.

У румунскоме народу сусрећу се, у друштвеноме погледу, јаки контрасти. Румунски богаташи и сопственици великих посела, — с једне стране и румунски сељак — с друге стране. Док су први пуни раскоши по својим палатама, догле села поражавају својом сиротињом. Румунски сељак до данас је био готово без свеје земље, био је као роб на властелинским имањима, живео је невероватно бедно. Услед дугога робовања, придодао је своје карактеру неке ропске одлике: покоран је, страшљив, трпљив, али пакостан и напрасит. У опште је мрзивољан. На раду је спор; воли безбрижан живот. Одат је пићу. Сујеверан је.

Као војник може бити добар, када пред собом има ваљане старешине.

Вера — По вери Румуни су православни. Румунска црква признаје врховну власт Цариградског Патријарха, али њом управља независно Св. Синод.

Просвећа — Велики је број неписмених (писмених је око 39% — од 7 година па на више).

У Букурешту, Јашу и Черновицу постоје универзитети; има и других средњих и стручних школа (у Черновицу духовна академија).

VI. Насељена места.

Маса народа румунског (80%) живи у селима, а само мањи део по варошима (20%).

Села су им бедна и сиромашна; народ живи у неутледним колибама покривеним сламом.

Али Румунија има и доста великих градова, као што су:

Букурешт — (350.000 ст.) — престоница државе и највећа варош. Лежи на р. Домбовици. Центар је културни, политички, трговачки и индустријски, а важно је раскршће железничких комуникација.

Крајова — важно трговачко место.

Плоешће — важно индустријско место. У близини има многе изворе петролеума.

Јаш — трећи по величини у Румунији, важан културни центар за Молдавију.

На Дунаву има више вароши, које су важне као добра пристаништа; међу њима најважнији су:

Галац и Браила — до њих долазе и морски бродови. Ту је претовар хране намењене за извоз у З. Европу из речних бродова у прекоморске. У њима се развија и млинарска индустрија.

У Ередљу важно је место

Клуж (Колошвар) — културни центар румунских Маџара (маџарски Универзитет).

Темишвар (у Банату) важан железнички чвор, виноградарско и свиларско место. Културан и индустријски центар Баната.

Черновиц (у Буковини) — са немачким универзитетом.

Кишињов — по величини друга варош у Румунији; центар Бесарабије. Важно трговачко место храном, вином, стоком и др.

Констанца — најважније савремено пристаниште Румуније на Црном мору (30.000 ст.) Главно извозно пристаниште нарочито зими када је Дунавом немогућа пловидба.

Тулча — највећа варош у Добруци и трговачко место Сулина и др.

VII. Народна привреда.

Румунија је богата свима природним богатствима. Она има пространих равница, које су међу најплоднијима у Европи; има добре пашњаке и огромне шуме, баште и винограде; реке богате рибом; богата је рудним благом а нарочито изворима петролеума и сољу, поред тога што има угља, гвожђа, злата и др.

Главна занимања становништва су: земљорадња, сточарство, индустрија и др.

1.) — *Земљорадња*. — Румунија је претежно земљорадничка земља, зашта има необичних услова у пространим равницама и висоравнима Влашке, Молдавије, Бесарабије, Добруце и Баната.

До 1920. год. земља је била груписана у велике поседе, што је много кочило производњу њену, пошто код сељака није било оне воље за радом, као када би за себе радио. Аграрном реформом од 1920. г. почела се изводити деоба земље у сопственост оне ко је и обрађује, т. ј. прешло се на мале поседе.

Земља се још примитивно обрађује, што доводи до слабе производње.

Када се потпуно изведе деоба земље и народ се навикне под таквим приликама да ради и када се усаврши начин обрађивања, Румунија ће постати житница светскога гласа, пошто већ сада, без свега овога, Румунија произведе толико, да у знатним количинама цереалије извози. Од све ораће земље $\frac{4}{5}$ су покривене цереалијама.

Производе се :

а) *житија* — од којих највише кукуруз који је главна храна становништва и то највише у Молдавији и Ердељу. Пшеница — се много производи, те се зато, а и што се мало у земљи за храну троши, много извози. Гаји се поглавито у пределима Тисе, Баната и Олтеније. Јечам и овас — заузимају само 18% од култивисане земље и то много више јечам, који се култивише у главном у Бесарабији, Добруци и Молдавији, а овас у Бесарабији, сев. Молдавији, јужној Добруци и неколико округа Олтеније.

б.) *Култура индустријског биља* је сасвим неразвијена. У Бесарабији, Банату и Кришани гаји се у неколико шећерна репа.

в.) *Воћарство* — је такође слабо. Највише воћака има у Олтенији, а у Молдавији и Добруци мало. Сва берба шљива иде на ракију, која се сва у земљи попије. Прерада шљива толико је примитивна да се може рећи да и не постоји.

г.) *Виноградарство* — је врло добро развијено и у сталном је напретку. Продукти виноградарства су врло добри. Најбоље је развијено у Бесарабији.

д.) *Шуме*. — Румунија је богата шумом, јер иста заузима више нешто од $\frac{1}{5}$ целокупне површине њене (7,250.000 хектара под шумом — 23.1%). Највећи комплекси шумски су на

Карпатима, у Буковини и Трансилванским Алпима. У средини Ердеља, на југу и истоку земље, т. ј. у Олтенији, Влашкој, Бесарабији и Добруци има врло мало шумских предела.

Услед овога индустрија дрвета је јако развијена и то највише у Ердељу. У знатним количинама дрво се извози.

Највише има буковог, храстовог и јеловог дрвета.

2.) *Сточарство*. — Сточарство је по важности одмах иза земљорадње.

Стоке има много више но што је становништву за пољопривредне радове потребно. Код сељака је рђаво употребљена: много ради а рђаво се негује, нарочито у старој Румунији, због чега је закржљала и у врло рђавом стању. У новим областима — Бесарабији, Банату и око Тисе на стоку се обраћа веома велика пажња, због чега је како у погледу ваљаности тако и у погледу прираштаја у сталном напретку.

Коњи — у старим областима Румуније припадају једној дегенерисаној раси. Предузете мере за поправак дају добре резултате. Маџарска раса коња у Ердељу, Банату и око Тисе врло је добра. Најмногобројнији су у Бесарабији, Добруци и равници крај Тисе (1⁵ милион).

Говеда — су исто тако у областима старе Румуније дегенерисана и квалитативно врло рђава. Изузетак чине Молдавија и део око р. Јаломица и између Серета и Прута.

У новим обласима: на платоу Ердеља и у долини Тисе говеда су много боља. (4⁹ милиона).

Оваца — има доста у појединим пределима Румуније и доброг су квалитета. Више их има у равници Олтеније, око Јаломице и у Добруци (8⁷ милиона).

Свиња — има много и добре расе. Гаје се по целој Румунији, а највише у Банату, Олтенији, Сев. Молдавији, Буковини и Ердељу. (2⁵ милиона).

Перната живина — се гаји много и у великим количинама се извози као и јаја.

Пчеларство — је развијено нарочито у Буковини.

Риболов — Риболов је јако развијен, будући је врло богата слатким водама. Велики део сељака одао се овој грани привреде. Хвата се поглавито у Дунаву, затим у унутрашњим рекама, нешто у Црном мору а има и вештачких рибњака.

Производи годишње око 100 милиона килограма рибе.

Свежа, сува и сољена чини важан производ за исхрану становништва.

3. *Рударство* — Минерално благо ставља Румунију у ред најбогатијих земаља у Европи. Вади се :

Петролеум — који преставља највеће богатство Румуније. И ако је ова индустрија у светскоме рату у Румунији била заостала, Румуни су успели одмах после рата да је обнове и то тако, да је Румунија у производњи петролеума 1918. год. била на четвртом месту у свету (Америка, Мексико, Русија).

Производња петролеума узима све већег размера. Почетком 1922. год пронађени су нови извори, који дају 25, 30 па и више вагона дневно. Само једна сонда, која је недавно пронађена и која петролеум избацује еруптивним путем, даје дневно 100 вагона.

Најјаче су груписани ови извори у округу прахова (око Плоешћа), јер од целокупне количине овде се добија 80%.

Петролеум као и сви његови деривати извозе се у врло великим количинама у све европске земље.

Со — се добија у врло великим количинама нарочито на платоима Ердеља и на површини спољне кривине Карпата, где постоји 50 масива соли, од којих су сада у експлоатацији само три, међу којима се само масив Окнеле — Маре цени да има 8.780 милиона тона.

На платоима Ердеља постоје небројени масиви соли, од којих су само неки у експлоатацији.

Квалитет соли је првокласан. Со је кристална, бела, безбојна а садржи 99% чисте соли.

60% од добивене количине соли троши се у самој Румунији, а остатак се извози у Србију и Бугарску.

Производња соли је монополисана од стране државе.

Угаљ — Производња угља је сада толика, да може потпуно да подмирује домаћу потребу. Производња се свакодневно повећава.

Центри у којима се налази угаљ јесу: Ердељ, Банат, источни део Влашке, Молдавија и Бесарабија.

У Ердељу најважнији је рудник *Петрошани*, који даје дневно 4200 тона угља.

У Банату мајдани Анина и Решица дају дневно 372 тоне, мајдан Мехадија даје дневно 60 тона.

Остали мајдани дају по неколико десетина тона дневно.

Целокупна дневна производња је 5647 тона. Предвиђа се скоро производња од 10000 тона.

По врсти угља :

црни угаљ дају мајдани: Анина, Домани и Секул;
антрацит — дају два мајдана,
лигнит — сви остали.

Гвожђа — има највише у Ердељу, а има га у Банату и области Кришани.

Бакра — има у Ердељу, Банату, Молдавији и С. Добруци.

Злата — има много у Ердељу и на оградима пл. Родне.
Годишња производња је око 3000 кгр. (највећа производња у Европи.)

Сребра — има доста; годишње се производи око 9000 кгр.

Олова — има у пл. Апусени.

Графита — има у долини р. Олте. . . . и т. д.

4) *Индустрија* — а) Домаћа индустрија је прилично развијена по селима, за израду сукна, одела и некојих пољопривредних справа.

б.) — Занатска индустрија — је прилично развијена по главно у варошима,

в.) — Фабричка индустрија. — И ако је богата угљем, и ако је у областима добивеним после светског рата добила и врло много индустријских инсталација, ипак се не може рећи да је у Румунији индустрија развијена у оној мери, у којој би могла и требала да буде.

Индустрија у Румунији је заступљена са 2747 фабрика, од којих су најмногобројније оне, које прерађују пољопривредне производе — као :

велики млинови (395), за израду алкохола и шпиритуса (240), пивара (55), фабрика за израду биљног зејтина (111), за израду конзерви од меса и рибе (25) и т. д. Од свих фабрика ове врсте у Банату има 35.

После ове врсте индустрије највише је развијена индустрија дрвета и хартије (502), металургиска индустрија (305), хемиска индустрија (187) и т. д.

5) *Трговина* — а.) *Унутрашња*. — Ова је јако развијена благодаречи различитости у производњи појединих области и потреби да се ти продукти измењају.

б.) *Спољна*. — Одмах после рата спољна трговина је знатно изостала иза оне пре рата тако, да је постала пасивна. Овоме су узрок много поремећене опште прилике, које су при-

родне последице рата. Сваком годином, са побољшањем финансијских и политичких прилика, и трговина Румуније бива све живља и све мање пасивна. Природна богатства њена омогућавају јој да води активну трговину.

Извози : цереалије и брашно, петролеум, со, дрво, живу и заклану стоку и т. д. Увози : фабричну и колонијалну робу и т. д. — Трговачке везе одржава са Белгијом, Холандијом (извози храну), Француском, Енглеском, Чехословачком и др.

Спољашња се трговина води у главном преко пристаништа у Констанци, Галцу и Браили.

6. *Финансије* — Финансије су у Румунији одмах после светскога рата биле у тешкоме стању из разлога, што је Румунија у рату учинила велике дугове, што је морала примити велике суме аустријских круна и руских рубаља које су биле код становника на новодобивеним областима и што је златна подлога румунскога новца у Светскоме рату пропала. Све је ово учинило да је вредност румунскога леја постала ниска. Али како се прилике све више сређују, а природна блага у Румунији, која и чине богатство њено, све више користе и развијају, то се и финансијско стање све више поправља тако, да се и данас у буџету види не само равнотежа већ и извесни суфицит.

Буџет за 1925. годину показује приход од 31.750.000.000 а расход од 28.540.458.769 леја. Суфицит износи око 3.209.000.000 леја.

Војни буџет износио је за 1925. годину 4² милијарде леја.

VII. Комуникације.

У Румунији су развијене комуникације: железничке, обични и водени путеви; пошта, телеграф и телефон.

а) Железнице.

Железнице у Румунији су највише нормалног колосека; у Бесарабији су широког колосека (руски) а у Карпатима има и уског колосека.

Врло мало имају железница са електричном вучом.

Највећи део пруга је државни, а знатан део је приватна својина.

Железницама управља Генерална Дирекција, са седиштем у Букурешту, која под собом има 7 покрајинских железничких дирекција.

Целокупна километража износи 12.000 км.

Транспортна моћ пруга није велика.

Као главна артерија може се узети пруга јужно и источно од Карпата:

Турну Северин—Крајова—Питешћи—Букурешт—Плоешћа Бузеу—Фокшана—Роман—Черновиц—Сњатин.

Ова се пруга на западу продужује преко Карансебеша и Лугоша у Темишвар.

Од ове артерије се одвајају на југ пруге које избијају на Дунав код :

Базјаша (ова је пруга једним делом на нашој територији); Калафата (Видина), Корабије, Турну Магуреле (Никопоља), Зимнице (Свицтова), Ђурђева (Рушчука), Олтенице (Тутракана), Калараша (Силистрије). Од Букурешта се одваја један крак на исток преко Черне Воде, где прелази Дунав, и кроз Добруџу иде до Констанце ка Црном мору (кроз Добруџу душлог колосека), а од Бузеу, одваја се један крак преко Браиле до Галца. Западно од Мецидије одваја се један крак преко Добрича за Бугарску.

На север, односно запад, од ове артерије одвајају се краци који прелазе Карпате и хватају везу са железничком мрежом у Ердељу.

Овде спадају пруге :

раскршће западно од Слатине — теснац Ротентурм—Сибињ; Плоешће — Темешки превој — Брашово ;

из долине реке Серета — Окна — Ђимешки превој — изворни део Олте (Чик Середи) где изилази на пругу у Ердељу, која води из долине реке Мароша у долину Олте ;

Из долине реке Сучаве — Гура Хумора — Кимполунг — превој Борго — Бистрица — Дес. Од ове се пруге одваја крак преко Кирлибабе за Марамарош Сигет (долина Виса и Тисе).

У Ердељу су ове пруге :

а) долином реке Мароша: Ђерђе Сент Миклош — Сас Реген — Марош Вашархељи — Була Фехервар (Алба Јулија) — Дева — Липа — Арад.

Од ове се пруге одвајају огранци према нашој граници :

Арад — Кикинда,

Липа — Темишвар — Жомбољ,

Добра — долином Бегеја — Лугош — Темишвар или јужно у Гатају

Дева (источно) — Хацег — превој Гвоздена Капија — Карансебеш (на прузи Оршава — Темишвар).

б) долином реке Олте, која долази из изворног дела Мароша, и која везује котлине у долини ове реке западно и северно од Карпата :

Берђе Сент Миклош—Чик Серета — Брашово — Фогараш — Сибињ — Сас Себеш — и јужно од Алба Јулија изилази у долину Мароша на пругу под а).

в) Ове две пруге под а) и б) спојене су и пругом :

Брашово — Сегешвар — Међеш — Тевис.

г) у северном Ердељу :

Прелаз Борго — Бистрица — Дес — одавде или долином Самоша у Сатмар Немети, са краком у Нађ Карољи, односно за Навард.

Између пруге под а) и оне под г) постоји веза :

Дес — источно од Колошвара — Секељи Кочард, од које се одваја крак од Колошвара — преко превоја Бања Хуњади — Нађвард.

Из досадањег се види, да Румунима стоји на расположењу мали број пруга (свега 2) које изводе на наш гранични фронт. За брзу концентрацију трупа према нашем граничном фронту ово је недовољно.

У Молдавији има једна пруга паралелна са главном артеријом :

Галац — Јаш — Черновиц.

У Бесарабији су пруге широкога колосека — руске. Веза ове покрајине са Молдавијом постоји само источно од Јаша, а са Букавином код Новоселице.

Важније су пруге у овој области које избијају на Дњестар :

Јаш — Кишињев — Бендери — Тираспољ,

Рени — Болград — Бендери,

Черновиц — Липкони — Могилев.

б) Обични пушеви.

Добри су путеви у планинском делу, само где им траса није сувише стрма, јер има довољно материјала за израду оваквих путева. У равницама су путеви ретки и доста рђавога квалитета, пошто нема материјала за бољу израду.

Важнији путеви су ови :

1. — од Турну Северина води један пут од прилике линијом, на којој високе и средње планине Трансилванских Алпа прелазе у брежуљкасто земљиште :

Турну Северин — Таргу Жиу — Римник — Кампулунг.

2. — У Влашкој равници према нашем и бугарском граничном фронту од Крајаве, као врло важне раскрснице води више путева, ка западу, од којих су према нашем граничном фронту важнији они ка Оршави, Брзој Паланци и Прахову а према бугарском она два који изводе ка Дунаву према Видину.

Од Крајове ка истоку води пут :

Слатина — Питешће — Плоешће — Бузеу — Фокшана, или јужније:

Каракалу — Александрија — Букурешт — Плоешће, где се састаје са оним северним путем.

У правцу север-југ кроз Влашку има много већи број путева. Важне раскрснице истих су :

Крајова — од које води на сев. пут долином р. Шила кроз теснац Сурдук у Хаџег, а на југ ка Дунаву према Паланци и Рахову, обема обалама р. Шила.

Слатина — од које се на север одваја пут долином р. Олте преко превоја Ротентурм у Сибињ, а на југ обема обалама Олте у Корабију и Турну Магуреле.

Питешће — од кога води пут на север Кампина—превој Терцбург — Брашово.

Александрија — од које се према Дунаву одвајају путеви ка Турну Магуреле, Зимници и Ђурђеву.

Букурешт — одакле се путеви разилазе зракасто у све стране.

Плоешће, Бузеу, Фокшана и т. д. су у даљој унутрашњости раскршћа веће или мање вредности.

У *Ердељу* је путна мрежи прилично развијена.

Природни правци ових путева су широке долине ердељских река.

Према овоме, главне су линије које прелазе Ердељ од истока на запад, почев од прелаза на Карпатима:

1. — Ојтош — Харомсек — Брашово — Фогараш — Сибињ — Сас Себеш — долина Мароша (Липа — Арал). Од овога се пута код Липе одваја крак за Темишвар; од Добре одваја се пут преко Фасада, долином Бегеја у Лугош, олатле у Темишвар или јужно од овога, ка нашој граници код Модоша; источно од Деве, из долине Мароша одваја се пут преко Хаџега.

и превоја Гвоздене Капије у Карансебеш, одакле или на север долином Тамиша, или на југ ка Оршави, или преко Банатске планине на запад у Решицу — Гатају — Дету.

У долину р. Мароша на поменути пут стиче се више кракова истога правца (и.-з.), који воде из горњих долина реке Мароша и Олте, из котлине Терђе, Чик и Харомсек, долинама притока р. Мароша.

2. — Помоћу једнога од ових кракова и друма у долини Белога Кереша може се комбиновати непрекидна засебна линија ка Мађарској вароши Були односно ка Араду.

3. — Прелаз Телђеш—Сас Реген—Колошвар—Нађварад, долином Мароша и Брзога Кереша.

4. — Борго (или Кирлибаба) — са јужне стране Родне планине, долином Самоша у Сатмар Немети или у Нађ Кираљи, или северно од Родне планине, долином Виса и Тисе у Марамарош Сигет.

Путеви у правцу с.-ј. у Ердељу су врло ретки у западном делу, у близини наше и Мађарске границе, док у источном делу, за везу горњих токова р. Мароша и Олте и Мароша и Самоша има приличан број путева.

Кроз Молдавију пролазе правцем ј.-с. два добра пута: један долином р. Серета за Черновиц а други западно, линијом на којој огранци Источних Карпата прелазе у брежуљкасто земљиште.

Од ових путева одвајају се кракови преко превоја на гробену Карпата ка Ердељу, и ка р. Пруту.

Бесарабија и Добруца стоје слабо са добрим путевима.

в) Водени путјеви

Од водених путева Румунија може користити:

1) Црно море, које не даје Румунији све благодети једног мора, због непогодне обале без довољно залива и добрих пристаништа, што је Црно море често немирно и боравак бродова у пристаништима неповољан, као и због ограничене употребе овога пута за излазак на слободно море, који би био у зависности за време рата од расположења Турске и Русије.

2. Дунав — на целој дужини од Базјаша до ушћа, чија би употреба зависила од држања држава са друге обале, сем на делу од Тутракана до ушћа, где су обе обале дунавске у Румунији.

3. Дњестар — плован по целој дужини, но пловидба би у рату зависила од Русије.

4. Прут — плован од Стефанешћи и

5. Серет — плован од Бакау.

Румунија има око 160 парних бродова са укупном тонажом око 70.000 тона. Њени бродови одржавају линије од Констанце до Цариграда, Пиреја, Александрије и Ротердама.

г) Пошта, шелеграф и шелефон.

Поштански саобраћај је заведен по целој земљи и својој дужности добро одговара.

Телеграфско-телефонски саобраћај је добро развијен и заступљен по свим већим местима.

IX. Државно уређење

Румунија је уставна парламентарна Монархија са правом наследства мушке линије породице Хохенцолерна.

Устав је у Румунији изгласан 6. јуна 1866. год. Ревизије устава вршене су 1879., 1884. и 1918. године.

Устав предвиђа 2 дома: Скупштину и Сенат и опште право гласа. Мандат посланицима троје 4 године, а сенаторима 8 година.

Законодавну власт врши Краљ са Народним Представништвом.

Управну власт дели Краљ са владом.

Земља је у административном погледу подељена на 10 области, које су даље подељене на 76 округа разне величине и разног броја становника, што чини тешкоће у погледу рекрутовања и мобилизације. Зато се мисли на другу административну поделу са 48 приближно једнаких округа.

Судска власт је независна.

X. Политика

а.) *Унутрашња.*—Унутрашње политичке прилике у Руминији нису потпуно срећене. Као узроци овим несрећеним приликама могу се навести: бројно јаке мањине у новодобивеним областима, које нису задовољне са румунском управом; затим, пропаганда у земљи од стране ових мањина, потпомогнута са стране, нарочито од Мађарске, Русије и Бугарске; најзад, још не изведена у потпуности аграрна реформа.

Партија у Румунији има велики број.

б.) *Спољна.* — Румунија је потпуно остварила своје националне аспирације и циљ јој је да се ово стање одржи.

Према томе, њена спољна политика је упућена на споразум са свим осталим државама које имају исти циљ, т. ј. да се одржи стање створено уговорима после Светског рата.

Са Маџарском не може бити у искреним пријатељским односима због Ердеља, коме Маџари никада [неће престати тежити,

Русија још никако не признаје стање створено уговорима о миру, те слествено, не признаје ни право Румунији на Бесарабију. Знатан напор њене спољне политике јесте у томе, да то признање добије.

Са Бугарском је у затегнутим односима због Добруџе, у којој Бугари још непрестано спроводе крвави терор преко својих нарочитих организација.

Због овога Румунија тежи споразумима са државама које би ју потпомогле.

Споразуми са нашом државом, Чехословачком, Пољском, Италијом и Грчком имају то за циљ.

Румунија је у савезу Мале Антанте (са нашом државом и Чехословачком).

XI. Војска.

A. Организација војске.

а.) *Војно територијална подела земље.*

Румунија је подељена на 7 корпусних обласних команди, са 72 војна округа.

б.) *Организација војске.*

Војна обавеза је општа и траје 25 година, од 21. до 46. године.

Војска се дели на оперативну војску (активна војска и резерва), и милицију.

У оперативној војсци служба траје 19 година, а у милицији 6 год.

Рок службе у кадру траје за пешадију 2 године; за коњицу, артилерију, пионире, саобраћајне трупе, трупе специјалиста, жандармерију и граничаре*) 3 године; за морину 4 год.

*) И ако је железничка бригада на буџету Министарства Финансија; жандармерија на буџету Министарства Унутр. Дела а корпус граничара на буџету Министарства Финанс. ипак чине саставни део војске, попуњавају се људством путем регрутовања као и остале кадровске јединице.

Попуна подофицирима се врши из подофицирских школа за разне родове војске и из трупе.

Активни официри се добијају из Војних Академија, којих има: 2 пешадиске и по 1 коњичка, артилериска, инжињериска, административна и маринска. Курс траје 2 године. У Академије ступају младићи из војних лицеја (гимназија које имају 7 разреда.

Више образовање официри добијају у *Вишој Рајној Школи*, која има за циљ поред овога и да спреми кандидате за ђенералштабну струку.

Ђенералштабни официри се добијају на тај начин, што се свршени слушаоци Више Ратне Школе, који су изабрани за приправнике, када дођу из трупе, упућују на допунски курс Више Ратне Школе; по завршетку овог курса проведу извесно време у трупи, но у другом роду војске, а потом ступају на припрему у Главни Ђенералштаб.

По завршетку припреме полажу кандидати прво испит за чин мајора у своме роду војске, а потом специјални испит за чин Ђенералштабног мајора.

Резервни официри се добијају од официра из кадра, који су прешли у резерву; ђацима који сврше нарочите школе, чији курс траје 9 месеци (има 3 овакве школе) и подофицирима из трупе при изласку из војске.

Б. Формација војске у миру.

1. Главна управа.

Као централна војна управа постоји Министарство војске, у чијем је саставу, као једно његово одељење и Главни Ђенералштаб, поред осталих одељења и дирекција.

Под Министарством су непосредно 4 армиске инспекције.

2. Трупе.

Румунска војска има у миру:

- 7 армиских корпуса (од по 3 дивизије).
- 1 корпус брдских ловаца (од 2 дивизије).
- 3 дивизије армиске коњице (од по 3 бригаде).
- 1 бригада специјалиста
- 1 пук против-аеропланске артилерије
- 1 пук борних кола
- авијатику

1 бригаду железничких трупа

1 корпус граничара

1 корпус жандармерије и

2 морнаричке дивизије.

Корпус има у своме саставу:

штаб обласне команде корпуса;

3 пешадиске дивизије;

1 пук тешке артилерије;

1 пионирски пук

1 дивизион трена

1 административни батаљон и

1 санитетску чету.

Дивизија има у своме саставу:

пешадиску бригаду од 3 пешадијска пука и

артилериску бригаду од 1 пољског и 1 хаубичког артилериског пука.

Корпус брдских ловаца има у своме саставу 2 дивизије брдских ловаца и остале административне и санитет. делове.

Дивизија брдских ловаца има у своме саставу:

бригаду брдских ловаца од 3 групе са по 2 батаљона

брдску артилеријску бригаду са 3 брдска артилериска

дивизиона и 1 брд. хаубич. арт. пуком и

* 1 брдски пионирски батаљон.

Дивизија армиске коњице има у своме саставу:

3 коњичке бригаде од по 2 коњичка пука. 1. и 2. коњичку бригаду чине пукови „Рошиора“ а 3. бригаду чине пукови „Калараша“

1 чету циклеста и

1 коњички арт. дивизион.

Има свега:

Пешадије: 22 пешад. бригаде са по 3 пешад. пука, са по 3 батаљона, 1 деповском четом и 1 четом специјалиста; батаљон има 3 пешад. чете и 1 митраљ. чету. 2 пука има само „Букурешка бригада“.

Укупно има 65 пешад. пукова. У овај број долазе и 9 пешадиских ловачких пукова, који су истог састава као и пешадиски пукови, а назив „ловачки“ задржали су само из традиције; у саставу су пешадиских бригада.

2 брдске ловачке бригаде, свака од по 3 групе. ове опет од по 2 батаљона — свега 12 брдских ловачких батаљона, од по 3 пешад чете, 1 митраљ. чете, 1 чете специјалиста и 1 чета деповска.

Бојних кола — има 1 пук, са 1 батаљоном тенкова, 1 батаљоном блиндираних возова и 1 батаљ. блиндираних аутомобила (ван састава корпуса. под инспектором пешадије).

Коњице — 12 пукова „Рошиора“¹⁾, од по 4 коњичка ескадр., 1 митраљ. еск., 1 деповским ескадроном и др. 8 пукова „Калараша“, од по 6 ескадрона 1 митраљ. ескадроном 1 депов. ескадр. и др.

1 пук коњичке Краљеве Гарде.

Артиљерије — 21 артилериску бригаду (1—21), од по 1 пољ. арт. и 1 хаубич. арт. пука. Укупно:

21 пољ. арт. пук од по 3 дивизиона, од по 3 батерије.

21 хаубички арт. пук, од по 2 дивизиона, од по 2 батерије. Ови пукови улазе у састав дивизија, као њена артиљерија.

7 пукова тешке артиљерије, од по 2 дивизиона, од по 3 батерије. Ови пукови улазе у састав корпуса као њихова артиљерија.

2 брдске артилериске бригаде свака од по 3 брд. арт. дивизиона и 1 брд. хауб. пука, укупно:

6 брд. арт. дивизиона, од по 3 брд. батерије и

2 брд. хаубич. пука, од по 2 див., од по 2 батерије. Ова артиљерија улази у састав брдских ловачких дивизија, као дивизијска артиљерија.

3 дивизиона коњичке артиљерије, од по 3 батерије. Ови дивизиони чине дивизијску артиљерију коњичких дивизија.

1 пук против аеропланске артиљерије, који има 13 батерија и 2 митраљеска одељења.

Инжињерије и техничких џрупа.

7 пукова пионира, од по 3 батаљона, од по 2 пионирске, 1 чете лаких мостова и 1 чете деповске. Улазе у састав корпуса.

2 брд. пионир. батаљ. од по 2 пионирске чете. Улазе у састав брдских ловачких дивизија.

1 бригада железничара, од 2 пука железничара, од по 3 батаљ. Непосредно су под инспектором инжињерије.

1 бригада специјалиста — има:

1 пук за везу,²⁾ 1 понтонирски пук,³⁾ и 1 аутомобилски батаљон⁴⁾. Сви су ови пукови под инспектором инжињерије.

Авијације — Авијатика има стари и нови материјал.

¹⁾ Они чине армиску коњицу.

²⁾ Има 1 телеграф. батаљ., 1 рефлектор. батаљ. и 1 технички батаљон.

³⁾ Има 3 батаљ. са II. чета.

⁴⁾ Има 3 чете ауто-вуче и 1 деповску чету.

Стари материјал:

143 аероплана, од којих су 68 употребљиви за ратне сврхе.
 Од ових су: 27 за борбу (Спад)
 15 за бомбардовање (Бреге)
 26 за извиђање (Бреге)

Нови материјал:

120 апарата поручених у Француској, од којих је већи број примљен.

50 апарата купљених у Холандији.

Има свега 20 аеродрома, 7 сталних хангара и 6 покретних хангара.

Корпус граничара — од 2 бригаде, од по 2 пука граничара, од по 3 батаљона, 1 чете митраљеза и 1 деповске чете.

Корпус жандармерије — има 4 бригаде, са 11 пукова укупно и 1 самост. батаљон у Букурешту.

Ратна морнарица

У њеном су саставу:

Дунавска и

Поморска дивизија.

Дунавска дивизија има:

Пловне јединице, и то: 7 монитора и 8 речних ведета.

Стална одбранбена средства у Галцу и

Базу за пловидбу у Галцу.

Поморска дивизија има:

Пловне јединице, и то 2 контра торпиљера, 4 топовњаче, 6 торпиљера а 6 ведета.

Стална одбранбена средства у Сулини.

Поморску базу у Констанци и

Поморски арсенал у Галцу.

Маџарска

I. Положај, облик, величина и границе.

а) *Положај* — Маџарска лежи у Средњој Европи између наше државе са југа, Румуније са истока, Чехословачке са севера и Аустрије са запада. Окружена овако са свих страна државама, без излаза на море, она је потпуно континентална земља.

Овакав положај је врло тежак, те је за Маџарску од велике важности што се налази на Дунаву, тој великој међународној комуникацији, која је доводи у везу како са суседним земљама, тако и са удаљеним крајевима, чиме су, до некле отклоњене тешкоће услед њеног континенталног положаја.

Налазећи се на обема обалама Дунава, т. ј. између Алпа и Карпата, пресекала је све комуникације које широком долином ове реке воде из Средње Европе на Бело и Црно море, те је с тога њен положај важан.

б) *Облик* — Маџарска има облик трапеза са широком основом на северу. Облика је прикупљеног. Једини је недостатак у, за сада, недовољној вези области 'на једној и другој страни Дунава, пошто преко истог постоје мостови само код Будимпеште и Баје.

в) *Величина* — Маџарска заузима површину од 92.916 км.² Густина насељења је око 85 становника на 1 км.².

г) *Границе* — Целокупна дужина граница Маџарске износи око 1500 км.

Граница *према Румунији* — дугачка је око 300 км. и позната нам је из раније. (Румунија).

Границе *према Чехословачкој* — дугачка око 600 км., почиње од тремеће са Аустријом на Дунаву, јужно од Брати-славе и води Дунавом до утоке р. Ипоља; овом реком све до

низводно од Рапа, где је напушта и продужује у главном у с.и. страну преко последњих јужних огранака Карпата, пресецајући реке Шајо, Хернад и Бодрог и избија код Чапа на Тису. Одавде се у ј. и. правцу пружа до тремеђе са Румунијом јужно од Тисе, — ј. и. од Тисе Ујлака.

Граница је природна и јака само на делу колико се држи Дунава, ма да и овде, код Братиславе, Чехословаци владају делом десне обале.

На осталом делу и ако води огранцима Карпата, на којима има доста добрих положаја, који својим стрмим облицима и густом шумом доста отежавају пролазност, ипак граница не престава никакву природну препреку. Границу прелази више добрих комуникација.

Етнографски је добро повучена.

Граница према Аустрији — дугачка око 200 км., почиње од тремеђе са Чехословачком јужно од Братиславе и пружа се на југ до сев. од канала Ханшаг, где се ломи и поврће на запад, пресеца Нежидерско језеро у његовом јужном делу тако, да обилази Шопрон са з. и ј. стране, ту се ломи, поврће на југ, кога се правца, у главном, држи све до тремеђе са нашом државом на вододелници Раба и Муре.

Ова је граница отворена и слаба; етнографски правилно повучена.

Граница према нашој држави — дугачка око 420 км., позната нам је од раније (Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца).

Реке Дунав и Тиса разделиле су овај гранични фронт на три одсека, који се међу собом знатно разликују, како створом саме границе, т. ј. куда је иста постављена, тако и обликом и створом унутрашњости војишта. Ти су одсеци: западни — од тремеђе са Аустријом па до Дунава, средњи — између Дунава и Тисе и источни — од Тисе до тремеђе са Румунијом.

Овим одсецима одговарају и посебни операцијски правци, међу којима је најважнији онај, који води између Дунава и Тисе, јер се на истом налазе најважнији објекти (субјекти) и једне и друге стране (Б. Пешта и Београд), међу којима је овај правац најкраћи и најудобнији. У сваком погледу удобнији је за нас него за Мацаре. После овога операцијског правца по важности се истиче операцијски правац преко западног одсека, а од најмање је важности онај преко источног одсека.

II. Орографија.

Маџарска је по своје орографскоме склопу највећим делом пространа низија. Само је мали део њене површине под планинама, које не прелазе висину ниских планина, и које преко дугачких и благих брдовитих огранака добро обрађених и комуникативних постепено прелазе у низију.

Маџарске планине припадају системима Карпатском и Алписком, који се сучељавају на Дунаву од ушћа реке Ипоља па до Будимпеште. Северо-источно од Дунава простиру се планине Карпатског система, а западно од Дунава планине Алписког система.

а) *Планине Карпатског система.* — Ове планине су крајњи јужни огранци Карпата и Татре, који се у Маџарској гранају на простору између Дунава и Тисе. Долинама десних притока реке Тисе: Бодрога, Шајо и Зађве као и долинама притока ових: Хернада и Тарне, све су планине раздељене на више група, као:

Хеђаља планина — између Бодрога и Хернада, ниска планина (највећа висина 500 м.), добро обрађена, комуникативна и пролазна.

Огранци Рудних планина — на простору између Хернада и Шајо, истих особина као и Хеђаља пл.

Бик планина — између реке Шајо и реке Тарне.

Мајџра планина — између Тарне и Зађве, са висом Татра (1010 м.) који је највећи у Маџарској.

Черхај планина — између Зађве, Ипоља и Дунава. Западни огранци ове планине простиру се између Ипоља и Дунава као *Бержењ планина*, која се према Дунаву стрмо завршава, градећи на њему са Пилиш планином теснац кроз који се Дунав пробија од Естергома до Ваца.

Све ове планине пружају ка југу своје дуге, благе и ниске огранке, који постепено прелазе у низију, од којих се најдубље завлачи онај између Зађве и Дунава — све до Цегледа.

б) *Планине Алписког система.* — Од границе са Маџарском, па све до Дунава на северу и истоку и до Драве на југу простиру се крајњи огранци Алпа. Цео овај простор представља таласасто, комуникативно, пролазно и за операције врло погодно земљиште.

Долине река Раба и Зиле са Блатним језером разделиле су ово таласасто земљиште у три групе:

а) *Мале Маџарске Алпе* — које чине само крајњи огранци Фишбахерских Алпа који у Маџарску улазе сев. од Нежидерског језера као део *Лајше* пл. и дуж леве обале реке Раба као брдовито и брежуљкасто земљиште, плодно, обрасло воћем и чувено са мајданима угља и камена и које се брзо изгуби у Малој Маџарској низији.

б) *Средње маџарске планине* — на простору између Раба с једне стране и Зиле и Блатног језера с друге стране. Протежу се од ј.-з. ка с.-и. у коме працу допиру до Дунава на простору од Раба до Будимпеште, где се од ушћа реке Ипоља до Пеште сучељавају са планинама Карпатског система. Ова група представља највиши део маџарског алпског брдовитог земљишта и у њему су ове ниске планине:

Бакоњска шума — која се пружа дуж с.-з. обале Блатног језера; јужни њени огранци образују једну греду висине око 400 м. над Блатним језером, у које улазе преко полуострва Тихањ. На њој су највиши врхови: *Кереш* (713 м.) и *Кабхеђ* (601 м.). Ка северу пружа дугачке огранке, који се постепено спуштају ка Дунаву у брежуљкасто земљиште, а према Блатноме језеру се стрмо спушта.

Бакоњска шума је покривена шумом. Безводна је. Преко ње води више добрих путева.

Верџеш планина (481 м.) — која је продужење Бакоњске шуме, од које је одвојена ниским развођем код Мора, али од које је мање пролазна, јер има стрме облике и стеновите стране. Јужни огранци се постепено спуштају ка Дунаву, а ка северу се наставља планина *Гереч* (633 м.) преко које Вертеш пл. допире до Дунава, на чијим се обалама стрмо свршава,

Пилиш планина (757 м.) — налази се у колону Дунава, на коме се северним огранцима стрмо свршава образујући теснац од Естергома до Ваца, а јужни јој се огранци спуштају блаже, прелазећи у брежуљкасто земљиште.

в) *Јужне Маџарске планине*. — Простиру се јужно од реке Зиле и Блатног језера и испуњавају простор између Муре, Драве и Дунава.

Западни део, до изворног дела реке Капоша чини један плато, средње висине око 300 м. и који је вододелница између Муре и Драве с једне стране и Блатног језера с друге стране.

Простор између Блатног језера и реке Капоша састоји се из брежуљака до 300 м. висине.

Јужно од реке Капоша, до Драве и Дунава земљиште је нешто више: ту се диже *Мечек* планина, на којој је највиши врх *Зенге* (682 м.), с - и. од Печуја, која пружа своје огранке у целој овој простору, међу којима су најзначајнији *Шиклошка брда* (408 м.) и *Мохачки висови* ј - з. од Батасека.

Мечек планина је покривена шумом и богата угљем и топлим изворима.

Згодно је постављена као бранични одсек против наступања ј - с. кроз Барању ка Пешти, а тако исто и против наступања с - ј.

Равнице

Сав остали део Мађарске је само једна пространа низија, испресецана многим великим рекама, благога нагиба, често плањена на великим површинама, нарочито крај већих река, те отуда местимично пуна мочара и речних језера.

Средње Мађарске планине и Карпати раздвојили су ову низију на два дела:

Малу низију која се простира од Братислава до Естергома са обе стране Дунава. Мађарској припада део на десној обали Дунава. С. З. део ове низије је пространа равница, у којој Дунав прави острво Мали Шит. Обале Дунава су овде ниске и поплаве су честе. На р. Рабници налази се пространо мочарно земљиште звано *Ханшаг*. Тло јој је глиновито те у мочарне времењу тешко пролазно. Ј.-з. део је виши, јер обухвата најниже брежуљке малих Мађарских Алпа и долину Горњег тока р. Раба.

Низија је добро обрађена, веома родна, комуникативна и пролазна.

Велика низија — се простира од оградана Карпатских планина па на исток и југ до државних граница а на запад до Дунава. По средини је пресеца р. Тиса. Део ове низије источно од Тисе избраздан је још и попречно притокама р. Тисе, док је западни део, између Дунава и Тисе, потпуно отворен, без и једне реке попречног правца.

Долине свих река у овој низији праћене су широким појасом мочарног земљишта, испуњеног језерима, ритовима и многим речним рукавцима.

Део низије између ових блатњавих речних долина нешто је виши, средње висине 80-100 м., степског изгледа, поскови-тога тла, испресецан многим путевима несолидне израде, који

су у мокроме времену неупотребљиви за дужи и тежи саобраћај. При сувоме времену кретање је могуће свим возовима у све стране, а у мокроме времену тешко је и пешаку ићи ван путева.

Таква једна коса уздиже се између Дунава и Тисе под именом *Куманска коса*, чија је релативна висина 20 м., а која се протеже и у нашој држави до канала Краља Петра. Северно од Суботице и Баје има високих и широких дуна живога песка тешко проходних. Цела коса испуњена је многим малим језерима, међу којима пада у очи група око Сабадсалаша (западно од Кечкемета) на коме је делу ова коса највише степњена.*)

Сличан овој коси је и онај део низије на левој обали Тисе између Тисе, Кереша и Беретјо-а, звани *Њир*.

У овој песковитој низији карактеристична су насеља звана *тусије*, које имају простране пашњаке, са многим чопорима коња и говеда и стадима оваца. Насеља су у виду колиба, крчми, настрешница и других построја, са пијаћом водом у бунарима са високим ћермовима.

Цела низија је врло плодна, добро обрађена, богата стоком и средствима за исхрану људи и стоке, као и за сваковрсно снабдевање у многим пространим насељеним местима.

III. Хидрографија

Реке.

Цела Мађарска је у сливу Дунава, т. ј. у сливу Црнога мора.

Важније су реке :

Дунав — Низводно од Пожуна па све до ушћа р. Ипоља Дунав припада Мађарској као гранична река.

На томе делу Дунав протиче кроз Малу Мађарску низију, у којој се дели на рукаве, образујући острво *Мали Ший*. (које припада Мађарско), а на Чехословачкој страни чини друго острво звано *Велики Ший*. У овоме делу су му обе обале ниске и често плављене. Низводно од Раба, десна је обала нешто виша.

Код *Есџерјома* (Грана) Дунав улази у клисуру коју чине планине Карпатског и Алпског система, којом тече све до *Ваца*.

Код Ваца, одмах по излазу из поменуте клисуре, мења нагло правац тока — поврће на југ, и тога се правца држи све до преласка у нашу државу.

*) На овоме делу Мађари хоће да израде један канал који би спајао Дунав са Тисом.

Северно од Пеште је веће острво *Св. Андрија* а јужно острво *Чепел*.

Мостови су: код Коморана (1 колски и 1 железнички), Естергома,^{*)} код Будимпеште (4 колска и 2 железничка) и код Баје (железнички). Ширина му је од 4-900 м. а дубина око 12 м. Плован је на целој дужини.

На делу од Ваца до Пеште десна му је обала виша, али и лева, и ако нижа, равна, није мочарна. Јужно од Пеште десна обала је нешто виша и брежуљкаста а лева је ниска и баровита.

Пад Дунава је мали, ток му је спор и склон да прави многе вијуге и рукавце и да плави околно земљиште које је пуно језера и мочари.

Обзиром на све ово, т. ј. на ширину реке, дубину њену, пространу, мочарну и тешко пролазну површину крај њених обала, тежак прилаз обалама — Дунав представља једну првокласну географско-стратегиску баријеру, која се не може савладати обичним мостовим материјалом, већ би се понтонски мост морао дизати помоћу шлепова. Овај се материјал мора користити још и због тога, што су на Дунаву јаки ветрови, који дижу крупне таласе.

У операцијама с.-ј. или обратно, појавио би се као озбиљна преграда.

Пошто је плован на целој дужини за пароброде, а од ушћа р. Ипоља па све до наше границе је обема обалама у власти Маџара, могао би послужити и као врло моћан и погодан комуникацијски правац.

Важније десне притоке Дунава су:

Лајџа — долази из Аустрије и протиче кроз Маџарску свега 13 км. У доњем току је препрека.

Раб — долази из Аустрије, богат је водом; долина му је широка у којој се дели на рукаве. Његовом долином води најкраћа веза између наше земље и Чехословачке.

Шио — Која истиче из Блатног језера а улива се у Дунав код Сегсарда. Њене су притоке; лева *Шарвиз* и десна *Капош*, низијске реке, блатњавог дна и околног земљишта; стрмих обала, услед чега су препреке.

Драва — гранична река, а која нам је већ позната као и њена притока *Мура*.

Важније леве притоке Дунава су:

^{*)} Порушен

Ипољ — гранична река са Чехословачком од места Ипољ Тароче до ушћа.

Тиса. — Извире на западном огранку Шумских Карпата и протиче великом низијом као њена главна река. У Маџарску улази код Тиса Ујлака, тече правцем ј. и.—с. з; до Чапа где прави окуку на Чехословачкој граници мењајући ток ка ј. з. и ј., кога се правца држи све док не уђе у нашу државу јужно од Сегедина.

Ток Тисе је у планинском делу брз, а у низији спор, због чега прави многе окуке, разлива се у безброј рукаваца и плави обале тако, да на случај веће воде бродови тешко могу наћи матицу за пловидбу. Тиса носи много муља, који засиша корито годишње за 5—20 см.. Због притиска источних притока а и због свога меридијалнога тока, Тиса показује тенденцију да помери своје корито на запад.

Тиса је делимично регулисана и долина јој је највећим делом исушена.

Ширина јој је код Тисе Ујлака 200 м. — дубина $\frac{1}{2}$ м. код Чапа широка је 100 м. — дубока 7 м.; одавде јој се ширина мења од 3—500 м. а дубина од 2—6 м.

Мостова железничких и колских има код: Чапа, Токаја, Тиса Фиреда, Киш Кере, Солнока, Сентеша и Сегедина.

Тиса је пловна за пароброде од Солнока.

У војном погледу Тиса преставља знатну препреку при прелазу и. з. и обратно, која се у времену надоласка воде јако повећава услед поплава, а у операцијама с.—ј. и обратно била би озбиљна прегрда. Као пловна река чије су обе обале у Маџарској послужила би као згодан комуникацијски правац.

Десне притоке Тисе долазе из Чехословачке и немају већег значаја као препреке, већ су више важне што њиховим долинама воде комуникације за везу Маџарске са Чехословачком, које комуникације изводе даље на север на Карпатске превоје.

Од тих притока важније су:

Бодрог.

Шајо — са својом притоком *Хернад*.

Зађва — са својом притоком *Тарна*.

Леве притоке Тисе су веће и важније, те су и као препреке озбиљније, како количином воде, тако и плављеним земљиштем. Сем тога, долинама њиховим воде важне комуникације за везу Маџарске са Румунијом.

Од тих притока важније су :

Самош — кога још у Румунији чине Мали и Велики Самош. Сједињени Самош има ширину 170 м, а дубину до 2⁵ м., те је с тога прилична препрека.

Кереш — кога чини *Брзи*, *Бели* и *Црни Кереш*, који извиру у Румунији а састају се у Маџарској и чине Кереш.

Како тече правцем исток-запад, количином воде и поплавленом околином својом био би озбиљна препрека наступању ј.-с. и обратно.

Марош. — Извире у Румунији, у Маџарску улази код Чамада. Богат је водом; у доњем току при ушћу и плован, те је знатна препрека још у Румунији. Обале су му свуда лако приступне, јер му је широка долина већином сува. Поплаве су ретке. Мостова и скела има много, као у осталом, и све реке маџарске.

У унутрашњости Маџарске вреди поменути и реку

Зилу — притоку Блатног језера, која извире око тромеђе са нашом државом и Аустријом.

Важна је што њеном долином води железничка пруга која из наше државе полази из Мурске Суботе, а сем ове, у њу се стичу и обе пруге које из Чаковца воде преко наше границе у Маџарску. Са околним земљиштем послужила би као важан бранични одсек против операција ј.-с. и обратно.

Језера.

Поред многобројних малих језера, бара на обема обалама Дунава и Тисе, у Маџарској су и ова већа језера:

Нежидерско, у Малој низији, које Маџарској припада само малим својим јужним делом. Обале су му блатњаве а нарочито јужна и источна. Дубина му је незнатна (0.5—0.7 м.) и на њему нема никакве пловидбе.

Блајно језеро — дуго 78 км, а широко 8—15 км. Најуже је код полуострва Тихања (1⁵ км.). Просечна дубина му је 3 м., а највећа 11 м. Уз обалу је плићак од 1 м. на простору од 300 м. од обале. Јужна му је обала ниска и блатњава, а северна висока. Језеро је пловно за мале лађе. Зими се заледи сво. Језеро отиче реком Шајом у Дунав.

Веленско језеро — источно од Секешфехервара. Оно је данас једна велика баруштина и даје утисак пре једне мочарне просторије, но неког сталног језера.

Значај Блатног и Веленског језера је велики, јер они у великој мери стешњавају операције, које би се водиле десном обалом Дунава са ј. на с. и обратно.

IV. Клима.

Мађарска има средње—европску климу, са знатним разликама у топлоти зими и лети. Средња температура у јануару је 1.°6 целз., а у јуну 21°5 целз. Средња годишња температура је 10.4°4 целз. Водених талога има највише у јуну и новембру.

Сем мочарних просторија у долини Дунава, Тисе и још неких река где влада маларија, клима је здрава.

V. Становништво.

У Мађарској има 8,274.940 становника. Према величини земље, густина насељења је 85^{·9} становника на 1 км². Значајно је, да је густина становништва готово у целој земљи подједнака.

По народности, огромна већина становништва су Мађари (око 89⁰/₀).

Од других народности у Мађарској има:

Немаца — око 1/2 милиона,

Словака — око 150.000

Срба, Хрвата и Словенаца — око 54.000,

Румуна — око 24.000.

Велики број Мађара је припао Румунији (Ердељ) а има их и у нашој држави.

Мађари припадају Уралско - алтајском стаблу монголског племена.

У садашњу Мађарску доселили су се крајем 9 века.

Најсјајније доба Мађара било је под владом краља Матије Корвина.

1867. године Мађарска је добила своју аутономију у саставу Аустро-Угарске Монархије.

У Светком рату су били у савезу са Немачком. Услед победе наших Савезника у светском рату, распала се Аустро-Угарска Монархија и Мађари образују засебну државу.

Мађари су охоли, велики шовинисти, добри патриоти. За какву идеју брзо се загреје, али није истрајан. Власт поштују.

Као војнички елемент, Мађари су добри и храбри. Према непријатељу су груби и варвари.

По вери — највећи број је римо-католика (63.8⁰/₀), Протестаната око 2 милиона (27⁰/₀), мојсијеваца — око пола мз-

лиона, православних око 50.000 и још других вероисповести у мањем броју.

Просвета је у Маџарској на високом ступњу. Процент писмених је 80,2%. Има велики број како основних школа (око 6500), тако и других грађанских, трговачких, занатлиских, стручних и средњих школа. Имају 4 универзитета.

IV. Насељена места.

Ма да је становништво Маџарске вањим делом сеоско, ипак није растурено, већ је груписано у велика, бројно добро насељена села, која су међусобно одвојена пространим ненасељеним областима.

Маџарско село заузима велики простор, како услед великога броја становника, тако и услед тога, што свака кућа око себе има своју башту. Пространа низија омогућава ширење села по простору. Куће су махом ниске и од ћерпича, те се насељена места тешко из даљине примећују. Улице су им обично продужење друмова, широке; у селима има пространих тржишта.

На многобројним пространим и великим имањима налазе се нарочита насеља звана *салаши*, која по простору могу бити читава села, на којима нема довољно добрих зграда за смештај. Та су насеља богата стоком и храном.

Вароши већим делом имају изглед великих села, па и ако броје 40—60.000 становника, јер и у њима преовлађује сеоско становништво.

Једина варош која не одговара горњем типу јесте главни град Маџарске,

Бидим Пешта — животни, културни, политички и економски центар Маџарске. Простире се с обе стране Дунава, преко кога има 2 железничка и 4 колска моста. Варош је подигнута по типу савремених великих градова. Да би је подигли, Маџари су учинили све: саградили су многе и лепе грађевине: у њу сместили многе културне установе; у околини су подигли многе фабрике; учинили су је средиштем многих железничких и обичних комуникација, које се од ње зракасто разилазе у све крајеве Маџарске. Њеноме развићу допринео је много и њен згодан положај на Дунаву.

Броји око 1 милиона становника.

Седиште је гувернера Маџарске, владе и осталих највиших надлежности и штаба једне војне области.

Сем Будим-Пеште важна су и ова места:

а) На десној обали Дунава:

Сомбаишел — у басену Раба, важна раскрсница према Аустрији и седиште штаба једне војне области.

Бер (Раб) — при ушћу р. Раба у Дунав; важно индустријско место.

Секешфехервар — (37000) — важно раскршће између Будим Пеште и Блатног језера.

Печуј — (50.000) — на јужном подножју Мечек пл. Важна е раскрсница комуникација према нашој граници; индустријски град, чувен по својим рудницима; има универзитет и седиште је штаба једне војне области.

Капошвар — с.-з. од Печуја, важно раскршће комуникација према нашој граници.

б) Између Дунава и Тисе су:

Сегедин — (118.000) — други индустријски град у Мађарској; важно раскршће комуникација у непосредној близини наше границе. Седиште је штаба једне војне области. Има универзитет и више других културних установа.

Кечкемет — (66.000) — више је сеоски град у сред многих пустара. Важно је раскршће комуникација према Б. Пешти, Цегледу, Солноку и ка југу.

Цеглед — (35.000) — важно раскршће комуникација у сев. делу Мађарске.

Мишколц — (52.000) — на подножју Бик планине, недалеко од Токаја. Ови су крајеви чувени по својим виноградима. Иначе су ова места важне раскрснице комуникација према Чехословачкој граници. У Мишколцу је и седиште штаба једне војне области.

в) На левој обали Тисе су:

Дебрецин — (92.000) — покрајински центар за с.-и. део Мађарске; седиште је штаба једне војне области и важна раскрсница комуникација према Румунији. Има универзитет.

Ниређхаза — (38.000) — важно раскршће комуникација према Чехословачкој.

Ходмезе Вашархел — (62.000) — важна раскрсница комуникација у близини наше границе према Банату.

IV. Народна привреда.

Мађарска је у главном сточарско-земљорадничка земља, са добро развијеном индустријом и занатима. Свуд где зем-

љиште због климатских прилика није за обделавање, она је врло подесна за гајење стоке. Сточарство је главно занимање становништва по пустама и мочарним крајевима, а на свим осталим местима је главно занимање земљорадња.

1. *Земљорадња* — 55% стањовништва бави се земљорадњом. Засејани простор износио је 1924-25. године 7.219.754 кат. јутра.

У Маџарској постоје још велики поседи од више десетина хиљада јутара, и поред тога што и код њих постоји аграрна реформа, која предвиђа, да је земља у сопствености оних, који је и обрађују.

По начину обраде земље и жетвеним приносима, Маџарска се може узети као једна од првих земаља у Источној Европи.

Њена производња жита тако је велика, да би се у погледу снабдевања храном у случају рата могло претпоставити, да ће рачунати на своја сопствена средства.

Гаји се:

Зрастна храна — која се највише производи, као:

пшеница — принос 18,500,000 м.т.ц.

кукуруз — принос 24 милиона м.т.ц.

раж — принос 8 мил. м.т.ц.

јечам — производи се 5 мил. м.т.ц.

зоб — производи се 4 мил. м.т.ц. и т. д.

Индустријско биље: шећерна репа — производи се 15¹/₂ мил. м.т.ц.

дуван — производи се 200.000 м.т.ц.

конопља — „ 230.000.000 м.т.ц.

Виноградарство. — Врло важан пољопривредни производ у Маџарској је грожђе. Површина засађена виноградима износи 384.000 кат. јутара. Виноградарство је најразвијеније на јужним падинама Карпатским око Мишколца и Токаја.

Баштенско поврће:

кромпир — производи се 24 мил. м.т.ц.

пасуљ — „ 750.000 м.т.ц.

грашак — „ 80.000 м.т.ц. и т. д.

воћарство — је доста развијено нарочито у запад. делу Маџарске. Гаје се: јабуке, брескве, трешње, вишње и т. д.

шумарство — Шуме су у Маџарској доста ретке а и слабог квалитета, те се дрво мора увозити како оно за огрев, тако и оно за индустрију. Шуме се налазе у западном делу и

на оградима карпатским у источном делу; у равницама има шума само поред река.

2. *Свиочарство*. — Ово је у Маџарској тако исто врло добро развијено, јер су и прилике необично повољне а и становништву је урођена наклоност према истоме.

По последњим статистичким податцима од 1924. године бројно стање стоке било је :

рогате марве — —	2.148.000
коња*) — — —	849.771
свиња — — —	3.729.000
оваца — — —	1.814.155
мазги — — —	1.963
магараца — — —	4.907 и т. д.

Стоком су најбогатији крајеви у непосредној долини Дунава и Тисе.

Извоз стоке представља данас у Маџарској један од најважнијих артикала спољне трговине.

Пошто Дунав и Тиса изобилују рибом, то је и риболов јако развијен и има важности за народну исхрану.

3.) *Рударство*. — Маџарска је сиромашна у рудама, т. ј. у сировинама металне индустрије. Због тога она увози непрерађене метале па њиховом индустријском прерадом задовољава своје потребе, а знатан део извози у виду машина, апарата и остале металне робе.

Од рудног блага има :

Угља — који је највећим делом мрки угљ и новијих формација. Највише угља дају рудници у Печују и Татабањи (овај даје по 1000—1200 вагона дневно врло доброг црног угља) а по том они у Шалготарјану (пл. Матра) и Боршоду (Бик

У „белом угљу“ т. ј. воденој снази за развијање електричне енергије, Маџарска оскудева, јер су реке већином са малим падом и малим током.

Гвожђа има мало у Рудабањи (Рудне пл.). Руда је слабог квалитета. Знатну количину ове руде увози из наше државе.

Има нешто бакра и доста каменолома.

4.) *Индустрија*. — Уопште узев, према потребама земље није довољно развијена, слаба је и једнострана.

*) Маџарски су коњи чврстог склопа, мускулозни, брзи, издржљиви и отпорни; за потребе војске врло добри.

Овоме треба видети узрок у томе, што је пре распада А.-Угарске монархије у тој широкој заједници Маџарска налазила довољно свега онога што јој је било потребно, и ако тих фабрика не беше баш у Маџарском делу државе, — а после распада Монархије — у недостатку сировина тако потребних, како да се сада развију она индустријска предузећа којих Маџарска нема а потребна су јој, тако и да се одрже она, која постоје,

Поред свих напора владе да индустрију задржи на пред-ратном нивоу, маџарска индустрија се ипак налази у опадању и многа индустријска предузећа се налазе у незавидном положају.

По важности, сада у Маџарској прво место заузима

Индустрија намирница, која има повољних услова у богатим земљорадничким и сточарским производима за своје развиће. Млинарска индустрија је јако развијена, чак и преко потреба земље. Богатство земље у потребним производима омогућило је да се развије и напредује индустрија шећера и шпиритуса.

Индустрија гвозђа — је добро развијена, али још из времена до распада Монархије, када је било потребних сировина и услова за њен развој; данас, међутим, многе сировине мора увозити, као што је гвоздена руда, кокс и т. д. Но и поред свих тешкоћа данас, може се рећи да је ова индустрија ипак добро уполслена.

Индустрија дрвета је зависна од увоза сировина, али ипак добро запослена.

Текстилна индустрија — не задовољава потребе земље и поред тога што има довољно сировина, јер није довољно развијена. И поред тога што се овој индустрији поклања пажња, остаје вишак сировина, који се извози (у 1923. год. извезено је 500'000 кгр. вине).

Хемијска индустрија бави се израдом сапуна, свећа, биљног уља, медикамената, жижица, асфалта и др. За ову индустрију недостаје дрвета и петролеума.

Напомињући, да је један велики део највећих металургијских предузећа, која су сада у државним рукама, за време рата производио оружје и муницију, а сада претворен у фабрике за израду разних машина и имајући у виду велике напоре владе да производњу фабрика доведе до предратног стања, долазимо до закључка, да је и организација индустрије у војне сврхе на високоме ступњу, и да ће све те фабрике, са мало напора и

труда бити у стању опет да израђују ратни материјал за мацарску војску.

5. *Трговина* — Мацарски народ нема наклоности за трговину, те је ова готово сва у рукама умешних трговаца Јевреја.

Унутрашња трговина се нормално развија и жива је.

Спољашња трговина је све до данас остала по Мацаре пасивна. Сравнијући стање оно одмах после рата са садањим, запажа се, да се пасивност спољне трговине све више умањује т. ј. извоз се приближава увозу, тако, да је извоз у другом, полугођу 1925. године био чак и већи од увоза. У првом полугођу 1926. године стање је овако:

Увоз — 366,900,000 златних круна.

Извоз — 249,400,000 златних круна.

Увози се (ред по важности увозних артикала): дрво, памучне тканине, угаљ (5,217, 990 мет. центи), вунени штофови, сиров дуван, хартија, машине и апарати, сирови метали, минерална уља, кожа и т. д.

Извози се (ред по важности извезених артикала): заклано и живо месо, жита, брашно, јаја, свињска маст и сланина, кукуруз, раж, прерађено месо, шећер, електрични апарати и т. д.

Трговачке везе одржава са:

Аустријом — из које увози: памучне штофове, хартију, уређене коже, сирови метал, хемиске помоћне материје, прерађено дрво, вунене штофове, свилу и т. д. а извози: све животне намирнице, живу вучну стоку, шећер и т. д.

Чехословачком — из које у главном увози угаљ и дрво и гвоздене полуфабрикате.

Румунијом — из које увози у главном дрво, петролеум и минерално уље, а извози: разне машине, гвоздену робу, шећер, каучук, цакове и т. д.

Нашом државом — из које увози: дрво, лан, гвоздену руду, груби метал и сирово гвожђе, а извози: разне машине, железнички материјал, прерађену кожу и гвоздене полуфабрикате.

Немачком — у главном стакларију, машине, апарате, мање угаљ и вунене тканине.

Италијом — увози пиринач, груби метал и др., кафу, лимун, аутомобиле и др. а извози: шећер, машине, вуну брашно и т. д.

Енглеском, Пољском и Сједињеним Државама.

6, *Финансије*. — На маџарске финансије имају утицаја: предратни дугови, дугови учињени за време светскога рата, репарационе обавезе, велика пасивност у спољној трговини земље и врло велики издаци због држања већег броја чиновништва но што је то држави потребно и велики број пензионисаног чиновништва после распада монархије (у 1925 год. на ове је издато око 27 милиона златних круна). Због свега овога, и поред свих предузетих мера за поправак финансијског стања, ово неће бити поуздано и стабилно.

Буџетом за 1926/27. год. предвиђа се:

расход — 1,143.554.386 златних круна;

приход — 1,144.177.922 златних круна.

Буџет Министарства Народне одбране износи:

111,075.719 зл. кр. За авијатику буџетом је предвиђена сума око 9 милиона динара.

VIII. Комуникације

У Маџарској има: обичних путева, железница, водених комуникација и за везу пошта, телеграф и телефон.

Пушеви. — Целокупна мрежа обичних путева износи око 17.000 км. од којих је само 3.000 км. државних, остало су жупаниски. Путна је мрежа, дакле, недовољна, у толико пре, што је и од ових путева мали број таквих, који су у свако доба године и за све родове војске употребљиви. Узрок је овоме природа тла и недостатак материјала за грађење путева и њихово одржавање. Према овоме, густина мреже и ваљаност путева бољи су у области западно од Дунава, где има више услова за грађење истих.

Дунавом и Тисом путна мрежа је подељена на области: источно од Тисе, између Дунава и Тисе и западно од Дунава.

Најгушћа је мрежа путева западно од Дунава, затим источно од Тисе, а најмање је развијена на простору између Дунава и Тисе. Веза међу комуникацијама источне и средње области добра је, пошто преко Тисе постоји више мостова, а између комуникација средње и западне области веза није добра, пошто преко Дунава има мало мостова, само код Пеште (и код Баје железнички мост).

Главна раскршћа ових комуникација јесу: у источној области *Дебрецин* (према Чехословачкој и Румунији), *Орошхаза* (према Румунији и нашој држави) и *Ходмезе Вашархељ* (према нашој држави).

У средњој зони: *Мишколц* (према Чехословачкој), *Будим Пешта*, *Кечкемет* и према нашој граници *Киш-Кун-Халаш* и *Сегедин*. У западној области: *Раб*, *Сомбајел* и према нашој граници *Нова Кањиза*, *Капошвар* и *Печуј*.

Од ових раскршћа ка нашој граници може се комбиновати од државних и жупанских више путева, чија способност и употребљивост, као што раније рекосмо, зависи од врсте пута и доба године.

Железнице — Железничка мрежа у Маџарској је доста густа. Укупна дужина железница износи 7320 км. Сем 16⁵ км. уског колосека, све су друге пруге нормалног колосека.

Центар железничке мреже је Будим Пешта, одакле се у све стране зракасто разилазе пруге, ка свима граничним фронтovima. И овде се може уочити, да је много боља веза железничких пруга које су источно од Тисе са онима између Тисе и Дунава, него што је веза пруга између Дунава и Тисе са онима западно од Дунава. Преко Дунава постоје мостови само код Будимпеште и Баје.

Са овако бројним железничким пругама, постављеним у све стране, могуће је извршити разноврсне комбинације у циљу превозења трупа ка суседним фронтovima. Ми ћемо овде поменути само неколико пруга, које нарочито падају у очи. Те су пруге:

1. — Будимпешта — Вац — прелази у Чехословачку за Братиславу (двојни колосек);

2. — Будимпешта — Мишколц — Шатораља Ујхел — и даље у Чехословачку (двојни колосек);

3. — од пруге под 2. од Хатвана одваја се један крак, који долином реке Зађе води ка Чехословачкој граници. (Ова је пруга у Маџарској највећим делом двојног колосека).

4. Будимпешта — Цеглед — Солнок (или крак северније: Будимпешта — Менда — Ујзац — Солнок) — Дебрецин, одакле се пруге даље рачвају у све стране (оба крака од Будимпеште до Солнока су двојног колосека);

5. — Од пруге под 4. одвајају се одмах на левој обали Тисе: крак који преко Бекеш Сабе изводи ка Араду и крак који левом обалом Тисе изводи ка Хођмезевашархељу, раскршће према нашој граници.

6. — Будимпешта — Кечкемет (прост колосек) или Цеглед — Кечкемет — Кишкунфелеђхаза — Сегедин — Велика Кикинда.

7. — Будимпешта — Киш-Кун-Халаш — Суботица или Киш-Кун-Халаш ка Сомбору:

8. — Будимпешта — Сегсард — Батасек — Печуј — Барч — Вировитица. Од ове се пруге одваја више кракова ка нашој граници, који изводе код нас у Слатину, Д. Михаљц, Ђсијек и преко Баје ка Суботици и Сомбору.

9. — од пруге под 8. одваја се пруга долином Капоша: Уј Домбовар — Капошвар — ка Копривници.

10. — Будимпешта — Секешфехервар — одакле дуж сев. и јужне обале Блатног језера — у В. Кањижу — за Чаковац.

11. — Секешфехервар — Залаегерсег — одакле се рачва у више пруга, од којих у нашу државу води један крак ка Лендви, други ка Мурској Сobotи и трећи преко В. Кањиже на пругу под 10.

12. — Будимпешта -- Раб — ка Бечу [(двојни колосек);

12. — Од ове се одвајају пруге:

преко Папе — за Сомбатељ, одакле са више кракова улази у Аустрију или

од Раба преко Шопрона — даље у Аустрију.

Све су ове пруге међусобно добро повезане многим пругама.

Као рокадне пруге према нашем граничном фронту могле би се узети ове:

Бекењеш (од Копривнице) — Капошвар — Домбовар — Баја или

Барч — Сигетвар — Печуј — Баја — Кишкунфелеђхаза — и даље преко Тисе, која је рокадна пруга јако изложена нарочито код Бачке Јавуке (Бач Алмаша). Ову ће незгоду отклонити чим саграде већ пројектоване пруге:

Баја — Кишкереш и

Киш-Кун-Халаш — Сегедин.

Водени пушеви — као водени путеви могу се искористити:

Дунав — који је плован на целој дужини кроз Мађарску;

Тиса — од Солнока;

Кереш — при ушћу (30 км.);

Марош — до Мако-а (25 км.);

Блатно језеро — по целој дужини (око 80 км.);

Драва — од Д. Михаљца до Барча (око 78 км.);

Највећи део пловнога парка у Мађарској у рукама је Енглеза. И Французи имају своје пристаниште на острву Чепелу, те су и они заинтересовани својим капиталима у Мађарској

IX. Државно уређење.

По Тријанонском уговору о миру Маџарска је *Република*, али се Народна Скупштина 1921. год. изјаснила за Монархију. То је од стране надлежних и заинтересованих великих сила примљено на знање с тим, да су се Маџари обавезали да пре споразума са дотичним великим силама неће бирати себи Краља. Краљевску власт сада отправља на неограничено време адмирал Хорти, који се зове гувернером.

Законодавну власт дели Парламенат са Гувернером. Све законе које донесе парламенат, Гувернер мора подписати у року од 5 дана.

Парламенат је изабран општим тајним гласањем. Право гласа има сваки човек и жена од 24 године старости. За народног посланика може бити изабран онај, који има 30 година.

Извршну власт има влада, која има председништво и 9 министара.

Судови су независни и има их: среских, редовних, апелација и касација.

Административна педела земље је извршена на жупаније, ове на срезове, ови на општине. Жупанија има 33, срезова у жупанији има 1—17. Подела на жупаније је стара, многе су жупаније окрњене, да су неке остале и са 1 срезом. Овим Маџари хоће да покажу, да је ово стање привремено.

X. Политика.

Унутрашња — Још из разматрања о државном уређењу, могли смо уочити смер и битне основе политике Маџарске.

После неуспелих покушаја да препадом поврате не само стари начин управе земљом, већ и бившу династију, уверивши се да државе победнице стварно хоће да одрже стање створено уговорима о миру, — Маџари су, бар за сада, своју пажњу обратили на побољшање економског стања земље, припремајући је да у згодном моменту, кад то прилике донесу, буде способна за нове напоре.

Спољна. — Народни идеал је Маџара да поврате области које су у Светскоме рату као побеђени изгубили. Нема маџарског политичара који то не жели и који би се могао са садањим стањем помирити. Према овоме, она везује пријатељства са државама које би је, сличним циљевима, у овој тежњи

потпомогле, а са осталим склапа односе само неопходне да би поправила своје економско стање.

Не можемо претпоставити, обзиром на горе речено, да би Маџари остали лојални суседи, у једном евентуалном рату наше отаџбине.

XI. Војска.

A. Организација војске.

1. Закон о устројству војске

Организација војске изведена је на основи закона о устројству војске од 1922. год., који је састављен по одредбама Тријанонског уговора о миру. По овоме закону оружана снага Маџарске државе званично се назива: „Краљевско Маџарско добранство.“

2. Војно територијална подела,

У војно — административном погледу Маџарска се дели на 7 војних округа. У сваком округу налази се по 1 мешовита бригада. Као административни центри ових војних округа су: Будимпешта, Бер, Сомбател, Печуј, Кечкемет, Дебрецињ, Мишколц. Свака бригада попуњава се само са територије свога округа.

3. Вид, задатак и јачина војске.

По Тријанонском уговору о миру Маџарској је дозвољено да има војску на добровољачком систему, т. ј. укинута је општа војна обавеза.

Задатак јој је: одржавање унутрашњег реда и јавне безбедности у земљи и одбрана државних граница. У ствари овако није, јер Маџари припремају војску и за вођење офанзивних ратова. Као доказ за ово служи нам сам начин врбовања и попуње кадра, о чему ћемо доцније говорити.

Поменути уговором о миру утврђено је, да укупно бројно стање износи 35.000 људи, овако распоређених:

Официра	1740
Подофицира	2334
Остало људство	30926

Ово је Маџарска — редовна војска.

Оволиким бројним стањем, роком службе и начином попуње и поред свих мера да се одредбе уговора о миру изиграју, Маџарска ипак не би могла створити поуздано онакву

и онолику војску, каква би и колика би јој била потребна за остварење постављених циљева — реванша. Али зато она има права и на друге видове војске, који јој у знатној мери помажу да до постављеног циља дође, а то је њена т. зв. помоћна војска, у чији састав улазе: жандармерија, државна полиција, царинска стража, финансијска стража и државна шумска стража.

Бројно, од свих напред поменутих, има право да држи:

жандарма	12.000
полицајаца	12.000
цариника	4.000
финансијских стражара	3.000
речних стражара	1.620
шумских стражара	624

Дакле укупно још нове наоружане снаге у 33.244 човека.

Но и мимо ових, уговором о миру признатих војних снага, у Мађарској постаје многобројне, добро организоване скривене војне снаге, окупљене у многа приватна удружења са различитим циљевима као што су: Пробуђени Маџари (око 24.000 чланова наоружаних), пукови студената, који се групишу око својих школа (виших и средњих), официрски и остали савези, чији су чланови наоружани.

Имајућа у виду ову снагу, начин њене попуње и, што је најглавније, рок обавезне службе (6 год.) и начин обуке, јасно нам је, да Мађарска ипак има могућности да за рат спреми довољно јаку војску а за циљеве који нису уговором о миру нити законом о устројству војске предвиђени.

4. Попуна војске.

а) Рок добровољне службе, број рекрута и рекрутованоње.

Предвиђени рок за добровољце је 12 година непрекидне службе с тим, да она лица која су одслужила првих 6 година могу се пустити на неодређено осуство, али се овога не држе, већ се отпуштају кућама и после 2 године службе.

Број рекрута годишње је 50% од оних младића дотичне класе, која би требала да ступи у каџар да је општа обавеза службења. (у 1925. год. било је 40.000 рекрута који су добили војничко образовање).

Знатан број рекрута, који се не може примити у редовну војску као „добровољци“ упућује се на одслужење рока у жандармерију, полицију, пограничну стражу и речну стражу, где

се спремају на исти начин апсолутно као и код редовне војске (хонведа, домобранства). На овај се начин повећава број рекрута који се сваке године пропушта кроз касарне.

По уговору о миру рекрутовање врше грађанске власти; у комисију улази 1 официр. Може се рећи да се рекрутовање сасвим не изводи на систему добровољног пријављивања, већ онако, како би се могли увући у касарну сви младићи који би и иначе служили свој рок, и да није овај начин предвиђен поменутиим уговором. Предузимају се разне мере да младићи не би избегли ово „пријављивање“. У војску се примају младићи од 20 — 25 године, а рекрутовање се изводи 2 пута годишње.

б) *Подофицирима*

По распаду А-Угарске монархије, Мађарска је имала а и сада има велики број подофицира, и то врло добро изабраних, пошто је у бившој А.-Угарској војсци било много више подофицира Мађарске народности, него што сме да их има.

Сада се добијају из трупе, где су дужни да по својим командама посећују нарочите подофицирске школе.

Обавеза служења је 12 година.

Дуги рок служења омогућава да се добије врло добар подофицирски кадар.

Подофицири у помоћној војци (жандармерији, полицији и т. д.) служе 6 година.

в) *Официрима,*

Официри су добивени одмах после Светског рата од официра бивше А.-Угарске војске, а сада се добивају из Краљевске Мађарске Хонведске Лудовика Академије.

Официри се обавезују да ће служити 25 година у редовној војсци, а остали на 20 година.

г) *Оружјем, оружном и материјалном спремном.* Уговором о миру предвиђен је тачан број и ког оружја може имати мађарска војска (40250 пушака, 325 митраљеза, 105 топова или хаубица и т. д.), Тенкови и војни аероплани су забрањени. У народу има много оружја.

У земљи се сме производити само онолико оружја, оружне и остале спреме, колико је потребно за уговором дозвољено бројно стање војника, и никаква се спрема или припремање ма каквог материјала за рат у већим количинама не сме спремат.

Домаће фабрике су у стању да подмире све потребе данашње војске, а могу и више произвести, ако им се само ставе сировине на располагање.

Б. Фармација војске у миру

На челу Маџарске војске је Министар војни, који је непосредно потчињен поглавару државе. Главни ђенералиштаб по уговору о миру несме да постоји, пошто је забрањена ма каква припрема земље за рат.

Као виша војна јединица у миру сматра се *мешовића бригада*. Ове су распоређене по војним окрузима и носе бројеве и називе свога округа. Свега има 7 мешовитих бригада.

Свака бригада броји 4396 људи, 614 коња, 12 топова и 139 возова.

Свака мешовита бригада има у своје саставу:

штаб,

2 пешад. пука,

1 артилер. дивизион,

1 ескадрон коњице

1 велосипед. батаљон,

1 чету за везу

1 чету баџача мина

1 аутомобиско и

1 возарско одељење

Сем овога има као самосталне делове:

4 хусарска пука; 1 самосталан артилер. дивизион (3 батерије — пољска, хаубичка и брд.) и 3 пионирска батаљона.

Пешадиски пукови су од по 3 батаљона; сваки батаљон од 3 пешад. и 1 митраљ. чете; ове од по 3 пешачка и 1 митраљ. вода (свега чета има око 123 човека укупно).

Артилериски дивизиони су од по 3 батерије — 1 брдске, 1 пољске и 1 пољ. хаубичке. Батерије су од по 4 топа.

Пионирски батаљони су од по 2 пионирске чете, 1 рефлек. вода, 1 вода мостовога трена са мостовном колоном,

Специјалистима војска се попуњава путем најма.

О Маџарској војсци у опште можемо рећи: да се она озбиљно спрема за евентуалан рат., да је настава савремена, а дисциплина добра; да су Маџари изврсан војнички материјал; да ће један рат ма са којом државом наследницом бивше А.-Угарске монархије бити популаран, те обзиром на све — ми у њој имамо да гледамо озбиљнога непријатеља.

Аустрија

1. Положај, облик, величина и границе.

Положај. — Аустрија је планинска земља, нагнута у главном на с.-и. и и. страну. Налази се у Средини Европе, окружена са свих страна другим државама, те спада у ред правих континенталних земаља.

Налазећи се у средини Европе на важним светским комуникацијама које је доводе у везу са суседним као и са удаљеним земљама, у могућности је да развије јаку трговину и велики транзитни промет.

Сем трговинског, Аустрија има и индустријски значај, који ће се испољити нарочито онда, када буде у потпуности искоришћавана јефтина водена снага, коју јој у изобиљу даје њена алпска конфигурација.

Облик. — Има облик неправилног полигона, чије се дуже стране пружају са запада на исток, а краће са севера најуг.

Источни део, до Салцбурга, прилично је прикупљен, док је западни део, — Тирол, јако развучен.

Овакав њен облик није повољан у војном погледу.

Величина. — Површина Аустрије износи 83.833 км.², са 6.536.893 становника, што износи 78 на 1 км.².

Границе. — Према *Швајцарској* и *Лихтенштајну* граница води од тремеће са Италијом западно од превоја Решена, пресеца реку Ин, пење се на планинску групу Силврета и гробен Ретикон, са кога се спушта у реку Рајну; овом реком води до њенога ушћа у Боденско језеро, на коме је тремећа са Немачком.

Граница је природна и сигурна а нарочито што је Швајцарска неутрална држава.

Према Немачкој — води од тромеђе на Боденском језеру најпре у источном правцу тако, да обилази изворни део и слив реке Илера, који потпуно припада Немачкој и пресеца реке: Лех више Фисена, Изар недалеко испод његовог извора и Ин код Куфштајна. Одавде води преко Салцбуршких Алпа, на чијем гребену мења правац у главноме на север и испод Салцбурга се спушта на реку Салцах, којом води до њеног ушћа у реку Ин; даље овом реком до њеног ушћа у Дунав и Дунавом до Енгелхартсцела. Одавде се пење на главни гребен Шумаве (Чешке шуме), на коме се, недалеко од Блекенштајна налази тромеђа са Чехословачком.

Ова је граница природна и јака на делу од Салцбурга до Енгелхартсцела, јер води рекама Салцахом, Ином и Дунавом, које су знатне препреке. На осталом делу и ако води преко тешко пролазних планина, не води гребеном истих, већ преко разних огранака и долина, које су отворене према Немачкој. Због тога је граница на простору од Салцаха до Боденског језера доста отворена.

Према Чехословачкој — води од тромеђе недалеко од Блекенштајна водопадницом реке Молдаве и Дунава до Гминда. Овде поврће на север, пресеца реку, а западно од Нове Бистрице (у Чехословачкој) поврће на исток и на простору између Дрозендфелда и Фратинга пада у долину реке Таје (Дије), чијег се правца тока у главноме придржава, пресецајући је више пута, све до њеног ушћа у Мораву. Даље води на југ овом реком до њеног ушћа у Дунав; Дунавом до моста код Братиславе. Овде прелази на десну обалу Дунава, где је, недалеко од Братиславе, тромеђа са Маџарском.

Већим делом ова је граница отворена и слаба, пошто води делом кроз брежуљкасти а делом кроз равничасте предео добро комуникативан и добро насељен. Јача је граница на гребену Шумаве на западу и на реци Морави на истоку.

Према Маџарској. — из раније нам је позната.

Према Краљевини Срба, Хрватска и Словенаца — граница нам је из раније позната.

По својем створу границе се дели на два потпуно различита отсека: отсек западно од Драве — до тромеђе са Италијом и отсек источно од Драве — до тромеђе са Маџарском. Важнији је источни отсек, пошто је својим створом, пролазношћу и бројем комуникација подеснији за операције већим

снагама, а са њега се најкраћим правцем долази до најважније центра Аустрије — Беча.

Према Италији. — Од тромеђе са Швајцарском преко превоја Решена граница води гребеном Ецталских Алпа, преко превоја Бренера прелази на гребен Цилерталских Алпа и Високих Таура све до виса Три господара (3505 м.); одавде се хвата гребена Дефергерских Алпа; источно од Тоблаха пресеца долину Драве, пење се на гребен Карнских Алпа, са кога се спушта у долину реке Зиљице, из које се пење на гребен Караванки, којим води до тромеђе са Краљевином С. Х. С. код виса Пећи.

Ова је граница повољна за Италију, јер води искључиво високим гребенима Алпа, по којима су врло ограничене могућности извођења операција већим снагама, како због непролазности планинских масива, тако и обзиром на мали број постојећих комуникација, преко добро познатих превоја.

Етнографски није правилно постављена, пошто је велики број Немаца остао у Италији.

II. Орографија.

Аустрија је планинска земља, коју највећим делом испуњавају Источни Алпи, који у Аустрију улазе из Швајцарске и Италије са главним правцем протезања ка истоку. Највиши делови ових Алпа у Аустрији су у западном делу, а што даље на исток и север ка Дунаву, све се више спуштају док се не изгубе у дунавској долини.

Кроз целу земљу од Пасаве на западу па до границе према Братислави на истоку, тече Дунав са долином местимице широком.

На северу од Дунава простиру се огранци Чешко-Моравских планина, који постепено опадају ка Дунаву.

Према овоме разматраћемо ове две области у Аустрији:

1. Област Алпа и
2. брдовити предео северно од Дунава.

1. Област Алпа

Ова област испуњена је Источним Алпима.

Двема уздужним браздама раздељена је ова алпска област на три напоредна планинска појаса. Те су бразде:

Северна: — долина р. Ила — долина горњег Ина — долина горњег Салцаха — превој Шобер — долина Лизинга — превој Семеринг — долина р. Лајте.

Јужна: — долина р. Драве, која је продужење велике бразде у Италији (р. Ријенц — р. Ајзак — р. Еч — р. Ада)

На северу од оне прве бразде простире се северни појас Алпа — звани *Северни Алпи*.

Између ових бразда простире се средњи појас — звани *Праалпи*.

Јужно од друге бразде простире се јужни појас — звани *Јужни Алпи*.

а) *Северни Алпи* — У овој зони разликујемо ове планинске масиве:

1. — *Форалбершки и Алајерски Алпи*, који се простиру између р. Рајне и Боденског језера са запада и р. Леха са истока. На север се постепено спуштају док не пређу у Баварску висораван, а на југ се стрмо спуштају у долине р. Ила и Ина. Висина им је испод 2.000 м.; испресецани су и добро пролазни. Кроз масив је прокопан тунел Арлберг, дуг 10 км., којим пролази пруга: Базел — Цирих — Ландек — Инсбрук — Беч.

2. — *Северно широлски Алпи*, простиру се између Леха и Ина. Планине су дивље природе, гребени са оштрим врховима, стране су им стрме. Преко њих има доста превоја којима, воде путеви из долине Леха и Изера у долину Ина.

3. — *Кицбихелски Алпи* — простиру се на запад до долина Ина и Илера а на исток до р. Салаха и Целског језера. Највиши део ових Алпа је јужно од бразде којом води железничка пругу Вергл — св. Јохан — Салфелден. На њему постоји само један дубљи усек — превој Турн, којим води пут из Кицбихела у долину р. Салцаха.

Северно од поменуте бразде планине су ниже, но ипак достижу висину преко 2300 м.

4. — *Сацлбуришки Алпи*, — простиру се између Салаха и Целског језера са запада и р. Салцаха са истока. Највише су планине у овоме појасу Алпа. Поједини врхови достижу висину до снежне зоне. Највиши је врх Хохкениг (3000 м.). Стрмо се спуштају у долину р. Салцаха, чија је долина овде јако стешњена.

5. — *Горњо-Аустријски Алпи* — (Салцкамерунг) — простиру се између Салцаха и Енса. У њима има неколико лепих језера. Плато им је го. Река Траун са више језера, кроз која протиче, чине осу комуникација у овој планинској групи са центром у Ишлу. Према Салцаху и Енсу стрмо се спуштају, док се према северу развијају у дуге и благе огранке, док на

линџи. Салцбург — Гмунден — Штејер не пређу у брежуљкасто земљиште. Планине ове групе одликују се богатим лежиштима соли.

Северно од језерске области ове планинске групе уздиже се *Хаусрук пл.* средње висине 760 м., која се пружа у правцу з.-и., и од које земљиште постепено ка Дунаву опада, чинећи предпланине ових планина, које се на Дунаву доста стрмо свршавају, чинећи на њему, са планинама на левој обали, дугу клисуру од Пасаве до Ефердинског поља.

6. — *Штајерски рудни Алпи* — простиру се на запад до потока Лизинга, провоја Шобера и Палтен долине, на север до р. Енса и Салце, на исток до линије Мариазе — Мирцуплаг и на југ до Мирца и Муре. Планине су високе преко 2100 м., Преко њих воде пут и железничка пруга преко Пребихела из долине Енса у долину Муре и пут преко Зевисена из долине Салце у долину Мирца за Брук.

Одликују се својим рудним благом, нарочито у гвожђу.

7. — *Доњо Аустријски Алпи* — простиру се на запад до р. Енса, на југу су одвојени од Штајерских рудних планина р. Салцом и линијом Маријазел — Мирцуплаг, на исток до Штајнфелда (долина р. Лајте), а на северу на линији Штајер—Вајдхофен—Вилхемсбург—Клостернајбург прелазе у брежуљкасто земљиште ка Дунаву, средње висине око 200 м., са уздигнућима и преко 500 м., које се местимично пружа и до самога Дунава, стешњавајући му долину са ове стране и чинећи са планинама на левој обали више клисура кроз које се Дунав пробија. Највећим делом предпланине ових Алпа се као брежуљкасто земљиште губе у проширењима Дунавске долине и његових притока, те, погодне за обделавање, чине саставни део истих. Ове се планине завршавају на истоку *Бечком шумом.*

Планине су високе нешто преко 1200 м. и то у западном делу; на северу и истоку опадају у висини. Преко њих води више добрих путева, који су све чешћи у источном делу и две железничке пруге, једна у западном делу преко Вајдхофена и једна у источном делу преко Каумбурга.

б.) *Праалпи.* — Од ових Алпа Аустрији припадају ови масиви :

1) *Ретикон* и *Силврета*, на граници са Швајцарском. Силврета је висока 3300 м. и има неколико великих глечера. Ретикон је нижа планина.

Преко гребена овога масива не води ни један добар пут, а тешко је пролазан.

2.) *Еџијалски Алпи* — на граници са Италијом. Ови су Алпи вододелница Ина и Еча. На западном делу налази се прелаз *Решен*, а на источном превој *Бренер*, преко којих и воде добри путеви, а преко *Бренера* и железничка пруга. Високи су преко 3.500 м., пуни глечера, те су с тога врло тешко пролазни.

3.) *Цилерџалски Алпи* — простиру се од превоја *Бренера* па до виса *Три Господара* (3049), где се додирују са групом *Високих Таура*. На граници су са Италијом. Високи су око 3.500 м., пуни су глечера, те с тога врло тешко пролазни; готово су беспутни, јер сем мало стаза, других комуникација преко њих нема.

4. — *Високи Таури*. — Простиру се од виса *Три Господара* па на исток до линије: *Радштат* — превој *Качберг* — р. *Лизар* до *Шпитала* на *Драви*. Високи *Таури* су најмоћнији, најпространији и највиши ланац у *Источним Алпима*. На њему има много глечера. Највећи врх је *Велики Глокнер* (3797 м.). Преко гребена не води ни један вештачки пут. Испод гребена је тунелом дугим 8550 м. проведена железничка пруга *Шпитаљ* (долина *Драве*) — *Хофштајн* (за долину *Салцаха*).

У изворном делу реке *Муре* гребен *Праалпа* дели се, и река *Мур* својом уском долином све до *Брука* одваја ове две групе.

На десној обали *Муре*, па све до долине реке *Драве*, а источно од линије: *Радштат* — превој *Качберг* — река *Лизер* простиру се:

5. — *Корушко - Штајерски Праалпи*, који су међусобно развојени реком *Крком* и превојем *Најмарк* — западно су *Корушки* а источно *Швајцарски Праалпи*.

Ови су Алпи висине до 2000 метара, раздељени у широке грамаде са равничастим теменима и многим долинама, које се зракасто отварају у све стране и које су плодне и густо насељене. Покривене су густим шумама и престављају највећи део шумског блага у *Аустрији*. У *Штајерским Алпима* има богатих рудника гвожђа. Сразмерно добро су комуникативни. Најважнији је прелаз код *Најмаркџа*, где пролази железничка пруга и пут из долине *Драве*, од *Целовца* и *Бељака*, долином реке *Крке* (*Гурка*) у долину *Муре*. Затим је важан превој код *Обдаха*, преко кога води железничка пруга и пут долином реке *Лабоднице* из долине реке *Драве*, од нашега *Доњег Дравограда*

у долину реке Муре у Целтвег. Осим ових има још више пре-
лаза преко којих воде само путеви који везују долине Муре и
Дразе, као што су: Качберг и Турах седло.

На левој обали р. Лабоднице пружа се планина *Голица*
(Кор Алпи), која допире до ушћа ове реке у Драву, где се за-
вршава *Кошењаком*. Од ње се одваја планина *Козјак*, средње
висине, којом води граница према нашој земљи. Ове су нам
планине познате од раније.

На левој обали Муре, на север до р. Енса, на исток
до долине Палтен, Шобер превоја и Лизинг потока, простире
се северни огранак главног била Праалпа под именом

6. — *Ниски Таури*. — Ове су планине знатно ниже од
Високих Таура, али ипак преко њих има мало прелаза. Нај-
важнији је прелаз *Шобер*, којим води железничка пруга и друм
из долине Муре у долину Енса. Сем овога, бољи су путеви
који прелазе преко гребена: Тамсвег (из долине Муре) — Рад-
штат (у долину Енса) и Јуденбург (из долине Муре) — Трибен,
где се састаје са путем који прелази преко Шобера.

7 — *Штајерски нижи Алпи*. — Простиру се источно од р.
Муре и Мирца ка Маџарској граници. Ова група је најнижи
део овога средњег појаса — Праалпа и има облик благих коса
са заравњеним теменима. Покривене су пространим шумама,
густо насељене и са dobrим путевима,

Правац протезања им је с. з - ј. и.

Највиши гребен у овој групи се налази у сев. делу њеном
под именом *Штиулах* и *Вексел*, који се на превоју Семеринг
везује са северним појасом Источних Алпа. Источно од Брука
је масив *Хох Ланч*, а сев. од Граца је вис *Шекл*.

Важнији прелази преко ових Алпа јесу:

Семеринг — са путем и железничком пругом (тунел 1400
м.) из долине р. Мирца у долину р. Лајте.

Превој сев. од Фридберга — преко кога води пут и же-
лезничка пруга из долине р. Лафниц у долину р. Лајте.

Из долине р. Бистрице (Фајстриц) води пут за превој
Семеринг.

Од ових Алпа пружају се знатно нижи огранци као пред-
планине и то:

Од Шекла се протежу између Раба и Муре — *Фабшал-*
ски Алпи, средње висине 400—600 м., који су добро пролазни,
комуникативни и густо насељени.

Од Вексела у ј-и. страну између р. Раба и Гинса одваја се један широк огранак, испресецаан многим притокама р. Раба, а средње висине око 400 м., са издигнућима и до 883 м. (Писани камен).

Од Вексела ка Шапрону пружа се *Розалија пл.*, средње висине 750 м., пошумљена и комуникативна планина.

Широким удубљењем на линији Шопрон — Бечко Ново Место одвојена је ова планина од *Лајше пл.*, која се пружа дуж средњег тока р. Лајте и сев. дела Нежидерског језера.

Како су Штајерски нижи Алпи најнижи део у Алпима, са огранцима ниским, комуникативним и добро насељеним, а уз то у доброј вези преко маневарског земљишта Словенских Горица са нашим Подрављем и како преко њихових огранака води најкраћа и нај угоднија веза из наше земље за Беч, то су од нарочитога значаја, пошто би се преко њих, вероватно, изводиле операције главним снагама обеју страна, т. ј. овуда би водио главни операцијски правац, на коме би Аутријанци, на поменутим вододелницама, нашли доброг ослоња у одбрабеним својим операцијама.

в.) Јужни Алпи

Највећи део ових Алпа је у Италији. Аустрији припадају делимично *Карниски Алпи* и *Караванке*.

1. — *Карниски Алпи* — протежу се правцем з.-и. од превоја Тоблаха до ушћа р. Зиле у Драву.

Уздужном долином реке Зиле подељени су Карниски Алпи на две групе: јужну — Карниске Алпе и северну — Зиљске Алпе.

Гребеном Карниских Алпа води граница према Италији. Стране ових планина стрмо се спуштају и на с. и на ј. Северне су падине пошумљене а јужне голе.

Зиљски Алпи пружају се између р. Зиле и Драве и завршавају се више самога Бељака.

Од пута Горњи Дравоград — Маутен — Плекен — Тимау на запад, обе ове групе су стрме, стеновите и високе а источно су ниже, благих облика, са ретком појавом стена.

Карниски Алпи су тешко пролазни, и поред поменутога пута преко Плекена, сем тешких стаза другог пута нема.

Преко Зиљских Алпа има неколико дубљих удољина, којима воде добре комуникације: Хермагор — Грајфенберг, Маутен — Г. Дравоград и Неч — Блајберг — Бељак.

Караванке — познате су нам из раније.

2. Брдовити предео северно од Дунава.

Овај предео се може поделити на два дела: западни и источни.

Западни део чини *Аустријска Гранична висораван*, која почиње или од саме обале Дунава или даље од ње, дајући места појединим проширењима дунавске долине. Средња висина ове висоравни је 600—900 м., која се, идући на север, повећава, да на граници пређе у широки гребен Чешког Масива, са највећим висом *Блекеницајн* (1378 м.) на тромеђи са Немачком.

Реке су у овој висоравни дубоко усечене. Висораван је покривена шумама, а по долинама има блатњивих ливада, што ограничава пролазност ван путева.

Источни део може се сматрати као наставак Бечке шуме преко Дунава, где се одмах од обале диже *Бизамберг* (360 м.). Овај део је испуњен брежуљцима висине испод 500 м., округлих темена, благих страна, а дубоким и широким долинама.

Путна мрежа у пределу северно од Дунава добро је развијена. Смештајне прилике су повољне, нарочито у источном делу где има доста материјалних средства, услед чега је овај крај повољан за вођење операција.

Равнице поља и котлина.

Аустрија као планинска земља има мало равница и поља, те су од нарочитог значаја и вредне су помена котлине и поља која постоје.

Највећи дао ових поља су поједина већа и мања проширења речних долина, која и престављају значајне изворе економског живота земље.

По Аустрију је незгодно то, што је највећи број ових поља, а која су најзначајнија, управо житнице њене, на периферији земље, те тиме изложене удару још у првим данима евентуалног рата са дотичним суседима.

Најзначајнија су поља у долини Дунава:

Ефердинско поље, које је пространо проширење дунавске долине око Ашаха.

Линцко поље — проширење дунавске долине око Линца, о које је знатно увећано и проширеним долинама доњих токова Трауна и Енса. Веома је плодно, густо насељено и комуникативно.

Проширења дунавске долине од *Ибса до Мелка*, са проширеним долинама истоимених река.

Кремско поље — чији се сев. део зове Ваграм а јужни Тулско поље. Тло му је иловачасто. Поље је пространо, али знатан део Дунав редовно плави.

Бечки басен — који се шири на обема обалама Дунава. На левој обали је између Дунава и Мораве — *Моравско поље*, а на десној обали простире се каменити и шљунковити *Шшајнфелд*, који је тек по ивици плодан.

На реци Мури значајнија су проширења њене долине: од *Јуденбурга до Книшценфелда*, које је поље добро обрађено и густо насељено. У њему је Целтвег важно раскршће комуникација.

Грацко поље — на обема обалама р. Муре, простире се сев. од Граца до Вилдона. Густо је насељено, добро обрађено и преходно.

Липничко поље — на левој обали Муре од Вилдона, где је у вези са Грацким пољем, до Радгоне.

Долине Раба — и његових притока су сразмерно широке.

На Драви су ова поља: око већих насељених места долина се нешто шири у мања, висока поља (око Лијенца и т.д.)

Корушки басен — проширење је Дравине долине од Бељака до Липнице, широко око 70 км. а друго око 30 км. средње висине 500—600 м. Унутрашњост басена чине: равнице око Бељака и Целовца, обе добро обрађене и насељене, Господско поље, на Глини испод Св. Вида, и др. поља. Сама долина Драве је широка 2—4 км., добро обрађена и насељена. Поред реке је земљиште блатњаво и тешко проходно.

Дравска долина од Бељака до Галиције зове се *Рож* (Розентал).

Између ових поља налази се брдовито и брежуљкасто земљиште, које је под шумом.

Корушки басен својом просторношћу комуникацијама, богатством и насељеношћу, а у близини границе, може послужити као просторија за прикупљање снага према суседним фронтovima, а суседима као важан објекат.

Долина Лабоднице — је широка до 4 км., добро обрађена и густо насељена.

И долине река Ина, Енса и Салцаха местимично се шире у поља доста висока, која ипак у овоме Алпискоме пределу имају велики значај.

III. Хидрографија.

Аустрија преко Дунава припада сливу Црнога мора, а једним мањим делом на западу сливу Северног мора.

Реке

1. *Дунав*. — Дунав улази у Аустрију код Пасаве а изилази код Братиславе. У своме току кроз Аустрију пробија се кроз шест клисура: од Пасаве до Ашаха, где му се долина шири у Ефердинско поље; између Ефердинског и Линцког поља; између Линцког поља и Ибса; између Мелка и Кремског поља, између Кремског поља и Бечког басена и најзад између Хајнбурга и Братиславе.

Између свих ових клисура налазе се проширење долине његове, раније поменута поља, која Дунав чешће плави, те их чини тешко проходним.

Дунав је кроз Аустрију са свима својим рукавима разне ширине. Средња му је ширина око 400 м., а између Тулна и Беча 580 м. Дубина му је 4—9 метара. Велике воде надоласе с пролећа, када се знатно шири и плави околно земљиште, нарочито у пољима. Обзиром на све ово, Дунав је озбиљна препрека.

На целој дужини кроз Аустрију плован је за бродове од 350 тона, те је, протичући кроз Немачку и даље кроз Мађарску, нашу земљу и Румунију, односно поред Бугарске, до Црнога мора, од неизмерне вредности — као водени пут за Аустрију и њене везе са истоком, односно са Немачком.

Све остале реке у Аустрији притоке су Дунава, међу којима су најзначајније:

С леве стране:

1. — *Морава* — гранична река према Чехословачкој. Од ушћа р. Дије (Таје) количином воде знатна је препрека; има спор ток и остале особине праве низијске реке. У пролеће плави земљиште у доњем току, које остаје блатњаво и непроходно и преко лета.

Њена притока *Дија* (Таја) у доњем току озбиљна је препрека.

Са десне стране:

1. — *Лех* — припада Аустрији само горњим током.

2. — *Ин* — који извире у Швајцарској. У Аустрију улази код Финстерминца а излази код Куфштајна, а од Браунау је гранична река.

Ширина реке је разна, али је већ код Инсбрука широк око 100 м., а у доњем току и до 300 м. Дубок је од 1—5 м. Према овоме, од Инсбрука је већ озбиљна препрека. Од Браунау је плован за бродове.

Долина му је махом степњена и само се местимично шири. Ова се у Швајцарској зове Енгадин; до Инсбрука — Горња и нова долина а низводно од Инсбрука доња и нова долина.

Важност Ина за Аустрију је врло велика, јер његовом долином води добар пут и железничка пруга, која се на запад продужује преко Арлберга за Швајцарску, на исток долином Салцаха и Дунава ка Бечу, преко Куфштајна на север у Немачку или преко Бренера у Италију.

Важна је притока реке Ина :

Салцах — који извире у Високим Таурима а улива се у Ин сев. од Салцбурга; Ова река преставља препреку брзином и количином воде. У доњем току ширина му је 150 м., а при ушћу и 200 м.; дубина варира од 2—4 м.; брзина тока је 13 м.

Код Верфена му се долина знатно сужава у једну лепу клисуру.

Важност ове реке је што њеном долином води добар пут и железничка пруга из долине Дунава у унутрашњост Алпа.

3) *Траун* — извире у Горњо-Аустријским Алпима, протиче кроз више језера и постаје озбиљна препрека тек по излазу из Траунског језера.

Важност му је у томе, што је његова долина важна оса путева, међу којима је важна железничка пруга, која код Штајнаха везује долину реке Енса са долином Дунава.

4) *Енс* — је препрека у војничком смислу узводно од Штајера и то поглавито због велике брзине воде. Ширина му је код Штајера 100 м., а при ушћу 200 м. Његовом доста степњеном долином води из долине Дунава железничка пруга, која се преко Радштата наставља у долину Салцаха, или преко превоја Шобера и Ајзенерца прелази у долину реке. Муре.

5) — *Ибс*, *Ерлауф* и *Трајзен* су мање реке и незначајне као препреке, али су им десне обале вишње, исто као и код Ина, Салцаха, Енса и Трауна, те су zgodни одбрањени одсеци против наступања са запада. Њиховим долинама воде комуникације из долине Дунава кроз Доњо-Аустријске Алпе.

6) *Лајша* — извире близу превоја Семеринга и текући у с.-и. страну обавија се око планине Лајте, док не пређе у Маџарску, где се и улива у Дунав,

По количини воде је незнатна, али је важна по правцу тока. Њеном долином води добар пут и железничка пруга преко Семеринга у долину реке Мирца или преко превоја сев. од Фридберга у долину реке Раба према нашем граничном фронту.

7) *Раб* — припада Аустрији само својим горњим током. Долином његовом воде важне комуникације за Штајерску — у долину реке Муре.

8) *Драва* — извире у више кракова са превоја Тоблаха и тече у главноме правцем з.-и. Због велике воде може се газити само у горњем току, а у средњем и доњем току нигде.

Ширина Драве је од Бељака 100—250 м., дубина 2⁵—5 м. Између Великовца и Доњег Дравограда сужава се на 30—70 м.

Мостова има доста до Бељака и то само колских и већином дрвених, а низводно од Бељака мостови су ређи.

Долина јој је највећим делом степњена са извесним значајним проширењима о којима смо већ говорили.

Њеном долином воде пут и железничка пруга из Корушког басена преко превоја Тоблаха за долину реке Еча у Италији.

Од притока реке Драве важније су ове:

С леве стране:

а) *Лизер* — због везе реке Драве са долином реке Муре преко превоја Качберг.

б) *Крка* (Гурк) — важна по вези њеном долином између долина река Драве и Муре преко седла код Најмаркта, преко кога води пут и железничка пруга.

в) *Лабодница* — (Лавант) важна због везе Драве и Муре преко превоја Обдах, преко кога воде добар пут и железница из Д. Дравограда за Целтвег.

г) *Мура* — извире на граници Високих и Ниских Таура. Код Брука нагло мења правац тока на југ. Од Шпиља је гранична река, а низводно од Радгоне улази у нашу земљу.

Река се у горњем току шири у проширењима њене долине. Код Граца је широка око 130 м.; брзина воде је велика а дубина од 2—2⁵ м.

Долина јој је највећим делом степњена све до Граца, сем мањих проширења која смо раније поменули.

Долином њеном воде железничке пруге двојног колосека, које се од Брука рачвају уз ток реке ка Корушком басену и низ ток реке за Марибор.

Важније притоке реке Муре су:

Лизини -- важан због везе Муре и Енса преко превоја Шобера (пут и железничка пруга) и

Мириц — важан по вези Мурѐ и Лајте преко превоја Семеринга.

Са десне стране:

Драва прима мање притоке, међу којима је и највећа и најзначајнија река *Зилцица*, чија је долина доста степњена, а од Маутена је широка 4 км.

Доњи ток ове реке је од велике војничке важности, јер се ту стичу комуникације које воде у Бељак из долине Соче преко Предила из долине Таљамента преко Трбижа и од Коренског врха преко Караванки.

Језера.

Језера у Аустрији има много и то нарочито у Корушкој и Горњој Аустрији.

Највећа језера у Корушкој јесу:

Милшијейско — источно од Шпитала,

Осојско — с. и. од Бељака,

Врбско — з. од Целовца,

На свим овим језерима се обавља редовна пловидба паробродима.

Бело језеро — ј. з. од Шпитала,

Блашко језеро — ј. и. од Бељака.

На овим језерима пловидба је незнатна.

У Горњој Аустрији и Салцбургу највећа су језера:

Ајсер — (Камер) и

Волфганг — з. од р. Трауна,

Траун — и

Халишјейско — на реци Трауну. По свима овим језерима плове мали пароброди.

У Бургенланду је

Нежидерско језеро — плитко (0.⁵⁰—0.⁷⁰ м.), са обалама већином ниским и блатњавим и на коме нема никакве пловидбе.

IV. Клима и здравствене прилике.

У Алпискоме делу влада оштра алпска клима и кише су честе преко целе године. Зима је дуга и јака, и траје од 6—8 месеци.

Горња и Доња Аустрија имају умерено континенталну климу.

Слив доње Муре, јужно од Граца, има умерену климу: пролеће је кратко и променљиво, лето је топло и дуго, јесен лепа а зима хладна са мало снега.

Источни део подгорја Алпа, има континенталну климу: зима је хладна и сурова; пролеће кратко и кишовито, лето топло и суво, јесен обично сува.

Здравствене су прилике у опште у Аустрији повољне.

V. Становништво.

Број и густина. — Аустрија има 6,536.893 становника. Густина насељења, према простору земље, износи 78 на 1 км.

Густина по целој земљи није једнака. Најгушће је насељена Д. Аустрија у којој (без Беча) има око 1⁵ милион становника, а најређе је насељен Тирол (313.690).

Због недовољне исхране становништва повећана је смртност његова, а нарочито одмах после светског рата. У овоме погледу стање се поправља. Прираштај је доста рђав. Број женских је већи од броја мушких.

Народности. — Становници су већином Немци (19%), После њих највише има: Чехословака, Јевреја и Словенаца. Ових последњих има око 102.000.

Положај наших саплеменика у Аустрији није повољан.

Вера — Становници Аустрије већим делом (90%) припадају римокатоличтој вероисповести. Врло мало има протестаната и мојсијеваца.

Просвета. — Писменост и просвећеност су на доста високом ступњу. У Аустрији има доста високих, средњих и стручних школа. Има 3 Университета у Бечу, Грацу и Инсбруку.

Неписмених је свега 20% и то већим делом у Алпским крајевима.

VI. Насељена места.

Подизање и развиће насељених места у Аустрији зависило је од надморске висине, географске развијености, економских и културних услова.

Већа насељена места су ретка и подигнута су само у појединим проширењима речних долина. Долине Дунава, Муре, и Драве, дале су најповољнијих услова за развиће већег броја насељених места, а долине Ина и Салцаха су оскудне у овима.

У долини Драве према нашој граници вредни су помена Целовац са 25.500 становника и Бељак са 22.000 становника. Важна раскршћа обичних и железничких комуникација које из Корушкога басена воде преко гребена Корушких Алпа у долину горње Муре.

У долини Муре — Грац са 153000 становника; важно раскршће комуникација на доњој Мури, од којих су најважније оне, које воде на С И. преко Семеринга и Фридберга поглавито ка Бечу, или од Семеринга ка северу кроз Доњу Аустрију,

У долини Дунава су: Беч са 1.963.783 становника; главни град, политички културни и државни центар. Врло важна раскрсница светских комуникација. Бечко Ново место са 94000 становника; врло важно раскршће многих обичних и железничких комуникација. Ст. Пелтен и Линц важна мања насељена места (са око 30.000 становника) у проширењима дунавске долине.

У долини Салцаха — Салцбург (37000 ст.)

У долини Ин — Инсбрук (56000 ст.).

Поред ових, има још око 13 вароши са 10—50'000 стан.

VII. Народна привреда

Од целокупног становништва бави се:

пољопривредом — — — — — 40%

индустријом и занатима — — — — — 35%

трговином — — — — — 17%

Остатак долази на слободне професије и чиновништво.

1. *Пољопривреда* — Услед планинског карактера земље пољопривреда је мање развијена и није у стању да својим годишњим приносима исхрани становништво, ма да је искоришћено свако парче земље. Овом треба придати и слаби принос земље услед мање плодности и услед тога, што велики део земљишта, намењен за пољопривреду, лежи на висини преко 800 метара.

Услед свега овога, за исхрану становништва Аустрија мора увозити годишње 55000 вагона разнога жита.

Земља за обрађивање налази се у алпским долинама, предпланинама и у равничастим пределима поред Дунава.

Од разних жита у Аустрији најбоље успева и највише се сеје *раж*, поглавито у вишим пределима, пошто он не тражи већу топлоту, а затим овас, пшеница, јечам и кукуруз у нижим пределима земље.

Кромпир, који се гаји како за исхрану становништва, тако и за индустријске сврхе, не производи се у количини да би задовољио потребе.

Шећерна репа — није у стању да подмири потребе земље.

Индустријско биље: мак, лан, конопља и др. добро је развијено.

Винова лоза — има је доста око Беча и Бечког Новог места.

Воћарство је врло добро развијено и има га разог и врло доброг квалитета, нарочито у Тиролу, Г. Аустрији и Штајерској.

Поврће — налази се свуда у довољној количини и доброг квалитета.

Шумарство — чини највећи део природног богатства у Аустрији, јер је у Аустрији 40% од целокупне површине под шумама. Шуме се рационално подижу. Експлоатација шума доста је отежана, пошто се велики комплекси налазе далеко од добрих путева, у тешко приступачним планинама.

Дрво је највећим делом меко, услед чега се недостатак у тврдоме дрвету мора увозити.

2) *Сточарство*. — Пошто су прилике за сточарство у овој алпској земљи много повољније, то је исто добро развијено.

Гаји се:

коњи, којих има око	282,484
говеда " " "	2.163,025
свиње " " "	1.472,821
овце " " "	597,414
козе " " "	382,204

Живинарство је јако развијено, нарочито у Штајерској у Г. Аустрији.

Сточарство је у сталном напретку.

3) *Рударство*. — Рударство је јако развијено и сваке се године све више рудног блага вади из земље. Руда има разноврсних.

Угаљ је слабијег квалитета и не може да задовољи потребе земље. Највише се добија мрки угаљ и лигнит. Најглавнији рудници угаља су.

У Штајерској: Фенсдорф, Кефлах и Пихлинг и у Д. Аустрији: Убстал, Гринбах и Фојтсберг.

За потребе домаће индустрије увозе се знатне количине угаља и то камени угаљ из Немачке и Чехословачке а кокс из Чехословачке и Немачке.

Гвожђа — има у изобиљу и одличног је квалитета. Добија се у знатним количинама (4.350.617 тона) годишње, те се у знатним количинама и извози.

Најглавнији рудници ове руде јесу:

У Корушкој: Ферлах, Ундерлојбл, Хитемберг, Вајдиш;
у Штајерској: Ајзенерц и
у Г. Аустрији: Ст. Егиди.

За потребе своје индустрије потпуно је самостална и независна од иностранства.

Магнезиј — се добија у знатним количинама; продукција му се знатно и брзо увећава, чим су се као извозник појавиле и Сједињене Америчке државе. Продукција је у толико интензивнија, што сем Чехословачке ни једна друга држава у Европи нема магнезита.

Највећа лежишта магнезита су у Штајерској код Фајча и у Корушкој код Милштетског језера.

Со — се добија из сланих језера у Салцбургу и Горњој Аустрији испаравањима.

Услед недостатка угља добија се количина соли довољна и за домаћу потрошњу.

Од других руда има још: бакра, олова, цинка, графита, у мањим количинама злата, сребра, антимона и т. д.

4. *Индустрија* — До светскога рата и распада Аустро-Угарске Монархије и у Аустрији је било довољно врло повољних услова за развој индустрије, па је се иста и развила у великим размерама, нарочито индустрија гвожђа, дрвета и хартије, чијим сировинама је богата, а потребан угаљ имала је у тадањим својим границама.

После рата, распадом Монархије, многи рудници а нарочито угља, припадоше државама наследницама, те многе фабрике у данашњој Аустрији остадоше без њега, чиме су доведене до критичног стања. ОвOME су се придружиле и остале неповољне прилике, као што су: нерешено финансијско стање у држави, недостатак новца, велике инвестиције, режија, цена угљу, слабе наруџбине и т. д. те се може рећи, да су многе фабрике у Аустрији данас у тешкоме стању и не могу производити своје фабрикате ни приближно своме капацитету.

Индустрија гвожђа је знатно смањена, па чак и индустрија чувенога аустријскога челика.

Машинска индустрија је застала, пошто је настала велика стагнација у продаји машина, пошто брзо конкуришу ниским ценама друге државе.

За сада су добро запослене само фабрике за израду превозних средстава а и већина електро - техничких творница.

Оружних фабрика има 5, од којих се, по уговору о миру, има задржати само једна, а остале се имају или претворити у фабрике друге врсте индустрије или да се демонтирају.

Но и поред свега овога може се рећи, да је организација индустрије у војне сврхе за израду свих артикала а посебице војног материјала у Аустрији на веома високоме ступњу, само кад би јој се дале потребне сировине.

Текстилна индустрија — је у могућности да развије велику радиност, али је у потпуној зависности од иностранства — увоза. Ткаонице имају довољно порудбина, али им недостаје сирови материјал

У 126 завода се може на годину изградити 63,000.000 метара робе, а бојадисати око 12,000.000 кгр. робе и 10,000.000 кгр предива.

Извоз тканина износи око 3 милиона кгр., од које количине долази 10% на нашу Краљевину.

Индустрија дрвета. — Дрво заузима видно место у богатству Аустрије, јер се извози и као непрерађено и као прерађено.

Дрво се извози најинтензивније у Немачку, Италију, Француску и Холандију.

Израђују се прагови, бурад и намештај (ова последња је у сталном опадању).

Индустрија хартије — има потпуних услова за успешан развој (дрво), те и јесте добро развијена. Велике количине су на расположењу за извоз.

Индустрија обуће — је развијена и фабрике су добро запослене и ако не раде пуним капацитетом.

Што важи за оружне фабрике у погледу организације индустрије у војне сврхе, важи и за фабрике одела, обуће и осталих потреба, јер и њих Аустрија има у довољном броју тако, да може своју војску снабдети свима потребама у сопственој земљи.

Индустрија стакла — добро је развијена и у односу на предатну моћ производње и сада је добро запослена (70%).

Индустрија намирница — је најслабије развијена из разлога, што Аустрија, као планинска земља, оскудева у многим сировинама. Тако :

фабрике шећера — не могу да подмире домаћу потрошњу;
 млинска индустрија — нема сировина, потпуно је зависна од увоза и стално је у опадању;

за израду шпиритуса — нема довољно сировина и т. д.

Као што смо видели, највећа сметња успешном развићу сваковрсне индустрије у Аустрији јесте недостатак у угљу. Због тога је од велике важности *електрификација* предузећа на најширој основи, пошто за то има изванредно повољних услова. Гога ради се приступило искоришћавању брдских потока у целој Аустрији, а нарочито у Г. Аустрији, Салцбургу и Тирољу.

Међу предузећима ове врсте треба поменути као највеће оно у Партенштајну, у Г. Аустрији, на реци Гросе Миле, која се спушта низ падине Чешке Шумава, које даје електричну енергију Линцу и Штајеру. Мимо овога, значајна су и она у Св. Јохану на Ину (у Понгау), у Штегу (на Милштетском језеру), Франкенбургу (под Хаусрук пл.) и др

А опште узев, електрична индустрија је јако запослена.

5. *Трговина.* -- Унутрашња трговина је прилично развијена и све је живља у колико су финансијске прилике срећеније. У свесним артиклима понуда је велика на свима тржиштима. Цене падају, услови за живот се поправљају.

Спољашња трговина је пасивна, али се појављује побољшање т. ј. повећава се извоз.

Најважнији увозни артикли су животне намирнице и то: жито, брашно, стока, шећер, вино, маст, свеже месо, конзервирано млеко, колонијална роба и јужно воће. Од индустријских сировина које се увозе припада готово половина текстилним артиклима, као што су: памук, вуна, лан и јута.

Трговачке односе одржава готово са свима државама у Европи: Енглеском, Француском, Италијом, Швајцарском, Маџарском, нашем Државом, Румунијом, Чехословачком, Пољском и Русијом.

6) *Финансије* — Одмах после Светскога рата финансије су у Аустрији биле врло рђаве. Узроци оваквом рђавом финансијском стању били су: пасивна спољна трговина, смањена производња њене индустрије, велики број незапослених раденика и чиновника, које је ипак требало издржавати, тешкоће око исхране станов-

ништва и др. Како до овако рђавог економског и финансијског стања није била доведена вештачким путем у циљу да добије олакшање терета које јој донео пораз у Светскоме рату, помогнута је финансијски од стране Друштва Народа у сређивању финансијскога стања.

Благодарећи овој помоћи Друштва Народа и напорима владе, може се рећи, да је данас финансијско стање у Аустрији много боље.

Данас Аустрија има своју Народну Банку са акцијским капиталом од 30.000.000 златних круна; овим је Аустрија прешла на златну валуту. Новчана јединица је *шиллинг*, који је заменио дотадањих (1-1-1925. г.) 10.000 круна. Има кован златан новац од 100 и 25 шилинга.

VIII. Комуникације.

У Аустрији постоје комуникације: путеви, железнице и водене комуникације, а за везу пошта, телеграф и телефон

Пушеви.

У области Алпа путна је мрежа ретка, док је у области предпланина, источно и северно од линије: Лучане — Грац — Семеринг—Салцбург и северно од Дунава путна мрежа густа.

У области Алпа добри путеви су саграђени долинама поменутих река, док је мали број путева који се пребацују преко гребена планинских, којима долазе уским и стеновитим долинама притока главних река.

Према овоме и путеви су различитих особина: они који воде долинама великих река (Ина, Салцах, Енса) и преко ниских превоја, употребљиви су преко целе године и за све родове војске; ширина им је 3·5—8 м., успони до 11%. Сви у опште имају велики број вештачких објеката, што чини да су путеви доста осетљиви. Материјала за њихово одржавање има на лицу места довољно.

Они који воде кроз узане и камените речне долине и преко високих превоја по некада се не могу користити услед снегова и вејавица.. Технички су горе израђени, ужи су (1⁵—2⁵ м.), имају мање објеката и доста јаких успона.

У овој области најчешће су стазе које су врло тешке.

У области предпланина и сев. од Дунава, путеви су сви добри, широки и употребљиви у свако доба за све родове војске.

За нас је од већега интереса да у неколико детаљније прегледамо путеве који су према нашем граничном фронту.

Корушки басен и долина Муре према нашој граници су просторије у које утичу сви бољи путеви који из наше Државе воде преко граничнога фронта у Аустрију. Од већих насељених места у овим просторијама, као од важних раскршћа, воде ове комуникације ка унутрашњости Аустрије у већем или мањем броју зависно од узастопних вододелница преко којих се пребацује.

Гребен планине Голице, тешко проходан и слабо комуникативан, одвојо је ова два басена, јер међусобна боља веза међу њима не постоји друга сем путем преко Валденштајна — Пака — Фојчберга за Грац.

Долина р. Лабоднице природно је у ближој вези са Корушким басеном.

Бељак и Целовац су главна раскршћа у Корушком басену, од којих се даље на север одвајају путеви, који се преко превоја на гребену Корушких Алпа пребацују у долину Муре. Ти путеви који управно воде од граничног фронта јесу:

Од Бељака преко превоја Турах у Предлиц у долини Муре;

Од Бељака (односно Целовца) преко Вајсберга у Штадл у долини Муре.

Из долине Драве из Шпитала долином Лизера преко превоја Качберг у Ст. Михаел у долини Муре, или од Шпитала пут ка ономе, што води преко превоја Турах.

Цедовац — Св. Вид — Најмаркт — Штојфлинг на Мури.

Од Великовца (односно нашега Д. Дравограда) преко Св. Андрије, долином Лабоднице преко превоја Обдаха ка Целтвегу у долини р. Муре.

Сви се ови путеви спуштају на рокадни пут који води долином Муре. Из долине ове реке мали је број путева који се пролужују даље на север преко гребена Нижих Таура и Штајерских рудних планина у долину Енса и Салце. Ти су путеви: из Тамсвега преко Твега ка Радштату; из Пелса преко Св. Јохана у Селутан у долини Енсе.

Из долине Енса преко гребена Горњо-Аустријских Алпа води већи број путева даље на север у долину Дунава на Ефердимлу, Љнцу и Енсу.

Од Граца као важног раскршћа комуникација у проширеној долини Муре према нашем граничном фронту воде путеви преко гребена корушких Алпа у Целтвег, или долином Муре у Брук, где се састају са рокадним путем у долини Му-

ре. одакле воде даље на север преко гребена Штајерских рудних планина путеви преко превоја Шобера, преко Ајзенерца и Зеевисена у долину Енса и Салце, одакле даље на север ка Дунаву од Енса до Ст. Пелтена.

Али за нас су од већег значаја путеви који од Граца воде у с. и правцу, међу којима су најважнији: онај што преко Вајца и Биркфелда води ка превоју Семерингу и онај што преко Хафберга и Фридберга води ка превоју сев. од овог места.

Од ове линије: Семеринг-Фридберг развија се велики број путева ка с. и с. и., ка долини Дунава, од Ст. Пелтена па све до тромеђе са Чехословачком и Маџарском.

Природну целину и један јак сноп са овим комуникацијама чине и сви они путеви, који са дела нашег граничног фронта преко Словенских Горица, воде преко Рабталских Алпа и Розалије пл. ка Бечком басену.

Рокадних путева, који би везивали све оне побројане управне, мало има и то: у Корушком басену — из долине Зиле или Драве преко Бељака, одакле би се ка Целовцу, Великовцу и Д. Дравограду могло комбиновати више рокадних путева, и од Шпитала преко Радентхајма, Гнезау, Ст. Двора, Св. Леонарда, Кефлаха, Фојтсберга у Грац, одакле даље на исток као најближи могући према нашем граничном фронту—долином р. Раба или други северније од овога.

Као даљи рокадни путеви су они долином Муре и Мирца, Енса и Салце, па преко Семеринга у долину Лајте.

Железнице

Железничка мрежа у области Алпа на западу је доста ретка, док је у источном делу земље доста густа.

Пруге су већином планинске са многим објектима и великим успонима, а саобраћај је на њима по некада отежан због снега. У Тиролу и Салцбургу почета је електрификација железнице са успехом, пошто за то има повољних услова; добивена уштеда у угљу, кога у Аустрији има тако мало, доделила би се фабрикама, којима је угаљ потребан а добивеним машинама појачао би се саобраћај на осталим пругама.

Целокупна дужина аустријских државних железница износи 6639 км. којима управљају дирекције: у Бечу (2), у Лилицу, Инсбруку и Бељаку.

Главни центар железничке мреже је Беч. Од њега полазе две главне пруге двојнога колосека ка западу, односно ј. з. —

1. — Беч — Ливц (долином Дунава) — Салцбург — Киц-
бихел — Инсбрук — Бренер.

Од ове се пруге одвајају: за Чехословачку 6 пруга (1 од
Линца и 5 од Беча); за Немачку неколико пруга, од којих су
најважније оне преко Пасаве, Браунау-а, Салцбурга (Салцахом),
Куфштајна и од Инсбрука долином р. Изера; за Швајцарску
од Инсбрука преко Ландека за Фелдкирхен.

2. — Беч — Семеринг — Брук, где се рачва на два ог-
ранка: један долином р. Муре преко Граца и Шпиља за Ма-
рибор и други уз р. Муру, преко Леобена, Јуденбурга, Унц-
маркта, преко превоја Најмаркта долином р. Крке у Целовац
или Бељак.

Од ове линије одвајају се пруге: ка нашој граници: Целт-
вег — долином Лабоднице ка Д. Дравограду; Целовац (Бељак)
— тунелом испод Караванки ка Јасеници и Целовац — Пољане
— Д. Дравоград.

Ка Италији одвајају се ове пруге: Бељак — Трбиж —
Понтеба и даље у долину р. Таљамента; Бељак — Шпитал
— Лиенц — Тоблах (Долином Драве).

Ове главне пруге под 1. и 2. повезане су попречним пру-
гама, те се помоћу њих могу вршити разне комбинације за
превожење трупа.

Од ових попречних пруга важније су ове:

а) пруга из долине Салцаха преко Хофгаштајна и туне-
лом испод великих Таура у долину Драве;

б) пруга из долине Ина преко Радштата у долину Енса,
па преко превоја Шобера у Долину р. Муре или источније,
крак преко Хифлау, Ајзенерца у долину Муре код Леобена и

в) пруга: Ст. Пелтен — преко Бечке Шуме — у долину Лајте.

На пругу под б.), која води долином р. Енса, избијају три
пруге, које из долине Дунава воде преко гребена Горњо-Ау-
стријских Алпа и то из Пасаве, Линца (Ашаха) и Маутхаузена.

За превоз ка нашем фронту могла би се узети и пруга:
Хајнбург (источно од Беча) — Винернајштат — Хартберг —
Фирстенфелд (долином р. Лафниц) — Глајсдорф (долином р.
Раба) — Грац.

Ка Маџарској изводе ове пруге:

а) Беч—Бер (Раб) — северно од Нежидерског језера.

б) Винернајштат — Шопрон и

Грац — Ст. Готхард (долином р. Раба).

Како су новопостављене границе после распада Аустро-Угарске Монархије и њених суседа покидале везе многих пруга које избијају ка тим новим граничним фронтима, те ове сада не одговарају потпуно ни економским нити пак стратегијским потребама, то се у Аустрији сада раде многе нове пруге или су у пројекту да се у најскоријем времену изграде. Једна таква пруга која је у пројекту да се у скорој будућности изгради према нашем граничном фронту јесте:

Целовац — Великовац — Ст. Андрија или Ст. Паул (долином Лабоднице) — Волфсберг — Кефлах, одакле постоји већ пруга до Граца.

Ова би пруга за Аустрију била од особите користи са економског гледишта, пошто би омогућила знатно краћу везу између Италије и Мађарске, чиме би један део наших пруга у томе крају био лишен тога посредовања, а сем тога омогућила би лако и брзо снабдевање Корушке — железница њених — угљем из Штајерске, кога има доста у Кефлаху а и са стратегијског гледишта, пошто би се тиме добила једна рокадна пруга на довољноме удаљењу дуж целог нашег граничног фронта.

Водени путеви

Најважнији и готово једини водени пут у Аустрији је Дунав, који је на целој дужини кроз Аустрију, од Пасаве до Братиславе плован за пароброде од 350 тона.

Од осталих река пловне су у доњим токовима: Ин од Браунау-а и Салцах од Халајна.

На свима већим језерима одржава се редовна пловидба малим паробродима, изузев на Нежидерском језеру, које је и сувише плитко (0.50—0.70 м.).

Пошта, телеграф и телефон.

Поштанске, телеграфске и телефонске везе у Аустрији су врло добро развијене.

Целокупна телеграфска мрежа износи око 78919 км., са 2177 телеграфских станица.

Месне телефонске мреже имају у дужини 495.525 км., са 1922 јавних говорница.

У месту Дојчалтенбургу постоји радио станица за везу са осталим светом.

IX. Државно уређење

Аустрија је демократска савезна Република. Њу образују историјске области и Бургенланд; Беч чини засебно административно тело.

Области су ове:

- 1.— Беч;
- 2.— Доња Аустрија;
- 3.— Горња "
- 4.— Салцбург;
- 5.— Штајерска;
- 6.— Корушка;
- 7.— Тирол;
- 8.— Форалберг;
- 9.— Бургенланд;

Области се деле на округе, ови на срезове, а срезови на општине. Свега има 12. варошких и 85 земаљских округа.

Област савезне државе заједничка је у валутном, економском и царинском погледу. Свака област има своје државно поланство. Ко је примио обласно државно поданство, тај је примио и поданство савезне државе.

Однос појединих области према савезној држави уређен је на три начина, и то: држави припада моћ законодавна и извршна; или припада законодавна моћ држави а извршна области; или, најзад, држави припада ограничено законодавство а областима детаљи и његово извршење.

Законодавну власт има Народно Веће, које се бира подједнаким, тајним, личним правом гласања и Савезно Веће, које је изабрано од стране земаљских скупштина.

Право гласања имају сви грађани који су навршили 20 година; бирани могу бити сви они, који су навршили 24. годину старости. Јавним чиновнацима и војним лицима признаје устав неограничено извршавање свију политичких права.

Народно Веће бира се на 4 године,

У Савезно Веће шаље она област која има највећи број становника 12 заступника. Број заступника осталих области сразмерно је мањи, али ипак свака област мора имати најмање три заступника.

Надлежност Савезног Већа је незнатна. Оно поједине законске предлоге може шиљати Народном Већу али само преко Владе. Тако исто има право протеста против појединих решења.

Народног Већа. Ако Народно Веће ипак остане, са $\frac{2}{3}$ гласова при свом решењу против кога је Савезно Веће уложило протест, оно ступа на снагу и поред протеста Савезног Већа.

За бирање председника, за објаву рата и др. необично важна питања Народно и Савезно веће састају се у заједничко веће и чине Савезну Скупштину.

Влада. — На челу владе стоји Савезни Канцелар, који одговара Народном Већу за целокупан рад владе.

Поред бироа Савезног Канцелара влада се састоји из ових 10 министара: Спољних послова; Унутрашњих дела; Трговине, индустрије и грађевина; Просвете; Финансија; Правде; Пољопривреде и исхране; Војно; Саобраћаја и Социјалне Политике.

Овим највишим управним властима, придодате су још као централне управе: Државна Комисија за Социјализацију, Државни Касациони Суд и Главна Контрола.

Х. Политика.

Унутрашња. — Од 1918. године, када је од простране Хабсбуршке Монархије постала Република, Аустрија је одпочела нову фазу свога историјског живота.

Унутрашњи политички живот тече мирним током без потреса који би могли привлачити на себе пажњу њених суседа. До решења валутног питања и монетарне стабилизације били су чести штрајкови гладних и осиротелих маса незапослених многобројних становника и радника некадање простране Монархије. После постигнуте монетарне стабилизације свега тога више нема, а главни циљ унутрашње политике и јесте да отклони кризу између производње и потрошње: треба повећати домаћу производњу а потрошњу надокнадити појачаним увозом; запослити сву своју индустрију, те тиме дати могућности маси незапослених да се брину о себи, те олакшати издатке око издржавања оних, који су без рада.

Спољна. — Благодаречи важним проблемима, чисто економске природе, унутрашње политике и у међународном животу Аустаја се јавља само као једна економска јединица. Она, може се рећи, учествује у међународној политици у колико питања додирују њену економску реконструкцију и финансијско

саџирање. Отуда њено старање да са свима одржи што лојалније односе.

Односи са Немачком су срдачни и у толико срдачнији у колико идеја присаједињена Аустрије са Немачком хвата дубљег корена, чему она нарочито налази оправдања у свом готово усамљеном положају међу државама наследницама монархије, од којих се прибојава, било због искреног и правог пријатељства између појединих тих суседа, било због већ испољених тежњи на рачун њен — од стране других,

XI. Војска

A. — Организација војске

1. Закон о устројству војске

Организација војске изведена је на основи закона о устројству војске од 1920. год., који је састављен по одредбама Ст. Жерменског уговора о миру. Овим законом је употреба војске стављена на расположење Народној Скупштини, односно влади.

И ако је жеља била да се војска безусловно има чувати сваког политичког утицаја или партијског учешћа, ипак се војнику признају сва грађанска права и дужности у истој мери као у сваком грађанину. Тиме је касарна отворена политичком и партијском утицају, што штетно утиче на ред и дисциплину у војсци.

2. Војно ширинеријална подела земље

За сада је административна и војна подела Аустрије изведена на 6 територијалних, а у исто време и административних области и то:

- I. Бургенланд
- II. Беч
- III. Доња Аустрија
- IV. Горња Аустрија
- V. Штајерска и
- VI. Салцбург, Тирол, Корушка, Форалберг.

Попуна и врбавање врши се како се из прегледа види:

ОБЛАСТ	ПЕШАДИЈА			АРТИЛЕР.			технич. батвљ. бр.	коњица ескадр. бр.	велосипед. батаљ. бр.
	пешад. пук бр.	апч. ловач пук. бр.	самос. баталјон. бр.	арт. пук самост.	дивиз. арт. самос. бр.	Из целе земље			
I. Бургенланд			1. и 2.					1.	1.
II. Беч	2.3.4.				1. и 2.		1. и 2.	2.	2.
III. Д. Аустрија	1.5.6.				3.		3.	3.	3.
IV. Г. Аустрија		7. и 8.			4.		4.	4.	4.
V. Штајерска		9. и 10.			5.		5.	5.	5.
Салцбург			3.					6.	
VI. Тирол		12.							
Корушка		11.			6.		6.		
Форалберг			4.						6.

3. Вид, задатак и јачина војске.

Аустријска војска је најамничка и дели се на активну и резервну. По Ст. Жерменском уговору о миру њен је задатак само одржавање реда и мира у држави, али, Законом о Устр. војске, стављена је у задатак војсци и одбрана граница Републике.

Поменути уговором о миру утврђено је, да укупно бројно стање официра, подофицира и војника не сме прелазити 30.000 и то *најамничке војске*. Овим се хтело да Аустрија нема могућности да ствара јачи кадар резервне војске, али она ту одредбу изиграва привременим отпуштањем војника из кадра и попуњавањем ових празних места новим људством.

4. Попуна војске.

а) *Рок добровољне службе; број рекрута; рекрутовање.*

Попуна војске врши се врбовањем. Сваки официр, подофицир и војник склапа са државом уговор. Обавезан рок за војнике је 12 година, од кога се броја мора најмање 6 година активно прослужити. После овога преводе се у резерву. За офицере је обавезан рок 20 година непрекидне активне службе.

При упису добровољаца одзив је врло добар, делимице због добре плате а делимице и услед великог броја незапослених. Како војник може ван службе обављати приватне послове, то ову прилику искоришћују махом студенти и занатлије.

б) *Подофицирима*

Бројно подофицира може имати 2000, али их сада има много мање.

Квалитет подофицира био је до скоро испод критике, а све услед политичке пропаганде у војсци. Сада су се прилике знатно поправиле и све се више побољшавају.

в) *Официрима*

Официрски кор аустријске војске састоји се, сем подмлатка, из самих ратних официра. Квалитет данашњег официрског кора аустријске војске је добар.

Законом о устројству војске предвиђено је да се попуна врши подофицирима. Међутим од 1926. године тражи се од свију кандидата за официрски чин, да су свршили једну средњу школу.

По уговору о миру бројно стање официра не сме прелазити $\frac{1}{20}$ део целокупног одобреног бројног стања, али стварно тај број ни до данас није постигнут.

г) *Споком и комором*

Пошто се нигде у уговору о миру не говори о попуни војске комором у миру, то ће се у случају рата попуна извршити узимањем исте из народа.

Садања се комора састоји од кола са запрегом, товарних коња и аутомобила.

д) *Оружјем, оружном и материјалном спремом.*

Чланом 132. Сен-Жерменског уговора, Аустрији се забрањује израда оружја и муниције за више од 30.000 људи. Вишак наоружања уништен је, али не све, јер оружја у народу има много.

Целокупан оружни материјал Аустрија сме израђивати само у једној и то у државној фабрика.

Б. Формација војске у миру.

Највиши орган за командовање и управу војском је Министарство војно. Главни Генералштаб не постоји по уговору о миру.

Војска је формирана у 6 мешовитих бригада, које носе редне бројеве од 1—6 и име дотичне покрајине.

Пешадија је формирана у 6 пешад. пукова (1—6), од по 3 батаљ., од по 4 чете и 1 вод за везу и 6 алпских ловачких пукова (7—12), од по 2 батаљона, од по 4 чете и 1 вода за

везу. Сви батаљони од својих 4 чете имају по 3 пешадиске, односно алпско - ловачке и 1 митраљеску чету. Има и 4 самостална батаљона.

Артиљерија је формирана :

а) у један самосталан артилериски пук, од 3 дивизиона. Дивизиони су : пољски, пољско - хаубички, брдски, ауто-пољски и ауто - хаубички калибра 75m/m. до 104m/m. (ма да уводи и веће калибре и мимо уговора о миру).

б) у 6 самосталних артилериских дивизиона, који су придати свакој бригади по 1. Дивизиони су од по 4 батерије мешовитог наоружања.

Коњица је формирана у 6 самосталних коњичких ескадрона од по 3 вода коњичка и 1 вода митраљеског.

Инжињерија је формирана у 6 бригадних техничких батаљона, од по 2 чете, 1 мостовог трена, 1 рефлект. вода и 1 алатног депоа.

Саобраћајне шрупе формиране су у 6 бригадних аутоводова и 6 бригад. возар. водова.

Санијетску и вешеринарску службу обављају грађански лекари и ветеринари.

Војни буџет за 1926 год.

Целокупни издаци	1.013,229.155
Војни буџет	67,488.000

Према томе војни буџет за 1926. годину износи 6'66% од целокупног буџета (1925. год. износио је 7'66).

Италија.

1. Географски положај, облик, величина и границе.

Положај. — По своме положају Краљевина Италија својим *јужним делом* припада југу Средње Европе, пошто својим северним делом улази потпуно у Средњу Европу, а јужним делом је на јужном полуострву Европском — Апенинском полуострву. У северном делу је постављена између Француске, — са запада, Швајцарске и Аустрије, — са севера и Краљевине С. Х. С. — са истока. Источне обале заплъскују Јадранско и Јонско море; са југо-запада — Средоземно море; са запада — Тиренско и Лигуриско море.

Како јој највећи део граница заплъскују мора — Италија је права приморска земља.

Залазећи својим јужним делом дубоко у Средоземно море, на коме су првокласни интереси свих највећих држава европских, а и сама заснивајући на њему своје животне интересе, положај Италије је веома деликатан, важан и од великог значаја за суседне земље које са њом имају на мору границе. Заједнички политички рад са великим силама на Средоземном мору, нагони Италију да буде у пријатељству са њима, док такве односе често, не одржава са осталим својим мањим суседима на мору.

Кроз северни део Италије воде најважније сухопутне комуникације из западне Европе на исток и обратно, што много доприноси њеној транзитној улози.

Облик — Италија има облик чизме са отвором на северу, дакле облик издужен у правцу север-југ (1300 км.), док је у правцу исток-запад на целој јужној — полуострв-

скоме делу плитка. (између Бенове и Венеције — 300 км., између Анконе и Аржентарно — 230 км.; између *Foce Garigliano* и Трињо — 120 км.; између залива св. Еуфимија и Сквилаче једва 30 км.) Овакав облик њен у војном погледу није повољан. Ово је приморава, између осталог, да одржава јаку флоту и ради поуздане заштите обала.

Величина — Италије у Европи износи 312.000 км.² са 40, 126 006 становника (заједно са острвима Сицилијом и Сардинијом).

Сем области у Европи, Италија има колоније: Либију (у Африци), Еритреју (на сев.-зап. обали Црвеног мора) и Сомалију (на источном делу Африке).

Границе. — Према Француској граница почиње на обали Лигуриског мора између Ментоне и Вентимиљи-а, иде вододелницом р. Роне и р. По-а, гребенима Алпа, преко врха Мон Блана до тремеђе са Швајцарском.

Ова граница води скоро свуда високим гребенима, тешко пролазним, јер их прелази само неколико бољих комуникација. Гранични гребени леже много ближе италијанском подножју Алпа него Француском. Услед овога су, како дефансивне тако и офансивне прилике по Французе повољније, јер би Италијани у случају једне офансиве имали да савлађују велику дубину западних алпских огранака, док се Французима даје могућност да се после краћег ангажовања у источним — италијанским огранцима Алпа убрзо нађу у Ломбардији.

Према Швајцарској — граница води гребеном Пенинских Алпа преко Великог Св. Бернхарда, затим преко Лепонтинских Алпа, обилазећи изворни део реке Точе, преко превоја Нуфенен поврће на југ, преко више гребена и речних долина, ка језеру Мађоре, које пресеца у његовом северном делу и даље се пружа у истом правцу, оставља Швајцарској цео слив горњег Тичина, спушта се у Ломбардију западно од Комо, одакле се наново хвата вододелнице све до превоја Шплигена. Одавде се пребацује на гребен Бернинских Алпа, са којих се спушта у долину горње Аде, одакле се, пресецајући долине десних притока реке Ина преко превоја Штилфзер Јоха и огранака Ортлерских Алпа, пресецајући долине десних притока реке Еча, пружа у главном на север, и нешто западно од превоја Решен долази на тремеђу са Аустријом.

Ова је граница за Италију у војном погледу неповољна, пошто се не држи сада главних гребена — вододелница, већ

знатним делом хвата јужне огранке њихове спуштајући се, у изворном делу реке Тичина, чак и у Ломбардију; пресеца многе речне долине, остављајући на граници многе отворе. Али све ово за Италију није нарочито непријатно, једно због неутралности Швајцарске, друго што је у оном најизложенијем делу границе, у Швајцарском кантону Тичину, насељене чисто Италијанске народности.

Према Аустрији — граница нам је из раније позната. Ова је граница за Италију врло повољна, јер води искључиво високим гребенима Алпа, по којима су врло ограничене могућности извођења операција већим снагама, како због непролазности планинских масива, тако и обзиром на мали број постојећих комуникација преко добро познатих превоја. У случају да дође до сједињења Аустрије са Немачком, и да Италија са ове стране добије за суседа велику Немачку, оваквом границом се је добро обезбедила и против тако моћнога, евентуалног, суседа.

Према Краљевини С. Х. С. — ова граница нам је позната из раније, проучавајући границе наше државе.

Можемо додати, да је овом границом Италија добила све што је хтела, да би нас одбацила што даље од реке Соче и Трста., држећи у потпуности у својим рукама врата Италије са ове стране: пролом између Снежника и Тарновске шуме, што је добила овладавши на овоме делу главним гребеном Јулиских Алпа, обезбедивши себи сав онај терен, са кога се нада да се лако може спустити у долину Саве.

Преко ове границе — нарочито њенога јужнога дела, воде многе и најпогодније комуникације из Средње Европе у Италију, и то преко једног планинског појаса доста уског, чиме се омогућава брз улаз у богату, комуникативну и добро насељену Венецијанску низију.

Поред свега напред изнетог, не може се рећи да се Италија налази у сигурном положају, нарочито у случају рата са непријатељем који би имао јаку флоту, пошто има дугачке и доста изложене обале, на којима има доста добрих места за искрцавање.

II. Орографија

По своме висинском облику, географском положају и клими, Италија се може разделити на ове три природне области:

1. — *Северну* — *континенталну Италију*, у којој су:

а. — *Обласи Алпа*, који се протежу дуж западне, северне и делом источне границе;

б — *Обласи крша*, — дуж источне суве границе;

в — *Млејачко-Ломбардиска низија* — дуж реке По-а између Алпа и Апенина.

Ове три области чине саставни део европског континента.

2. — *Обласи полуострва* — која обухвата Апенине и долине с једне и друге стране ових планина. Овој области припада и острво Сицилија, које је Месинским каналом, широким само 3200 м., одвојено од тупа Италије.

3. — *Обласи острва* — која обухвата острво Сардинију

I. Континентална Италија.

A. Област Алпа.

У Италији се простиру ови делови Алпа:

а) Западни Алпи и

б) Источни Алпи.

а. Западни Алпи.

Опшиа карактеристика — Заузимају простор од превоја Sella d' Altore па до бразде: језеро Комо — превој Шплуга (Шплиген) — долина р. Рајне.

У састав ових Алпа улазе највише и најнепроходније планине овог система, чија је средња висина 4000 м., а превоји су на 2000 м. Гребен им је пун оштрих врхова и провалија; на многим местима су покривени снегом и ледом. Главни гребен — вододелница, којим води и граница између Италије и Француске, знатно је примакнут Ломбардаској низији, спуштајући се у Пијемонт кратким и стрмим огранцима, док се ка западу пружа у виду дугачких планинских ланаца.

Подељени су на ове групе:

Лигуриски Алпи — који на истоку код Sella d' Altore (код превоја Кадибоне) хватају везу са Апенинима, па се на запад протежу до превоја Тенде (Passo Tenda). Ово је монотона кречњачка планина која се пружа паралелно обали Лигуриског мора, коме се спушта терасасто и завршава стрмо на ускоме приморју. Преко гребена воде три пута, од којих је најважнији онај преко Кадибоне. Ови Алпи добро бране улаз у Пијемонт са приморја.

Приморски Алпи. — простиру се од прелаза Тенда до прелаза Мадалена (или *Argentare*). Достижу висину преко 3000 м. По странама покривени су шумама. Преко њих води само један пут преко презоја Тенде.

Кошијски Алпи — Простиру се на сев. до долине реке Дора Рипарија (вис *Moncenisio*-2084). Чине их неколико кратких, збивеник паралелних ланаца, чија је средња висина преко 3000 м.

Преко њих воде само два боља пута: преко превоја *Мон Женевр* (1854) и превоја *Мон Сениса* (2084.), куда је још од најстаријих времена водио пут између Француске и Италије.

Грајски Алпи — простиру се између река Дора Рипарија и Дора Балтеа, управо до превоја Велики Св. Бервардо. Ово је највиши део Алпа. Средња му је висина преко 2500 м., има делова и преко 3500 м. На њима је, на италијанској страни највиши вис *Gran Paradiso* (4061 м.), сав под снегом и ледом.

На с. з. од ових Алпа, одвојен дубоким долинама, диже се гранитни и импозатни *Мон Блан* (4807 м.). На овим Алпима има веома много великих глечера и снежних поља. Има мало прелаза који су за кратко време лети слободни од снега. Најзначајнији су: *Велики Св. Бернард* и *Мали Св. Бернард* (са кога се спустио Ханибал), преко којих воде путеви из Аосте за Француску, односно Швајцарску.

Пенински Алпи — простиру се између Вел. Св. Бернарда и бразде Симплонски превој — долина реке Точе. Ово је моћна група Алпа, чија је средња висина око 3400 м., са превојима не нижим од 3260 м. Ове су планине најбогатије глечерима, а на њима је највећи вис *Монџе Роза* (4638), који је после Мон Блана (4807) највиши вис у Европи.

Ка југу се, у долину р. Дора Балтеа спушта стрмо кратким огранцима, а ка северу се грана у дугачке огранке.

Важни су прелази: *Симплонски*, преко кога води добар пут који је саградио још Наполеон I и *Св. Гојхард* преко кога води железничка пруга из средине Швајцарске у Ломбардију.

Лепонтијински Алпи — простиру се на исток до превоја Шплуга (*Шплиген*). Главни гребен ових планина налази се у Швајцарској, а само се мањи делови њихових огранака, колико их одсеца граница између Швајцарске и Италије, налазе у Италији. На овим је Алпима важан чвор Св. Готхард, хидрографски центар, пошто од њега потичу многе реке, као што су: Тичино, Рајна, Рона и др.

Лугански Алпи — простиру се јужно од Лепонтинских Алпа, на простору између језера Лаго Мађоре и Комо, око језера Лугано. На југу ови Алпи допиру до Ломбардиске низије, у коју се постепено спуштају. Испресецани су dobrим путевима и железничким пругама, чији је чвор у Лугану.

б) Источни Алпи

Од превоја Шплуге (Шплигена) па на исток све до границе са нашом државом протежу се Источни Алпи. Ове планине у Италији заузимају знатну површину.

У овим планинским алпским масама лако се уочава једна важна бразда правцем з. - и., коју чине долине великих река, готово свуда настављене једна на другу, и која је бразда одвојила међусобно два различита појаса Алпа: северни, који је знатно виши, са чешћом појавом глечера и вечитог снега, који се, као једноставна маса, мало прекидана, пружа ка истоку, од јужног, који је знатно нижи, са ретким појавама вечитог снега, и леда, који је разбивен у више планинских маса, међусобно раздељених долинама речним правцем с. - ј., које се масе постепено ка југу спуштају све више и више, док се не изгубе у пространој Ломбардиској низији.

Та важна бразда почиње од језера Комо — па долина р. Аде — превој Стелвиа (Штилфзерјох) — долина у горњем току реке Адице — долина реке Ајзака — долина реке Ријенца — превој Тоблах.

Северно од ове бразде расматраћемо појас Праалпа, а јужно појас Јужних Алпа.

Праалпи

Овај појас алпски садржи неколико великих маса, високих, са честим појавама вечитог снега и леда, које су слабо једна до друге одвојене, те цео овај појас има изглед једног високог, тешко проходног, слабо комуникативног, једноставног била.

Те су планинске групе:

Рейнски Алпи — који се простиру од превоја Шплуге (Шплигена) до превоја Решена. Гребен ових Алпа је у Швајцарској, а Италији припадају јужни огранци. На овим Алпима највиша је планинска група *Бернина* (4051 м). Важнији прелази су: Шплинген, Малоја (Maloggia), Фарно (Офен) и Стелвио (Штилфзерјох).

Ајезински (Тиролски) Алпи — који се простиру од превоја Решена па на исток до превоја Монте Кроче. Овај део Алпа има више планинских масива који се пружају дуж Италијанско - аустријске границе под именима: *Ецијалски, Цилершалски, Високи Таури и Дефергерови Алпи.*

Општа карактеристика свих ових група алпских јесте та: чине једну једноставну целину, преко чијих гребена воде свега три боља пута и то преко високих превоја: Решена, Бренера, Тоблахског и Монте Кроче. Остале комуникације су само стазе алпске. Отуда је ова група Алпа врло неповољна за операције већим снагама, те је као чврст зид постављена на сев. граници Италије према Немачком Народу.

Јужни Алпи

Овај појас Алпа у Италији има карактер планинских маса, одвојених међусобно дубоким и уским долинама речним или ниским превојима. Што даље ка југу, све су нижи, док се, где-где и стрмо, не сврше у Ломбардској низији.

Бергамски Алпи. — Ова група Јужних Алпа се простире између језера Комо (на западу) и реке Ољио (на истоку). У долину р. Аде (на сев.) спушта се стрмо, у њену долину зв. Велглин, док се према Ломбардској низији спушта дугачким огранцима и постепено се слије са њеним горњим делом.

Ово је планински ланац средње висине око 3000 м.; пружа се правцем з.-и.; тешко пролазан и без добрих комуникација.

Оршлерски и Адамелски Алпи — на простору између р. Ољио и р. Еча.

Ортлер је планински чвор зракастог облика, на коме има глечера.

Група Адамело има своје највише врхове под снегом и ледом.

Јужним огранцима западно и источно од језера Гарда допиру до Ломбардске низије и то западно као група Брено, а источно као Монте Балдо, који се стрмо свршава над језером Гарда.

И једна и друга група су тешко пролазне и без довољног броја добрих комуникација преко гребена. Боље су комуникације само долинама околних река: Аде, Ољио, Кијезе и Адиге.

Преко превоја *Тонале*, који раставља ове две групе, води пут за везу долине р. Адиге и р. Ољио. Преко превоја *Мадона ди Кампиљо* води пут који се од оног првог из Вал ди Соле одваја и води у долину р. Кијезе.

У јужноме делу ових Алпа има више добрих комуникација, пошто ту има више речних долина које су омогућиле спровођење комуникација уздуж и попреко.

Доломитски Алпи — простиру се између р. Еча и р. Пијаве. Састављени су из стеновитих гребена, са појавама сличним Красу. Оскудевају у води. Многим долинама раздељени су у више масива. Преко њих има више добрих путева из долина р. Еча, Ајзака и Ријелца у долину р. Пијаве и Бренте.

Јужни део ових Алпа између р. Еча и р. Бренте чине: *Лесински Алпи* — са многим узаним и стеновитим клисурама, пространим насељеним висоравнима и богатим пашњацима. На висоравнима је оскудица у води и има појава крша. Добро су комуникативни, јер се многи путеви спуштају са њихових висоравни и гребена у Ломбардску низију, и у долине река Еча и Бренте, у којима се ови Алпи свршавају високим и стрмим степенима.

Венецијански Алпи — простиру се између Пијаве и Таламента, а на северу су од Карнијских Алпа одвојени превојем код Сапада.

Ове се планине нигде не уздижу до снежне зоне, али имају врхова и до 2700 м. Јако су разгранате, испресецане, стеновите, већином голе и на великом делу непроходне и беспутне. Преко гребена воде ови бољи путеви:

Белунско поље — Виторио.

Лоренцаго—превој Маурија—Толмецо и
из долине Пијаве—превој Сапад—Толмецо.

Око ових Алпа, долинама околних река воде добри путеви и железничке пруге.

Јужно од долине р. Драве, наслањајући се на југу на Доломитске и Венецијанске Алпе и на исток до пролома р. Зилице простиру се:

Карниски Алпи. — Долином р. Зиље раздељени су на два уздужна планинска ланца, који се пружају правцем з.-и.

Северни део је сав у Аустрији.

Јужни ланац Карниских Алпа у чврстој је вези како на западу са Доломитским Алпима, на југу са Венецијанским Алпима, тако и на истоку са Јулиским Алпима. Вододелница је Дунава и Јадранског мора, а његовим гребеном води граница италијанско—аустријска, која се преко Зилице пребацује на гребен Караванки.

Западни део овога ланца је виши, са оштрим и стеновитим гребеном; источно од Плекена је нижи. Богат је шумама.

Преко гребена води само један пут: Маутен—превој Плекен—Толмецо. Од нарочитог је значаја добар пут и железничка пруга који воде долином Феле (Беле) реке, преко превоја између Карниских и Јулиских Алпа, па долином Зилице води у Трбиж, одакле сада, или долином Зилице продужује за Бељак (веза Италије са Бечом) или, што је важније, преко Радечког развођа води у долину Саве Долинке.

Између реке Таљамента и његове притоке Беле (Феле) са запада и Саве Долинке, Саве и Љубљанског поља са истока простиру се *Јулиски Алпи*, који су на југу линијом Љубљанско поље — Врхник — река Идријца и Соча до Горице у додиру са кршом, а даље на запад на линији Горица — Чивидале — Ђемона свршавају се у Ломбардиској низији.

Долином Соче, па преко превоја Предил у долину р. Зилице ови су Алпи подељени у главном на два планинска гребена.

а) гребен западно од Соче и

б) гребен источно од Соче. Оба се ова гребена додирују на превоју Предил.

а) *Гребен западно од Соче*. — Линија Резија — Кобарид — Толмин одвојила је северни део овога гребена који чини неколико високих, дивљих, стеновитих и непроходних планинских масива, као што су *Полдњашња Шпица* (2089.), *Вишња гора* 2660 између којих води једна тешка стаза и *Канин* (2592.), од јужног између Таљамента и Соче (од Венцоне до Толмина) у коме се пружа један ланац средњих планина, који је местимично стеновит и тешко пролазан са врховима: *Мужци* (1907), *Јаловец* (1615) и *Маџајур* (1643), а који је богатији стазама и местимично добрим путевима. Цео овај део слабо је насељен.

б) *гребен источно од Соче*. — Линијом Бохињска Бистрица — долина р. Бач — Толмин одвојен је северни део овога гребена, кога чини високи непроходни и разгранати *Триглав* (2864 м.) који је највиши у целим Јулиским Алпима од јужног дела, који чине знатно нижи огранци Триглава. На северу преко високога и непроходнога *Манхарџа* (2670) пружа се Триглав ка Ратечкоме развођу.

На југ, обухватајући са запада котлину Бохињског језера, на простору између Бохињске Саве и р. Соре пружа се све до Крања на Сави један огранак Триглава средње висине, али тешко пролазан и слабо комуникативан.

Јужно од Баче и Соре пружа се последњи ланац Јулиских Алпа (*Порезен* и *Блегош* 1563) од ушћа р. Баче у Идријцу па до Шкофје Локе и Љубљане, прелазећи у источном делу у ниску планину.

Планине јужно од Бохиње знатно су ниже од планина сев. од ње; имају све одлике Алпа; долине су веома узане са странама стрмим и покривеним шумом и жбуњем. Честа је појава стена. Овај део Јулиских Алпа боље је насељен него онај део западно од Соче, и ако је ретко насељен сиромашним живљем, а и комуникацијама је богатији.

Од комуникација на овоме делу Јулиских Алпа треба поменути:

- 1.) добар пут и железничка пруга Крањска Гора — Ратечко развође — Трбиж;
- 2.) добар пут од Крањске Горе (долина Саве Долинке) преко седла Вршић — у Тренту (долина Соче);
- 3.) коњска стаза преко Богатина (на Триглаву);
- 4.) стаза из Бохиње — преко превоја Црне Прсти — у долину р. Баче (и даље друм ка Св. Луцији);
- 5.) железничка пруга из долине Саве Бохињске (Бохињска Бистрица), тунелом код Подбрда — за Св. Луцију;
- 6.) добар пут од Шкофје Локе преко Подбрда за Св. Луцију или Толмин;
- 7.) добар пут од Трате — преко Церкна — за Св. Луцију долином Идрице и
- 8.) добар пут од Трате — преко Жири за Идрију.

Преко источног дела Јулиских Алпа води граница између Италије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Б. Област крша.

Италијански крш простире се југо-источно од линије: Идрија—Идрица—Соча, па прелази и преко границе на територију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца испуњавајући и полуострво Истру. Овај је крш блажији од онога који је преко границе: има благе облике, више шума и гушће је насељен, али и поред свега, и на њему су све одлике крша: састоји се из појединих планинских грана, међусобно паралелних, које су састављене од кршевитих, терасастих платоа, на чијем се темну налазе оштри, високи и стеновити степени, који су знатна препрека свакој војничкој радњи.

Цео крш опада по висини ка мору, а на обалама речних долина које се кроза њ пробијају свршава се високим и стрмим транама.

Одмах јужно од поменуте бразде, која га одваја од Јулиских Алпа, простире се једна грана Италијанског крша. почињући у доњем току р Идријце — између ове и Соче. Ту се уздиже са средњом висином 6—800 м. *Бањшчки плашо*, који је местимично пошумљен.

Чапованском долином овај плато је одвојен од знатно више *Трновске горе*, — чија је средња висина око 900—1200 м. Ова планина је веома кршна и густо пошумљена.

Даље ка југо-истоку до линије Планина—Постојна преко удубљења код Цола, уздиже се исто тако висока *Хрушица*, са средњом висином 800—1300 метара, на којој је највећи вис *Нанос* (1300 м.)

Општа карактеристика целе ове кршне планинске гране јесте у овоме: слабо су насељене, нарочито Трновска Гора и Хрушица; слабо су комуникативне, са мало пијаће воде у цистернама, којих је тако мало на вишем делу овога крша. Према долинама на својим ивицама опадају веома стрмо а нарочито на југозападној страни, ка Сочи и Випави, према којима се свршавају непроходним стеновитим степеном високим до 500 м.

Југо-источно од доста широкога и нискога (око 600 м.) пролома Планина—Постојна—С. Петар, кроз које воде и добре комуникације, уздиже се планина *Пивка*, са највећим високим масивима *Јаворник* (1268 м.) и *Снежник* (1796 м.). Ова је планина готово сва под шумом; рђаво је насељена, без икаквих смештајних угодности и са веома рђавим каменитим путевима.

Источним падинама ове планине постављена је граница али тако, да оба поменута планинска масива остају Италији.

Југо-западно од линије долина р. Випаве — р. Река и р. Речина простире се средњи део Италијанског крша.

Источно од доње Соче па на југо-исток до линије Трст—Дивача простире се Мали или Тршћански или још и *Коменски крш*, који се према мору стрмо свршава, достижићу висину до 300 м. док се према Сочи уздиже само до 100 м. Са овога нискога басамака према Сочи велика је прегледност на далеко у низију на десној обали Соче.

Теме му је голо и кршевито; због тога и непроходно и са мало добрих путева. У западном делу слабо насељено; пијаће воде има у цистернама али недовољно.

Између Трста и Ријечног залива као продужење Тршћанског (Коменског) крша пружа се *Чичарија пл.* (Чичевица), средње висине око 600 м., која је већим делом на горњој површини необично кршна. Ка југу се спушта доста стрмо и даје велику прегледност.

Југо-источно од линије Врања—Велоска, којом води и добар пут између ових места, уздиже се на Чичарији највећи вис *Учка гора* (1396), која се стрмо свршава на сев. делу источне Истарске обале — ка кварнерском приморју у виду тераса.

Преко гребена Чичарије пл. прелазе ови добри путеви:
Базовица—Трст,
Козина—Коведо,
Водице—Бужет и превојем између Чичарије и Учке пл.
Волоска—Врања.

Сев.-источно и ј.-западно од ове планине паралелно њеном правцу протезања пружају се добри путеви, међусобно спојени напред поменути.

Ј.-з. од стрмих огранака Чичевице (Чичарије) па до линије: Пиран (Пирано)—Пазин (Пизино)—Лабин (Албона) простире се брдовита *Бела Исџра*, која је насељена, обрађена, комуникативна и прилично богата водом. Местимице има шуме. Ка ј.-з. пада и подељена је многим уским и дубоко усеченим долинама.

Западно од напред поменуте линије спушта се *Црвена Исџра*, умерено кршна са пространим луговима, жбуњем и мало њива. Речне долине у овом делу крпа усечене су често и до 100 м. са странама стрмим и тешко проходним.

Од нарочитог су значаја у Кршу поједине котлине, јер у њима има насељених места и пијаће воде.

Највеће су котлине око Св. Петра и Постојне, које су и највеће раскрснице комуникација. Повољније су области Бела Истра и околина Реке (дуж друма Бозовица — Липа). Долина р. Випаве широка 2—6 км. има доста насељених места, пијаће воде и обрађеног земљишта и климу благу.

Комуникације — Важније комуникације преко крша за везу Италије са Краљевином Срба, Хрвата и Словенаца, управне на гранични фронт — јесу:

Логатац—Хотедржица — Цол — Ајдовштина — Горица или Логатац — Подкрај — Цол—Ајдовштина — Горица;

Циркница — Постојна — Раздрто — Горица или од Раздртог у Трст;

Јужна обала Циркнишког језера — св. Петај — Базовица — Трст.

Подгор — преко Лескове долине — Илирска Бистрица — и даље ка Ријеци или Трсту.

У правцу север-југ паралелно пл. гребенима боље су комуникације рокадне у овоме кршу;

Идрија — Хотедржица — Планина — Циркница и даље у Броц на Купи или у Мрзлу Водицу;

Идрија — Цол — Раздрто — Сеножеч — Дивача — и даље преко Чичарије у Коведо;

Св. Луција — Локве — Трновска гора — Ајдовшчина — Сежана — Базовица и долином Соче.

В. Млетачко Ломбардиска низија.

Пространа—Млетачко Ломбардиска низија ограничена је на северу, западу и југу високим појасом Алпа и Апенина, а према истоку се примиче Јадранском мору, где се дели у две зоне које се разилазе: северну развијенију, која се простире све до крша и јужну, која се свршава на обалама Јадранског мора где огранци Апенина допиру до мора.

Ширина јој је врло различита: док је у подножју Приморских Алпа широка једва око 30 км. (местимично и 15 км.), идући на исток шири се до 80 км. (између Комо и Страделе) а даље на исток шири [се до 200 км. између Конелјано и Римини. Обухвата простор око 46000 км².

Услед самога начина постанка ове простране низије, у њој се јасно оцртавају два различита појаса: горњи, виши појас и доњи, нижи појас.

Горњи или виши појас низије је у подножјима Алпа и Апенина, док се нижи део простире с обе стране реке По-а све до обале Јадранског мора.

Ова је низија типичан део Италијанског континента и има велики економски значај; како у погледу земљорадње и сточарства, тако и у погледу индустрије.

Њу чини неколико њених делова као што су:

Пијемонт — који има средњу висину око 230—450 м. и простире се дуж леве обале По-а све до р. Тичина. Овде је земљиште суво и гаји се пшеница, кукуруз и винова лоза. Тек око доњег тока р. Тичина почиње нижи део ове простране низије, са пространом мрежом канала где се гаји пиринач.

Ломбардија — простире се од р. Тичина до р. Минчио,

дуж леве обале р. По-а. Богата многим рекама, које су увек пуне водом, јер је добијају из околних језера, у њој је јако развијена индустрија, пошто је за исту искоришћена водена снага. Богата је добрим пашама, те је развијено и сточарство.

Венецијанска низија — простире се дуж леве обале По-а од Минчио па до р. Ливенца. У њеним вишим деловима у подножју Алпа гаје се жита и виногради, а нижи део испресецан је каналима и блатима, где се гаји пиринач и конопља. У деловима ближе р. По-у и Јадрском мору простиру се широки канали и лагуни, Источно од р. Ливенце део ове низије зове се *Фриул*, у којој се гаји пшеница, кукуруз и конопља.

На десној обали р. По, од р. Танаро до теснаца Страдела простире се равница око Маренга, која дубоко залази у широке отворе међу северним огранцима Апенина. Добро је обрађена и гаје се пшеница и винова лоза.

Даље на исток дуж десне обале р. По-а простире се *Емилија*, раван добро обрађена и са мало канала. У њој се гаји пшеница, винова лоза и конопља а мало пиринач. Богата је пашњацима.

Део ближе мору низак је, са пространим блатним површинама, којих има често и у доњим токовима река, које своја ушћа засипају наносом.

II. Област Полуострва.

Апенинско полуострво чине три потпуно различита елемента: планине Апенини предпланине и равнице са једне и друге стране, дуж источних и западних обала.

Апенини.

Општи карактеристика. — Апенини су састављени из сплета више или мање широких паралелних ланаца, који се у централном делу Апенина разилазе, шире, док се на северу примичу један другоме, а на југу се готово губе, да би уступили место следећој таквој истој планинској маси.

Дужина Апенина износи око 1500 км. Ширина им се мења: најужи су у почетку, између Лигуриског приморја и Венецијанске низије (30 км.), а даље ширина им се увеличава и достиже и до 240 км., да би се, даље на југ, опет постепено умањила, док на простору између Св. Еуфимије и Сквилаче не дође до ширине од 30 км.

Висина им се тако исто увећава што ближе средини ланца, док у вису Гранд Сасо Италијански (Монте Корно 2914 м.) не достигну највећу висину. Одавде даље на југ постепено се спуштају, да би се опет, наново уздигли на Калабријском полуострву.

Ове планине оскудевају у воденоме талогу, те отуда на њима и нема вечитога леда и снега. Ретка су на Апенинима и језера. Реке које са њих стичу брзога су тока, често пониру. Услед свега овога, Апенини су на највећем делу голи и без икаквога прорашћа. Местимично, као на Тосканским Апенинима, Аbruцу и Калабриским Апенинима, нарочито на Сили, налазе се простране шуме, а на висинама јужних Апенина налазе се и пространи пашњаци.

Огранци његови ка обалама морским, а нарочито они у сев. делу Јадранског прибрежја Аbruца и у Калабрији су широки, голи и са стрмим странама, раздвојени међусобно уским и дубоким речним долинама, које су једино искоришћене да се њима проведу комуникације, које су услед тога и развијене више паралелно самоме билу, а важна раскршћа налазе се на саставу планинских долина.

Састав Апенина је такав, до преко њих има доста и то ниских превоја, који се и зими користе (средња им је висина око 900 м.), а комуникације које се пребацују преко Апенина савлађују више напоредних грѐбена.

Апенини се деле на Северне, Средње и Јужне.

а) *Северни Апенини* — простиру се од превоја Sella di Altare (440 м.) до превоја Бока-Сериола (730 м.), између горњих токова река Метаура и Тибра. Чине их Лигуриски и Тосканско-Емилијански Апенини.

Лигуриски Апенини — који се обавијају око обале Лигуриског мора, пружа истоме своје кратке огранке, који се стрмо свршавају на његовој обали, док ка рекама Танаро и По пружа дуге и широке огранке.

Тосканско-Емилијански Апенини — које чине три главна паралелна ланца, који се пружају са с. з. на ј. и. Долине његове ка Лигурискоме мору шире су и пространије од оних што изводе ка Јадранскоме мору.

Преко ових Алпа има много превоја, међу којима су неки врло важни као природна и непосредна веза између долине р. По и италијанског полуострва.

Предпланине и равница Тоскана. — На западу од бразде:

горњи ток р. Арно, — канал Кијано — средњи ток р. Тибра па до обала Лигуриског мора простире се област *Тоскана*, коју на левој обали реке Арно, чини изломљена и неправилна висораван, натопљена многим рекама, на чијој се западној и источној страни издижу средње планине богате рудним благом, вулканскога порекла, а на југу је ограничена вулканском масом *Монџе Амиаџа* (1734). На западу, као продужење њено ка обали морској, може се сматрати и Тоскански архипелаг, у коме је највеће планинско острво Елба.

Између јужних огранака Тоскамско-Емилијанских планина и сев. падина Тосканске висоравни простире се Тосканска равница, коју орошава доњи ток р. Арно. Брдовитим узвишењима: Монте Албано и Монте Пизано, [раздељена је на три басена: источни и средњи — виши, сувљи, погодни за обрађивање (пшеница и кукуруз) и густо насељени и западни, низак, богат пашњацима, и јужно од реке Арно покривен мочварама. Одавде па даље на југ обала је ниска, мочарна, покривена пашњацима и маларична.

б) *Средњи Апенини* — простиру се од превоја Бока Сериола па до превоја Бока ди Форли (река Сангро), обухватајући највиши део Апенина. Подељени су на: *Умбро—Маркиђанске* и Апенине *Абруцо*.

Умбро—Маркиђански Апенини — простиру се од превоја Бока Сериола до превоја Торита (1003) Ови Апенини нису онако правилна целина као Сев. Апенини, већ их чини једна сложена маса кратких планинских гребена, чворова или брда, међу којима су највише *Сибилмске планине*, високе 2477. м. На вишим деловима покривени су ови Апенини шумом.

Апенини Абруцо — представљају највиши део Полуострва. Чине га три напоредна планинска ланца. Источни чине велике масе, испреламане дубоким долинама и клисурама, и у њему су највиши делови Апенина. Овде је пошумљени масив *Гранд Сасо Италијански*, са највишим врхом *Монџе Корно Гранде* (2914), у исто време и највиши врх на Италијанском полуострву. На десној обали р. Пескаре уздиже се други масив овога ланца, *Ла Мајела*, који је дивљији и суровији и од *Гранд Сасо*, са висином (2795 м.)

Средњи ланац чини читав низ високих планинских чворова, међу којима је највиши *Монџе Велино* (2487).

Западни ланац садржи низ паралелних гребена, чија висина опада што даље на запад. Ту су: *Монџи Сабини* *Монџп*,

Симбруини и *Монџи Ерниччи*. Све су ове планине кречњачког састава, те су пуње понорница које ту пониру, да би се у подножју наново појавиле у виду јаких извора, одакле су још у стара времена Римљани добијали добру пијаћу воду.

Веза између прибрежја Јадранског и Тиренског мора преко Средњих Апенина није лака, а то зато, што су ове планине састављене из низа паралелних ланаца.

Најглавнији су прелази; Фабриано, Села ди Корно, ди Форче Карузо и др.

Предпланине и равница Лацијум — Западно од Средњих Апенина уздижу се Римске предпланине, које чине низ узвишења, угашених вулкана, које река Тибар својим доњим током дели на два дела: на северу су велика вулканска узвишења покривена шумом: *Монти Волзини* (720), *Чимини* (1053) и *Сабатини* (602), међу којима су, у гротлима угашених вулкана језера: Болсена, Вико и Брачиано. Јужно су: *Монти Албани* (956) *Волчи* (или *Лепини*) и *Аурунчи*, на којима највиши вис достиже висину 1533 м.

Од последњих огранака пл. Сабатини до сев. огранака Монте Албани па до мора, простире се *Римска Кампања*, равница испуњена брежуљцима. Ова равница, пресечена Тибром, врло је слабо обрађена и насељена; по њој пасу многобројна крда коња и бивола. Пуна је мочвара, и у њој влада маларија, ма да је у неким местима стање поправљено,

На ј. и. између Монти Волчи и обале морске равница се продужује као ниско земљиште, у коме влада маларија, јер је покривена мочварама; по њој пасу стада бивола.

в.) *Јужни Апенини* — Чине их паралелни планински ланци, који се све више збијају у колико се полуострво сужава, док не пређу у једну неправилну масу сједињених, дугачких ланаца и брда, који су један над другим и разбивени речним токовима, који их пресецају у све стране. У своме јужном делу прибија се уз обале Тиренскога мора.

У њима су ове планинске групе: *Наполићански Апенини*, *Апенини Лукано* и *Калабријски Апенини*.

Наполићански Апенини — чине четири планинска ланца, међу којима је највиша планина *Мајезе* (2500) сурова, кречњачка планина.

Апенини Лукано — настављају се на Наполитанске Апенине у ј. и. — страну све до долине реке Езаро — Крата. Ка с. и.

пружа дугачке огранке у долину р. Брадано, која их долина одваја од брдовитогa земљишта Мурџија.

Калабријски Апенини — простиру се јужно од дубоке бразде коју чини долина р. Езаро—Крати. Састављени су од кристаластих стена. У њима су уочљиве три планинске масе: *Сила*, *Сере* и *Аспромонџе*, које су одвојене једна од друге великим удољима, а међу собно повезани уским гребенима. Стране су им избраздане дубоким коритима брзих и кратких река. У вишим деловима покривени су шумама.

Преко Наполитанских и Лукано Апенина воде добре везе између Тиренског мора с једне стране и Јадранског и Јонског с друге стране, које су постављене преко многих превоја и клисура Јужних Апенина.

Предпланине и равнице у Јужној Италији — Западно од Неапољских Апенина дижу се око Неапољског залива Неапољске предпланине, које су вулканског карактера, које чине *Флегрејска поља* и *Везув* (1223).

Између последњих огранака Неапољских Апенина и обала Тиренског мора простире се пространа равница *Кампања*, коју пресеца река Волтурно, Ова је раван вулканског порекла, наслага, одозго покривена земљом; врло је плодна и необично густо насељена.

Од Неаполитанских Апенина па на исток увукло се у Јадранско море пошумљено планинско полуострво *Гаргано* на коме је највећа висина 1056 м.

Између р. Брадано и ускога равнога појаса на обали Јадранског мора уздиже се кречњачка висораван *Мурџија*, средње висине око 300 м. са појединим узвишењима и до 680 м. Ка мору се спушта терасасто, са терасама паралелним морској обали.

Између последњих источних огранака Неаполитанских Алпа, планине *Гаргано* и реке *Орфанто*, простира се ниска равница *Тавољере ди Пуља* (Пуљска равница), потпуно сува и безводна, али ипак плодна и обрађена равница.

Од реке *Орфанто*, па између брдовитогa земљишта Мурџије дуж обале Јадранског мора пружа се уски појас равнице, која се даље ка ј.-и. шири на *Саленџинском* полуострву у пространу таласасту раван.

3. Област острва.

Сицилија. — По орографском створу Сицилија је истих одлика као и копно Италије. Већим делом је испуњена у унутрашњости једном висоравни, средње висине 6—700 м., јако испресецаном речним токовима, који са ње стичу у све стране. Лети на овој висоравни нема воде, и она добија потпуно степски изглед.

На северу ове висоравни, поред обала Тиренскога мора, пружа се један планински ланац, као продужење Апенина, — која достиже највећу висину у западном делу, у планинској групи *Мадоније* са највећом висином Антена (1975 м.). Јужно од источнога дела овога планинског ланца, крај обале Јонскога мора, уздиже се високи, купаст вулкан *Ејџа* (3276 м.).

Ка западу, ова висораван, преко усамљених, средњих планинских група, прелази у приморску равницу, која је у јужноме делу блатњава. Ка југу се постепено спушта, док не пређе у уски појас приморске равнице, а на истоку се тако исто постепено спушта, негде далеко од обале, као што је према заливу Катанија, где се шири пространа равница Катанија.

Услед оваквога орографског створа острва, и обале му се знатно разликују. Док је северна обала и сев. део источне обале разуђен, погодан за пристајање великих бродова и са доста добрих пристаништа (Кастеламаре, Палермо, Месина), дотле су јужне и западне обале ниске, већим делом мочарне, непогодне за пристајање већих бродова, јер је море плитко и са мало пристаништа.

Сардинија — (23800 км²) испуњена је неколиким планинским масама и каменитим висоравнима, које су међусобно растављене уским појасевима равница. Највиши је део у групи *Ценарценија*, на којој је највећа висина овога острва (1834 м.). Узаним (14 км.) а дугим (100 км.) појасом равнице одвојена је ова група од суседне, која испуњава ј.-з. угао острва. На северу се диже гранитна висораван *Бити*, средње висине око 700 м., коју са севера одваја доста уска речна долина од групе *Монте Либара* (1362 м.). Источне обале овога острва су високе, слабо развијене, без добрих пристаништа и са тешком везом са унутрашњошћу, док су западне и јужне обале много развијеније, на којима је више добрих и важних пристаништа.

III. Хидрографија.

Реке у Италији највећим делом припадају сливу Јадранскога мора. Само је мали део ових које припадају сливу осталих мора.

Најраспрострањенија речна област јесте у Млетачко — Ломбардијској низији, што се да лако објаснити особинама њених планинских граница.

У овој области најважнија је река

По (672 км.) — Извире на високим Западним Алпима, на висини од 3000 м. из алпских глечера. До места Ревело тече врло брзим током кроз уску долину, а одавле му се долина шири у равницу Пијемента. Код Турина прима притоку Дора Рипариа и постаје плован. При ушћу р. Тичина, По се рачва у многобројне рукавце; обале су му махом ниске, равне и са високим вештачким насипима. Даље на исток, обале су му све ниже и блатњавије. Далеко пре ушћа река се дели на рукаве, који обухватају широку делту. Од ових рукава најважнији је По Гранде, од кога се даље одвајају постепено још три мања рукава.

Ширина реке од Турина до Кремоне се мења: од 200—500 м.; код Виадана — 1500 м. а даље на исток знатно се сужава, да опет дође на 250 м.

Дубина му је код Турина 1—2 м., а већ при ушћу Тичина 9—10 м.

По је плован за бродове од Турина до ушћа р. Тичина, али је пловидба тешка, при ушћу нарочито, пошто наносом диже дно, те је данас улазак у реку са мора најзгоднији из Венецијанских лагуна каналом који пресеца Бренту и Адицу.

Пришоке реке По. —

Притоке ове реке по њиховоме постанку и различитим особинама деле се на алпске и апенинске притоке. Алпске притоке примају воду отопињених снегова и леда на Алпима, теку са великих висина, те су врло јаке и увек богате водом. Међутим притоке апенинске добијају воду кад се на Апенинима отопи снег и кише падају.

Важније су притоке:

С десне стране:

Панаро (275) — бујица, и ако је дугачка река и

Танаро (166) — која је у своме доњем току (око 57 километара пловна).

С леве стране:

Дора Рипарије — (128).

Дора Балтеа (160) — протиче кроз важну долину код Аосте. Важна због комуникација њеном долином, који се од Аосте разилазе ка граничним прелазима.

Тичино (248). — Ово је најважнија притока, како по количини воде, тако и по важности басена. Његовом долином воде комуникације и железничка пруга ка прелазу Св. Готхард. У доњем току је плован.

Ада (315). Најдужа је притока По-а. У горњем току прати је ширека долина Валтелино. из које утиче у језеро Комо, из кога кад изиђе одмах тече широком долином, док не уђе у Ломбардијску низију. Важна је због пута и железничке пруге која води њеном долином и изводи их на превој Бернина и Стелвио (Штилфзерјох).

Ољио (280). — Протиче кроз језеро Изео. Важна је због комуникација које њеном долином воде из Ломбардијске низије ка алпијским превојима.

Минчио (190). — Извире као река Сарча, утиче у језеро Гарда, из кога, код Пескијере, истиче као Минчио. Важан је због пута који води његовом долином преко превоја Мад. ди Кампиља у Вал ди Соле.

Остале реке слива Јадранског мора разликују се од већ поменутих река притока реке По, пошто оне не истичу из алпских области богатик вечитим снегом и ледом, те су због тога у своме изворном делу сиромашне водом, коју добијају тек после киша; што не протичу кроз језера који би регулисавали количину воде у њима. Оне што протичу кроз Фриул имају широко корито, а неке чине читава пространа песчана поља.

Важније су:

Адица (410 м.), друга река у Италији по величини слива и важности. Његова пространа заплава има везе са Рајном и Дунавом преко алпских превоја Решена, Бренера и Тоблаха, те је с тога врло важна како са политичке тачке, тако и са економске, као што је била важна и са војничке тачке, док горњи токови њен и њеник притока беху у рукама бивше А-Угарске монархије.

Извире близу превоја Решена. У горњем току има проширену долину (Вал Веноста). У басену код Болцано прима реку *Изарго*, а ова реку *Ријенц* чијим долинама воде путеви и железничке пруге ка превојима Бренеру и Тоблаху. У доњем

току долина Еча се сужава све док око Риволи не уђе у Венецијанску низију. Од Вероне је река пловна.

Кроз Венецијанску низију тече паралелно са реком По, и недалеко од њега, те је цео простор између ових река покривен многим мочарима и испресецајем многобројним каналима.

Бренија (160 км.) — Истиче из језера Левико, у Трентину, и протиче кроз долину Вал Сугано; даље му је долина сужена све док не уђе у Венецијанску низију. Важна је, јер њеном долином води пут и железничка пруга за долину Адице. У доњем је току пловна.

Пијава (220 км.) — У горњем току просеца аплиску групу Кадоре дугом и важном долином, а доцније јој се долина шири. У току кроз Венецијанску низију корито јој је широко а река се дели на многе рукавце.

Значајна је, што њеном долином води добар пут и железничка пруга ка аустријској граници, као и због тога, што својим доњим током пресеца Венецијанску низију, у њеном најужем делу, те може послужити, као и остале до сада поменуте реке, као врло важан и јак бранични одсек, чији су бокови наслоњени на блатне обале приморја и на јужне огранке Алпа, против наступања и. - з. Ову је улогу она већ одиграла у Светскоме рату, када су Савезници успели да ту задрже успешно наступање аустријанске војске.

Ливенца (115 км.) — има доста широко корито; у доњем је току пловна.

Таљаменио (170 км.) — Извире испод Карнских Алпа; у горњем току протиче кроз уску и дивљу долину Карнију, у којој прима своју значајну притоку *Фелу*. Чим се спусти у низију знатно шири своје корито, које достиже ширину готово 3 км. У доњем току има мочарну околину.

Важна је ова река што њеном долином води пут и железничка пруга, која долином р. Феле продужује ка Трбижу, одакле или долином Зиљице у Аустрију, у Бељак или преко Радечког развођа у долину р. Саве, па у нашу државу.

Како својим током управно пресеца све правце који са источне границе воде у унутрашњост Венецијанске низије, то може згодно послужити као бранични одсек против операција правцем и. з. и обратно.

Соча — (126) — Извире с.-з. од Триглава и у горњем току је готово свуда газна, а оболе су јој приступачне. Од св. Луције до Горице обале су јој дубоко усечене (50 м.), те ту

Соча преставља већу препреку. Од Горице до ушћа корито јој је широко и река се дели на рукаве.

Долинске су стране стрме и тешко приступне у горњем и средњем току, а у доњем току су блатњаве. Од ушћа Випаве реку прате на левој обали стрме падине Коменскога Крша, са кога је велика прегледност у низију.

Притоке су јој:

Идрија, — са својом притоком *Идријицом*, чије су обале високе и стеновите, а долина узана. Важне реке, јер прихватају путеве који пролазе гранични фронт.

Випава — са широком и плодном долином, која се дубоко завлачи у област крша ка источомер граничноме фронту, између Тарновске шуме и планинске масе Снежника и Јаворника, те чини саставни део отвора — врата, на томе делу граничног фронта, преко кога воде најкраће и најугодније везе Трста (Горице) са Љубљаном, у чему се и састоји велика важност ове реке.

Река Соча је важна због комуникације у њеној долини: Трст — Горица — Трбиж.

Са околним земљиштем Соча може послужити као добра одбранбена линија против наступања са истока. У проширењима њене долине, могућа је концентрација трупа према нажој граници.

Реке слива Јадранског мора јужно од р. По. т. ј. које долазе са Апенина незнатне су као реке, јер су сиромашне водом; долине су им уске и ненасељене. Махом су краткога и брзога тока, а при ушћу им је долина блатњава. Ових су особина и реке слива Јонског мора. Међу њима је највећа река

Рено (250) — чија је велика важност у томе, што њеном долином води железничка пруга: Болоња — Пистоја, кратка веза приморја Јадранског и Лигуриског мора.

Брадано и *Крајши*.

Реке у сливу Тиренског и Лигуриског мора

Арно (248) припада сливу Тиренског мора. Извире у Етруским Апенинима и тече око планинских масива тако, да му је ток врло дугачак. Има више притока, које протичу махом широким и плодним долинама, међу којима је најзначајнији канал *Кијана*, који одводи воду из некада блатњаве а сада плодне, простране и богате истоимене долине.

Тибар (405). По дужини и величина слива друга река у Италији. У почетку тече кроз једну алписку долину, али му се

доцније долина знатно шири у т. з. Тибарску долину. Ток ове реке је на целој дужини брз, те је река и због тога непогодна за пловидбу. Тек у доњем току могу пловити мале лађе и барке.

Језера.

Језера се у Италији налазе: у подножју Алпа, крај обале морске у источном делу Венецијанско-Ломбардијске низије (област лагуна) и на западним падинама Апенина, вулканска језера.

Алпска језера су речна. Значај њихов за цео речни систем који долази са Алпа велики је, јер она служе као неисцрпни резервоари, из којих отичу велике реке Ломбардијске низије, толико значајне у пољопривредном, индустријском и саобраћајном погледу. Сва су пловна. Међу овим језерима најважнија су:

Мађоре,¹⁾ које чини р. Тичино; *Лугано*,²⁾ које реком Трезом отиче у језеро Мађоре; *Комо*,³⁾ које чини р. Ада; *Изео*, чини га река Ољио; *Идро*, мање језеро; *Гарда*,⁴⁾ које чини река Минчио.

Међу Багунским језерима највећа су: *Камачио*, она око Венеције, *Лаго ди Лесина*, *Лаго ди Варано* и *Лаго ди Салџи*.

Међу језерима на палуострвском делу налазе се:

у прибрежју морском велики број малих и незнатних језера; вулканска језера, која су у угашеним кратерима вулканским. Њих има много, најважнија су: *Балсено* (118 км.²) *Брачиано* (57 км.²), *Вико* (12 км.²), које отиче у Тибар, *Албанско* (6 км.²) и *Неми* језеро.

У унутрашњости је, највеће на полуострву, језеро *Тразименско* (129 км.²), дубоко највише до 8 метара.

Мора.

Италију заплъскују ова мора: Јадранско, Јонско, Тиренско и Лигуриско.

Јадранско море. — Западна обала овога мора почиње од Ријеке и завршава се код Санта Марија ди Леука. Обала је

¹⁾ површина 212 км.², надм. в. 194 м.; дугачко 64 км. најшире 9 км.; дубоко 372 м.

²⁾ површина 50 км.²; надм. в. 271 м.

³⁾ површина 154 км.² надм. в. 68 м.; дубоко 410 м.

⁴⁾ површина 380 км.²; дубоко средње 346 м.; надморска висина 60 м.; дуго 52 км.; највећа ширина 17 км.

по своје облику, висини и створу веома различита, те се може поделити на ова три одсека:

Одсек од *Ријеке до Дуина* (Девина) — има обале стрме, са многим већим и мањим заливима и пристаништима, међу којима има и врло погодних за искрцавање. Источна обала Истре је стрма, тешко приступна и са мало комуникација у унутрашњост. Западна обала је нижа и са више комуникација. Унутрашњост Истре је кршна и ретко насељена. На овоме одсеку добра су пристаништа: Ријека, Пуљ и Трст, од којих је Пуљ војничка лука.

Острва у Кварнеру су исто тако планинска и истих особина.

Одсек од *Дуина* (Девина) до *Червија*, — представља ниску и блатњаву равницу, избраздану многим рекама и каналима, те је веома тешка за пристајање бродова. Реке, које се уливају у Јадранско море на овоме делу, наносима својим, а уз садејство ветрова и покрета воде, направиле су многе превлаке и острвца, која су међусобно оградиле простране лагунае. Цео је овај одсек препун речних делти и лагуна. У Венецијанском заливу прибрежје је оивичено лагунама и блатима широким око 15—20 км. Најважнији је Венецијански лагун, који је вештачки, помоћу канала, успособљен за пловидбу. Тај лагун успособљен за пловидбу зове се живи лагун и од мора је одвојен двема дугачким превлакама. На крајњем северу овога лагуна, налази се важно пристаниште Венеција.

Јужно од ушћа р. По, простире се широка просторија коју захвата лагун Комакио, чија се вода готово и не креће.

На целој овој одсеку немогуће је већим бродовима ући у реке које се на томе делу уливају, пошто реке носе велике количине наноса и ушћа своја засипају.

Одсек *Червија—Санија Марија ди Леука*. — Од Червија до Вијесте обала је ниска, песковита и проходна, сем на одсецима: Католика—Пезаре, Анкона, Нумана и испод планине Гаргано, где је обала висока и стрма. Иза ове обале су стрми и комуникативни Апенини. Са обала има више путева ка унутрашњости. Добра су пристаништа за веће бродове: Анкона, Ортона и Вијеста.

Од Вијесте до Манфредоније обала је висока, стрма и неприступачна; даље до Барлете је лагунаста са многим дунама и плићацима.

Остали део обале је низак и песковит, сем стеновитога дела у Отрантском каналу.

У приморју влада оскудица у води. Комуникација има мало. Веће су луке Бари и Бриндизи.

Обала Јонског мора — је у Отрантском каналу висока и стеновита, а даље до Брадано ниска и песковита. Од Брадано приморје је стешњено огранцима Апенина. Уским појасом води железничка пруга и добар пут.

Већа су пристаништа: Галипољи и ратна лука Таранто у истоименом заливу.

Цело приморје је веома оскудно острвима, те је потпуно отворено.

Обале Тиренског и Лигуриског мора — Тиренско море је доста богато прибрежним острвима. Туниским каналом у вези је са источним басеном Средоземног мора, а месинским каналом са Јонским морем. Од Месине до Кастела Маре обала му је висока и стрма. Ниска је само у појединим заливима. Дуж обале води добар пут и железничка пруга. Има више лука и за веће бродове.

Од Кастела Маре до Специје обала је ниска, песковита, великим делом и мочарна. Ретко где да су огранци предпанина допрли до обале. Најбоље су луке Неапољ, Гајета (ова је утврђена) и Ливорно, поред већег броја добрих пристаништа.

Од Специје дуж Лигуриског мора, обала је висока и стрма, пошто јужни огранци Лигуриских Апенина и Алпа допиру до саме обале. Уским појасом поред мора води добар пут и железничка пруга. Веза овог приморја са долином р. По обезбеђена је довољним бројем добрих комуникација.

Добре су луке Специја (главна ратна лука) и Ђенова — важна трговачка лука.

Пада у очи да су обале Италијанске отворене, т.ј., да поред њих има врло мало острва, која у односу на обалу имају веома мали значај, далеко иза онога, који имају острва поред наше обале.

Највећа њена острва су Сицилија и Сардинија. Остала су острва много мања и у главном прикупљена у мање групе острвске, међу којима су:

Тоскански архипелаг, између острва Корзике и обала Тоскане. Међу овима је највеће острво Елба.

Група острва према Гајети (Острва Понцианска) и Неапољу (Архипелаг Партеопоео).

Липничка острва — северно од Сицилије.

Егадска острва — западно од Сицилије.

Тремитска острва — северно од полуострва Гаргано и
Острва у нашим водама: Црес, Лошињ, Ластово и Пелагруж.

IV. Клима.

Италија се налази у појасу умерене климе, али су утицаје различитих фактора климатска преимућства њенога географскога положаја увећана. Ти фактори који имају утицаја на климу у Италији јесу:

Алпи, који са северне стране штите Италију од утицаја северних хладних ветрова;

Мора — која ју окружавају ублажују летње врућине, а зими ублажују хладноћу.

Апенини — који су на југу Млетачко-Ломбардиске низије и задржавају топле струје с југа; и најзад,

Велика протегнутост њена у правцу географске ширене.

Услед свих ових утицаја није могуће говорити о једној клими у Италији, већ о клими по разним областима, којих у опште овде има четири:

Климатска област Алпа,

Климатска област Млетачко-Ломбардиске низије,

Климатска област Лигурије и полуострва до линије Монте Чирчио—Фоче дел Офанто и

Климатска област јужног дела Италијанског полуострва и острва.

Клима у области Алпа и Праалпа. — Близина мора и утицај ј. и ј. и. ветрова у неколико на јужним падинама Алпа ублажују климу Алпа. Водени талог је изобиљан, а нарочито у вишим деловима, где су просторије вечитога снега, а више од 3000 м. многобројна су ледена поља — глечери. Кише су најчешће у пролеће и у јесен, и највише падају у Карниским Алпима (и до 1870 м/м). Магле су врло густе у вишим деловима и обично се јављају крајем пролећа. На њима су чести ветрови. У западноме делу дува „Мистрал“ — са с.-з. тај „бич“ Прованса, а источније „бора“.

Клима у Млетачко-Ломбардиској низији и Исџри. — Равница по своме положају и облику има континенталну климу, али знатно ублажену, пошто је са севера против сев. ветрова заклоњена Алпима. Зима траје свега 4 м-ца, т. ј. мање него у

осталим местима на истој географској ширини. Зима је врло сурова, на вишим деловима сува, а у ниским деловима влажна и маглопита. У Турину и Александрији хладноће долазе и до 15° и 18° испод нуле. Лето је кратко, али доста жарко, тако, да температура некада долази до 40° у зони која је зими најхладнија, (Александрија — Пијаченца). Око језера је клима нешто блажија, као и у области Горице и на обалама Истре (средња годишња температ $+ 14^{\circ}$.) Области су богате воденим талогом (967 м/м) и све га је више што ближе Алпима. Најбогатија је водом област Фриул. Најчешће су кише у пролеће и јесен. Снегови су чести и дуго се држе, благодарећи мразевима, који у по неким местима трају 40 до 60 дана. Лети дувају и., ј.-и. и ј. ветрови, а зими с.-з. с. и с.-и.

У Млетачко-Ломбардиској низији дуж реке По-а и у прибрежју Јадранскога мора влада маларија.

Клима полуоси́рва. — Клима у Лигуриском приморју и местима која су готово до линије Монте Чирчео и уток р. Офанто — чини прелаз између готово континенталне климе Ломбардиске низије и приморске климе најјужнијег дела полуострва. Гребен Апенина спречава да се и у Јадранскоме приморју осети утицај топлих и влажних ј. и ј.-з. ветрова, те се јасно осећа разлика у температури на источним и западним падинама Апенина. На падинама према Јадранском мору зиме су хладније а лета топлија, мање кише падају а чешћи су снегови, него што је то на падинама према Тиренском мору.

Уопште је зима много блажија и краћа него у континенталној Италији; магле су ређе; средња температура је 14° или 15° .

Маларија влада у прибрежју Тиренског мора и даље од њега уз ниске речне долине, или у Тосканским маренама (блатна приморска област у Тоскани) и у Тосканској кампањи.

Клима у јужном делу полуоси́рва — Овде влада средоземна клима, сем у високој области Апенина, због њихове висине и удаљености од мора. Зиме су кратке, и ретко када на кратко време да се температура спусти испод 0° . Летње врућине ублажују ветрови са мора. Кише су ретке, да су неке просторије чувене са своје суше (област Пуља дуж Јадранског прибрежја). Кише падају у јесен и зими. Снега у опште нема.

Маларија влада обично на нискоме прибрежју и у опште у ниским долинама реке.

V. Становништво.

Број и густина. По попису од 1921. године у Италији живи 40.123.006 становника*). Прему величини земље, средња густина насељења је 125 на 1 км. Ова густина није свуда равномерна. Зависно нарочито од више или мање повољних услова за живот и становништво се гуще или ређе населило. Те док око Неапоља долази и 1645 на 1 км. дотле на другом месту (Сасора) долази само 31 становник на 1 км.

Највећи део становништва живи у Северној Италији по селима, где се бави пољопривредом и сточарством, док у Јужној Италији и на острвима највећи део становништва живи по градовима (92%).

Народности — Италијанско становништво је хомогено. Највећи део становништва чине Италијани.

Поред ових, у Италији живе у већем броју још:

Французи — којих има око 100 хиљада, насељених у горњим деловима Пијемонта (око Аосте, у долини реке Дора Рипарија).

Немаца — којих има око 240 хиљада насељених у горњој Адици, у Тренту, у Фриулу и тд.

Словени — (наш живаљ) — којих има око 450 хиљада, насељених у Јулијској Венецији (око 400 хиљада), у Фриулу (око 35 хиљада) и тд.

Грци и

Арбанаси (по 40 хиљада), који живе махом у Јужној Италији.

Особине народа — Благодареди различитим утицајима земљишта и климе, а из овога и начину живота и рада, и код самога народа запажају се знагне разлике у њиховим особинама.

Становници Северне Италије су растом високи, дурашни, сталожени, тихи и трудољубиви, док су, међутим, становници Средње, а нарочито Јужне Италије растом мањи, немирнији, живахнији и рђави раденици.

Италијани су у опште са јако развијеном уобразиљом, лако се за нешто одушеве, али нису истрајни, те су тако исто подложни и негативним особинама, а нарочито у рату. У одушевљењу бивају налетљиви, али нису истрајани.

*) услед економских тешких прилика има исељенах Италијана у друге делове света и државе око 10 милиона, што са горњим бројем чини преко 50 милиона Италијана.

Вера — 97% становништва је Римо-католичке вероисповести. Као верског старешину признају Папу. Мали је број становништва других вероисповести: око 125 хиљада протестаната, 40 хиљада мојсијеваца и тд.

Просвета — И ако су Италијани после свога уједињења показали велике успехе на ширењу просвете, ипак иста код њих није на достојној висини. Данас у Италији има средње неписмених (преко 6 година старости) 37.60% И стање писмености је потпуно зависило од економскога стања, јер док у Пијемонту има свега 11% неписмених, дотле на југу (у Калабрији) има 70%.

Основна настава је бесплатна и обавезна за сву децу од 6 до 14 година.

Средњих школа имају доста и разних (гимназија, техничких, трговачких, пољопривредних, наугичких и др.).

Университета имају 20 (од којих 10 университета, 9 инжињерских и 1 архитектански).

VI. Насељена места.

На подизање и развиће насељених места у Италији утицали су не само орографски створ земљишта, надморска висина, клима, хидрографски, економски и културни услови, но и историјски живот и политичка подела на многе мале самосталне државице и области.

Та политичка раздробљеност у прошлости данашње Италије учинила је, да су се у њој развале многобројне веће или мање вароши.

Од многих тада важних центара самосталних државица, који су као такви имали довољно услова за развиће и напредак, после потпунога уједињења Италије, мало их је било који су задржали своју важност индустријских и трговачких центара и даље се развијали у велике и насељене вароши, као што су Милано, Турин, Бенова, Венеција, Рим, Неапољ, Палермо и др.

Венецијанско-Ломбардијска низија, са тако повољним условима за земљорадњу и сточарство, на комуникацијама којима теку најживље везе између Западне Европе и Истока и обратно, те има толико услова за развиће индустрије, омогућила је, те су се у њој развиле велике вароши, као што су:

Турин (310.308 ст.), Милано (718.304 ст.), Венеција (151.845 ст.), Верона (62.179 ст.), Трст (160.959 ст.), Болоња (132.673 ст.), Парма (51.122).

У Лигурији : Ђенова (270.408 ст.) и др.

Планинске области полуострва, са мало повољних услова у појединим областима (Тоскана, Лацијум, Кампања и др. мање) за пољопривреду, дала је могућности да се, на првом месту на обалама њених мора, подигне, поред многих мањих, неколико великих и врло важних вароши са значајним пристаништима: Неапољ (678.031 ст.), Фиренца (207.584 ст.), Ливорно (83.485 ст.) Анкона (50.269 ст.), Рим (504.566 ст.), престоница Италије. Бари (95.574 ст.), на острвима Палермо и многих других мањих.

VII. Народна привреда.

Различити услови климатски и географски учинили су, да се по појединим покрајинама становништво Италијанско претежно бави извесном врстом привреде, на рачун друге, која је, међутим, у некој другој области претежно заступљена. Становништво се бави свим начинима привреде: земљорадњом, сточарством, рударством, индустријом, трговином и т. д.

1) *Земљорадња.* — Италија је земљорадничка земља, а по природи земљишта и клими је врло плодна. Земљорадња чини главно занимање становништва и главно богатство народа. Више од половине становништва бави се земљорадњом.*) Површина земљишта у Италији која даје могућности становништву да се бави земљорадњом износи око 92% од целокупне површине, али се од свега овога стварно обделава само око 50%, а остало је под шумама и пашњацима. Од овога је 50% под цереалијама, а само 5—6% је под виновом лозом и маслињацима. Највеће просторије погодне за обделавање јесу у Млетачко-Ломбардској низији, а мањи делови налазе се у области полуострва (Тоскана и др.)

Земљиште погодно за земљорадњу обделава се најсавршенијим начином у Ломбардији, док се у осталим деловима, а нарочито на острву Сицилији, не обделава онако како би требало. Но и поред свега тога, Италија нема довољно продуката земљорадње да би могла подмирити потребе становништва, те се исти морају увозити у знатним количинама, а нарочито пшеница.

*) док се 30% бави индустријом и само 6% трговином.

Ппеница се по мало производи по целој земљи, а највише у Емилији, Кампањи, Пуљи и Сицилији. Годишњи жетвени принос износи, средње, 50 милиона квинтала, што је недовољно за исхрану становништва, те се сваке године мора увозити са стране још 20—25 милиона квинтала.

Кукуруз — се култивише у Млетачко - Ломбардијској низији и даје годишње око 25 милиона кв.

Пиринач — се култивише у најнижим деловима Ломбардије, Пијемонта и Емилије. Средњи годишњи принос је 5 милиона кв.

Овас — се гаји у Ломбардији и Венецији.

Јечам — највише на Сицилији. Овса и јечма нема довољно те се мора увозити.

Индустријско биље — највише се производи оно, које је потребно текстилној индустрији, као што су: конопља (у Емилији), лан (Ломб. и Сицил.), памук (по мало на Сицил.). Дуван и шећерна репа, која се нарочито почела сејати у већим количинама од како се почела развијати шећерна индустрија, у Пијемонту, Емилији, Тоскани и Лацијуму.

Шумарство. — Под шумама има 17% целокупне државне површине. Још од најстаријих времена шума је у Италији сатрвена, а много је исте уништено и у Светском рату. У шумама је сиромашна. Највеће шумске просторије су: у Триесту, Венецији, Тоскани, на Абрудо и у Калабрији. Најмање их има на Сицилији и Сардинији.

Воћарство. — У Средњој и Јужној Италији, Лигуриском приморју, на обалама Истре и на острвима, где влада потпуно средоземна клима, највише се гаји јужно воће и маслина, чега има у изобиљу ($\frac{1}{4}$ целокупних агрикултурних прихода), да се у знатним количинама и извози.

Виноградартво — је јако развијено по целој земљи, и у томе Италија заузима једно од највиднијих места у Европи. Средњи годишњи принос је 42 милиона хектолитара вина (Сицилија, Пијемонт, Тоскана).

2) *Сточарство*. — Сточарство тако исто није довољно развијено, те не подмирује потребе становништва како за исхрану, тако исто и за радове и потребе војске.

Волова (око 6 мил.) нема довољно ни за рад ни за клање. Најбољи су волови у Млетач. - Ломбардијској низији. У Тосканским маремама и Римској кампањи има бивола.

Коња — има мало, те се исти увозе са стране (Ломбардија, Лацијум, Венеција и Сардинија).

Мазги и магараца — (око 1 милиона). Мазги има у Пијемонту, вишим деловима Италијанског полуострва и на Сицилији, а магараца у Ј. Италији и Сицилији.

Оваца (12 милиона) и коза (3 милиона) — које се највише гаје у Средњој и Јужној Италији и на острвима.

Свиња има око 2·3 милиона.

Живинарство — је добро развијено. Живина и јаја се извозе.

Свилена буба — је јако распрострањена. У овоме је Италија на првом месту у Европи, а на трећем у свету (Китај Јапан). Највише се гаји у Пијемонту, Ломбардији и Венецији.

Рибарство. — Мора су богата рибом. Рибарство је преимућствено занимање становништва у приморју (1914. год. било је 112 хиљада рибара). Вредност уловљене рибе износи око 23 мил. лира. Рибарство није на потребној висини, јер су у употреби примитивна средства, те се за потребе становништва риба мора и увозити.

3. *Рударство*. — По природи своје земље Италија не само да није довољно богата рудним благом, већ је, на против, у томе сиромашна, тако, да она тако потребнога индустрији каменог угља и нема. Обилује каменом за градњу, сумпором и сољу, чија производња представља огромно богатство земље. Главни центри минералнога богатства налазе се у Сардинији, Сицилији и у рудним планинама Тоскане.

Гвожђа нема довољно, али га ипак има највише од свих металних руда. Гвожђе је доброга квалитета. Највише се добија на острву Елби, а затим у области Брешчији, Бергамо, у околини Аосте и око Рима. Производи се руде годишње око 700.000 тона.

Цинк и олово — добија се у Сардинији;

Бакарна руда — добија се у Лигурији, око Турина, Белуне, Пизе и т. д., али годишња производња није већа од 3000 тона.

Боксит — има га довољно; налази се у Истри, на Аbruцу и т. д.

Сумпор. — По производњи сумпора Италија је на првом месту у свету. Највише се добија на Сицилији ($\frac{9}{10}$ целокупне производње). Годишње се добија, средње, 250.000 тона.

Камена со — добија се на Сицилији и Сардинији.

Морска со — се добија у великим количинама (Трапани, Гаљари).

Асфалт се добија у Сиракузи.

Графита има у Пијемонту и Тоскани.

Мрамор се добија у Апуанским Алпима (Карара), у Трентину, Истри и т. д.

Петролеум — се добија у малим количинама (годишње око 6000 тона) у Пијаченца и Парми.

У колико је Италија сиромашна угљеном, нарочито потребним за њену развијену индустрију, у толико је она богата воденим снагама, нарочито у Алпским рекама, што јој је знатно омогућило да надокнади осетни недостатак у угљу и у опште у материјама за гориво *електричном снагом*, која већ данас достиже 6 милиона Н.Р., и која је највећим делом употребљена у 440 индустријских предузећа Северне Италије (7/10 целокупне снаге). Радови на повећању ове снаге данас су у Италији огромни, тако, да се рачуна, да ће се 1928. год. иста повећати још за 3180000 Н.Р., чиме ће се, у опште, уштедети 12 милиона тона угља.

Индустрија — И ако је Италија претежно земљорадничка, ипак се у њој добро развила и индустрија. Да би се ослободила зависности од иностранства, нарочито после Светскога рата, извесне гране индустрије, које су имале више услова у сировинама, нагло су се развиле по појединим центрима. Индустрија је нарочито развијена у Сев. Италији, где су, како самим положајем, тако и богатством сировина и густом мрежом комуникација, услови најповољнији.

Текстилна индустрија — Најважније место заузима прерада свиле, којом Италија долази на прво место у Европи. Центар ове индустрије је у Ломбардији, специјално у провинцијама Комо и Милано. У 1925. год. Италија је подмирила 15% целокупне потребе Европе и Америке. Прерада памука (у фабрикама Пијемонта, Ломбардије, Лигургије и Венеције) а нарочито прерада конопље нагло се развија (Емилија). Лана има у Ломбардији.

Прерада вуне се тако исто постепено повећава и постоје велика предузећа у Пијемонту, Венецији, Тоскани.

Прерада земљорадничких производа. — Развијено је млинарство; израда теста је у великим количинама и извози се у огромним количинама. Центри ове индустрије су у Кампањи Лигурији и Тоскани.

Шећерна индустрија — производи шећер из шећерне репе. Производња је довољна да подмири потребне земље, те се шећер више не увози.

Винарска индустрија — је врло развијена, тако да у овој индустрији Италија долази одмах иза Француске. Главни виноградарски центри су: Пијемонт, Трентино, Емилија, Тоскана (Кијанти), Лацијум, Сицилија.

Израда шпиритуозних пића је у јакоме развоју, исто тако и пиварска индустрија.

Металуриска индустрија — у Италији нема услова за своје развиће, услед недостатка сировина (метала) и нарочито угља, што се све мора увозити.

Међитим, велики је мах узела механичка и гвожђарска индустрија (грађевинска), тако да се данас Италија осећа потпуно независна од иностранства, како за потребе бродоградње (оклопи и машине), тако и у погледу израде оружја, разних електричних и парних машина, аутомобила и аероплана.

Међу овим предузећима су значајна приватна бродоградилница у Лигурији, Ливорну, Турину, Трсту и околини истих.

Керамичка индустрија — је тако исто у пуноме развоју а нарочито у Емилији и Тоскани.

Индустрија хартије — производи велике количине хартије, и многа предузећа ове врсте су у Ломбардији, Венецији и Тоскани.

Производња каучука — задовољава потребе земље. Важни центри ове индустрије су Милано и Турин.

Исто су тако добро развијене и остале гране индустрије, као што је *хемијска* (израда боја) и др.

5. *Трговина*. — *Унутрашња*. — Разноликост производа у појединим областима Италије као и густа мрежа свих комуникација (обичних, железничких и водених) омогућили су живу унутрашњу трговину.

Спољашња. — Спољашња трговина је врло жива, како у погледу извоза и увоза, тако исто и у погледу транзитном. Спољна трговина достиже до 26 милијарди лира (1913. само 6 милијарди). Благодаревши свом географском положају, т. ј. налазећи се на путевима из Западне и Средње Европе за ваневропске земље и обратно, врло је жива транзитна трговина, јер многи производи упућени из Европе у ваневропске земље и обратно морају се прекрцавати у пристаништима: Генови, Венецији, Трсту, Неапољу и Бриндизи.

Главни предмети извоза су : свила, вино, пиринач, маслинов зејтин, конопља, јужно воће, аутомобили, израђени каучук, сумпор, мермер. Вредност извоза износио је : 1922. год. 9 милијарди лира, 1923. год. 11 милијарди лира, 1924. год. 14 милијарди лира.

Главни предмети увоза су : пшеница (Америка и Аргентина), камени угаљ (Енглеска и Америка), гвожђе (Немачка и Енглеска), вунене тканине (Француска и Енглеска), дуван (Америка), дрво (Аустрија и Америка). Вредност увоза износила је 1922. год. 15^б милијарди лира, 1923. год. 17 милијарди, 1924. год. — 19 милијарди лира.

Положај Италије је такав, да може одржавати трговачке везе са државама целог света, али су најживље ове везе са државама Европе, и Америке.

Данас су најживље везе са Сједињеним Државама Америчким, а за овом долазе : Велика Британија и Аргентина, које много више увозе у Италију, него ли што из ње извозе. Затим долазе : Француска, Швајцарска, Аустрија, Чехословачка и др. које увозе онолико колико и извозе.

6. *Финансије.* — Италијанске финансије су сређене. Све своје дугове учињене у Светском рату код разних држава Савезница, она је регулисала.

Новчана јединица је лира.

III. Комуникације

У Италији има комуникација : сувоземних, железничких и водених и за везу пошта, телеграф и телефон.

а) *Сувоземни путеви:* — У Италији (без колонија) има израђених добрих путева у укупној дужини 150.000 км. Обични путеви деле се на државне, провинциске и општинске, и њима се користе више од 200 јавних аутомобилских група, које тиме допуњују железнички саобраћај; јасно је, да од категорије пута зависи и јачина аутомоб. саобраћаја по истима. Подела ових путева по појединим областима је непропорционална, јер док је мрежа ових путева у равници Поа и у Венецији необично густа, дотле је на полуострву и на острвима сиромашна. Овome је узрок терен тежак за савлађивање нарочито у делу гребена Апенина, док је на предпланинама Апенина развијена густа мрежа. Преко гребена Апенина постоје само 25 колских путева.

У области Италијанских Алпа — има око 29 добрих пу-

тева који преко појединих превоја воде преко Алпа у суседне државе: Француску, Швајцарску и Аустрију. Ти су превоји и путеви раније поменути. Може се рећи, да су добро изграђени и са много вештачких објеката.

Нас нарочито интересују ови путеви у области Јулиских Алпа и крша, према нашој граници, пошто су на њој, као што раније рокосмо, најпогодније везе Италије са централном Европом.

Према нашој граници најважније је комуникациско раскршће Трст. Од њега се разилазе комуникације у све стране ка нашој граници (управне на гранични фронт) или дуж ње (рокадне). У овим многобројним комуникацијама падају нам у очи ове, за нас важне, три велике артерије, које сачињавају многи путеви лакши и тежи за саобраћај.

а) Рокадна велика артерија која потиче из Трста па долином Саче води ка седлу Предил и у Тржић, која у себе прикупља многе путеве западно од Соче, да их или изведе ка седлу Предил или, пак, да их само пресече у њиховоме протезању ка нашој граници.

б) Друга врло важна артерија је Трст—Љубљана, и образује главну основицу путне мреже која везује Сочу са источном границицом Италије према нама.

в) Трећа артерија води из Трста преко крша ка Ријеци.

Оса оне рокадне артерије под а) јесте добар пут:

Трст — Монфанконе — Горица — Толмин — превој Предил — Тарвис.

На њега избија више добрих путева из области Удино.

Оса главне везе Трста са нашом Краљевином (Љубљана) јесте добар, врло важан пут:

Трст — Сезана — Шторје — Раздрто (Превалд) — Постојна — Планина — Логатец — Врхник — Љубљана.

Простор између ових главних артерија: Трст — Предил и Трст — Љубљана испресецан је многобројним бољим и тежим путевима, од којих су за нас најважнији они, који избијају на нашу границу:

1. — Добар пут погодан за аутомобилски саобраћај и најтеже возове Предил — Трбиж — Јасеница — Радовљица — Љубљана (долином реке Саве.).

2. — колски пут Толмино—превој Подбрдо—Шкофја Лока.

2. — добар аутомобилски пут Толмино — Циркно — Шкофја Лока, па или у Крањ или у Љубљану.

4. — добар аутомобилски пут Горица — Ајдовшчина — Цол — Подкрај — Логатец.

Поред ових наведених путева постоји још више стаза које из долине Соче (у њеном горњем току) воде преко наше границе у долину Саве Долинке или Саве Бохинке, а које смо раније поменули.

Од многих путева између напред наведених могу Италијани комбиновати још више рокадних путева још ближих граничноме фронту од оне поменуте главне комуникације Трст — Предил.

Од Трста за Ријеку — преко Крша — воде ови путеви :

1) Трст — Бистрица — Кастав — Ријека (на већем делу је пут другог реда).

2) Трст — Базовица — Козина — Кастелнуово — Кастав — Ријека (добар пут за тежи и дужи саобраћај) и

3) Трст — Пингвенте — Ријека (добар аутомобилски пут).

Ова три главна пута везана су међусобно као и са онима за Љубљану многим путевима, махом колским, другостепеног реда. Међу овима најзначајнији је пут Бистрица — Постојна, угодан за тежи аутомобилски саобраћај.

Напоменућемо, да су на нашој граници после светскога рата остали многи путеви израђени или доправљени у току рата, који се, већим делом, још одржавају у исправном стању, као и то, да су Италијани пројектовали израду многих добрих путева ка нашој граници или у близини њеној.

а.) Железнице

Дужина железничких пруга у Италији изнеси 19050 км. и око 5500 км., електричних и парних трамваја.

Као и обичне комуникације, тако и железничке, неједнаке су густине по разним областима Италије. Док су у Ломбардској низији довољно густе, дотле су у полуострвској Италији недовољне.

Све ове пруге нису исте транспортне моћи; тако оне у низији имају велику транспортну моћ, док су оне у области Алпа, а нарочито у области Апенина, знатно слабије моћи, а уз то имају велики број вештачких објеката и велике успоне.

По правцама и важности могу се у главном груписати на следећи начин:

1.) Железничке пруге долином реке По, — у континенталној Италији — које у исто време служе и за међународни саобраћај:

а) Милано — Виченца — Тревизо — Удине — Горица — Трст — Ријека и

б) Турин — Пијаченца — Римини.

Ово су две важне спољашње пруге и

в) Кивасо — Павија — Кремона — Мантова — Падова — Венеција — Пертогруара — Монфалконе и најкраћа :

г) Сузара — Ферара — Равена — Римини — као унутрашње.

Све ове пруге повезане су међусобно у главном овим трансверсалним пругама :

Милано — Вогера.

Милано — Пијаченца и

Падова — Ферара — Болоња, све пруге двојнога колосека.

Оне две главне, спољашње пруге стоје у вези са главним железничким пругама које воде у иностранство и то :

Од Турина кроз тунел Мон Сенис у Француску (електр.);

Од Милана кроз тунел В. Готхард за Швајцарску и Немачку (електрична).

Од Милана кроз Симплон тунел за Швајцарску и Немачку (електрична).

Од Вероне преко Тријента за Инсбрук — Аустрија.

Из Удине преко Тарвиса за Аустрију (Бељак) или нашу Краљевину и

Од Горице или Трста за нашу Краљевину (Љубљана).

Од јужне спољашње пруге изводи неколико пруга на Лигурско приморје:

Кунео — Вентимиљи

Турин — Савоја

Асти — Акви — Ђенова и као веза континенталне Италије са Полуострвом

Парна — Специја,

Болоња — Фиренца

Фаенца — Фиренца

2. — Приморске — обалне — железничке пруге, које се састају у Рецио у Калабрији:

а) Јадранска пруга — дуж обале Јадранскога мора, и која је продужење пруге: Римини — Анкона;

б) Средоземна пруга — дуж западне обале и продужење

је пруга Бенова — Пиза. Ове су две пруге међусобно повезане многобројним попречним пругама, у главном овим:

Анкона — Рим

Пескара — Рим

Фађиа — Беневено — Неапољ

Метопонто — Потенца — Неапољ.

Слабије транспортне моћи је пруга Рим — Фиренца — Пиза, која је од Орби-а везана за Јадранску пругу Римини — Анкона.

Сем ових пруга у полуострвској Италији има више пруга другостепенте вредности у Тоскани, Лацијуму Компањи, као и парних и електричних трамваја.

Водене комуникације.

а) *Унутрашње.* Пловидба на рекама, језерима и каналима недовољно је развијена а из разлога, што су реке, сем р По, краткога тока, са недовољном количином воде и нерегулисаног тока. Пловидба се врши по рекама По, Тичино и Ада, као и по мрежи канала који спајају ове реке са језерима; Комо, Мађоре и Гарда.

Из лагуна Венета пролазе лађе кроз читав систем канала у р. По, и доње токове река: Силе, Пиаве и Ливенца.

У полуострвској Италији пловне су у доњим токовима реке Арно и Тибар.

Укупно Италија има око 1950 км. пловних река, и око 900 пловних канала.

Свејске — Благодареди згодном положају, дужини и створу обала, разуђености исте, са многим добрим природним пристаништима, у Италији је јако развијена пловидба на мору, не само у циљу унутрашње пловидбе, већ је добро развијен и прекоморски саобраћај, како са колонијама тако и са државама у свим деловима света.

Најважније је трговачко пристаниште Бенова а затим Трст и Венеција.

Као путничко пристаниште најважније је Неапољ, а важно је и као трговачко пристаниште. Затим долазе пристаништа Савона, Ливорно, Анкона, Бари, Бриндизи, а на острвима: Палермо, Месина и Сиракуза.

Пошта, шелеграф и шелефон. — Поштанска служба у Италији допуњена је телеграфом чија мрежа износи око 60000

км. ваздушне линије и око 4000 км. подземне, подморских и подводних.

Добро је развијена радио-телеграфска мрежа, чији су центри у Риму, Пизи, Милану, Ђенови, Трсту и Неапољу. —

Телефонска је мрежа делом у државним рукама а делом у приватним. Укупна мрежа износи око 7000 км.

IX. Државно уређење.

Италија је уставна парламентарна Монархија, којој се на челу Краљ Емануело III из породице Савојске.

Основа уставу је онај из 1848. године, који се постепено ширио на све области, које су улазиле у састав данашње државе у времену од 1858. до 1870. године.

Законодавну власт чине Краљ и Народна Скупштина. Посланици се бирају на 5 година, општим и једнаким правом гласања. Право гласа имају грађани старији од 21 године, а за посланика може бити биран старији од 25 година.

Поред Скупштине Италија има и Сенат. Сви закони морају проћи кроз Скупштину и Сенат и бити ратификовани од стране Краља.

Управна је власт у рукама Министарског Савета, који чине 15 министара са председником Министарског Савета.

У административном погледу Италија се дели на 76 провинција. На челу ових је Префект. Ове се деле на округе, а ови на општине, на челу којих је општински Савет.

X. Политика.

Унутрашња — Унутрашње политичко стање земље је за сада сређено и диктаторски рад националистичке странке налази се у пуноме напону на пољу економског и националног оздрављења земље. Јачање државе у свакоме правцу — главни је циљ, који је до сада у више тачака остварен.

Спољашња — Италија је постигла све своје националне идеале. Чак и више овога, она је у довољној мери обезбедила себи сигурност својих граница и повољан војнички положај и, без обзира да ли се тиме огрешила о најдубље и најсветије осећаје оних, на рачун чији је дошла до таквога положаја.

И ако би после свих оваквих успеха требало очекивати да ће Италија бити поуздан заштитник бар новоствореног стања у Европи, опажа се, да она сама њиме није задовољна.

Није задовољна зато, што су њени захтеви далеко опсежнији од онога што је постигла.

Питање колонија, неподељеног господарења над Јадранским морем, нових пијаца за производе њене младе индустрије и т. д. доводе је често до извесних сукоба како са старим државама Европе, тако и са њеним најближим суседима. Бујност и незгодан став њен у решавању свих тих питања, појачавају ове сукобе.

XI. Војска и морнарица.

A. Организација

1. Војно — територијална подела.

Краљевина Италија подељена је на 100 војних округа. Ови војни окрузи обухваћени су у 29 територијалних дивизија, а ове у 10 територијалних корпусних области, војну команду Сицилије и војну команду Сардиније.

Војни окрузи су искључиво територијални органи за извођење регрутовања и мобилизације и базирани су на политичким окрузима.

Дивизијске и корпусне територијалне команде имају под својом командом све трупе, установе и надлештва које се налазе на дотичној територији.

Дивизија се начелно састоји из 2 пешад. бригаде и 1 пука пољске артилерије.

Сваки армиски корпус, начелно, састоји се из 3 територијалне дивизије; из пука тешке пољске артилерије;

Једног инжењерског пука;

Једне групе контра-авијонске;

Једне транспортне групе;

Дирекције санитетске службе и

Дирекције интендантске службе;

Сем овога може имати

Пук тешке артилерије;

Алпске одреде,

Бригаду коњице,

Пукове берсаљера и т. д.

2. Попуна људством.

Обавеза служења у војсци је општа и лична.

Војна обавеза служења траје од 20. до 39. године старости — укупно 19 година.

Годишњи континент регрута је око 300.000, од којих способних око 230.000.

Рок служења у кадру је за све родове војске пун — 18 месеци и скраћен — 6 месеци.

2. Попуна официрима,

За добијање официра постоје школе:

За пешадиске и коњичке официре војна академија у Модени;

За артилериске и инжињерске официре војна академија у Турину.

Из војне академије у Модени добијају се после извесних курсева и интендантски, помоћни и административни официри.

Трајање курса је у академији у Модени (за пешад., коњичке и интендантске) 3 године, а у Турину (за арт. и инжињ. официре) 4 године.

Официри оквалификовани за ђенералштабне дужности су они, који су свршили ратну академију и потом били на практичном раду код виших команди (дивиз. и корп.) једну годину дана.

Јако разређен и испражњен кадар активних официра после светскога рата попуњен је великим бројем резервних официра који су желели да се активирају. Осетан недостатак стручне спреме код ових официра надокнађава се нарочито отвореним курсевима.

Може се рећи, да италијанска војска не оскудева у вредним официрима, који су и телом и духом одани војсци и несебични. Што се тиче дисциплине, сви су официри достојни похвале. Служба се врши у највећем реду и тачности.

По предузетој реорганизацији војске по закону од 15 марта 1926. године, изводи се осетна редукција официра.

3. Попуна подофицирима.

Поднаредници се добијају или из подофицирских школа по завршеном курсу и положеном испиту, или од каплара који положе прописане испите.

Унапређење наредника у чин наредника водника врши се Краљевим Указом.

Може се рећи да Италијани имају добар подофицирски кор. Предмете за наоружање лиферују поглавито војни заводи у земљи.

У италијанској војсци осећа се недостатак у коњима. Недостатак коња принудио их је да повећају број камиона, како код артилерије тако и иначе.

Б. Мирнодобска формација.

Краљ је врховни командант сувоземне војске и морнарице. Министар војни је члан владе и највиши старешина у војсци.

Министарство војно подељено је на више одељења (дирекција).

Као најглавнији орган у Министарству војном јесте *Главни Генералштаб*.

За вршење многобројних функција, Министар војни има на расположењу ове главније органе :

Генералног Инспектора војске, коме су непосредно потчињени сви инспектори родова војске, школа и струка ;

Војни савет и т. д.

За решавање најважнијих питања одбране државе, питања која се односе на припрему разних националних активности и потребних средстава за рат, уз Владу се налази *Врховна мешовита комисија*, састављена од више министара који радом својих министарстава могу допринети користи припремама за рат.

Виши штабови.

Од ових штабова у миру постоје :

4 армиске команде.

10 команда територ. корпуса

Војна команда Сицилије

Војна команда Сардиније

29 команда територ. дивизија

1 команда карабинијера.

Састав њихова и услова.

а) Пешадија.

Пешадија се дели на

гренадире — којих има 3 пука — односно 1 бригада.

Постоје више због традиције а не из нарочите потребе.

линијску пешадију — које има 87 пукова (29 бригада).

берсаљере — којих има 12 пукова (који се не групишу у бригаде) од којих су 6 пукова на велосипедима придати по 2

на коњичку бригаду, а осталих 6 пукова нису на велосипедима, и у рату образоваће маневарску групу за удар и пробој и формирају се у рату у 2 берсаљерске дивизије од по 3 пука.

алпинци — којих има 9 пукова. Свака три алписка пука чине једну бригаду (свега их је 3) које у своме саставу имају још и по 1 брдски артилериски пук, од по 9 батерија (свега 27 брд. бат.)

Пешадији припада и 1 команда борних кола (колико свега сада Италија има), која служи сада као центар за обуку. Број и врсте јединица борних кола прописује министар војске по потреби.

Пук пешадиски има у саставу потребан број батаљона (прописана је тројна подела).

б) *Коњица* — састоји се из 3 бригаде. Свака бригада има 4 коњичка пука. Од ових бригада 2 су дислапирине у сев. Италији (Турино и Трап). Пукови су од по 2 дивизиона, дивизиони од по 2 ескадрона и 1 ескадрона митраљеза.

Италијанска коњица има у наоружању копље.

У светскоме рату коњица је остала високо у својој дужности као пример храбрости и пожртвовања.

в) *Артиљерија* — има је *пољске* 30 пукова, сваки пук има 4 дивизиона од којих су 1. и 2. пољски, 3. хаубички и 4. брдски (65 м/м. и 75 м/м).

Тешка пољска артиљерија — има 11 пукова, т. ј. на сваки артилериски корпус по 1. Ови су топови са механичком вучом. Сваки пук има 4 дивизиона (2 дугач. топова 105 м/м и 2 хаубица 149 м/м) дивизиони су од по 3 батерије (2 су ефективне).

Коњичка — постоји 1 пук од 2 дивизиона од по 2 батерије, и од 2 дивизиона на аутомобилима.

Брдска — има је 3 пука, који су придати алпским бригадама (њих 3), пук је од 3 дивизиона са по 2 до 3 батерије.

Тешка — постоји 5 пукова тешке артиљерије;

Обалска — постоје 3 пука обалске артиљерије.

Против-аеропланска — је сада у реорганизацији, а предвиђено је 12 против ваздушних центара и против ваздушних школа.

Центар се састоји из 1 или више група.

г) *Инжињерија* — има 10 инжињ. корп. команда.

1 инжињ. команда на Сицилији и

1 " " " Сардинији

11 инжињерских пукова

2 пука радно телеграфска

1 пук пантонира лагунарских

1 пук железничара,

1 група ваздушних балона и т. д.

д) *Авијатика* — Овој се у Италији придаје првокласни значај, и у њу се полагају многе наде.

Развој њен је невероватно успешан, а са стране државе и најутицајнијих људи у истој чини се све, да се у ваздушним снагама постигне максимум.

Она је под Главним Комесаријатом за аеронаутику, а садањи главни комесар је сам председник владе, чије су идеје, у погледу развоја авијатике невероватно широке, јер је постављен програм да се у што краћем времену има јака ваздушна флота од 2000 апарата.

Важно је напоменути, да се у изради авијона и свега за њих потребнога Италија потпуно еменциповало од иностранства.

ђ) *Војно-хемијска служба* — Овој се служби такође придаје велики значај и она се успешно развија како у офанзивном тако и у дефанзивном правцу.

Важно је поменути, да за израду хемијских продуката Италија нема сировима, нарочито за фабриковање хлора и арсеника. Потребне сировине морају се још у миру држати спремљене у већим количинама.

Дислокација — 3/5 корпуса је дислоцирано у сев. Италији а остало у сред. и јужној Италији и на острвима Сицилији и Сардинији.

Квалишетт војске. — Италијанска популација, обзиром на географски положај Италије и различитост терена, разне је природе и разноликог карактера.

Предела око Алпа насељени су јаким, дурашним људима, који су врло вредни радници. Северна Италија са густим насељењем, насељена је људством фабричне радности. Јужна Италија има становништво неописано лењо, коме је принцип ништа не радити.

У опште може се узети да су Италијани врло живи и плаховити људи, али с друге стране људи које паника врло брзо обузима. Зато су у рату родови војске најближи непријатељу испољавали особине са рђавим резултатима.

Способини су за налет, али нису истрајни. Одбивени у налету губе се.

У прошлости рату као и после рата дисциплина се беше потпуно изгубила. Само су драконске мере донекле помагале.

Подложни су разним разорним агитацијама. Ово је Италијанску војску после рата било довело до расула. Само срећна појава данашњег председника владе и диктатора Мусолинија, успела је да стање поправи.

Али и поред свега овога, у Италијанима ми морамо гледати озбиљног непријатеља и од његове плаховитости много очекивати у толико пре, што би један рат између Италијана и нас за њих био стварно популаран рат, у који би, несумњиво, италијански војници унели све најлепше особине свога духа, жртвујући се у очајној борби око источних обала нашега Јадрана.

Морнарица. — Италијанска обала подељена је на 8 приморских области, чија су седишта у Специји, Кастела Маре ди Стабија (код Неапоља), Таренто, Венецији и Пуљу.

Важне војне базе су у Мадалена, Месина, Бриндизи и Анкона.

Врховна управа над морнарицом постоји Министарство морнарице, које у своме саставу има и ђенералштаб морнарице. Начелник овог ђенералштаба је у рату главнокомандујући морнарицом.

Италијанска морнарица у својем саставу има свега око 800 разних бродова: од бојнога брода па до помоћних бродова, са тонажом од 24 хиљаде тона па до 12 тона, са наоружањем од 305% до 70%.

Сва ова флота постављена је по морима, односно по обалским командама. Тако :

I. Поморске силе распоређење у колонијама :

а) поморска команда у Триполису;

б) " " у Чиренајке;

в) " " у Црвеном мору и Индијском Океану,

II. Поморске силе непосредно под Министарством;

а) пом. команда у Доканезу;

б) бродови за социјалну мисију (у Кини, и т. д.)

III.) Поморске силе у сев. Тиренском мору —

а) пом. ком. у Специји и

б) у Ливорну.

IV. Поморске силе у Јужном Тиренском мору

а) пом. команда у Неапољу

б) " " у Сардинији и тврђава Мадалена.

V. Поморске силе јужног Јадранског и Јонског мора.

а) поморска команда у Таренто

б) " " у Бриндизи

VI. Поморске силе северног Јадрана

а) помор. ком. и тврђава Венеција;

б) " " " " Пуљ — и

Бродовље у Ријеци и Задру са станицом за торпиљере на
острву Лошињ.

ИСПРАВКЕ

Умољавају се читаоци, да пре читања књиге, унесу ове исправке, које су се при коректури подкрале.

Страна	3.,	ред	16	одозго	стоји „50.000“;	треба	„500.000“.
„	6.,	„	15	одоздо	стоји „Мраморско море“;	треба	„Мраморно море“.
„	7.,	„	19	одозго	стоји „фротти“,	треба	„флоти“.
„	10.,	„	18	одозго	стоји „Дрима у Бојану“	треба	„Дрима и Бојане“.
„	10.,	„	5	одоздо,	стоји „острва: Пељешац, Млет. . . и Вис“,	а	треба „острва: Млет . . . . Вис и полуострво Пељешац“.
„	16.,	„	15.	одоздо	стоји „река Калечија“	а	треба „река Камчија“.
„	16.,	„	8.	одоздо	стоји „Злепоље“,	треба	„Знепоље“.
„	18.,	„	2.	одозго	стоји „Обрелус“,	а	треба „Орбелус“.
„	24.,	„	14.	одоздо	стоји „с.—з.“,	а	треба „с.—ј.“
„	31.,	„	2.	одозго	стоји „Србија — 1.42 ^а .638“,	а	треба „Србија — 4.129.638.“
„	31.,	„	11.	одоздо,	стоји „Аустриске боље“,	требе	„Аустриске бање.“
„	39.,	„	15. и 19.	одозго,	стоји „Улцињ-а“,	треба	„Улцињ-а“.
„	40.,	„	4.	одозго,	стоји „Синаја“,	треба	„Свилаја.“
„	42.,	„	3.	одоздо,	стоји „Алпнског“	треба	„Алпнског.“
„	45.,	„	20.	одозго,	стоји „Железна Капа“,	треба	„Железна Капла.“
„	46.,	„	10/11	одозго,	стоји „дефинитивно“,	треба	„дефанзивно.“
„	51.,	„	6.	одозго,	стоји „две више шуме“	треба	„има више шуме.“
„	53.,	„	17.	одозго,	стоји „Гостаћа“	треба	„Госпића.“
„	53.,	„	17.	одоздо,	стоји „Мокар“,	треба	„Мостар.“
„	91.,	„	7.	одозго,	стоји „1917 год.“	а	треба „1912 год.“
„	161.,	„	12.	одозго,	стоји „с. и.“,	а	треба „с.—ј.“
„	211.,	„	9.	одозго,	стоји „(760.000 ha).“,	треба	„(76.000).“
„	264.,	„	17.	одоздо	стоји „Аламбрија“,	треба	„Саламбрија.“
„	336.,	„	16.	одоздо,	стоји „леве притоке“,	треба	„десне притоке.“
„	400.,	„	12	одоздо,	стоји „Швајцерски“	треба	„Штајерски“

Поред ових грешака, подкрале су се још неке ситније грешке у појединим словима, али оне не мењају ни у колико смисао речи.

Садржај

Балканско Полуострво.

	страна:
Назив	1
Положај, облик, величина и границе	2
Орографија	11
I. Динарски планински систем	11
II. Арбанашко - грчки планински систем	13
III. Карпатски систем	15
IV. Балкански систем	15
V. Родопски систем	16
Хидрографија	18
Уздужне и попречне долине	21
Жупе	25
Клима	25
Прорашће	27

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Положај, облик и величина	29
Границе	31
I. Северне границе. — а) Према Аустрији и б) према Маџарској	31
II. Источна граница: према Румунији; према Бу-гарској	34
III. Јужна граница: према Грчкој	37
IV Западна граница: према Албанији; Обала Јадранског мора и према Италији	38
Орографија	42
I. Планине Алписког сисџема	42
1) Јужни Кречни Алпи	43
2) Пра - алпи	47
3) Хрвајско - Славонске планине	48
II. Динарски сисџем	50
1) Ријечки и Крањски Крш	51
2) Далматинске планине	53

	страна
3) Босанске планине	56
4) Херцеговачке планине	62
5) Црногорске планине	63
6) Проклетија планина са Рашким и Мето- хиским планинама	66
7) Западне Српске планине	68
III. Арбанашко - Грчки планински сисџем	71
IV. Карпашки сисџем	73
1) Крајинске планине	74
2) Мајдан - печке планине	75
3) Хомољске планине	75
4) Биљаница	76
5) Кучајске планине	77
V. Балкански сисџем	79
VI. Родопски сисџем	83
А. Македонске планине	83
Б. Српске планине	90

Хидрографија (Реке — Језера)

Јадранско Море	97
А. Реке	97
Слив Црног мора	97
Слив Јадранског мора	127
Слив Белог мора	133
Б. Језера	142
В. Јадранско море	144
Клима	147
Низије, Долине и Кошљине	150
Србија	150
Црна Гора	166
Босна и Херцеговина	168
Далмација	172
Хрватска са Међумурјем, Славонијом и Сремом	173
Словенија	174
Банат, Бачка, Барања	175
Комуникације	176
А. Сувоземне	176
Б. Водени путеви	177
В. Железнице	179
Споновништво	184

Државно уређење.

1.) Устав	192
Управа	197

Привредни животи.

Општи преглед	202
Пољска привреда	203
Аграрна реформа	209
Шумарство	210
Рударство	212
Индустрија	216
Трговина	220
Финансије	221
Државни монополи и државна привредна предузећа	227

Војска и Морнарица.

Опште одредбе	230
А) Војска	230
В) Морнарица	234

Арбанија.

Положај, облик, величина и границе	238
Орографија	239
Равнице, поља и котлине	242

Хидрографија.

а) Реке	243
б) Језера	246
в) Море	246
Клима	247
Ситановништво	247
Насељена места и смештајне прилике	249
Народна привреда	249
Комуникације	252
Државно уређење	255
Полишика	256
Војска	257

Грчка

Положај, облик, величина и границе	260
Орографија	262
1) Арбанацко - Грчки систем	263
2) Планине Родопског система	266
Равнице, поља и котлине	269
Хидрографија	271
а) Реке слива Белога мора	271

	страна
б) Реке слива Јонског мора	273
Језера	273
Мора	274
<i>Клима</i>	275
<i>Сџановништво</i>	276
<i>Насељена месџа</i>	277
<i>Народна привреда</i>	278
<i>Комуникације</i>	282
<i>Државно уређење</i>	284
<i>Политика</i>	284
<i>Војска</i>	286

Бугарска.

<i>Географски положај, облик, величина и границе.</i>	289
<i>Орографија</i>	292
1. Балкански систем	292
2. Родопски систем	296
Планине у Југозападној Бугарској	302
Равнице, поља и котлине	304
<i>Хидрографија</i>	308
Реке	—
а) Слив Црнога мора	308
б) Слив Белога мора	312
Језера	316
Мора	316
<i>Клима</i>	316
<i>Сџановништво</i>	317
<i>Насељена месџа</i>	319
<i>Народна привреда</i>	320

Комуникације

1. Железнице	325
2. Путеви	3 7
3. Водени путеви	328
<i>Државно уређење и управа</i>	329
<i>Политика</i>	329
<i>Војска</i>	330

Румунија

<i>Положај, облик, величина и границе</i>	334
<i>Орографија</i>	337
а) Главни гребен карпата	337
б) Северни Ердeљски карпати	341
в) Западне планине Ердeљске висоравни	341
Равнице и поља	345

	страна
Хидрографија	346
Реке	346
Језера	352
Мора	352
Клима	353
Сшановништво	554
Насељена месиа	355
Народна привреда	360
Комуникације	360
а) Железнице	362
б) Обични путеви	364
в) Водени путеви	365
г) Пошта, телеграф, телефон	365
Државно уређење	365
Полишка	366
Војска	366

Маџарска.

Положај, облик, величина и границе	371
Орографија	373
Равнице	375

Хидрографија

Реке	376
Језера	379
Клима	380
Сшановништво	380
Насељена месиа	381
Народна привреда	382
Комуникације	387
Државно Уређење	390
Полишка	390
Војска	391

Аустрија

Положај, облик, величина и границе	395
Орографија	397
1) Област Алпа	397
2) Брдовити предео северно од Дунава	403
Равнице, поља и котлине	403
Хидрографија	405
Реке	405
Језера	408
Клима и здравствене прилике	408
Сшановништво	409

	страна
<i>Насељена месџа</i>	409
<i>Народна привреда</i>	410
<i>Комуникације</i>	415
Путеви	415
Железнице	417
Водени путеви	419
Пошта, телеграф и телефон	420
<i>Државно Уређење</i>	420
<i>Полиџика</i>	421
<i>Војска</i>	422

Италија

<i>Географски положај, облик, величина и границе</i>	426
<i>Орографија</i>	428
<i>I. Конџинентална Италија</i>	
<i>A. Обласи Алпа</i>	
а) Западни Алпи	429
б) Источни Алпи	431
<i>B. Обласи Крша</i>	435
<i>B) Млетачко Ломбардиска низија</i>	438
<i>II. Обласи Полуострва</i>	439
Апенини	439
<i>III. Обласи острва</i>	444
<i>Хидрографија</i>	445
Реке	445
Језера	449
Мора	449
<i>Клима</i>	452
<i>Становништво</i>	454
<i>Насељена месџа</i>	455
<i>Народна привреда</i>	456
<i>Комуникације</i>	461
<i>Државно уређење</i>	466
<i>Политика</i>	466
<i>Војска и Морнарица</i>	477